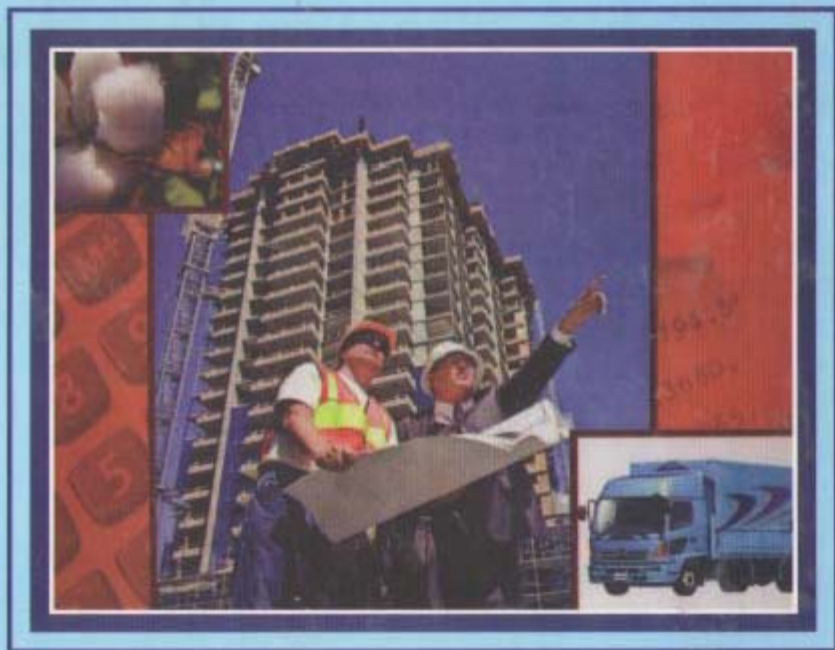

К.Б.УРАЗОВ, С.В.ВАХИДОВ

БОШҚА ТАРМОҚЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА
ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ.

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

САМАРҚАНД ИҚТИСОДИЁТ ВА СЕРВИС
ИНСТИТУТИ

К.Б. УРАЗОВ, С.В. ВАХИДОВ

**БОШҚА ТАРМОҚЛАРДА
БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ
ХУСУСИЯТЛАРИ**

ДАРСЛИК

*Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус,
касб-ҳунар таълими илмий-услубий бирлашмалари
фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгаш томонидан
олий ўқув юртарининг талабалари учун дарслик
сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ - 2011

657.1(075)
УДК-68

УДК: 657.1 (075)

ББК 65.052.21

U 62

Urazov K.B.

Boshqa tarmoqlarda buxgalteriya hisobining xususiyatlari: 5340900-buxgalteriya hisobi va audit ta'lim yo'nalishi talabalari uchun darslik/ K.V.Urazov S.VC/Vaxidov: O'zR oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi, Toshkent Davlat Iqtisodiyot un-ti, Samarqand iqtisodiyot va seryis in-ti. -T.: Adib, 2011. - 488 b.

I. Vaxidov, S.V.

Darilikda iqtisodiyotning qurilish, qishloq xўjaligi, avtotransport, savdo, umumiy ovqatlanish kabir muhim tarmoqlari va soxalari baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan.

5340900 «Buxgalteriya hisobi va audit» ta'lim yunalishi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan. Aloxi baxgalteriya hisobining xususiyatlari ertirilgan.

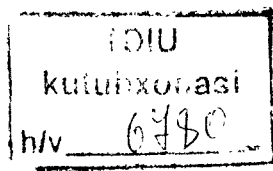
Mas'ul muharriklar: i.f.d., prof. Ш.Р.Холмўминов
i.f.d., prof. Б.А.Хасанов

Тақризчилар: i.f.d., prof. М.Қ. Пардаев (СамИСИ),
i.f.d., prof. З.Т. Маматов (ТМИ)

ISBN 978-9943-317-32-1

УДК:657.1(075)

ББК 65.052.21я73

© “ADIB NASHRIYOTI” MЧЖ, 2011
© Urazov K.B., Vaxidov S.V.

*Ўзбекистон Республикаси
Мустақиллигининг 20 йиллиги ва Тошкент
Давлат Иқтисодий Университетининг 80
йиллигига бағишланади.*

К И Р И Ш

Мамлакатимиз иқтисодий ти равнакида унинг ҳар бир тармоғи ва соҳаси ўз ўрнига эга. Чунончи, республикаимизда 2009 йилда яратилган 48097,0 млрд.сўмлик ялпи ички маҳсулот (ЯИМ)нинг 46,1 фоизи товарлар ишлаб чиқариш соҳасига, 47,2 фоизи хизматлар кўрсатиш соҳасига, 6,7 фоизи эса маҳсулотлар ҳамда экспорт-импорт операцияларидан олинган соф солиқларга тўғри келди¹. Агар ўн йил олдин, яъни 2000 йилда мамлакатимиз ялпи ички маҳсулотида саноатнинг ҳиссаси атиги 14,2 фоизни ташкил этган бўлса, 2010 йилда бу кўрсаткич 24 фоизни, транспорт ва алоқанинг улуши тегишли равишда 7,7 ва 12,4 фоизни ташкил этди, хизматлар бўйича бу рақам 37 фоиздан 49 фоизга ўсди. Қишлоқ хўжалигининг улуши эса 30,1 фоиздан 17,5 фоизга тушди².

Иқтисодийнинг барча тармоқ ва соҳалари бир-биридан фарқли жихатларга эга. Ушбу фарқли жихатлар уларни бошқариш учун керакли ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва узатиш воситаси бўлган бухгалтерия ҳисобига ҳам ўз таъсирини ўтказиши табиий ҳол. Айнан шулар бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобини махсус фан сифатида ўрганилиши ва ўқитилишини тақозо этади.

«Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» фанининг асосий мақсади иқтисодийнинг турли тармоқ ва соҳаларида бухгалтерия ҳисобининг асосий хусусиятларини очиб бериш, талабаларда турли тармоқ ва соҳаларга тегишли хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобини юритиш бўйича амалий кўникмаларни шакллантиришдан иборат.

¹ Каримов И.А. Асосий вазирамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш – Т.: Ўзбекистон, 2010, – 49-50-б

² Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январь 2011 йил.

Эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу дарслик «Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» фаининг намунавий дастурига мувофиқ тайёрланган. У «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» таълим йўналишидаги бакалаврларга мўлжалланган.

Дарслик тўртта бўлимни ўз ичига олган, бу бўлимларда иқтисодиётнинг алоҳида тармоқ ва соҳаларига, чунончи қурилиш, кишлоқ хўжалиги, автотранспорт ва савдо тармоқларига тегишли турли хўжалик юритувчи субъектларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари ёритилган.

Дарсликнинг «**Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли биринчи бўлимида ушбу соҳага тегишли хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари, уларнинг техник, технологик, иқтисодий ва бошқа жиҳатдан мавжуд бўлган хусусиятлари, ушбу хусусиятларнинг бухгалтерия ҳисобини ташкил этишга таъсири кўрсатиб берилган. Алоҳида эътибор қурилиш машиналари иш фаолияти, уларни сақлаш харажатлари, амортизацияси, қурилиш материаллари, қурилиш ва қурилиш монтаж ишларининг бажарилиши, буюртмачиларга топширилиши, даромадларни тан олиш ва бажарилган ишлар таннархини калькуляция қилиш усуллари, солиқ ва тўловлар ҳамда якуний молиявий натижаларни ҳисоб ва ҳисоботда ақс эттиришдаги хусусиятларга қаратилган.

Дарсликнинг «**Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли иккинчи бўлимида кишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар, чунончи асосий подани шакллантириш, кўп йиллик ўсимликлар, ўстириш ва боқувдаги моллар, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштириш харажатлари, улар таннархини аниқлаш, ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш, кишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш, солиқ тўловлари ва якуний молиявий натижаларни шакллантириш, уларни ҳисоб ва ҳисоботда ақс эттиришдаги хусусиятлар очиб берилган.

Дарсликнинг «**Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари**» номли учинчи бўлимида транспорт соҳасига қирувчи хўжалик юритувчи субъектларида бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш хусусиятларига бағишланган. Автотранспорт воситалари, уларнинг иш фаолияти, амортизацияси, ёқилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ҳисобини юритиш тартиби, шунингдек, автотранспорт

хизматларидан олинадиган даромадларни тан олиш ва бажарилган ишлар таннархини калькуляция қилиш усуллари, солиқлар ва тўловлар, якуний молиявий натижаларнинг шакллантирилиши ҳамда уларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятлар очиб берилган.

Дарсликнинг «Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари» номли тўртинчи бўлими улгуржи ва чакана савдо, шунингдек умумий овқатланиш корхоналарида товарлар, уларнинг кирими ва сотилиши, савдо устамалари, олинган даромадлар, харажатлар, солиқ тўловлари, якуний молиявий натижаларнинг шакллантирилиши ҳамда уларни ҳисоб ва ҳисоботда акс эттиришдаги хусусиятларга бағишланган.

Дарсликнинг ҳар бир боби охирида ёритилган мавзуга доир таянч атама ва иборалар, ўз-ўзини назорат қилиш саволлари, тестлар, ситуацион масалалар берилган, шунингдек мавзуларни чуқур ўзлаштиришга кўмаклашадиган меъёрий ҳужжатлар, даврий адабиётлар ва бошқа манбалар рўйхати келтирилган.

Дарсликнинг 1- ва 4-бўлимлари итисод фанлари доктори, профессор К.Б.Уразов томонидан ёзилган, унинг 2- ва 3-бўлимлари эса муаллифлар томонидан ҳамкорликда тайёрланган.

Дарсликдан жой олган айрим мавзулар республикамызда бухгалтерия ҳисоби бўйича чоп этилган бошқа дарслик ва ўқув қўлланмаларида етарлича ўз аксини топмаган. Шу боис, муаллифлар тақризчиларга, дарсликни чоп этилишида кўмаклашган барча ҳамкасабаларга, шунингдек уни янада бойитиш бўйича таклиф ва тавсияларини берувчиларга ўз миннатдорчилигини билдиради.

1-БЎЛИМ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

1-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

1.1. Қурилиш ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Мамлакатимиз иқтисодиётини ривожланишида қурилиш тармоғи муҳим ўринни тутди. Айнан ушбу тармоққа кирувчи қурилиш ташкилотлари орқали иқтисодиётнинг барча соҳасига реал инвестициялар киритилади. Қурилиш тармоғи мамлакатимиз иқтисодиётининг барча соҳасида янги қувватларни қуриш, ишга тушириш, мавжуд қувватларни модернизациялаш, реконструкция қилиш, кенгайтириш, таъмирлаш ва бошқа шу каби ишларни амалга оширишнинг бош ижрочиси ҳисобланади.

Мамлакатимизда қурилишга қилинаётган инвестициялар йилдан йилга ошиб бормоқда. Чунончи, 2009 йилда асосий капиталга киритилган инвестицияларнинг умумий ҳажми 12531,9 млрд. сўмни ёки 2008 йилда қилинган инвестиция ҳажмига нисбатан 124,8 фоизни ташкил қилди. Киритилган инвестицияларнинг 75,7 фоизи ишлаб чиқариш соҳасига, қолган 24,3 фоизи эса ноишлаб чиқариш соҳасига тўғри келди³.

Ўзбекистон Республикаси Иқтисодиёт вазирлиги томонидан белгиланган халқ хўжалиги тармоқлари классификаторига мувофиқ қурилиш ташкилотларининг алоҳида турларига қуйидаги тармоқ кодлари ажратилган:

- **60000** - Қурилиш;

- **61000** - Пудрат ва хўжалик усулида қурилиш, монтаж ва бошқа ишларни олиб боровчи умумқурилиш ва ихтисослашган ташкилотлар;

- **62000** - Ишлаб чиқариш мақсадидаги бино ва иншоотларни капитал таъмирлашни бажарувчи ташкилотлар;

- **63000** - Ноишлаб чиқариш мақсадидаги бино ва иншоотларни таъмирлаш, аҳоли буюртмасига кўра яшаш жойларини таъмирлаш ва қуриш ишларини бажарувчи ташкилотлар;

- **65000** - Бурғулаш ишларини бажарувчи ташкилотлар;

- **66000** - Лойиҳа, лойиҳа-қидирув ва қидирув ташкилотлари;

³ Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год.- Т., 2010 .

- 69000 - Қурилиш хўжалиги бошқармалари

Қурилиш ташкилотларини хўжалик юритувчи субъектлар сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Мулкый шакли ва юридик мақомига кўра қурилиш ташкилотлари очиқ акциядорлик жамиятлари (ОАЖ), масъулияти чекланган жамиятлар (МЧЖ), хусусий корхоналар (фирмалар) ва давлат унитар корхоналари бўлиши мумкин. Ушбу мақомдаги қурилиш ташкилотларини тузиш ва улар фаолиятини юритиш республикамизда бу турдаги хўжалик юритувчи субъектлар тўғрисидаги қонунлар ва қонун ости ҳужжатлари, шунингдек ушбу ташкилотларнинг таъсис ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Номланишига кўра ҳам қурилиш ташкилотлари турличадир. Яъни, уларнинг энг кенг тарқалган номи бўлиб ҳаракатланувчи механизациялашган колонна (ХМК–ПМК) ҳисобланади. Қурилиш ташкилотларига бундай номни берилиши негизда уларнинг қурилиш, қурилиш монтаж ва бошқа ишларга доир ўз фаолиятини бевосита буюртма берилган жойларда махсус ҳаракатланувчи техник воситалар, машина ва механизмлар ёрдамида амалга оширишлари ётади. Бундан ташқари қурилиш тармоғида хусусий қурилиш фирмаси, шўба қурилиш корхонаси, қурилиш компанияси, қурилиш трести каби номлардаги хўжалик юритувчи субъектлар ҳам мавжуд.

Фаолият юритиш доирасига кўра қурилиш ташкилотлари тармоқ ва тармоқлараро қурилиш ташкилотларига бўлинади. Тармоқ қурилиш ташкилотлари халқ хўжалигининг алоҳида олинган тармоқларида ўз фаолиятини юритадилар.

Ихтисослашганлигига кўра қурилиш ташкилотлари махсус ва универсал ташкилотлар бўлиб ҳисобланади. Масалан, қурилиш ташкилотларининг метро қурилиши, уй қурилиши, йўл қурилиши, кўприк қурилиши ва бошқа шу каби махсус ихтисослашган турлари мавжуд. Айрим қурилиш компаниялари (трестлари) кўп тармоқли, яъни универсал ташкилотлар бўлиб ҳисобланади.

Ходимларининг сонига кўра қурилиш ташкилотлари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг қонун ҳужжатларига кўра қурилиш тармоғида микрофирмалар бўлиб ходимларининг сони 20 тагача, кичик корхоналар бўлиб ходимларининг сони 50 тагача бўлган корхоналар ҳисобланади.

Таъсисчиларнинг таркибига кўра қурилиш ташкилотларини маҳаллий ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга бўлиш мумкин. Хорижий инвестициялар иштирокидаги қурилиш

ташкilotлари устав капиталининг миқдори энг камида 150000 АҚШ доллари миқдорида бўлиши лозим. Ушбу устав капитали миқдори маҳаллий ва хорижий таъсисчилар маблағларидан ташкил топади.

Курилиш ишларини бажаришдаги ўрнига кўра курилиш ташкilotлари бош пудратчи ва субпудратчи ташкilotларга бўлинади.

Бош пудратчи ташкilot – бу буюртмачи билан курилиш, курилиш-монтаж ва бошқа ишларни олиб бориш бўйича асосий шартномани тузган ҳамда унинг бажарилишини тўлиқ ўз зиммасига олган курилиш ташкilotоти.

Субпудратчи ташкilot – бу бош пудратчининг буюртмачига бажариб бериши лозим бўлган курилиш, курилиш-монтаж ва бошқа ишларнинг бир қисмини бош пудратчи билан тузилган шартномага асосан бажариб берувчи ташкilotот.

Танлаган солиқ режимида кўра курилиш ташкilotлари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамининг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ микрофирма ва кичик корхоналар ҳисобланган курилиш ташкilotлари ихчамлаштирилган солиқ тўловлари режимида ишлаш мумкин. Ёйрик ва ўрта курилиш ташкilotлари одатда умумбелгиланган солиқларни тўловчилари бўлиб ҳисобланадилар.

Курилиш ташкilotлари фаолияти республикамининг амалдаги меъерий-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Асосий фаолиятга буюртмачилар учун бажарилган курилиш, курилиш-монтаж ишлари, жиҳозларни ўрнатиш, кенгайтириш, модернизация қилиш, ободонлаштириш, капитал ва жорий таъмирлаш ишлари, шунингдек ўз мақсадларида фойдаланиш ва сотиш учун мўлжалланган курилиш материаллари ва мосламаларини ишлаб чиқиш ва шу каби бошқа ишлар киради. Асосий бўлмаган фаолиятга курилиш ташкilotларининг молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Курилиш ташкilotлари асосий фаолиятига кирувчи ишларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эга.

Курилиш ишлари деганда янги бино ва иншоотларни яратилиши билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси тушунилади. Янги бино ва иншоотларни яратилиши ўз ичига лойиҳалаштириш, қуришга тайёргарлик, таъминот, қуриш, фойдаланишга топшириш каби жараёнларни олади. Ҳар бир жараён қурилишга доир маълум ишлардан ташкил топади ва ўзининг пировард натижасига эга бўлади.

Қурилишнинг *лойиҳалаштириш* жараёнида янги бино ва иншоотларни қуришнинг техник, технологик, геодезик, топографик ва барча бошқа жиҳатлари ўрганилади, уларнинг аниқ параметрлари ва ўлчамлари белгиланади. Қурилиш лойиҳаси, одатда, махсус лойиҳалаштириш муассасалари (институтлар) томонидан буюртмачи билан тузилган шартномага асосан ишлаб чиқилади. Ишлаб чиқилган лойиҳа қуриладиган объект жойлашган ҳудуднинг шаҳарсозлик бош лойиҳаси талабларига зид бўлмаслиги лозим. Шу боис ҳам янги объектларни қуришдан олдин уларнинг лойиҳалари Ўзбекистон Республикаси «Давархитектқурилиш» кўмитасининг жойлардаги бошқармалари ва бўлимлари томонидан кўриб чиқилади ва маъқулланади. Лойиҳалаштириш жараёнининг натижаси бўлиб янги қуриладиган объектнинг барча техник-иқтисодий параметрларини ифодаловчи лойиҳаси ва қуриш сметаси ҳисобланади. Қуриш сметасида объектни қуриш билан боғлиқ барча ишларнинг ҳажми, уларнинг белгиланган меъёр ва тартибларга мувофиқ ҳисобланган қиймати кўрсатилади. Лойиҳа қиймати пудратчи ва буюртмачи ўртасида тузиладиган шартнома қийматини белгилашга асос бўлади.

Қуришга тайёргарлик ва унинг таъминот жараёни буюртмачи ва пудратчи томонидан амалга ошириладиган маълум ишлардан ташкил топади. Бу ишларни бажариш бўйича томонларнинг мажбуриятлари тузилган шартномада кўрсатилади. Масалан, буюртмачи бу жараёнда ўз зиммасига қуриш учун керакли бўлган материалларни пудратчига етказиб бериш, олдиндан тўлов суммасининг келишилган қийматини (лойиҳа қийматининг 15 фоиздан кам бўлмаган қисмини) қурувчи ташкилотнинг ҳисоб рақамига ўтказиб бериш кабиларни олади. Пудратчи ташкилот қуриш учун керакли техника ва жиҳозларни қурилиш майдончасига етказиш, уларни қуриш ишлари учун тайёрлаш ва шу каби мажбуриятларни ўз зиммасига олади.

Объектни қуриш жараёни қурилишнинг титул рўйхатида кўрсатилган ишларни босқичма-босқич лойиҳани бажариш жадвалига (графикга) мувофиқ амалга оширишдан иборат бўлади. Қурилиш объектларининг битказилган, лекин буюртмачига ҳали тошпирилмаган қисми тугалланмаган ишлаб чиқариш (қурилиш ишлари) ҳисобланади.

Қурилган объектни фойдаланишга топшириш қурилишнинг якуний жараёнидир. Бу жараён қурилишга доир лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, тузилган махсус комиссия томонидан амалга оширилади ва мос равишда «Бажарилган ишлар (қилинган

ҳаражатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг қурилган объект пудратчи учун бажарилган (сотилган) иш деб ҳисобланади.

Қурилиш ишлари ўз ичига монтаж ишларини ҳам олади. Шу боис ушбу ишлар қурилиш-монтаж ишлари деб аталади.

Жиҳозларни ўрнатиш ишлари деганда жиҳозлар, ускуналар ва бошқа конструкцияларни йиғиш, ўрнатиш ва фойдаланишга тушириш билан боғлиқ ишлар мажмуаси тушунилади. Чунончи, бино ва иншоотларни қуришда бажариладиган жиҳозларни ўрнатиш ишлари таркибига кўтариш-тушириш қурилмалари (лифт, эскалатор ва бошқалар)ни, иситиш, совутиш, ёритиш, сув бериш, ҳавони алмаштириш, санитария-гигиена техникаси қурилмаларини ўрнатиш, йиғиш, ўтказиш, изоляция қилиш ва шу каби бошқа ишлар киритилади.

Кенгайтириш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги бино ва иншоотларига қўшимча ишлаб чиқариш объектларини қуриш, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехларнинг майдончаларини ишлаб чиқариш қувватини ошириш мақсадида кенгайтириш билан боғлиқ ишлар тушунилади. Кенгайтириш ишларига шунингдек буюртмачилар узоқ муддатли активлари таркибига киритиладиган ва алоҳида балансга ажратилмайдиган филиаллари ва ишлаб чиқариш бўлинмаларини қуриш ҳам киритилади. Кенгайтириш ишлари худди янги қурилиш сингари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган ҳаражатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг кенгайтиришга доир ишлар пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Реконструкция деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини дастлабки ҳолатини кенгайтирмасдан қайта ўзгартириб чиқиш тушунилади. Реконструкциядан асосий мақсад бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида кўтариш;
- ҳаракатдаги ишлаб чиқариш объектлари қувватини ошириш;
- ишчи ходимларнинг меҳнат шароитларини яхшилаш, уларнинг меҳнат унумдорлигини ошириш;
- техник бўғинлардаги диспропорцияларни йўқотиш.

Реконструкция ишлари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг реконструкция ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) иш деб ҳисобланади.

Модернизация қилиш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини, техника ва технологик линияларини энг замонавий илмий ва техник ютуқлар асосида янгилаш ҳамда алмаштириш тушунилади. Модернизация қилишнинг асосий мақсади бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- ишлаб чиқаришни янада такомиллаштириш, унинг техник-иктисодий даражасини илмий-техника прогресси ютуқлари асосида юксалтириш;

- ҳаракатдаги эски ишлаб чиқариш объектларини янгилаш ва шу асосда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар сифатини ошириш;

- ишлаб чиқариш қувватлари унумдорлигини ошириш, техник ва технологик линияларда ишловчи ходимлар меҳнат унумдорлигини кескин ошириш;

Модернизация қилиш ишлари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг модернизация қилиш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) иш деб ҳисобланади.

Ободонлаштириш деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга уларда фойдаланишда бўлган ер майдонларининг кўринишини яхшилаш, ер ости ўтказмаларини қуриш, транспорт воситаларини тўхтаб туриш жойларини ташкил қилиш, ер майдончаларини темир панжаралар билан ўраш, юриш йўлкаларини қуриш каби ишлар тушунилади. Ободонлаштириш ишлари бошқа ишлар сингари лойиҳадаги барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг ободонлаштириш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Таъмирлаш ишлари деганда пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатишга

мўлжалланган объектларни техник-ишлаб чиқариш ҳолатини илгчи ҳолатда ушлаб туриш, уларнинг техник-иктисодий даражасини сақлаш мақсадларида бажарилган ишлар тушунилди. Бу ишлар одатда, буюртмачилар бино ва иншоотларининг микдорий ҳажмини кенгайтирмайди. Бироқ, таъмирлаш ишлари буюртмачиларда меҳнат шароитларини, атроф муҳит муҳофазани яхшилашга имкон беради. Таъмирлаш ишлари бошқа ишлар сингари шартнома назарда тутилган барча ишлар тугатилгач, пудратчи томонидан буюртмачига «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – сўт-фактура» асосида топширилади. Ушбу ҳужжат имзоланган ва тасдиқлангандан сўнг таъмирлаш ишлари пудратчи ташкилот учун бажарилган (сотилган) деб ҳисобланади.

Шундай қилиб, қурилиш ташкилотлари томонидан халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун бажариладиган қурилиш ишлари таркиби жуда ҳам турли-тумандир. Уларнинг асосийларига⁴ қуйндагилар киради:

- қурилиш титул рўйхатиغا киритилган бино ва иншоотларни қуришга доир барча ишлар, улар билан боғлиқ бўлган темир-бетон металллар, ёғоч ва бошқа қурилиш конструкцияларини ўрнатиш ва монтаж ишлари, минорали ва бошқа кранлар учун кран ости йўллари қуриш ва бузиш ишлари;

- газ, сув, электр энергияси, иссиқлик, канализация, ҳавони тозалаш таъминотига доир ишлар;

- нефть ва газ қувурларини ётқизиш, электр қуввати ва алоқа линиялари кабелларини ётқизиш ва ўтказиш ишлари;

- кўприк, йўл, сув ости-техник тоннелларини қуриш ва ўтказиш ишлари;

- санитария-гигиена техникаси ва жиҳозларини ўрнатиш ишлари;

- бино, иншоот ва ускуналарга асос (фундамент) ва таянч конструкцияларини ўрнатиш, қозон печ ва бошқа агрегатлар атрофида қопламалар ясаш ишлари;

- қуриш учун ер майдонларини тайёрлаш, тозалаш, эски бута ва дарахтларни кесиш ва олиб ташлаш, ковлаш, ерни қуриштириш ва лойиҳада белгиланган кўринишга етказиш ишлари;

- шаҳар ва қишлоқ жойлари ҳудудларини кўкаламзорлаштириш ҳамда ободонлаштиришга доир қурилиш ишлари;

- сув чиқариш, уларни оқиш қувурларини ўрнатиш ишлари;

⁴ **Изоҳ:** Қурилиш ишларининг тўлиқ рўйхати қурилиш нормалари ва тартибига оид ҳужжатлар, шунингдек қурилишга оид махсус адабиётларда келтирилган.

- эрозия, сел кўчмаларига қарши ва бошқа табиатни муҳофаза қилиш иншоотларини қуриш, қирғоқларни мустаҳкамлаш ва ботқоқларни қуриштириш ишлари;

- қурилишига алоқадор пармалаш, шуруплаш, сувни тортиб олиш ва шу каби бошқа геологик ва гидрогеологик ишлар.

Қурилиш ташкилотларининг асосий фаолиятига кирувчи ушбу ишлар уларнинг хусусиятларига кўра лицензиялаштириладиган ва лицензиялаш-тирилмайдиган турларга бўлинади. Масалан, мудофаа объектларини, кўприк ва тоннелларни, магистрал газ қувурлари, нефть қувурлари ва нефть маҳсулотлари қувурларини, баландликларда жойлашган объектларни лойиҳалаштириш, қуриш ва таъмирлаш ишлари лицензиялаштириладиган фаолият ҳисобланади. Бундай қурилиш ишлари билан шуғулланиш учун лицензия фақат махсус ихтисослашган қурилиш ташкилотларига Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси томонидан берилади. Махсус лойиҳалаштиришни талаб қилмайдиган ва лицензия олиш лозим бўлмаган қурилиш, қурилиш-монтаж, ободонлаштириш, кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш, капитал ва жорий таъмирлаш ишлари билан барча турдаги қурилиш ташкилотлари шуғулланишлари мумкин.

Қурилиш ташкилотлари ва буюртмачилар ўртасида қурилиш ишларига доир пудрат шартномаларини тузишда ҳозирги пайтда тендер (танлов) усули кенг тарқалган. Чунончи, давлат бюджетидан марказлаштирилган тарзда молиялаштириладиган қурилиш объектлари (мактаблар, лицейлар, коллежлар, ҳарбий қисмлар, шифохоналар ва бошқалар) бўйича пудрат шартномаларини тузиш махсус «Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари орқали танлов савдолари асосида амалга оширилмоқда. Ушбу танлов савдоларида барча мулкӣ ва ташкилий-ҳуқуқӣ турдаги қурилиш ташкилотлари қатнашиш ҳуқуқига эгадир. Бунинг учун улар инжиниринг компанияларига танлов савдосида қатнашиш бўйича оферталар (таклифлар)ни киритишлари ҳамда тегишли танлов ҳужжатларини тақдим этишлари лозим. Танлов савдосида қатнашиш учун қурилиш ташкилотлари «Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари томонидан қўйилаётган қуйидаги талабларга мос келишлари лозим:

- ишлар (хизматлар)ни бажариш учун зарур бўлган меҳнат ресурслари ва мутахассисларга эга бўлишлари;

- танловга қўйилган объектга ўхшаш иншоотларда ишлаш тажрибаси ва кўникмаларига эга бўлишлари;

- шартнома тузиш юзасидан фуқаролик-муомала, ҳуқуқий ласқат ва ваколатларга, ўзаро ишончга эга бўлишлари;

- танловга қўйилган объект қурилишини олиб бориш учун марказлаштириладиган маблағлардан ташқари ўз маблағларига эга бўлишлари;

- бюджет олдида боқиманда қарзларга эга бўлмаслиги;

- жорий мажбуриятлар бўйича тўлов қобилиятига эга бўлишлиги ва бошқалар.

«Ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари орқали танлов савдолари асосида амалга ошириладиган қурилиш ишларига доир пудрат шартномалари қурилиш ишлари режаларига киритилган ҳамда улар учун белгиланган тартибда тасдиқланган титул рўйхатларига мувофиқ ҳолда тузилади.

Бош пудратчи қурилиш ишларининг ҳажми ва хусусиятларига кўра инжиниринг компаниялари розилиги билан алоҳида ишларни амалга оширишлари учун ўзларининг субпудратчиларини белгилашлари ҳам мумкин. Ушбу ҳолда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги муносабатлар тузилган субпудрат шартномалари асосида белгиланади.

Қуриладиган объектнинг лойиҳа-смета ҳужжатлари (титул рўйхати, ускуна, материал ва буюмларни етказиб бериш жадвали, молиялаштириш графиги ва бошқалар) тузилган пудрат шартномасининг таркибий элементлари бўлиб ҳисобланади. Ушбу ҳужжатларга амал қилиш ва уларда кўрсатилган шартларни бекамукўст бажарилишини таъминлаш буюртмачилар ҳамда қурилиш ташкилотларининг бевосита мажбуриятлари ҳисобланади.

1.2. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари

Қурилиш ташкилотлари ўз фаолиятини хўжалик ҳисоб-китоби асосида юритувчи, яъни ўзини-ўзи маблағ билан таъминловчи, олган даромадлари эвазига барча харажатларини қопловчи ва пировард натижада фойда олувчи корхоналар сифатида бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектлари бўлиб ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари хўжалик фаолиятининг турлари, уларни ташкил қилувчи жараён ва муомалалар, эришилган молиявий натижалар, шунингдек хўжалик фаолиятини олиб борилишини таъминловчи активлар, бу активларни ташкил топиш манбалари бухгалтерия ҳисоби объектларини ташкил этади. Бу объектларни кузатиш, улар тўғрисидаги ахборотларни назорат ва таҳлил қилиш ҳамда тегили

бошқарув қарорларини қабул қилиш мақсадида йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва фойдаланувчиларга етказиб бериш бухгалтерия ҳисобининг асосий функциялари бўлиб ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари бевосита улар томонидан бажариладиган қурилиш, қурилиш-монтаж, жиҳозларни ўрнатиш, кенгайтириш, реконструкция қилиш, ободонлаш-тириш, капитал ва жорий таъмирлаш ишларининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Ушбу ишларни лойиҳа-смета ҳужжатларига мувофиқ олиб борилганлиги ва бунда белгиланган меъёр ва тартибларга амал қилинганлигини назорат қилиш, қурилиш ишларига кетган сарф-харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш, улар асосида қурилиш жараёнлари синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, тугалланмаган қурилиш ишлари қийматини тўғри аниқлаш, тугалланган ишлар қийматини аниқ баҳолаш ва калькуляция қилиш, уларни ҳисобот даври даромадларига ҳисоблаш тамойилига асосан киритиш, ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошишини таъминлаш бухгалтерия ҳисоби олдида турган энг муҳим вазифалардир.

Қурилиш ишларининг хусусиятлари қурилиш ташкилотларида уларнинг мулки ҳамда бу мулкни ташкил қилиш манбалари ҳисоби олдида ҳам муҳим вазифаларни қўяди. Чунончи, асосий воситалар ҳисоби ва ҳисобот тизими ушбу активлар таркибидаги қиммат турадиган махсус техника турли механик ва электр жиҳозлари, юк ташиш машиналари, махсус бино ва иншоотларнинг ҳолати ва ҳаракати, уларнинг иш фаолияти, амортизацияланиши ва бошқа жиҳатлари тўғрисида батафсил маълумотларни бериши лозим.

Қурилиш ишларининг белгиланган муддатларда бажарилиши тегишли қурилиш материалларининг қурилиш майдончаларига ўз вақтида келиб тушишига, улар бўйича тасдиқланган лимитнинг мавжудлиги, бутлиги ва сифатига бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари келиб тушаётган материаллар қийматини (таннархини) тўғри баҳолаш, улар ҳисобини баҳолашнинг у ёки бу усулда юритилиши қурилиш ишларининг таннархига, уларни бажаришдан олинадиган даромад ва тўланадиган солиқларга, қурилиш ташкилотининг соф фойдасига бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоби олдида улар қийматини тўғри баҳолаш, материаллар ҳолати ва ҳаракати устидан узлуксиз назоратни олиб бориш, улар кирими ва чиқимида доир ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш, ушбу бойлиқлар омбор ва бухгалтерия

ҳисоби регистрларини белгиланган тартибда юритишдек муҳим вазифани қўяди.

Қурилиш ишлари ҳажми ва қийматига кўра катта миқдорда маблағ талаб қиладиган фаолият ҳисобланади. Шу боис ҳам қурилиш ишларининг ўз вақтида ва сифатли бажарилиши уларни молиялаштирилиш манбаларининг мавжудлигига бевосита боғлиқдир. Қурилиш ишлари, одатда, буюртмачидан олинган олдиндан тўлов ва кейинги тўловлар, шунингдек пудратчи ташкилотнинг ўз маблағлари ёки улар томонидан олинган банк кредитлари эвазига амалга оширилади. Қурилиш ишларини молиялаштирилишининг ушбу хусусиятлари пудратчи ташкилотларда пул маблағларини махсус счётларда аккумуляция қилишни (тўплашни), улардан оқилона фойдаланишни, олдиндан тўлов ва кейинги тўлов суммаларини буюртмачилардан ўз вақтида келиб тушишини, банк кредитлари ва бошқа қарз маблағларни олиш ва қайтариш муомалаларини узлуксиз назорат қилишни, уларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштиришни, пул маблағлари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳисобини белгиланган тартибларга риоя қилган ҳолда олиб боришни тақозо қилади.

Қурилиш ишлари бошқа ишлардан фарқли ўлароқ коллектив меҳнатга таянади, яъни уларни олиб боришда меҳнатни ташкил қилишнинг бригада шакли кенг қўлланилади. Мос равишда бажарилган иш ва хизматларга ҳақ тўлашда ҳам меҳнатнинг бригада шакли асос қилиб олинади. Қурилиш ишларининг яхлит бригада аъзолари томонидан бажарилиши жами ҳисобланган иш ҳақини, унга кўшимчаларни бригада аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатдаги ҳақиқий иштирокига мос тарзда тўғри тақсимлаб чиқиш ва ҳисобини юритиш вазифасини қўяди.

Бозор иқтисодиёти шароитида қурилиш ташкилотлари, уларнинг таъсисчилари, инвесторлари ва бошқа иштирокчиларининг пировард мақсади бўлиб фойда олиш ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари ҳисоб тизими фойда кўрсаткичларини миллий пул бирлигида реал аниқлаш имконини бериши ва акс эттириши лозим.

1.3. Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритиш субъектлари сингари республикаимиз қонун ҳужжатлари асосида ўзларининг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим. Ушбу ҳисоб сиёсатида қурилиш ташкилоти раҳбарияти томонидан танлаб олинган бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шакли, хўжалик фаолияти кўрсаткичлари, активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитал

элементларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив иши, товар-моддий бойликларни инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидалар ва тамойиллар аниқ ифодаланган бўлиши лозим. Қурилиш ташкилотларининг ҳисоб сиёсати ички ва ташқи фойдаланувчиларга улар фаолияти тўғрисидаги ахборотларни тегишли шакл ва мазмунда йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш ва жамлаш ҳамда уларни ўз вақтида етказиб бериш талабларига жавоб бериши керак.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби республикамизнинг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида» қонуни (7-модда)сида кўрсатилган тўртта шакллардан бирида ташкил этилиши мумкин.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкилий шаклини белгилашда бу ташкилотларнинг катта-кичиклиги, уларнинг мақоми муҳим роль ўйнайди. Йирик қурилиш ташкилотларида бажариладиган ҳисоб-китоб ишлари ҳажми катта бўлганлиги учун бухгалтерия таркиби алоҳида бўлимлардан, масалан, моддий бойликлар ҳисоби бўлими, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоб-китоби бўлими, қурилиш ишлари ҳисоби бўлими, молиявий ҳисоб-китоблар бўлими ва бошқалардан ташкил топади. Бухгалтерия бўлимлари иш фаолиятига бош бухгалтер раҳбарлик қилади ва масъул ҳисобланади.

Микрофирмалар ва кичик корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотларида, одатда, махсус ҳисоб бўлинмаси ташкил қилинмайди. Уларда шартнома асосида ишга қабул қилинган бухгалтерга барча ҳисоб-китоб ишларини юритиш юклатилади.

Қурилиш ташкилотлари хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ихтисослашган бухгалтерлик фирмаси ёки аудиторлик ташкилоти томонидан тузилган шартномага мувофиқ олиб борилганда, улар бухгалтерия ҳисобини республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда олиб борилганлиги учун қурилиш ташкилотлари олдида шартнома шартларига асосан жавобгар ва масъул ҳисобланадилар.

Қурилиш ташкилотида бухгалтерия ҳисоби раҳбарнинг ўзи томонидан юритилганда у бухгалтерия ҳисобини республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ равишда олиб борилганлиги учун бевосита жавобгар ва масъул ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларининг ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишнинг танлаб олинган шакли, шунингдек ушбу шаклда ҳисоб ишларининг бажарилишини тартибга солиб турувчи ички меъёрий ҳужжатлар тизими белгиланади. Бундай ички меъёрий ҳужжатлар

бўлиб, одатда, бухгалтерия тўғрисида Низом, бош бухгалтер ва бухгалтерларнинг касбий маҳоратига қўйиладиган талаблар, бухгалтерлар ўртасида функционал мажбуриятларнинг тақсимоли, меҳнат шартномалари, ихтисослашган бухгалтерлик фирмалари ёки аудиторлик ташкилотлари билан тузилган шартномалар ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалари (фойда ва зарарлари) кўрсаткичларини тан олиш ва ҳисобини юритишнинг бир қанча усуллари мавжуд. Чунончи, даромадларни қурилиш ишлари ёшасига тугагандан сўнг, босқичма-босқич, қурилиш навбатлари бўйича тан олиш ва ҳисобга олиш мумкин. Қурилиш ташкилотлари томонидан бу усуллардан қайси бири танлаб олинганлиги ёки уларнинг ҳар бирини қайси турдаги ишлар учун қўлланилиши ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Бажарилган қурилиш ишларининг таннархи, шунингдек олинган фойда сўммаси уларга сарфланган материаллар қийматини баҳолаш усулларига бевосита боғлиқ. Бундай усуллар бўлиб, республикаимизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ ФИФО, АВЭКО, идентификациялаш усуллари ҳисобланади. Белгиланган тартибга кўра қурилиш ташкилоти ушбу усулларнинг барчасидан фойдаланишлари мумкин. Бироқ, бир хил номдаги ТМЗлар бўйича бир вақтнинг ўзида баҳолашнинг турли усулларини қўллаш мумкин эмас. Шу боис ҳам, қурилиш ташкилотлари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ТМЗлар қийматини баҳолашнинг танланган усуллари уларнинг турлари бўйича кўрсатишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим.

Қурилиш ишларининг бир неча йилларга чўзилиб кетиши ҳисобот йилининг охирида тугалланмаган қурилишни инвентаризация қилиш ва қийматини баҳолашни, шунингдек унга сарфланган харажатларни тўғри тақсимлашни тақозо этади. Бу хусусият қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатида тугалланмаган қурилиш ҳажмини инвентаризация қилиб чиқиш, унинг қийматини баҳолаш тартибини аниқ белгилашни талаб қилади.

Қурилиш ишлари бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга оширилиши буюртмачи ташкилотларнинг тўлов қобилияти ва молиявий барқарорлигига бевосита боғлиқдир. Бозор иқтисодиёти шароитида буюртмачи корхоналар тўлов қобилиятини нўқотилиш рискининг мавжудлиги қурилиш ташкилотларида номаълум дебиторлик қарзларини бевосита ёки ташкил қилинган махсус резерв эвазига ҳисобдан чиқариш усулларидан бирини ҳисоб сиёсатида белгилаб қўйишни талаб этади.

Қурилиш ташкилотларида қўлланиладиган журнал-ордерлар

Шакл №	Қайси счётларнинг кредити бўйича
1-с	5000 «Кассадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
2-с	5100 «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар» 5200 «Чег Эл валютасидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
3-с	5500 «Банкдаги махсус счётлардаги пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар»
4-с	6800 «Кисқа муддатли кредитлар ва қарзларни ҳисобга олувчи счётлар» 7800 «Узоқ муддатли кредитлар ва қарзларни ҳисобга олувчи счётлар»
6-с	6000 «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган счётлар»
7-с	6970 «Ҳисобдор шахсларга бўлган қарзлар»
8-с	6100 «Ажратилган бўлимлар, шуъба ва қарам ўзалик жамиятларига туланадиган счётлар» 6300 «Олинган бўнақларни ҳисобга олувчи счётлар» 6400 «Бюджетга туловлар бўйича қарзлар (тувлари бўйича) 6600 «Таъсисчиларга бўлган қарзни ҳисобга олувчи қарзлар» 6900 «Турли кредиторларга бўлган қарзларни ҳисобга олувчи счётлар»
10-с	1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» 2000 «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» 2300 «Ерданчи ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» 2500 «Умумий ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» 2600 «Ишлаб чиқаришдаги яроқсизликларни ҳисобга олувчи счётлар» 2700 «Хизмат кўрсатувчи ўзаликларни ҳисобга олувчи счётлар» 3100 «Келгуси давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар» 3200 «Кечиктирилган харажатларни ҳисобга олувчи счётлар» 6500 «Сугурта ва мақсадли давлат жамғармаларига туловлар бўйича қарзни ҳисобга олувчи счётлар» 6700 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишларни ҳисобга олувчи счётлар»
11-с	9030 «Ишлар бажаришдан ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар 9200 «Асосий воситалар ва бошқа активларнинг чиқиб кетишини ҳисобга олувчи счётлар» 9300 «Асосий фаолиятнинг бошқа даромадларини ҳисобга олувчи счётлар» 9410 «Сотиш харажатлари» 9420 «Бошқарув харажатлари» 9430 «Бошқа операция харажатлар»
12-с	8300 «Устав капиталини ҳисобга олувчи счётлар» 8400 «Қушилган капитални ҳисобга олувчи счётлар» 8500 «Резерв капиталини ҳисобга олувчи счётлар» 8700 «Таксимланмаган фойда (қопланмаган зарар)ни ҳисобга олувчи счётлар 8800 «Мақсадли тушумларни ҳисобга олувчи счётлар» 8900 «Келгуси харажатлар ва туловлар резервларини ҳисобга олувчи счётлар»
13-с	0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи счётлар» 0200 «Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи счётлар» 0400 «Номоддий активларни ҳисобга олувчи счётлар» 0500 «Номоддий активларни эскиришини ҳисобга олувчи счётлар»
15-с	6200 «Кечиктирилган мажбуриятлар (даромадлар)ни ҳисобга олувчи счётлар» 9800 «Солиқлар ва йиғимларни тулаш учун фойдани ишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар» 9900 «Яъуний молиявий натижани ҳисобга олувчи счётлар»
16-с	0700 «Уриятилмаган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар» 0810 «Капитал қуйилмаларини ҳисобга олувчи счётлар»

Бажариладиган ишлар (хизматлар) қурилиш ташкилотлари бўлимларида (қурилиш майдончалари, цехлар, омборлар ва бошқа жавобгарлик марказларида) турли бошланғич ҳужжатларни тузишни,

улар айланишини ташкил қилишни, шунингдек бошланғич хужжатлар асосида тегишли ҳисоб регистрларини юритишни тақозо этади. Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган бошланғич хужжатлар, уларни тузиш, тақдим этиш ва ишловдан ўтказиш тартиби туғрисида кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби журнал-ордер, мемориал-ордер, бош журнал ва ихчамлаштирилган шакллардан бирида қўлда ёки замонавий компьютерли технологияларга асосланган ҳолда юритилиши мумкин. Ҳозирги пайтда аксарият қурилиш ташкилотларида қўлланилаётган ҳисоб шакли бўлиб журнал-ордер шакли ҳисобланади. Бу шаклда ишлатиладиган ҳисоб регистрларининг сўётлар бўйича тақсимооти 1.1-ва 1.2-жадвалларда келтирилган.

1.2-жадвал

Қурилиш ташкилотларида қўлланиладиган ёрдамчи ва ишлов кайдномалари

Шакл тартиб рақами	Шакл номи	Қайси сўётларнинг дебети бўйича
1-с	Кайднома	5000 «Кассадаги пул маблағларини ҳисобга олувчи сўётлар»
2-с	Кайднома	5100 «Ҳисоб-китоб сўётидаги пул маблағларини ҳисобга олувчи Сўётлар»
5-с	Кайднома	Олинadиган сўётлар туғрисида тахлилий маълумотнома
6-с	Кайднома	Таъминотчи ва пудратчиларга тўланган буяклар (фактурасиз келган ва йўлдаги материаллар) туғрисида тахлилий маълумотномалар
7-с	Кайднома	Бюджетга олдидан тулов ва бошқа дебиторлик қарзлар туғрисида тахлилий маълумотнома
10-с	Кайднома	Молдий кийматликларнинг ҳаракати (пул ўтчоғи бирлиги та)
15-с	Кайднома	Вақтинчалик бинолар, иншоотлар ва мосламаларнинг аналитик ҳисоби
16-с	Ишлов кайдномаси	Маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотиш, улар таннархи ҳисоб-китобига доир тахлилий маълумотномалар
РТ-2	Ишлов кайдномаси	Иш ҳақини тақсимлашнининг ҳисоби
РТ-5с	Ишлов кайдномаси	Ҳисобланган иш ҳақи ва ижтимоий сўғуртага ажратмалар уларнинг тақсимооти туғрисидаги маълумотларни жамдан
РТ-7	Ишлов кайдномаси	Ассений воситалар эскириши (амортизация)нинг тақсимооти

Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сўёсатининг муҳим таркибий қисми бўлиб молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисобини юритиш учун тасдиқланган ишчи сўётлар режаси ҳисобланади. Қурилиш ташкилотлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда ишчи сўётлар режасида назарда тутилиши лозим бўлган айрим сўётлар ва уларнинг юритилиш тартибига кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Мавзуга оид таянч иборалар

Қурилиш ишлари - бу янги бино ва ишпоотларни ярағиши билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Жиҳозларни ўрнатиш ишлари - бу жиҳозлар, ускуналар ва бошқа конструкцияларни йиғиш, ўрнагиш ва фойдаланишга тушириш билан боғлиқ ишлар мажмуаси.

Кенгайтириш - бу пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги бино ва ишпоотларига қўшимча ишлаб чиқариш объектларини қуриш, асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи цехларнинг майдончаларини ишлаб чиқариш қувватини ошириш мақсадида кенгайтириш билан боғлиқ ишлар.

Реконструкция – бу пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини дастлабки ҳолатини кенгайтирмасдан қайта ўзгартириб чиқиш.

Модернизация – бу пудрат шартномасига кўра буюртмачиларнинг ҳаракатдаги асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи объектларини янгилаш, машина ва механизмлар ҳамда техник воситаларнинг фойдаланиш муҳлатлари ва меҳнат унумдорлигини ошириш ва имкон берувчи қисмларини алмаштириш.

Ободонлаштириш - бу пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга уларда фойдаланишда бўлган ер майдончаларининг кўринишини яхшилаш, ер ости ўтказмаларини қуриш, транспорт воситаларини тўхтаб туриш жойларини ташкил этиш, ер майдончаларини темир панжаралар билан ўраш, юриш йўлқаларини қуриш каби ишлар.

Таъмирлаш – бу пудрат шартномасига кўра буюртмачиларга асосий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатишга мўлжалланган объектларни техник-ишлаб чиқариш ҳолатини ишчи ҳолатда ушлаб туриш, уларнинг техник-иктисодий даражасини сақлаш мақсадларида бажарилган ишлар.

Қурилиш ташкилоти - бу ўз фаолиятини хўжалик ҳисоби асосида юритувчи юридик шахс.

Бош пудратчи ташкилот – бу буюртмачи билан қурилиш, қурилиш-монгаж ва бошқа ишларни олиб бориш бўйича асосий шартномаги тузган ҳамда унинг бажарилишини тўлиқ ўз зиммасига олган қурилиш ташкилоти.

Субпудратчи ташкилот – бу бош пудратчининг буюртмачига бажариб бериши лозим бўлган қурилиш, қурилиш-монгаж ва бошқа ишларнинг бир қисmini бош пудратчи билан тузилган шартномага асосан бажариб берувчи ташкилот.

Буюртмачи – бу бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотлар томонидан шартномалар асосида бажарилалеган қурилиш, қурилиш-монгаж, кенгайтириш, реконструкция, модернизация, ободонлаштириш, таъмирлаш ва бошқа ишларнинг харидори.

Пудрат шартномаси - бу бош пудратчи ва буюртмачи ўртасида қурилиш, қурилиш-монгаж, кенгайтириш, реконструкция, модернизация, ободонлаштириш, таъмирлаш ва бошқа ишларни бажариш шартлари, талаблари, ўзаро ҳисоб-китоблар ва жиҳатларни ўзида мужассамлаштирувчи юридик ҳужжат.

Инжиниринг компанияси – давлатнинг ҳуқуқий бошқарув органлари хузурида давлат бюджетидан марказлаштирилган тарзда молиялаштириладиган қурилиш объектлари (мактаблар, лицейлар, коллежлар, ҳарбий қисмлар, шифоналар ва бошқалар) бўйича пудрат шартномаларини тузишда «ягона буюртмачи хизмати» функциясини бажарувчи махсус давлат ташкилоти.

Тендер (танлов) – бу «ягона буюртмачи хизмати» инжиниринг компаниялари орқали давлат бюджетидан марказлаштирилган тарзда молиялаштириладиган қурилиш объектлари (мактаблар, лицейлар, коллежлар, ҳарбий қисмлар, шифоналар ва бошқалар)ни қуриш, реконструкция ва модернизация қилиш, кенгайтириш, таъмирлаш каби ишларни бажариш борасида пудрат ташкилотларни аниқлаш учун ўтказиладиган танлов савдолари.

Оферта қурилиш лойиҳаси - инжиниринг компанияларига танлов савдосида қатнашиш бўйича таклифларни ўзида мужассамлаштирувчи танлов ҳужжати.

Қурилиш сметаси - бу қурилиш ишларини бажаришга кетадиган сарф-харажатларни ўзида ифода этувчи ҳужжат.

Қурилиш ҳисоби - бу макон ва замонда юз берган ва бераётган қурилиш ишларини миқдор жиҳатдан ўлчап ва сифат жиҳатдан тавсифлаш воситаси.

Қурилиш ташкилотининг ҳисоб сисъати - бу қурилиш ташкилоти раҳбарияти томонидан танлаб олинган бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шакли, хўжалик фаолияти кўрсаткичлари, активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитал элементларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив иши, товар-молдий бойликларни инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирган ички меъёрий ҳужжат.

Ўз ўзини назорат қилиш учун тест савол-жавоблари

1. Қурилиш - бу:

- а) халқ хўжалигининг тармоғи;
- б) жараён;
- в) фаолият тури;
- г) олдинги барча жавобларнинг барчаси тўғри.

2. Қурилиш ташкилотлари:

- а) акциядор жамиятлари бўлиши мумкин эмас;
- б) кичик корхона бўла олмайди;
- в) масъулияти чекланган жамият бўлиши мумкин эмас;
- г) олдинги барча жавоблар нотўғри.

3. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисоби объектларига киради:

- а) активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал
- б) хўжалик фаолияти турлари;
- в) хўжалик фаолияти натижалари.

1) юқоридаги жавобларда келтирилганларнинг барчаси.

4. Қурилиш ташкилоти ҳисоб сисъатини:

- а) Вазирлар Маъҳамаси тасдиқлайди;
- б) Молия Вазирлиги тасдиқлайди;
- в) «Ўздавархитектқурилиш» АК тасдиқлайди;
- г) Қурилиш ташкилотининг раҳбар органи тасдиқлайди.

Мавзуни чуқур ўрганиш учун тавсия этиладиган меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Ноғма” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.
3. Ўзбекистон Республикасининг қонуни «Фаолиятнинг айрим турларини лицензиялаштириш тўғрисида», 2000 йил 25 май (кейинги ўзгартириш ва қўшимчалар билан).
4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъҳамасининг қарори «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 12 сентябрь 395-сон.
5. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъҳамасининг қарори «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 24 сентябрь 4095-сон.
6. Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос. Ўз.Р.АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №475.
7. БҲМС №1 «ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот. Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №474.
8. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти», 2004й.
9. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, №6, 2003й.

2-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

2.1. Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Қурилиш ишларини турли меҳнат қуроллари ҳамда воситаларисиз амалга ошириб бўлмайди. Чунончи, ер ости ва устидаги турли чуқурлик ва баландликлардаги ишларни бажариш учун қурилиш ташкилотларига ҳаракатланувчи кранлар, бульдозерлар, экскаваторлар, бетон қориш машиналари, бўёқ ва оҳак пуркагич аппаратлар, электр ранда ва арралар ҳамда бошқа шу каби махсус техника, машина ва механизмлар керак бўлади. Бундан ташқари, қурилишга керакли бўлган кўл миқдордаги материалларни тайёрлаш, сақлаш ва уларни қурилиш майдончаларига ўз вақтида етказиб бериш турли таъминот, ишлаб чиқариш ва бошқа жараёнларнинг бажарилишини таъминловчи бинолар, иншоотлар, транспорт ва бошқа меҳнат воситаларига эга бўлишликни тақозо этади. Буларнинг барчаси қурилиш ташкилотларида асосий воситаларни муҳим аҳамиятга эга эканлигидан дарак беради. Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракати, улардан самарали фойдаланиш, меҳнат қуроллари ва воситаларининг эскириши ва янгилиниши устидан узлуксиз назоратни ўрнатиш, шунингдек улар ҳисобини ўз вақтида ва тўғри юритиш талабини қўяди.

Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган асосий воситаларни бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турлича таснифлаш мумкин (2.1-жадвал).

Ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра қурилиш ташкилотларининг барча асосий воситаларини ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш асосий воситаларига ажратиш мумкин. Ишлаб чиқариш асосий воситалари бўлиб, бевосита қурилиш ишларини олиб боришда иштирок этадиган меҳнат қуроллари ва воситалари, масалан махсус қурилиш машиналари ва механизмлар, техника, транспорт воситалари, бино ва иншоотлар ҳисобланади. Ноишлаб чиқариш асосий воситаларига маъмурият биноси, офис мебеллари, компьютерлар, бошқарувга хизмат қиладиган транспорт воситалари, шунингдек бошқа ижтимоий-маданий мақсадларда фойдаланилаётган объектлар киради.

Ишлаб чиқаришни боришига таъсир кўрсатувчанлигига кўра қурилиш ташкилотларининг барча асосий воситалари ишлаб чиқаришга фаол ва нофаол таъсир кўрсатадиган асосий воситаларга бўлинади. Махсус

қурилиш машиналари ва механизмлари, транспорт воситалари, айрим хўжалик инвентарлари ишлаб чиқаришга катта таъсир кўрсатадиган асосий воситалар ҳисобланади. Бино ва иншоотлар, мебел ва айрим жиҳозлар ишлаб чиқаришга бевосита фаол таъсир кўрсатмайдиган асосий воситаларга киради.

2.1-жадвал

Қурилиш ташкилотлари асосий воситаларининг таснифи

Таснифлаш белгиси	Асосий воситанинг тури
1 Ишлаб чиқаришдаги иштирокчига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ишлаб чиқариш асосий воситалари • ноишлаб чиқариш асосий воситалари
2 Ишлаб чиқаришнинг борлиги-га таъсир кўрсатувчанлигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • фаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар • нофаол таъсир кўрсатувчи асосий воситалар
3 Мулккий кимга тегишлилигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • хусусий асосий воситалар • вақтинчалик фойдаланишга олинган асосий воситалар
4 Сотиб олиш ва келиб чиқиш манбаларига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • сотиб олинган импорт асосий воситалар • сотиб олинган маҳаллий асосий воситалар • ўз кучи билан яратилган асосий воситалар • таъсис бадалли сифатида киритилган асосий воситалар • bepул келиб тушган асосий воситалар
5 Сотиб олингандаги ҳолатига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • буткул янги асосий воситалар • олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситалар
6 Реал ҳолатига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ишлатилмаётган асосий воситалар • капитал таъмирлашдаги асосий воситалар • консервация қилинган асосий воситалар • захирадаги ўрнатилмаган жиҳозлар • сотишга тайёрланган асосий воситалар • тугашишга тайёрланган асосий воситалар • ижарага берилган асосий воситалар
7.Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • махсус асосий воситалар • универсал асосий воситалар • аралаш мақсаддаги асосий воситалар
8 Тур ва кўринишига кўра	<ul style="list-style-type: none"> • ер ва ер участкалари • бино ва иншоотлар • машина ва механизмлар • офис мебеллари ва жиҳозлари • компьютерлар • транспорт воситалари • ишчи ҳайвонлар • кўп йиллик ўсимликлар • бошқа асосий воситалар

Мулккий кимга тегишлилигига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситалари хусусий ва вақтинчалик фойдаланишга (ижарага) олинган асосий воситаларга бўлинади.

Сотиб олиш ва келиб чиқиш маъбаларига кўра қурилиш ташкилотларининг асосий воситалари турли хил бўлади, масалан хорижий давлатлардан сотиб олинган (импорт) ва республикамизда ишлаб чиқарилган асосий воситалар, ўз кучи билан яратилган асосий воситалар, таъсис бадали сифатида киритилган асосий воситалар ва бепул келиб тушган асосий воситалар.

Сотиб олингандаги ҳолатига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситаларини янги ва олдинлари фойдаланишда бўлган асосий воситаларга бўлиш мумкин.

Реал ҳолатига кўра қурилиш ташкилотлари асосий воситалари ишлатилаётган (эксплуатациядаги), капитал таъмирлашдаги, консервация қилинган, захирадаги, сотишга ва тугатишга тайёрланган, ижарага берилган асосий воситаларга ажратилади. Сотишга ва тугатишга тайёрланган асосий воситалар алоҳида қисмларга ажратилган ҳолда сақланиши мумкин.

Алоҳида ишларни бажаришга мўлжалланганлигига кўра қурилишда қўлланилаётган асосий воситалар махсус, универсал ва аралаш мақсаддаги асосий воситаларга бўлинади. Қранлар, бетон қориш машиналари, темир ва тахта кесиш ва бурғулаш жиҳозлари, ковушли экскаваторлар, гредерлар ва шу каби айрим қурилиш техникалари махсус асосий воситалар ҳисобланади. Тракторлар, бульдозерлар, айрим транспорт воситалари, бино ва иншоотлар универсал характерга эга бўлади.

Тури ва кўринишига кўра қурилиш ташкилотларининг асосий воситалари бухгалтерия ҳисоби, молиявий ва статистика ҳисоботларини тузишда барча хўжалик юритиш субъектлари учун умумбелгиланган гуруҳларга ажратилади. Ушбу гуруҳлар ҳамда уларга кирувчи асосий воситалар бўлиб, қуйидагилар ҳисобланади: ер ва ер участкалари; бино ва иншоотлар; машина ва ускуналар; офис мебеллари ва жиҳозлари; компьютерлар; транспорт воситалари; ишчи ҳайвонлар; кўп йиллик ўсимликлар ва бошқа воситалар.

Қурилиш ташкилотлари асосий воситаларини бошқа белгилари бўйича ҳам таснифлаш мумкин. Яъни, солиқ солишга муносабатига кўра улар мол-мулк солиғига тортиладиган ва мол-мулк солиғига тортилмайдиган асосий воситаларга ажратилади. Амортизация қилинишига кўра улар Солиқ кодексида белгиланган турли меъёрлар бўйича эскириши ҳисобланадиган ва мос равишда турли муддатларда (5 йилдан 20 йилгача) хизмат кўрсатадиган асосий воситаларга бўлинади.

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар таркибига киритилмайди:

- қийматидан қатъий назар хизмат муддати бир йилдан кам бўлган буюмлар – стол устига қўйиладиган калькуляторлар, ёриткичлар, ёзув ускуналари, тақвимномалар;

- вақтинчалик фойдаланиш учун қурилган йўлқалар ва бошқа мосламалар (нотитул иншоотлар).

Қурилиш ташкилотлари ўзларининг асосий воситалари қиймати 5-сон БХМС «Асосий воситалар»да келтирилган тартибда баҳолашлари, шунингдек жорий ҳисобда уларни бошланғич (тикланган) қийматида, бухгалтерия балансида эса қолдиқ қийматида акс эттиришлари лозим.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати уларни сотиб олиш баҳолари (ўз кучи билан қуриш ёки ишлаб чиқариш таннархи) ҳамда барча сотиб олиш, ташиб келтириш, расмийлаштириш, ўрнатиш, ишга туширишга доир қўшимча харажатлардан ташкил тонади. Бошланғич қийматни топиш махсус «Асосий восита бошланғич қиймати»нинг ҳисоб-китоби»ни тузиш асосида амалга оширилади. Ушбу ҳисоб-китобнинг яхлит шакли республикамизнинг ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларида белгиланмаган. Уни қуйидаги шаклда тузиш мақсадга мувофиқ (2.2- жадвал).

Ушбу ҳисоб-китоб сотиб олинган асосий воситаларни бошланғич қиймати бўйича кирим қилинишига, улар бўйича инвентар карточкаларни юритишга, шунингдек меҳнат куруллари ва воситаларини жорий ҳисоб регистрлари ҳамда ҳисоботларда акс эттиришга асос бўлади.

2.2- жадвал
«Тасдиқлайман»
Раҳбар _____

Асосий восита бошланғич қиймати»нинг ҳисоб-китоби

Номи- бетон қориш машинаси

Г/р	Ҳужжат		Операция мазмуни	Сўмма	Корр. Сўмлар	
	№	Сана			Дг	Бг
1	2	5 01 07	Минск завод. машина қиймати	18000000	0820	6010
2	36	15 01 07	Божхона туловлари	4200000	0820	6990
3	6	15 01 07	А.Хандаровнинг аванс ҳисоботи	800000	0820	6970
4	41	15 01 07	«Рауф» брокерлик контораси	200000	0820	6990
5	25	15 01 07	Самарқанд темир йўл узели	600000	0820	6990
6	12	15 01 07	Автойўл	1200000	0820	6990
7	26	15 01 07	Самарқанд ДАН	500000	0820	6990
			Жами	25050000	0130	0820

Бош ҳисобчи _____

2.2. Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари асосий воситаларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини республикамизнинг қонунлари ва қонун ости ҳужжатлари асосида олиб боришлари лозим.

21-сон БХМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ асосий воситаларнинг синтетик ҳисоби 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари» тизимида очиладиган счётларда олиб борилади.

0110 «Ер» счётида қурилиш ташкилотлари ихтиёрига қонун ҳужжатларига мувофиқ мулк сифатида берилган ер участкалари акс эттирилади.

0120 «Бинолар, ишоотлар ва узатиш қурилмалари» счётида қуйидаги таркибдаги асосий воситалар ҳисоби юритилади:

- **бинолар** – бу ишлаб чиқариш, маъмурий бошқарув ва бошқа ижтимоий-маиший мақсадларда фойдаланиладиган бинолар (цеҳлар, омборлар, ювиниш хоналари, лаборатория, идора, гараж, ўт ўчириш депоси ва шу каби меҳнат шароитини яратиб берувчи, товар-моддий бойликлар бутлигини таъминловчи объектлар). Бинолар таркибига уларни нормал эксплуатация қилиш учун зарур бўлган барча коммуникациялар, яъни иситиш, вентиляция, сув ва газ таъминоти, лифт, ёнғинга қарши ва сигнализация қурилмалари, телефон алоқаси симлари тизимлари ҳам киритилади.

- **ишоотлар** – очик айвонлар, деворлар, сув миноралари, темир йўл шахобчалари, насос станциялари, цемент ва сув ҳавзалари ва сифимлари, асфальтланган йўллар ва йўлкалар.

- **узатиш қурилмалари** – электр линиялар, газ, сув, буғ ўтказувчи қувурлар ва бошқалар.

0130 «Машина ва усқуналар» счётида ерга мустаҳкам ўрнатиладиган ва рельсда юритувчи кранлар ва электрокранлар, экскаваторлар, бульдозерлар, бетон қориш машиналари, транспортлар, кўтариш-тушириш қурилмалари, гредерлар, бурғулаш, арралаш, рандалаш, темир-терсақларни кесиш, улаш, бўёқ, оҳақ ва сув пуркаш аппаратлари ҳамда станоклари, иссиқлик печлари, компрессорлар, ўлчов тарозилари ва бошқа маҳсус машина ҳамда усқуналарнинг ҳисоби олиб борилади.

0140 «Мебел ва офис жиҳозлари» счётида шкафлар, стол ва стуллар комплекти, доскалар, сейфлар, ёзув машинкалари, факс, нусха кўчириш аппаратлари, уяли алоқа воситаларининг ҳисоби юритилади.

0150 «Компьютер ускунаси ва ҳисоблаш техникаси» счётида компьютерлар ва уларга ўрнатиладиган периферия қурилмалари (принтер, сканер, модем ва бошқалар)нинг ҳисоби олиб борилади.

0160 «Транспорт воситалари» счётида юк ва одам ташувчи автомашиналар, вагонлар, автобуслар, тракторлар, прицеплар ва бошқа транспорт воситалари ҳисобга олинади.

Асосий воситаларнинг аналитик ҳисоби 13-журнал-ордерда, шунингдек ҳар бир инвентар объектнинг коди (тартиб номери) бўйича карточкаларда ёки китобда (ОС-7 шакл «Асосий воситаларни ҳисобга олиш инвентар карточкаси», ОС-9 «Асосий воситаларнинг инвентар рўйхати») юритилади. Ушбу карточка ва китоблар асосий воситалар келиб тушганда очилади ва уларнинг бутун фойдали хизмат муддати даври давомида сақланади.

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар янги капитал инвестицияларни киритиш, бепул олинishi, таъсис бадали сифатида кирим қилиниши эвазига кўпайиши, шунингдек уларнинг бошланғич қиймати қайта баҳолаш ҳисобидан ошиши мумкин.

Капитал инвестициялар – бу қурилиш ташкилотларининг янги объектларни қуришга, эски объектларни кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилишга, шунингдек асосий воситаларни сотиб олишга сарфлаган маблағлари мажмуаси. Халқаро стандартларда ва Ўзбекистон Республикасининг миллий стандартларида (5-сон БҲМС) бу характердаги харажатлар асосий воситаларнинг бошланғич қийматини кўпайтирадиган харажатлар деб тан олинади.

Капитал инвестициялар характериға кўра ички инвестиция ҳисобланади, улар бевосита қурилиш ташкилоти кудратини оширишга йўналтирилган маблағлардир.

Қурилиш ташкилотлари ўз мақсадларидаги капитал инвестицияларни икки усулда амалга оширишлари мумкин: пудрат усулида ва хўжалик усулида. Ушбу усулларда амалга оширилган капитал инвестицияларнинг ҳисоби 0810 «Тугалланмаган қурилиш», 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш», 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар» счётларида олиб борилади.

0810 «Тугалланмаган қурилиш» счётининг дебитида қурилиш ташкилотлари томонидан сарфланган капитал қуйилмалар тўғрисида маълумотлар жамланади, кредитида эса капитал инвестиция сўммасини асосий воситаларнинг бошланғич қиймагига киргизилиши акс эттирилади. Счётнинг қолдиги дебет томонида бўлиб, у тугалланмаган қурилишга тўғри келадиган капитал қуйилмалар сўммасини кўрсатади.

0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш» счётининг дебетида таъминотчидан қабул қилинган асосий воситанинг қиймати, шунингдек уни ташиб келтириш, ўрнатиш, монтаж қилиш ва бошқа харажатлар акс эттирилади, кредитида эса счётининг дебетида тўпланган сўммани асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилиши кўрсатилади. Дебет ва кредит айланмалари сўммалари тенг бўлганлиги учун бу счёт сальдога эга бўлмайди.

0890 «Бошқа капитал қуйилмалар» счётида юқоридаги счётларга киритилмаган капитал инвестициялар, жумладан асосий воситаларни кенгайтиришга, реконструкция ва модернизациясига сарфланган капитал қуйилмалар ҳисобга олинади. Бу характердаги қуйилмаларнинг сўммалари кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш далолатномалари асосида ҳаракатда бўлиб келган асосий воситаларнинг бошланғич қийматига киритилади.

Қурилиш ташкилотларига асосий воситалар юқори ташкилотдан, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул келиб тушиши ҳам мумкин. Бундай асосий воситалар шартномалар, счёт-фактуралар, қабул қилиш-топшириш далолатномалари асосида қабул қилинади. Ушбу ҳужжатлар асосида бепул олинган асосий воситаларга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»;

Кредит 8530 «Қайтариб бермаслик шарти билан олинган мол-мулк».

Бепул берилган асосий воситаларни ташиб келтириш харажатлари уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва бу ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»;

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар».

Бир вақтнинг ўзида:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»;

Кредит 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар».

Қурилиш ташкилотларига таъсис ҳужжатлари (устав, таъсис шартномаси)га асосан таъсисчилардан қабул қилинган асосий воситалар счёт-фактура ва қабул қилиш-топшириш далолатномаси билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатлар асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»;

Кредит 4610 «Устав капиталига улушлар бўйича таъсисчиларнинг қарзлари».

Чет эл инвесторларидан таъсис бадали сифатида корхона рўйхатдан ўтгандан кейинги саналарда келиб тушган асосий

воситалар бўйича валюта курсини ўзгариши сабабли қўшилган капитал вужудга келади. Бундай ҳолда корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича таъсисчидан қабул қилиб олинган асосий восита қийматиға юқорида келтирилган ёзув берилади. ҳақиқатда келиб тушган сана ва корхона рўйхатга олинган санадаги курслар ўртасидаги фарқ сўммаси корхонанинг қўшилган капиталига олиб борилади ва унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»;

Кредит 8420 «Устав капиталини шакллантиришдаги курс фарқлари».

Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларни қайта баҳолаш икки усулда, яъни бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда тўғридан тўғри ёски қийматни бозор қийматигача етказиш ёки ёски қийматни белгиланган коэффициентларга кунайтириш йўли билан янги қийматга чиқиш усулларида амалга оширилади. Янги ва ёски қийматлар ўртасидаги фарқ қайта баҳолаш қийматини ташкил этади. Ушбу сўмма ижобий сон билан чиқса, у асосий воситаларнинг қийматини оширилганлигини, манфий сон билан чиқса, у асосий воситалар қийматини пасайтирилганлигини билдиради. Қайта баҳолаш натижаси инвентаризация қайдномаси асосида ҳисобда акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг қиймати оширилганда, янги ва ёски бошланғич қийматлар ўртасидаги ижобий фарқ бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари»;

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;

Қайта баҳолашда мос равишда асосий воситанинг жамланган ёскириш сўммаси ҳам юқорида келтирилган икки усулнинг бири бўйича қайта ҳисобланади. Ёскириш сўммаси оширилганда унга қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;

Кредит 0211-0290 «Асосий воситаларнинг ёскириши ҳисоби счётлари».

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати қайта баҳолашда пасайтирилганда янги ва ёски қийматлар ўртасидаги салбий фарқ сўммаси икки усулда ҳисобдан чиқарилади.

1-усул. Қурилиш ташкилотчида олдиндан асосий воситаларни қайта баҳолаш натижасида резерв капитали шакллантирилган бўлса, у ҳолда пасайтирилган қиймат шу резерв капитали эвазига ҳисобдан чиқарилади. Бунда, мос равишда, қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарқ сўммасига:
Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;
Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари».

б) эскириш сўммалари ўртасидаги салбий фарқ сўммасига:
Дебет 0211-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари»;
Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар».

2-усул. Резерв капитални мавжуд бўлмаган ҳолда қўлланилади.

Бу ҳолда қайта баҳолаш натижасида асосий воситаларнинг қийматлари ўртасидаги салбий фарқ сўммаси қурилиш ташкилоти харажатиغا олиб борилади ва у ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

а) бошланғич қийматлар ўртасидаги салбий фарққа:

Дебет 9430 «Бошқа операциялар харажатлар»;

Кредит 0111-0190 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари» .

б) эскириш сўммалари ўртасидаги салбий фарққа (сторно ёзуви)

Дебет 9430 «Бошқа операциялар харажатлар»;

Кредит 0211-0290 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари».

Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар уларнинг сотилиши, тугатилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши ва бошқа чиқимлари ҳисобидан камайиши мумкин. Ушбу операциялар ҳисобда қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари билан акс эттирилади (2.3-жадвал).

Умумдавлат солиқларини тўловчи қурилиш ташкилотларида сотилган асосий воситаларнинг сотиш қиймати (СҚ) қолдиқ қиймат (ҚҚ)дан катта бўлса ($СҚ > ҚҚ$), у ҳолда улар ҚҚС тўловчи ҳисобланади. Агар сотиш қиймати (СҚ) қолдиқ қиймат (ҚҚ)дан кичик бўлса ($СҚ < ҚҚ$) ёки улар ўзаро тенг бўлса ($СҚ = ҚҚ$), у ҳолда қурилиш ташкилотлари ҚҚС тўловчи ҳисобланмайдилар. Асосий воситаларни таъсис бадали сифатида киритилиши ҳам Солиқ кодексига мувофиқ ҚҚСга тортилмайди.

Асосий воситаларни сотишдан қўрилган зарарлар, агар бу асосий воситалар 3 йилдан кам ишлатилган бўлса, Солиқ кодексига мувофиқ (22-модда) фойда солиғи бўйича солиқ базасига қайта қўшилади.

Асосий воситаларни тугатиш уларнинг тўлиқ амортизация қилинганлиги ёки қилинмаганлигидан қатъий назар эксплуатация қилиш ҳолати йўқотилган ҳолларда амалга оширилади. Бунинг учун қурилиш ташкилоти раҳбари буйруғи билан ликвидация комиссияси тузилади.

Курилиш ташкилотларида асосий воситалар чиқимида доир
операцияларни счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1. Асосий воситаларнинг сотилиши					
1	Асосий воситани сотиш қиймати (ККСенз)	500000	4010	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	ККС суммасига (агар корхона ККС тўловчи ва солиқ солиш объекти мавжуд бўлса)	100000	4010	6410	Шартнома, счёт-фактура
3	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	600000	9210	0111-0190	Шартнома, счёт-фактура
4	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211-0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
5	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилиши	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
6	Сотишдан олинган фойда	550000	9210	9310	Ҳисоб-китоб
7	Сотишдан кўрилган зарар		9430	9210	Ҳисоб-китоб
2. Асосий воситаларнинг тугатилиши					
1	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	6000000	9210	0111-0190	Тугатиш далолатномаси
2	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	5000000	0211-0290	9210	Тугатиш далолатномаси
3	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилиши	250000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
4	Тугатиш харажатлари	100000	9210	6710, 6520, 6990	Тугатиш далолатномаси, кайдномалар
5	Тугатишдан олинган материаллар	200000	1090	9210	Тугатиш далолатномаси, кнрм далолатномаси
6	Тугатишдан олинган фойда	-	9210	9310	Тугатиш далолатномаси
7	Тугатишдан кўрилган зарар	650000	9430	9210	Тугатиш далолатномаси
3. Асосий воситаларнинг бепул берилиши					
1	Асосий воситани бепул бериш қиймати	50000	4010	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	600000	9210	0111-0190	Шартнома, счёт-фактура
3	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211-0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
4	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилиши	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
5	Бепул беришдан кўрилган зарар суммаси	50000	9430	4010	Шартнома, счёт-фактура
4. Асосий воситаларнинг таъсис бадали сифатида киритилиши					
1	Асосий воситани таъсис бадали сифатида берилган қиймати	700000	0610-0690	9210	Шартнома, счёт-фактура
2	Асосий воситанинг бошланғич қиймати	600000	9210	0111-0190	Шартнома, счёт-фактура
3	Жамланган эскиришни ҳисобдан чиқариш	500000	0211-0290	9210	Шартнома, счёт-фактура
4	Қайта баҳолаш бўйича резервни ҳисобдан чиқарилиши	50000	8510	9210	Ҳисоб-китоб
6	Олинган фойда	650000	9210	9310	Ҳисоб-китоб, счёт-фактура

Ликвидация комиссияси таркибига корхона ходимларидан ташқари кизиқувчи органлар (ҳокимият ва бошқалар) вакиллари ҳам киритилиши мумкин. Комиссия ликвидация натижаларини махсус ликвидация далолатномаси (ОС-4 шакл) билан расмийлаштиради. Ушбу далолатнома ликвидация натижаларини бухгалтерия ҳисоби счётларида юқорида келтирилган тартибда акс эттиришга асос бўлади.

2.3. Қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида махсус машина ва механизмлар иш фаолиятини алоҳида ҳисобга олиб боришнинг объектив ва субъектив сабаблари мавжуд. Уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

-*биринчидан*, махсус қурилиш машина ва механизмларининг қиммат туриши улардан унумли ва самарали фойдаланиш талабини қўяди;

-*иккинчидан*, қурилиш машина ва механизмларидан қурилиш ишларини бажаришда фақат тегишли босқичларда ва мақсадларда ишлатилиши улар иш фаолиятини ҳар бир қурилиш объекти бўйича ҳисобини олиб боришни тақозо этади;

-*учинчидан*, уларнинг қурилиш майдончаларига етказиб келиниши, ўрнатилиши ва ишлатилиши маълум техника ва меҳнат хавфсизликлари шартларига қатъий амал қилишни, махсус тайёргарликни, касбий маҳоратни, шунингдек бу мақсадлар учун қўшимча сарф-харажатларни талаб қилади.

Таъкидлаш жоизки, республикамизда қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятини ҳисобга олиш учун махсус меъёрий ҳужжатлар қабул қилинган эмас. Қурилиш ташкилотларида бугунги кунда қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятининг ҳисобига доир дастлабки ҳужжатлар, уларни тузиш, ишловдан ўтказиш собиқ СССР даврида тасдиқланган меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда амалга оширилмоқда.

Қурилиш машина ва механизмлари иш фаолиятини акс эттирувчи бошланғич ҳужжатлар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- кўтариш крани иши ҳақида билдирги (ЭСМ -1 шакл);
- қурилиш машинаси йўл варақаси (ЭСМ-2 шакл);
- қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги (ЭСМ-3 шакл);
- қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд (ЭСМ-4 шакл);

- қурилиш машинаси (механизми) иши ҳисоби картаси (ЭСМ-5 шакл);

- қурилиш машиналари (механизмлари) иши ҳисоби журнали (ЭСМ-6 шакл);

- бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома (ЭСМ-7 шакл).

ЭСМ-1 шакл, ЭСМ-2 шакл, ЭСМ-3 шаклдаги ҳужжатлар балансида махсус қурилиш машиналари ва механизмларига эга бўлган ва улар ёрдамида бошқа ташкилотларга хизмат кўрсатишга ихтисослашган қурилиш ташкилотларида қўлланилади.

Кўтариш крани иши ҳақида билдиргида (ЭСМ-1 шакл) унинг қайси объектда ишлагани ва бажарган ишининг турлари, миқдори, сарфлаган вақти ва бошқа маълумотлар келтирилади. Ушбу билдирги асосида кўтариш крани томонидан бажарилган ишнинг қиймати тўғрисида маълумотнома тузилади. Маълумотнома бош пудратчи томонидан имзоланади ва унинг муҳри билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжат бош пудратчи ва кўтариш кранида ишларни бажарган ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлади.

Қурилиш машинаси йўл варақаси (ЭСМ-2 шакл) машинистга объектга етказиш олдидан тўлдирилади. Унда машинанинг номи, техник маълумотлари, машинистнинг исми-шарифи, унга берилган топшириқлар, топшириқни бажаришга киришиш ва уни яқунлаш муддатлари кўрсатилади.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги (ЭСМ-3 шакл)да худди (ЭСМ-1 шакл)дагидек бошқа қурилиш машиналари (бетон қориш, экскаватор, бульдозер, гредер ва шу кабилар) томонидан ҳар бир объектда бажарилган ишларнинг турлари, миқдори, сарфлаган вақти ва бошқа маълумотлар келтирилади. Ушбу билдирги қурилиш машиналари томонидан бажарилган ишнинг қиймати тўғрисида маълумотномани тузишга асос бўлади. Бу маълумотнома ҳам бош пудратчи томонидан имзоланади, унинг муҳри билан тасдиқланади ҳамда бош пудратчи ва ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлади.

ЭСМ-4 шакл, ЭСМ-5 шакл ва ЭСМ-6 шаклдаги ҳужжатлар ўз балансида қурилиш машиналари ва механизмлари бўлган барча турдаги қурилиш ташкилотларида қўлланилади.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд (ЭСМ-4 шакл) натурал ўлчов бирликларида ўлчанадиган

топшириқлар ва бажарилган ишларни расмийлаштириш ва ҳисобга олиш учун қўлланилади. Бу билдирги қурилиш ташкилотида қурилиш машиналари ва механизмлари учун масъул бўлган шахс томонидан бир нусхада тузилади ва машинистлар қўлига топширилади. Топшириқлар ва ишлар ҳақиқатда бажарилгач, буюртмачи корхона билдиргида топшириқ ва ишларни қабул қилиб олганлигини имзолайди ва муҳр билан тасдиқлайди. Ушбу билдирги нафақат бажарилган ишларни ҳисобга олишга, балки машинистларга иш ҳақини ҳисоблаш учун ҳам асос бўлиб ҳисобланади.

ЭСМ-5 шакл ва ЭСМ-6 шаклдаги ҳужжатлар йирик ва кичик қурилиш машина ва механизмларнинг ҳар кунлик иш фаолиятини ҳисобга олиш ва назорат қилиш учун ишлатилади.

Бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома (ЭСМ-7 шакл) махсус қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишларни тасдиқловчи ҳужжат ҳисобланади. У пудратчи ва буюртмачилар (бош пудратчи ва субпудратчилар) ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун асос бўлувчи счёт-фактураларга илова қилинади.

Қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар ушбу техника ёрдамида хизмат кўрсатишга ихтисослашган ташкилотлар учун даромад олишнинг асосий манбаи ҳисобланади. Бундай ташкилотларда қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар уларни тасдиқловчи ҳужжатлар (ЭСМ-7, счёт-фактура) асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан олинган даромадлар».

Қурилиш, қурилиш монтаж ва бошқа ишларни олиб бораётган пудратчи ташкилотларда қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишлар қиймати умумпудрат ишининг таркибий қисми ҳисобланади ва унинг таннархига киритилади.

2.4. Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисоби

21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ пудратчи ташкилотлар қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари ҳисобини 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб боришлари лозим. Қурилиш ташкилотлари ушбу мақсадда ўзларининг ишчи

счётлар режасида махсус счётни, масалан, 2510 «Курилиш машиналарини сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари» счётини очишлари ҳам мумкин. Ушбу сётга қурилиш машина ва механизмларининг турлари ёки гуруҳлари бўйича алоҳида аналитик счётларни очиш мақсадга мувофиқ. Бу счётларнинг дебитида қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилишга доир барча харажатлар гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида тўпланadi, кредитида эса сарфланган харажатларни ҳисобдан чиқарилиши, яъни уларнинг тегишли объект таннархига киритилиши акс эттирилади.

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари ўз ичига қуйидаги моддаларни олади:

- қурилиш машиналари ва механизмларини бошқарувчи ходимлар (машинистлар, хайдовчилар)га ҳисобланган иш ҳақи;
- иш ҳақига нисбатан ижтимоий сугуртага ажратмалар;
- материал харажатлари (ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, хўжалик материаллари ва шу кабилар);
- амортизация харажатлари;
- жорий ва капитал таъмирлаш;
- турли хизматлар (электр энергия, сув, газ, иситиш, буғ, транспортировка, ижара ва бошқа хизмат турлари).

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатациясига доир ушбу турдаги харажатлар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (2.4-жадвал):

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари, одатда, улар ҳисобот даврида қайси объектда ишлатилган бўлса, ўша объект таннархига киритилади. Агар ҳисобот даврида қурилиш машиналари ва механизмларидан бир нечта объектларда фойдаланилган бўлса, у ҳолда ушбу харажатлар қурилиш объектлари ўртасида махсус ҳисоб-китоб асосида тақсимлаб чиқилади. Харажатларни қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаб чиқиш қуйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

(1) дастлаб ҳисобот даврида қурилиш машиналари ва механизмларига сарфланган жами харажатлар уларнинг ҳар бири бўйича юқорида келтирилган бухгалтерия ёзувлари асосида топиб олинади;

(2) қурилиш машиналари ва механизмларининг ҳисобот даврида барча объектларда ишлаган жами иш вақти (машина/соат) билдирги-нарядлар ва маълумотномалар асосида топилади;

(3) машина ва механизмларнинг 1 соатлик ишига тўғри келадиган харажат сўммаси топилади, бунинг учун жами харажатлар жами ишланган машина/соат миқдорига бўлинади;

(4) бир соатга тўғри келувчи харажатларни машина ва механизмларни ҳар бир қурилиш объектида ҳақиқатда ишлаган вақтига қўнайтириш йўли билан улар таннархига киритиладиган харажатлар сўммаси топилади.

Мисол. Айтайлик, юқорида келтирилган жадвалдаги харажатлар қурилиш ташиқлотида қурилиш ишлари олиб борилган учта объектга тааллуқлидир. Қўтариш қранининг иш вақти 240 соат ва у «А» объектга тегишли, бульдозернинг ишлаган жами иш вақти 200 соат, шундан: «А» объектга –96 соати, «Б» объектга 64 соати ва «В» объектга 40 соати тегишли. Бўёқ пуркагич аппаратидан фойдаланиш вақти 150 жами соат, унинг 86 соат «Б» объектга ва 64 соати «В» объектга тегишлидир.

2.4-жадвал

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларини сётларда акс эттириш

№	Операциянинг маъмуни	Сўмма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Ҳисобланган иш ҳақи -кран машинистига -бульдозер ҳайдовчисига -бўёқ пуркагич аппарати Ходимларига	400000 200000 300000	2521 2522 2523	6710 6710 6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
2	Ҳисобланган ижтимоий суғуртага ажратма (ҳисобланган иш ҳақи сўммасидан 24 % миқдорда) -кран машинистига -бульдозер ҳайдовчисига -бўёқ пуркагич аппарати Ходимларига	96000 48000 72000	2521 2522 2523	6520 6520 6520	Ҳисоб-китоб
3	Сарфланган материаллар -кран учун -бульдозер учун -бўёқ пуркагич аппарати учун	300000 100000 100000	2521 2522 2523	1010- 1090	Мағернал ҳисоботи
4	Ҳисобланган амортизация -кран учун -бульдозер учун -бўёқ пуркагич аппарат учун	150000 80000 50000	2521 2522 2523	0230 0230 0230	Ҳисоб-китоб
5	Ижара ҳақи сўммасига (бульдозер қовуши учун)	100000	2522	6910	Ҳисоб-китоб
6	Ерданчи ишлаб чиқариш харажатлари (кран бўйича)	1000000	2521	2310	Ҳисоб-китоб
7	Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига -кран учун -бульдозер учун -бўёқ пуркагич аппарати учун	1946000 528000 522000	2010 2010 2010	2521 2522 2523	Ҳисоб-китоб

Ушбу маълумотларга ва юқорида изоҳ берилган тартибга асосан қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатлари қурилиш объектлари бўйича қуйидагича тақсимот қилинади (2.5-жадвал).

2.5-жадвал

Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларининг қурилиш объектлари ўртасидаги тақсимоти

Машина ва механизм тури	Вақт сарфи, соат	Харажат, сўм		Шундан объект бўйича					
		Жами	1 соатлик	А		Б		В	
				Вақт, соат	Сўмма, сўм	Вақт, соат	Сўмма, сўм	Вақт, соат	Сўмма, сўм
Кран	240	1946000	8103.3	240	1946000	-	-	-	-
Бульдозер	200	528000	2640	96	253440	64	168960	40	105600
Бўёқ пушқаш аппарати	150	522000	3265.5	-	-	86	280833	64	241167
Жами	590	2996000	x	336	2199440	150	449793	104	346767

Ушбу тақсимот асосида аниқланган харажатлар мос равишдаги қурилиш объектлари таннархига киритилади ва 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» сўғига очилган тегишли аналитик сўғларда акс эттирилади.

2.5. Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усуларини қўллаш хусусиятлари

Қурилиш ташкилотлари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари асосий воситаларни бўйича уларнинг эскиришини 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»да назарда тутилган усуллар бўйича умумбелгиланган амортизация меъёрлари асосида ҳисоб-китоб қилишлари лозим. Асосий воситалар турлари ёки гуруҳлари бўйича эскириш ҳисоблашнинг танлаб олинган усуллари, шунингдек қўлланиладиган амортизация меъёрларининг аниқ миқдорларини қурилиш ташкилотлари ўзларининг ҳисоб сийсатида белгилаб олишлари мумкин. Қуйида қурилиш ташкилотлари хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда уларда эскириш ҳисоблаш усуларини айрим асосий воситалар турлари бўйича қўллаш тартибига тўхталамиз.

Бир маромда эскириш ҳисоблаш усули. Бу усулни қўллаш чекланмаган. Лекин, уни қурилиш ишларини олиб борилишига фаол таъсир ўтказмайдиган асосий воситалар бўйича қўллаш, одатда, мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, бу усулни бино ва иншоотлар, мебель ва офис жиҳозлари, компьютерлар бўйича қўллаш мумкин.

Ушбу усулнинг моҳияти шундаки, унда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб: (1) бошланғич қиймат ёки

чамаланган тугатиш қиймати чегириб тошлангандан кейин қолган бошланғич қиймат ҳисобланади; (2) йиллик амортизация сўммаси амортизациялана-диган қийматни белгиланган й и л л и к амортизация меъёрига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш, ойлик амортизация сўммаси эса йиллик амортизация сўммасини 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Мисол. Бинонинг бошланғич қиймати 10000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 10 фоиз миқдорида белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Йиллик амортизация меъёри – 5 фоиз.

Демак, бинонинг амортизацияланадиган қиймати 1-ҳолатда 9000000 сўмни ($10000000 - 10000000 * 10\%$), 2-ҳолатда эса 10000000 сўмни ташкил этади. Йиллик амортизация сўммаси 1-ҳолатда 450 минг сўмни ($9000000 * 5\%$), 2-ҳолатда эса 500000 сўмни ($10000000 * 5\%$) ташкил этади. Ойлик амортизация сўммаси 1-ҳолатда 37500 сўмни ($450000 / 12$), 2-ҳолатда эса – 41667 сўмни ($500000 / 12$)ни ташкил қилади. Бу усулга кўра қурилиш ташкилотида 20 йилдан сўнг 1-ҳолатда бинонинг 9000000 сўмлик бошланғич қиймати тўлиқ тикланади, 1000000 сўмлик қиймати тикланмасдан қолади. 2-ҳолатда эса бинонинг қиймати 20 йилдан сўнг тўлиқ тикланади.

Иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули. Бу усулни, одатда қурилиш ишларини олиб борилишига фаол таъсир ўтказадиган асосий воситалар бўйича қўллаш мақсадга мувофиқ бўлади. Чунончи, уни қурилиш машиналари ва механизмлари, транспорт воситалари бўйича қўллаш мумкин. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб ҳам бошланғич қиймат ёки чамаланган тугатиш қиймати чегириб ташлангандан кейин қолган бошланғич қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация сўммаси амортизацияланадиган қийматни 1 бирлик бажариладиган ишга тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Мисол. Краннинг бошланғич қиймати 40000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Краннинг иш фаолияти унинг фойдали хизмат муддатида (айтайлик, 10 йил ичида) ишлаган вақт миқдори билан ўлчанади. Ушбу вақт миқдори 20000 соат, краннинг ҳақиқатда ишлаган вақти билдирги-наряд бўйича биринчи йилда 3000 соат, дейлик.

Юқоридаги маълумотлар асосида кран бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. (1) 1 соатлик амортизация меъёри 1900 сўм (38000000/20000); (2) биринчи йилда ҳисобланадиган амортизация сўммаси 5700000 сўм (1900*3000).

Иккинчи ҳолатда. (1) 1 соатлик амортизация меъёри 2000 сўм (40000000/20000); (2) биринчи йилда ҳисобланадиган амортизация сўммаси 6000000 сўм (2000*3000).

Қурилиш машиналари ва механизмлари бўйича ҳисоб-китоб қилинган эскириш сўммаси қурилиш ташкилотларида уларнинг қайси объектларда ишлаганлигига қараб ўша объектларнинг таннархига киритилади.

Эскиришни иш ҳажмига мутаносиб равишда ҳисоблаш усулини транспорт воситалари бўйича қўллашда иш бирлиги улар томонидан бажарилган юк айланмаси (т/км), босиб ўтилган йўл (км) ёки наряди бўлган иш вақти (соат) ҳисобланади.

Эскиришни ҳисоблашнинг кумулятив усули. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб ҳам бошланғич қиймат ёки чамаланган тугатиш қиймати чегириб ташлангандан кейин қолган бошланғич қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация сўммаси амортизацияланадиган қийматни амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Амортизация меъёри сифатида хизмат йиллари сонини хизмат йиллари сонларининг йиғиндисига нисбати олинади. Фақат ушбу нисбат бирлик қўлланишда тесқари ҳолда ишлатилади.

Мисол. Краннинг бошланғич қиймати 40000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Краннинг хизмат муддати 10 йил. Хизмат йиллари сонлари йиғиндисини 55 (1+2+3+4+5+6+7+8+9+10), мос равишда амортизация ҳисоблашда меъёр сифатида олинган сонлар нисбати: 1-йил учун 10/55; 2-йил учун 9/55, 3-йил учун 8/55 ва шу тарзда 10-йил учун 1/55.

Юқоридаги маълумотлар асосида кран бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

Биринчи ҳолатда. 1-йил учун 6909090 сўм (38000000*10/55; 2-йил учун 6218182 (38000000*9/55) ва шу тарзда 10-йилда 690909 (38000000*1/55).

Иккинчи ҳолатда. 1-йил учун 7272727 сўм (40000000*10/55; 2-йил учун 6545454 (40000000*9/55) ва шу тарзда 10-йилда 727273 (40000000*1/55).

Кўриниб турибдики, кумулятив усул юқорида келтирилган иккита усулдан фарқли ўлароқ асосий воситаларни тезлаштирилган

ҳолда амортизация қилинишига олиб келади. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексига мувофиқ кумулятив усулни қўллаш мол-мулк солиғини кам тўлашга олиб келади, чунки ушбу солиқ базаси бўлиб асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати ҳисобланади. Бирок, кумулятив усул бўйича ҳисобланган амортизация сўммаси, агар у бир маромда ҳисоблаш усулида ҳисобланган эскириш сўммасидан катта бўлса, у ҳолда ўртадаги фарқ сўммаси даромад (фойда) солиғи базасига қайта қўшилади.

Эскиришни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули. Ушбу усулда асосий воситанинг амортизацияланадиган қиймати бўлиб бошланғич қиймат ҳисобланади. Йиллик амортизация сўммаси белгиланган йиллик амортизация меъёрининг икки баравари микдорда топилади. Чунончи, биринчи йилда у бошланғич қийматдан, кейинги йиллардан бошлаб эса йил охирига қолган қолдиқ қийматдан ҳисобланади. Хизмат муддатининг охириги йилида амортизация сўммаси тугатиш қийматидан ташқари бўлган микдорда ҳисобланади.

Мисол. Краз юк ташиш машинасининг бошланғич қиймати 12000000 сўм дейлик. Тугатиш қиймати 200000 сўм. Хизмат муддати 5 йил, йиллик амортизация меъёри 20 %

Юқоридаги маълумотлар асосида КРАЗ юк ташиш машинаси бўйича амортизация ушбу усулда қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (2.6-жадвал).

2.6-жадвал

Юк ташиш машиналари бўйича эскиришни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули

Йиллар	Амортизацияланадиган қиймат	Амортизация меъёри, %	Йиллик амортизация сўммаси	Жамланган амортизация сўммаси	Қолдиқ қиймат
1	12000000	40	4800000	4800000	7200000
2	7200000	40	2880000	7680000	4320000
3	4320000	40	1728000	9408000	2592000
4	2592000	40	1036800	10444800	1555200
5	1555200	-	1355200	11800000	200000

Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш мақсадидаги барча асосий воситаларнинг ҳисобланган эскириши сўммасини бевосита асосий ишлаб чиқариш счётига олиб бориб бўлмайди. Бунга сабаб шуки, ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар қурилиш ташкилоти томонидан олиб борилаётган барча қурилиш ишларига бир вақтнинг ўзида хизмат қилиши мумкин. Шу боис, ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситаларга ҳисобланган

амортизация сўммалари дастлаб 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида ёки 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида алоҳида очилган аналитик счётларда акс эттирилади. Ҳисобот охирида юқоридаги счётларда акс эттирилган амортизация ажратмалари қурилиш ишлари олиб борилаётган объектлар ўртасида махсус ҳисоб-китоб асосида тақсимланади. Амортизация харажатларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаб чиқиш турли усулларда амалга оширилиши мумкин. Улар ичида энг кенг тарқалганлари қуйидагилар:

(1) амортизация сўммасини ҳар бир объект бўйича олинган соф тушумнинг жами соф тушумдаги ҳиссасига қараб тақсимлаш;

(2) амортизация сўммасини асосий воситаларнинг ҳисобот даврида ҳар бир объектда ишлаган иш вақти (бажарган иши)ни жами ишлаган иш вақтидаги (ёки жами бажарган ишларидаги) ҳиссасига қараб тақсимлаш;

3) амортизацияси сўммаси қурилиш ташкилотлари ҳисоб сийёсатида белгиланган бошқа тартибларда тақсимлаш.

Ушбу маълумотлар ва юқорида изоҳи берилган тартибга қўра ишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситалар амортизацияси тақсимотини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин (2.7-жадвал). Бундай тақсимот маълумотлари РТ-7 шаклдаги ишлов кайдномасида ўз аксини топади.

2.7-жадвал

20__ йил _____ ойи учун амортизация ажратмаларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Асосий воситалар гуруҳи	Жами амортизация сўммаси	Шу жумладан объектлар бўйича					
			А		Б		В	
			%	Сўмма	%	сўмма	%	сўмма
1	Бино ва иншоотлар	200000	15	30000	25	50000	60	120000
2	Машина ва асбоб-ускуналар	600000	100	600000	-	-	-	-
3	Юк таниш транспортлари	300000	10	30000	30	90000	60	180000
4	Автобуслар	150000	20	30000	40	60000	40	60000
5	Бошқа асосий воситалар	400000	5	20000	80	320000	15	60000
	Жами	1650000		710000		520000		420000

Юқорида келтирилган тақсимот асосида аниқланган амортизация харажатлари мос равишдаги қурилиш объектлари таннархига киритилади ва 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётига очилган аналитик счётларда акс эттирилади.

Мавзуга оид таянч иборалар

Қурилиш машиналари ва ускуналари – бу ерга мустақкам ўрнатиладиган ва рельёда юритувчи крапнлар ва электркрапнлар, экскаваторлар, бульдозерлар, бетон қорип машиналари, транспортгерлар, кўтариш-тушириш қурилмалари, гредерлар, бургулаш, аралаш, рандалаш, темир-терсақларни кесиш, улаш, бўёқ, оҳак ва сув пурқаш апаратлари ҳамда станоклари, иссиқлик печлари, компрессорлар, ўлчов тарозилари ва бошқа махсус машина ҳамда ускуналар.

Транспорт воситалари - юк ва одам ташувчи автомашиналар, вагонлар, автобуслар, тракторлар, прицепплар ва бошқа транспорт воситалари.

Капитал инвестиция – қурилиш гапкилотларининг янги объектларни қуриш, эски объектларни кенгайтириш, реконструкция ва модернизация қилиш, шунингдек асосий воситаларни сотиб олишга сарфлаган маблағлари мажмуаси.

Кўтариш крапи иши ҳақида билдирги - кўтариш крапининг қайси объектда ишлагани ва бажарган ишининг турлари, миқдори, сарфлаган вақт ва бошқа маълумотларни ўзида мужассамлаштирувчи, шунингдек бош пудратчи ва кўтариш крапида ишларни бажарган ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлувчи бошланғич ҳужжат.

Қурилиш машинаси йўл варақаси – машинистга қурилиш машинасини қурилиш объектига етказиш олдидан тўлдириладиган, шунингдек ўзида машинанинг номи, техник маълумотлари, машинистнинг исми-шарифи, унга берилган топшириқлар, топшириқни бажаришга киришиш ва уни якунлаш муддатлари кўрсатиладиган бошланғич ҳужжат.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги - бетон қорип, экскаватор, бульдозер, гредер ва шу каби қурилиш машиналари томонидан ҳар бир объектда бажарилган ишларнинг турлари, миқдори, сарфлаган вақти ва бошқа маълумотларни ўзида мужассамлаштирувчи, қурилиш машиналари томонидан бажарилган ишнинг қиймати тўғрисида маълумотнома тузишга ҳамда бош пудратчи ва ихтисослашган қурилиш ташкилоти ўртасида ҳисоб-китобларни амалга оширишга асос бўлувчи бошланғич ҳужжат.

Қурилиш машинаси ва механизми иши тўғрисида билдирги-наряд – натурал ўлчов бирликларида ўлчанадиган топшириқлар ва бажарилган ишларни расмийлаштириш ва ҳисобга олиш учун қўлланиладиган, топшириқлар ва ишлар ҳақиқатда бажарилгач, бажарилган ишларни ҳисобга олишга, шунингдек машинистларга иш ҳақини ҳисоблаш учун асос бўлувчи бошланғич ҳужжат.

Бажарилган ишлар (хизматлар) тўғрисида маълумотнома – махсус қурилиш машиналари ва механизмлари томонидан бажарилган ишларни тасдиқловчи ҳужжат бўлиб, у пудратчи ва бухгалтерлар (бош пудратчи ва субпудратчилар) ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларни амалга ошириш учун асос бўлувчи сёт-фактураларга илова қилинади.

Қурилиш машиналарини сақлаш ва эксплуатация қилиш харажатлари – қурилиш машиналари ва механизмлари машинистлари ва ҳайдовчиларига

хисобланган иш ҳақи, ижтимоий сугуртага ажратмалар, материал харажатлари, амортизация ажратмалари, жорий ва капитал таъмирлаш ҳамда турли хизматлар қийматининг йиғиндиси.

Қурилиш машиналари ва механизмларига хисобланган эскириш (амортизация) сўммаси – қурилиш ташкилотлари томонидан мавжуд қурилиш машиналари ва механизмлари учун қонун ҳужжатлари, шунингдек ҳисоб сиёсатида назарда тутилган усуллар ҳамда амортизация меъёрлари асосида хисобланган эскириш сўммаси.

Назорат учун тест савол-жавоблари

1. Қурилиш машина ва ускуналарига кирмайди:

- а) кўтариш крани;
- б) экскаватор;
- в) бульдозер;
- г) автобус.

2. Қурилиш машинасини сотиб олиш қиймати 10000000 сўм, ташиб келтириш харажати 200000 сўм, олинган кредитга тўланган фойз -150000 сўм, воситачилик харажатлари – 600000 сўм, расмийлаштириш харажатлари – 500000 сўм, ўргатиш харажатлари 400000 сўм. Қурилиш машинасининг бошланғич қийматини топинг

- а) 10000000 сўм;
- б) 10150000 сўм;
- в) 11700000 сўм;
- г) 11300000 сўм.

3. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида қурилиш машинасининг кирим қилинишига бухгалтерия ёзувини беринг.

- а) Дебет 0160 Кредит 6010 10000000 сўмга;
- б) Дебет 0130 Кредит 6010 11300000 сўмга;
- в) Дебет 0130 Кредит 0820 11700000 сўмга;
- г) Дебет 0160 Кредит 0820 11700000 сўмга.

4. 2-тест маълумотлари асосида қурилиш машинасига қилинган капитал инвестицияга киритилмайдиган сўммани ва уни акс эттирувчи ёзувини топинг.

- а) Дебет 0820 Кредит 6010 10000000 сўм;
- б) Дебет 0820 Кредит 6990 1300000 сўм;
- в) Дебет 9610 Кредит 6920 150000 сўм;
- г) Дебет 0820 Кредит 6990 400000 сўмга.

5. Кўтариш кранининг иш фаолияти ўлчанади:

- а) кўтарган юк вазни билан;
- б) босиб ўтган йўл узунлиги билан;
- в) кўтариш-туширишлар сони билан;
- г) машина-соат миқдори билан.

6. Ковушли экскаваторни эксплуатация қилиш харажати 600000 сўм. Жами ишлаган вақти бир ойда 200 соат, шундан А объектда 100 соат, Б объектда 60 соат, В объектда 40 соат. Бульдозернинг эксплуатация қилиш харажати сўммаси объектлар ўртасида қандай усулда тақсимланади?

- а) Ишлаган вақтига қараб;
- б) Тўғридан тўғри;
- в) Тенг тақсимланади;
- г) Раҳбар хоҳлаган тарзда.

7. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида бульдозерни эксплуатация қилишга кетган харажатларнинг В объект ташархига олиб бориладиган сўммасини топинг.

- а) 180000 сўм;
- б) 120000 сўм;
- в) 600000 сўм;
- г) 300000 сўм.

8. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида бульдозерни эксплуатация қилишга кетган харажатларнинг А объект ташархига олиб бориладиган сўммасига бухгалтерия ёзувини беришг.

- а) Дебет 2010 Кредит 2520 180000 сўмга;
- б) Дебет 2010 Кредит 2520 120000 сўмга;
- в) Дебет 2010 Кредит 2520 600000 сўмга;
- г) Дебет 2010 Кредит 2520 300000 сўмга.

9. Ковушли экскаваторни эксплуатация қилиш муддати 10 йил. Бошланғич қиймати 20000000 сўм. Тугатиш қиймати 1000000 сўм. Амортизация бир маромли усулда ҳисобланади. 5 – йил охирига жамланган амортизация сўммасини топинг.

- а) 10000000 сўм;
- б) 9500000 сўм;
- в) 10500000 сўм;
- г) 20000000 сўм.

10. 9-тест маълумотлари асосида 1-йил учун амортизация сўммасини топинг ва унга бухгалтерия ёзувини беришг.

- а) 1900000 сўмга Дебет 2310 Кредит 0230;
- б) 2000000 сўмга Дебет 2310;Кредит 0230
- в) 2100000 сўмга Дебет 2310 Кредит 0230;
- г) 1900000 сўмга Дебет 3190 Кредит 0230.

Мавзуни чуқур ўрганиш учун тавсия этиладиган меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар рўйхати

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнама №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Капитал қурилишда хўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 12 сентябр, 395-сон.

5.«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6.Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос. Ўз.Р.АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 475.

7.БҲМС № 1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

8.БҲМС № 5 «Асосий воситалар». Ўз.Р. АВ томонидан 2004 йил 20 январда рўйхатга олинган, № 1299.

9.Бобожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

10. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

11. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. – Т. :«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, № 6, 2003.

3-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА МАТЕРИАЛЛАР ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ

3.1. Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларнинг таснифи, тавсифи ва баҳолиниши

Қурилиш, қурилиш-монтаж ва бошқа ишларни белгиланган муддатларда тугатилиши ва буюртмачиларга топширилишида муҳим омиллардан бири бўлиб қурилиш ташкилотларида турли хилдаги ҳамда тегишли миқдордаги материалларнинг мавжудлиги ҳисобланади. Уларга қурилиш материаллари, ёқилғи, мойлаш материаллари, хўжалик инвентарлари ва бошқалар киради.

Қурилиш ташкилотларининг моддий таъминот бўлимлари материалларни ўз вақтида ва керакли миқдорда келиб тушишини таъминлашлари, моддий жавобгар шахслар эса уларнинг бутлигини ва сифатини бузмасдан сақлашлари ҳамда қурилиш майдончаларига талаб қилинган муддатларда ва миқдорларда етказиб беришлари лозим.

Қурилиш ташкилоти бухгалтериясига материалларнинг ҳолати ва ҳаракати устидан узлуксиз назоратни олиб бориш, уларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштирилганлигини таъминлаш, бу бойликларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, улар тўғрисидаги ахборотларни фойдаланувчиларга ўз вақтида бериш каби муҳим вазифалар юклатилади.

Қурилиш ташкилотларида фойдаланиладиган материалларни турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин. Материаллар ҳисобини тўғри юритишда, айниқса, уларни қуйидаги белгилари бўйича таснифлаш муҳим аҳамият касб этади.

Ишлаб чиқаришда туганган ўрнига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар асосий ва ёрдамчи материалларга бўлинади.

Асосий материаллар деганда объектларни қуриш, монтаж қилиш, кенгайтириш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва ободонлаштириш каби ишларни бажаришда бош ролни ўйнавчи материаллар тушунилади. Уларга цемент, ғишт, тахта, болар, арматура, труба, линолеум, мрамар, гранит, мих, ойна, оҳак, бўёк, гипс ва шу каби кўплаб бошқа материаллар киради. Ушбу материалларсиз қурилиш ишларини олиб бориб бўлмайди. Шу боис ҳам ушбу асосий материалларнинг мавжудлиги, уларнинг бутлиги, ҳаракати устидан узлуксиз назоратни олиб бориш бухгалтерия ҳисоби олдида турган муҳим вазифалардан биридир.

Ёрдамчи материаллар деганда қурилиш ишларида бош ролни ўйнамайдиган, лекин уларнинг бажарилишида қўшимча тарзда ишлатила-диган материаллар тушунилади. Бундай материаллар бўлиб, масалан, пегментлар, цинка, тўл, ёқилғи, мойлаш материаллари, ўров материаллари ва шу қабилар ҳисобланади.

Кўриниши, жисми ва помланишига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларни кўплаб турларга ажратиш мумкин, масалан, темир ва ёғоч материаллари, шиша материаллар, суюқ ва қаттиқ жисмли материаллар ва бошқалар.

Сақлаш усулига кўра қурилиш ташкилотларида материалларни очиқ ва ёпиқ усулларда сақланадиган материалларга бўлиш мумкин. Масалан, гипс, темир, труба, тош ва шу каби материаллар очиқ кўринишда турли майдончаларда сақланади. Цемент, оҳак, гипс, лак, бўёқлар ва бошқа шу каби материаллар ёмғир ва қор тегмайдиган, намиқмайдиган жойларда, шунингдек махсус сақлаш мосламаларида (цистерна, бочка ва бошқаларда) сақланади.

Сақлаш муддатига кўра қурилиш материаллари муддати чегараланган ва муддати чегараланмаган турларга бўлинади. Масалан, цемент, оҳак, гипс, бўёқлар ва шу каби айрим материаллар маълум муддатлардан кейин ўз сифатини йўқотади. Шу боис улар белгиланган муддатгача сақланиши лозим. Кўпчилик қурилиш материаллари ўз сифатини узок муддатларда йўқотмайди, масалан мрамор, гранит, темир-терсақлар, ёғоч, болар ва шу қабилар. Бироқ, моддий жавобгар шахслар ушбу материалларнинг сифатига салбий таъсир кўрсатадиган, масалан занглаш, эрозия, қуриб қолиш, намиқиш, шишиб кетиш, ёрилиш каби салбий ҳолатларга йўл қўймасликлари лозим.

Қимга тегишлилигига кўра қурилиш ишларида ишлатилаётган материалларни пудратчи қурилиш ташкилотнинг ва буюртмачи ташкилотнинг материалларига бўлиш мумкин. Биринчи турдаги материаллар асосида бажарилган ишлар пудратчи ташкилотнинг ўз материаллари асосида бажарилган ҳисобланса, иккинчи турдаги ишлар эса буюртмачилар материаллари асосида бажарилган ишлар ҳисобланади. ҳар иккала ҳолатда ҳам сарфланган материаллар қурилиш объектининг қийматига (таннархига) киритилади. Агар қурилиш ишлари буюртмачиларнинг берган материаллари асосида бажарилган бўлса, у ҳолда уларнинг қиймати ўзаро ҳисоб-китоблар сўммасига киртилмайди.

Ишлаб чиқилганлигига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар ўзи ишлаб чиққан ва ўзи ишлаб чиқмаган

материалларга бўлинади. Чунончи, қурилиш ташкилотининг ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан ишлаб чиқилган ва қурилиш объектларида ишлатилган гишт, блок, эшик, рамка, турли мослама ва конструкциялар ўз ишлаб чиқаришидан олинган қурилиш материаллари ҳисобланади. Сотиб олинган, буюртмачилардан, таъсисчилардан ва бошқа ташқи шахслардан келиб тушган материаллар ўзи ишлаб чиқмаган материаллар ҳисобланади.

Вужудга келтирган мамлакатига кўра қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материаллар маҳаллий материаллар ва хориждан келтирилган материалларга бўлинади.

Материаллар ҳисобини тўғри юритишнинг муҳим шартларидан бири улар қийматини тўғри баҳолаш ҳисобланади. Республикаимизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ қурилиш ташкилотларида материалларнинг ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг таннархи ҳисобланади. Қурилиш материалларининг таннархи уларнинг келиб тушиш манбасига кўра турли элементлардан ташкил топади. Чунончи, сотиб олинган материалларнинг таннархи ўз ичига уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, божхона тўловлари, сертификатлаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни олади. Сотиб олишда тўланган қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) сўммасини материаллар қийматига қўшиш ёки қўшмаслик қурилиш ташкилотининг бу солиқнинг тўловчиси ёки тўловчиси эмаслигига боғлиқ. ҚҚС тўловчи қурилиш ташкилотларида таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС сўммаси материаллар қийматига киритилмайди, балки бюджетга тўланадиган ҚҚС сўммасини топишга камайтиришга олиб борилади. Ихчамлаштирилган солиқ режимида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотларида сотиб олишда таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС сўммаси бевосита материаллар қийматига (таннархига) киритилади.

Ўз ишлаб чиқаришидан олинган материаллар таннархи уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча модди, меҳнат ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Бунда бир бирлик материалнинг ўртача таннархи калькуляция қилиш йўли билан қурилиш материалларини ишлаб чиқишга сарфланган харажатларнинг жами сўммасини жами ишлаб чиқилган материалларнинг миқдорига бўлиш орқали топилади.

Таъсисчилардан олинган ҳамда бегараз (беғул) келиб тушган материалларнинг таннархи деганда уларнинг шартномаларда кўрсатилган баҳолардаги қиймати тушунилади.

Турли манбалардан олинган материаллар омборлар ва қурилиш майдончаларида ФИФО, АВЭКО ёки бир ўзини идентификациялаш усулларидан бири асосида ҳисобланган қиймати (таннархи) бўйича ҳисобдан чиқариб борилади.

ФИФО усулда қурилиш материалларининг чикими (қурилиш ишларига сарфи ва бошқа чиқимлари) уларнинг келиб тушиш кетма-кетлигидаги қиймати (таннархи) бўйича амалга оширилади. Масалан, 20__ йил 1 май ҳолатига омборда 10 тонна ҳар бир тоннасининг кирим баҳоси 80000 сўм бўлган жами 800000 сўмлик цемент мавжуд бўлган, май ойида уларнинг тушуми қуйидагича бўлган дейлик:

Ҳужжат		Миқдори, т.	Баҳоси	Сўммаси
№	Сана			
125	5 май	30	85000	2550000
142	15 май	20	90000	1800000

Май ойида 55 тонна цемент қурилиш ишларига сарфланган бўлса, у ҳолда цементнинг қурилиш таннархига киритилган қиймати ФИФО усул бўйича 4700000 сўмни ($10 \cdot 80000 + 30 \cdot 85000 + 15 \cdot 90000$), 1 июнь ҳолатига омборда қолган цементнинг қиймати 450000 сўмни ($5 \cdot 90000$) ташкил этади.

АВЭКО усулида материалларнинг бош қолдиғи ва кирими асосида уларнинг ўртача баҳоси аниқланади. Кейин ушбу ўртача баҳо сарфланган ва қолдиқ материалларга кўпайтирилиб, мос равишда уларнинг қурилиш қиймати (таннархи)га киритилган ҳамда қолдиқда қолган қисмларининг қиймати топилади. Юқоридаги маълумотларга кўра 1 тонна цементнинг АВЭКО усул бўйича ўртача баҳоси 85833,33 сўмни [$(800000 + 2550000 + 1800000) : (10 + 30 + 20)$], қурилишга сарфланган цементнинг қиймати 4720833 сўмни ($55 \cdot 85833,33$), ой охирида қолган цементнинг қиймати эса 429167 сўмни ($5 \cdot 85833,33$)ни ташкил қилади.

Материаллар қийматини баҳолашнинг бир ўзини идентификация қилиш усули, одатда, якка (индивидуал) тарзда яратилган ва ўз аналогига эга бўлмаган материалларга (мосламалар, конструкцияларга) тааллуқлидир. Бундай материаллар қайси баҳоларда олинган бўлса, ўша баҳоларда ҳисобдан чиқарилади.

3.2. Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш уларнинг келиб тушиш манбаларига, ташиб келтириш шартлари ва усуллари, шунингдек нима мақсадларда чиқим қилинганлиги ва бошқа ҳолатларга бевосита боғлиқдир. Ушбу мақсадларда қўлланиладиган бошланғич ҳужжатлар тўғрисидаги умумий маълумотлар 3.1-жадвалда келтирилган. Қуйида материаллар ҳаракатига доир айрим асосий бошланғич ҳужжатларни тузиш ва улардан фойдаланиш тартибларига қисқача тўхталамиз.

3.1-жадвал

Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоби учун қўлланиладиган бошланғич ҳужжатлар классификатори

№	Бошланғич ҳужжат номи	Тузувчи шахслар	Фойдаланувчилар	Ҳақим эгиш муддати
1	Ишоннома	Бухгалтерия	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Олингандан сўнг 10 кун ичида
2	Материалларни қабул қилиш далолатномаси (М-7 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Жорий ойнинг охирги куни
3	Омборга кىриш қилиш ордери (М-4 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, Таъминот бўлими	Жорий ойнинг охирги куни
4	Лимит-забор варақаси (М-8 шакл)	Омбор мудир	Бухгалтерия, участка бошликлари, мастерлар	Жорий ойнинг охирги куни
5	Далабнома (М-11 шакл)	Участка бошликлари, мастерлар	Бухгалтерия участка бошликлари, мастерлар	Ҳар куни
6	Ички алмашув нақладойи (М-12 шакл)	Омбор мудирлари	Бухгалтерия, бошқа бўлимлар	Ҳар куни
7	Счет-фактура	Сотиб бўлими	Бухгалтерия, бошқа бўлимлар	Ҳар куни
8	Инвентарларни ҳисобдан чиқариш тўғрисида далолатнома	Участка бошликлари, мастерлар	Бухгалтерия, бошқа бўлимлар	Жорий ойнинг охирги куни
9	Материаллар ҳаракати тўғрисида ҳисобот (М-19)	Омбор мудирлари	Бухгалтерия, бошқа бўлимлар	Жорий ойнинг охирги куни
10	Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида ҳисобот (М-29)	Участка бошликлари, мастерлар	Бухгалтерия бошқа бўлимлар	Жорий ойнинг охирги куни

Қурилиш ташкилотларига материаллар асосан таъминотчилардан, бош пудратчи ва субпудратчилардан, буюртмачилардан, таъминот-савдо корхоналаридан келиб тушади. Материаллар таъсисчилардан

уларнинг устав капиталидаги улуши сифатида, шунингдек бошга юридик ва жисмоний шахслардан бегараз молиявий ердан сифатида олинishi ҳам мумкин.

Таъминотчилардан (қурилиш материаллари комбинатлари, заводлар, таъминот-савдо корхоналари ва бошқалардан) қурилиш материаллари шартномалар асосида сотиб олинади. Қурилиш ташкилоти таъминотчилардан материалларни олиш учунишончли вакили (экспедитор) номига ишончнома беради. Бу вакил қурилиш материалларини таъминотчидан қабул қилиб олиш, уни юклаш, жўнатиш, етказиб келишга масъул шахс ҳисобланади. Таъминотчи корхона қурилиш ташкилоти вакили кўлига юклаб жўнатилган материаллар бўйича счёт-фактура ва унга илова қилинадиган юк-транспорт ҳужжатларини (ТТН, темир йўл накладной, вагон спецификацияси, сифат сертификати ва бошқаларни) тақдим этади.

Материалларнинг буюртмачилардан, бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотлардан олинishi ҳам юқорида келтирилган тартибга ўхшаш тарзда ҳужжатлаштирилади. Қурилиш материалларини таъсисчилардан кирим қилинishi таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомасига мувофиқ тузилган счёт-фактуралар ва уларга илова қилинган ҳужжатлар асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотида келиб тушган материаллар раҳбарнинг фармойишига кўра омборлар ёки бевосита қурилиш майдончаларидаги махсус жойларга миқдор ва сифат жиҳатдан қабул қилинади. Ташиб келтиришда турли қўшимча харажатлар қилинган материаллар бўйича қурилиш ташкилоти бухгалтерияси махсус «Кирим далолатномаси»ни тузади. Ушбу ҳужжат материалларни сотиб олиш қиймати (таннархи) бўйича ҳисобга олиш учун асос бўлади.

Қурилиш ташкилотларида келиб тушган материалларнинг омбор ҳисоби партион, навли ёки қолдиқ усуллар бўйича олиб борилади. Бунинг учун мос равишдаги партион карталар, карточкалар ёки китоблар очилади. Ушбу омбор ҳисоби регистрларига кирим қилинган материалларнинг миқдори, нархи, сўммаси ва бошқа белгилари тўғрисидаги маълумотлар счёт-фактуралар ва кирим далолатномалари асосида ёзилади.

Омборлардан материаллар қурилиш майдончаларига талабномалар, ички накладнойлар, лимит-забор қайдномалари асосида берилади. Бу ҳужжатлар икки нусхада тузилади ҳамда масъул ходимлар (бош инженер, ҳисобчи), шунингдек материалларни берган ва олган моддий жавобгар шахслар томонидан имзоланади.

Қурилиш майдончаларида омборлардан олинган материаллар учун моддий жавобгар шахслар мастерлар, прораблар ёки бригадирлар ҳисобланади. Ушбу моддий жавобгар шахслар бўйнидаги материалларнинг қурилиш ишларига сарфланиши махсус ҳисобот (М-29 шакл) билан расмийлаштирилади. Ишлатилмаган материаллар қурилиш майдончаларидан омборларга ички накладнойлар билан қайтарилади.

Материалларнинг четга чиқиб кетиши (сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши), шунингдек яроқсиз ҳолатга келганлиги учун ҳисобдан чиқарилиши фақат қурилиш ташкилоти раҳбарининг рухсати билан амалга оширилади. Ушбу ҳолларда материалларнинг омбордан чиқиб кетиши счёт-фактуралар билан икки нусхада расмийлаштирилади.

Яроқсиз ҳолатга келган материалларнинг ҳисобдан чиқарилиши далолатномалар билан расмийлаштирилади. Материалларнинг омборлардан берилиши ва бошқа барча чиқимлари тўғрисидаги маълумотлар гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида партион карталар, карточкалар ёки омбор китобига қайд этилади.

Қурилиш ташкилотларида омбор мудирлари материалларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича ҳисоб сўрасида белгиланган муддатларда материал ҳисоботларини тузадилар.

Таъкидлаш жоизки, республикамызда қурилиш ташкилотлари учун материал ҳисоботининг яхлит шакли тасдиқланган эмас. Қурилиш ташкилотларида ҳозирги кунда ҳам собиқ совет тизими даврида ушбу мақсадлар учун тасдиқланган махсус ҳисобот шаклидан (М-19 шакл) фойдаланиб келмоқда. Бироқ, қурилиш ташкилотлари амалиётида бу ҳисоботни айнан тасдиқланган шаклда тузилмаётганлигини, аксинча уни турли ўзгартирилган кўринишларда тузиш ҳолатларини учратиш мумкин. Чунончи, айрим қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоботи фақат сон кўринишида, бошқаларда эса сон-сўммовий кўринишида тузилмоқда.

Материаллар ҳисоботини (М-19 шакл) сон-сўммовий кўринишида қуйидагича юритиш тавсия этилган (3.2-жадвал).

Ҳисоботни ушбу кўринишида юритишга ҳозирги кунда қурилиш ташкилотларида материалларни ҳисобдан чиқаришда қабул қилинган баҳолаш усуллари катта таъсир кўрсатади. Чунончи, ФИФО) усулини қўллаш ушбу ҳисоботни бир канча варақлардан иборат бўлишига олиб келади. Чунки, бу усулга кўра материаллар номи бир хил бўлса-да, лекин сотиб олиш нархлари турлича бўлганлиги учун алоҳида қаторларда кўрсатилади.

Материаллар ҳаракати тўғрисида ҳисобот
200 йил _____ ойн учун

№	Материал номи	Ул-тов бирл.	Баҳо	Бош қолдиқ		Кирим		Чиким		Охири қолдиқ	
				Сони	Сўм-ма	Сони	Сўм-ма	Сони	Сўм-ма	Сони	Сўм-ма
1	Цемент	т	80000	2	160000	10	900000	6	510000	6	550000
2	Қум	Қўб м	3000	3	9000	10	35000	8	27077	5	16923
	Жами				169000		935000		537077		566923

АВЭКО усулини қўллаш ҳисобот варақлари сони камайишига олиб келади. Чунки, бунда материаллар номи бир хил бўлганлиги учун, уларнинг баҳосидан қатъий назар, бир қатордан ёзилади. Бу усулда материаллар ҳолати ва чиқимининг сўммали миқдори ҳисоботда ўртача баҳоларда кўрсатилади.

Материаллар ҳисоботи икки нусхада тузилади. Унинг биринчи нусхаси барча кирим ва чиқим ҳужжатлари билан биргаликда бухгалтерияда қолади, бухгалтер томонидан текширилган ва раҳбар томонидан тасдиқланган иккинчи нусхаси эса омбор мудирига қайтарилди.

Қурилиш ташкилоти бухгалтериясида материаллар ҳисоботи ва унга илова қилинган бошланғич ҳужжатлар ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ва аналитик ҳисобини юриштишга асос ҳисобланади.

3.3.Қурилишга сарфланган материаллар тўғрисида ҳисоботни тузиш ва унга ишлов бериш тартиби

Қурилишга сарфланган бевосита материал харажатлар тўғрисида ахборотларни ўзида мужассамлаштирувчи асосий ҳужжат «Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида ҳисобот» (М-29 шакл) ҳисобланади. Бу ҳисоботнинг шакли ва уни тузиш тартиби собиқ СССР Марказий статистика бошқармасининг 1982 йил 24 ноябрдаги 613-сон буйруғи билан тасдиқланган. Қуйида ҳозирги вақтда ҳам қурилиш ташкилотларида қўлланилаётган мазкур ҳисоботнинг мазмунига қисқача тўхталамиз.

М-29 шакли ҳисобот икки бўлимдан иборат. Унинг биринчи бўлими «Материалларга бўлган меъёрий талаб ва бажарилган ишлар ҳажми», иккинчи бўлими эса «Асосий материаллар ҳақиқий сарфини ишлаб чиқариш меъёрлари бўйича аниқланган сарфлар билан таққосланиши» деб аталади.

Ҳисоботнинг 1-бўлими икки қисмдан (чап ва ўнг қисмдан) иборат. Унинг чап қисмида (1-6-устунлар) бажариладиган қурилиш

ишларининг турлари, ўлчов бирлиги, ҳажми, бир бирлик ишга кетадиган материалларнинг меъёрий сарфи, материалларга жами меъёрий талаб ва йил бошига ҳақиқатда бажарилган ишларнинг ҳажми кўрсатилади. ҳисоботнинг ўнг қисмида (7-10- устулар) ҳисобот ойлари бўйича ҳақиқатда бажарилган ишларнинг ҳажми ва материалларнинг меъёр бўйича сарфи кўрсатилади. Ушбу ҳисоботнинг биринчи қисми, одатда, йил бошига қурилиш ишлари бошланиши олдидан тўлдирилади, иккинчи қисми эса қурилиш ишлари бажарилаётган даврда ойма-ой тўлдириб борилади.

М-29 шакл

Трест, бошқарма _____

Қурилиш ташкилоти раҳбари _____

Қурилишда асосий материаллар сарфи тўғрисида ҳисобот

Ишнинг боланиш санаси _____

Ишнинг туғаш санаси _____

I. Материалларга меъёрий талаб ва бажарилган ишлар ҳажми

Т/р	Иш тури ва материал Номи	Ўлчов бирлиги	Бир бирлик ишга материалнинг меъёрий сарфи	Иш ҳажми ва материалга бўлган меъёрий Талаб	Шу жумладан йил бошига ҳақиқатда бажарилган иш ҳажми	Ойлар бўйича бажарилган иш ҳажми ва материалларнинг меъёрий сарфи			
						Январь	Февраль	...	Декабрь
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

II. Асосий материаллар ҳақиқий сарфини ишлаб чиқариш меъёрлари бўйича аниқланган сарфлар билан таққосланиши

Материал, конструкция ва буюм номи	Ўлчов бирлиги	Йил бошидан бошлаб				_____ ой			
		Ҳақиқий		Меъёрдан четланиш (+,-)	Таннархга киритилсин	Ҳақиқий		Меъёрдан четланиш (+,-)	Таннархга киритилсин
		Меъёр бўйича	Ҳақиқатда			Меъёр бўйича	Ҳақиқатда		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10

Прораб (мастер) _____

Текширдим: ИЧБ инженери _____

Бухгалтер _____

Бош инженер _____

М-29 шаклди ҳисоботнинг 1-бўлимиди тузиш ва тўлдириб бориш бевосита қурилиш ташкилотиининг ишлаб чиқариш бўлимидининг вазифаси ҳисобланади. Бу бўлимда ҳисоботнинг дубликати қурилиш ишлари бошлангандан то уни якунлангунгача сақланади. Қурилиш ишлари олдидан тайёрланган ҳисоботнинг икки нусхаси қурилиш ишлари бўйича масъул ва моддий жавобгар шахсларга (прораб, мастер)ларга берилади.

Ҳисоботнинг 2-бўлими қурилиш майдончаларидаги моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) томонидан тўлдирилади. Бу бўлимда қурилиш ишларини бажаришга ҳақиқатда кетган материаллар сарфи, ушбу сарфларни белгиланган меъёрдаги сарфлардан четланишлари (тежалганлиги ёки кўп сарфланганлиги) тўғрисидаги маълумотлар ойма-ой кўрсатилади. Материаллар ҳақиқий сарфларининг меъёрий сарфлардан кам қисми ҳисоботда минус ишораси билан, кўп қисми эса плюс ишораси билан ёзилиши керак. Меъёрдан четланишлар бўлмаганда, ҳисоботнинг мос равишдаги сатрларига тире белгиси қўйилади. Материаллар сарфида белгиланган меъёрларга нисбатан йўл қўйилган четланишлар бўйича моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) батафсил тушунтириш хати ёзишлари, унда четланишларни қандай сабабларга кўра юз берганлигини асослаб беришлари лозим. Ушбу тушунтириш хати ҳисоботга илова қилинади.

Моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер) томонидан тузилган ва имзоланган М-29 шаклли ҳисобот барча гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар билан бирга дастлаб қурилиш ташкилотининг ишлаб чиқариш бўлимида, сўнгра бухгалтерияда текширишдан ўтади. Ишлаб чиқариш бўлимининг масъул ходими (инженер) ҳақиқатда сарфланган материаллар миқдорини бўлимда қолган дубликатдаги меъёрларга мослиги, шунингдек меъёрдан четланишларнинг асослигини текширади. Бухгалтерияда ҳақиқатда сарфланган материалларнинг миқдори гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатларда тўғри кўрсатилганлиги, шунингдек материаллар сарфининг М-19 ҳисобот чиқимидаги маълумотларга мос келиши текширилади. Кўрсатилган маълумотлар тўлиқ асосга эга бўлмаган ҳолларда масъул инженер ва бухгалтер томонидан ҳисоботга тузатишлар киритилади. Ҳисобот бу ходимлар томонидан тўлиқ тузатилгандан сўнг имзоланади.

Материаллар белгиланган меъёрларга нисбатан кам сарфланган ҳолларда қурилиш ишлари таннархига ҳақиқатда сарфланган миқдорда қўшилиши лозим. Материалларнинг белгиланган меъёрлардан ортиқ сарфланиши ҳолларида қўшимча сарфлар қурилиш ишлари таннархига фақат қурилиш ташкилоти раҳбарининг рухсати билан киритилади. Чунончи, раҳбар материаллар сарфининг қурилиш таннархига олиб бориладиган миқдорини ҳисоботнинг «**Таннархга киритилсин**» номли устунчаларида (мос равишда 6,10- ва бошқа устунчаларда) белгилайди ва шундан сўнг ҳисоботни ўз имзоси билан тасдиқлайди.

М-29 ҳисоботининг юқорида келтирилган қискача шарҳидан кўриниб турибдики, у қурилиш ташкилотлари бошқарувида муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, бу ҳисобот қурилиш ташкилоти раҳбарияти ва ишлаб чиқариш бўлими томонидан қурилишга сарфланиши керак бўлган аниқ материаллар меъёрий миқдорининг мавжудлиги устидан узлуксиз назорат олиб борилиши, ҳақиқатда сарфланган материаллар миқдорини белгиланган меъёрдан четланиш сабаблари ва айбдорларини топишга ҳамда тегишли қарорларни қабул қилишга имкон беради. Бухгалтерияда М-29 шаклли ҳисобот сарфланган материаллар қийматини бажарилган қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархига киритиш, материаллар сарфи ҳисобини юритишга асос бўлади.

3.4. Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ҳисоби 21-сон БҲМСга мувофиқ 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» тизимида очиладиган қуйидаги счётларда юритилиши лозим:

1010 «Хом-ашё ва материаллар»;

1020 «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар»

1030 «Ёқилғи»;

1040 «Эҳтиёт қисмлар»;

1050 «Қурилиш материаллари»;

1060 «Идиш ва идишбоп материаллар»;

1070 «Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар»;

1080 «Инвентар ва хўжалик жиҳозлари»;

1090 «Бошқа материаллар».

Ушбу актив счётларнинг дебитида материал бойликларнинг ҳисобот давр бошидаги қолдиғи ва ҳисобот даврида турли манбалардан кириш қилиниши ва бошқа сабаблар эвазига кўпайиши, кредитида эса уларнинг қурилиш ишларига сарфланиши ва бошқа турли чиқимлари (сотилиши, бепул берилиши ва шу қабили) эвазига камайиши акс эттирилади.

Материал бойликларнинг кирими ва чиқими юқорида номлари зикр этилган счётларда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Ҳисоб баҳоси уларнинг сотиб олиш қиймати (ҳақиқий таннархи), режа таннархи, ўртача баҳо ва бошқалар ҳисобланади. Материаллар бўйича танлаб олинган ҳисоб баҳосининг аниқ тури қурилиш ташкилоти ҳисоб сиёсатида белгиланади.

Курилиш ташкилотлари материаллар кирими икки усулда олиб борилиши мумкин: (1) бевосита усул; (2) билвосита усул.

Материаллар ҳисобининг бевосита усулида уларнинг барча манбалардан кирим қилиниши материаллар ҳисоби счётларининг (1010-1090 счётлар) дебетида тўғридан-тўғри акс эттирилади. Ушбу усулда материалларнинг турли манбалардан келиб тушиши ва улар киримини 1010-1090 счётларда акс эттириш тартиби 3.3-жадвалда келтирилган.

3.3-жадвал

Материаллар киримини счётларда акс эттириш (бевосита усул)

№	Операциянинг мазмуни	Сўмма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Таъминотчилардан сотиб олинганда - материаллар қиймати (КҚСсиз) - КҚС сўммасига (агар корхона КҚС тўловчи бўлса)	5000000 1000000	1010-1090 4410	6010 6010	Шартнома, счёт-фактура
2	Ички тизим корхоналаридан олинганда - материаллар қиймати (КҚСсиз) - КҚС сўммасига (агар корхона КҚС тўловчи бўлса)	5000000 1000000	1010-1090 4410	6110-6120 6110-6120	Шартнома, счёт-фактура
3	Бепул келиб тушганда	600000	1010-1090	8530	Шартнома, счёт-фактура
4	Таъсисчилардан келиб тушганда	500000	1010-1090	4610	Шартнома, счёт-фактура
5	Сотиб олишга доир қўшимча харажатларга	50000	1010-1090	6990	Шартнома, Счёт-фактура, Кирим далолатномаси
6	Ўз ишлаб чиқариш цехларидан кирим қилинганда	2550000	1010-1090	2310	Кирим далолатномаси
7	Асосий воситаларни тугатишдан олинган материалларга	60000	1090	9210	Тугатиш далолатномаси
8	Материалларнинг ички алмашуви	2000000	1010-1090	1010-1090	Накладной

Материаллар ҳисобининг билвосита усулида уларнинг таъминотчи ташкилотлардан харид қилиниши, ўз цехларидан кирим қилиниши тўғрисидаги маълумотлар дастлаб 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетида тўпланади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини ифодаловчи счётлар (6010, 6990, 2310 ва бошқалар) кредитланади. Материаллар бойликларнинг оморларга кирим қилиниши 1510 счётнинг кредити ва 1010-1090 счётларнинг дебетида акс эттирилади. Бу усулда материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ сўммаси ҳисобот даврида алоҳида 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида ҳисобга олинади. ҳисобот даври охирида материаллар қийматидаги фарқ сўммалари қуйидагича ҳисобдан чиқарилади.

Агар қурилиш ташкилоти ихчамлаштирилган ягона солиқ тўловчиси ҳисобланса, у ҳолда таъминотчиларга тўланган КҚС ҳам материаллар қийматида киритилади ва унга алоҳида ушбу мазмундаги бухгалтерия ёзуви қилинмайди.

(1) келиб тушган материал бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан паст бўлганда:

Дебет 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»;

Кредит 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар».

(2) келиб тушган моддий бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан юқори бўлганда:

Дебет 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»;

Кредит 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш».

1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида тўпланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ сўммаси харажатларни акс эттирувчи счётларнинг (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430) дебетиغا сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосига мутаносиб тарзда қўшимча ёзув ёки қизил ёзув (сторно) асосида ҳисобдан чиқарилади.

Материалларнинг қурилиш ишларига сарфланиши, шунингдек уларнинг сотилиши, бепул берилиши, бошқа корхоналарга таъсис бадали сифатида киритилиши, иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши, шунингдек турли бошқа чиқимлари гувоҳлик берувчи хужжатлар асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (3.4-жадвал).

Қурилиш ташкилотларида материалларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар бўйича ҳисоб баҳосида 10-с қайдномасида юритилади. Бу қайднома 3 бўлимдан иборат. Унинг 1-бўлими сотиб олинган материалларнинг ҳақиқий таннархи ҳамда уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ўртасидаги четланиш сўммасининг ҳисоби учун мўлжалланган. Ушбу четланишни ҳисоб-китоб қилиш ва улар ҳисобини 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида юритиш учун 10-с қайдномасига материалларнинг кирими тўғрисидаги маълумотлар б-с журнал-ордер ва бошқа журнал-ордерлар ёзувлари асосида кўрсатилади. Материаллар ва улар қийматидаги фарқларнинг бош қолдиғига доир маълумотлар қайдноманинг 2- ва 3-бўлимларидан олинади. Шундан сўнг, материаллар ва улар қийматидаги фарқларнинг бош қолдиқлари ва кирими тўғрисидаги маълумотлар асосида (мос равишда уларнинг ҳақиқий таннархи ҳамда ҳисоб баҳосидаги қийматлари бўйича) харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ сўммаси ва фоизи аниқланади.

Материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг ўртача фоизи (Ўф) қуйидагича топилади:

$$\text{Ўф} = \frac{\text{Ф}_0 + \text{Ф}_д}{\text{М}_0 + \text{М}_д} \times 100 \%$$

3.4-жадвал

Курилиш ташкилотларида материалларнинг ишлатилиши ва бошқа чиқимларини сўтларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сўмма	Дебет счет	Кредит счет	Асос булувчи ҳужжат
1	Материалларнинг ишлаб чиқаришга сарфланиши	3000000	2010, 2310, 2510	1010- 1090	М-29 шакли ҳисобот, материал ҳисоботи
2	Материалларнинг сотилиши				
	-сотиш қийматига (ККСенз)	500000	4010,	9220	Шартнома, счет-фактура ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	- ККС сўммасига (агар корхона ККС туловчи бўлса)	1000000	4010	6410	
	- материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	4000000	9210	1010- 1090	
-сотишдан олинган фойдага	1000000	9220	9320		
	-сотишдан қўрилган зарарга	-	9430	9220	
3	Материалларнинг бепул берилиши				
	-берилш қийматига (ККСенз)	500000	4010	9220	Шартнома, счет-фактура, ҳисоб- китоблар материал ҳисоботи
	-ККС сўммасига (агар корхона ККС туловчи бўлса)	1000000	4010	6410	
	-материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	5000000	9220	1010- 1090	
-сотишдан қўрилган зарарга	6000000	9430	4010		
4	Ғайси бадали сифатида берилиши				
	-кириш қийматига (ККСенз)	500000	0610-	9220	Шартнома счет-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	-ККС сўммасига (агар корхона ККС туловчи бўлса)	1000000	0690	6410	
	-материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	5000000	0610- 0690	1010- 1090	
		9220			
5	Материалларнинг иш ҳақи ва моддий ердан сифатида берилиши				
	-берилш қийматига (ККСенз)	500000	6710	9220	Ариза, счет-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	-ККС сўммасига (агар корхона ККС туловчи бўлса)	1000000	6710	6410	
	-материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилинишига	5000000	9220	1010- 1090	

Бу ерда:

Φ_0 ва Φ_1 – материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг мос равишда ой бошига қолдиғи ва кирим қилинган қисмига тўғри келувчи суммаси (ёки 1610 «Материаллар қиймати ўртасидаги фарқ» сўтининг мос равишдаги бош қолдиғи ва дебет айланмаси сўммалари);

Мо ва Мд – материалларнинг ҳисоб баҳосидаги ой бошига бўлган бош қолдиғи ва киримнинг қиймати (ёки 1000 «Материаллар» счётининг ҳисоб баҳоси бўйича мос равишдаги бош қолдиғи ва дебет айланмаси суммалари).

Материаллар сарфига тўғри келадиган уларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ суммаси (Φ_c) қуйидагича топилади:

$$\Phi_c = M_c * \dot{\Phi} / 100 \%$$

Бу ерда: M_c – материаллар чиқимининг ҳисоб баҳосидаги қиймати.

Мисол: 1050 «Қурилиш материаллари» счётининг ҳисоб баҳосида қиймати ой бошига 10000000 сўм, 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётининг дебет қолдиғи 250000 сўм. ҳисобот ойида кирим қилинган материалларнинг қиймати (ҚҚСсиз): (а) ҳисоб баҳосида 15000000 сўм; (б) ҳақиқий таннархи (харид қиймати) бўйича 16000000 сўм. ҳисобот ойида қурилишга сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати 20000000 сўм.

Ушбу мисолда келтирилган маълумотлар бўйича:

(1) материалларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқнинг ўртача фоизи 5 фоизга тенг бўлади:

$$\dot{\Phi} = (250000 + 1000000) / (1000000 + 15000000) * 100\% = 5 \%$$

(2) қурилишга сарфланган материалларга тўғри келадиган уларнинг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ суммаси 1000000 сўмга тенг бўлади:

$$\Phi_c = 20000000 * 5 \% / 100 \% = 1000000 \text{ сўм.}$$

10-с қайдноманинг 2-ва -3 бўлимларида ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича материалларнинг бошланғич ва охириги қолдиғи, шунингдек уларнинг кирим ва чиқими ҳисоб баҳоларида акс эттирилади. Чунончи, бу бўлимларда материалларнинг чиқими уларнинг ҳисобдан чиқарилиш йўналишларини ифодаловчи синтетик счётлар ҳамда аналитик счётларнинг аниқ моддалари бўйича кўрсатилади. Қайдноманинг материаллар чиқимини ифода этувчи йиғма маълумотлари корреспонденцияланадиган синтетик ҳамда аналитик счётлар бўйича 10-с журнал-ордерга ўтказилади. Бу журнал-ордерда қурилиш ишларига сарфланган материалларнинг қиймати материаллар ҳаракати ва сарфи тўғрисидаги ҳисоботларда (М-19 ва М-29 шаклли ҳисоботлар) кўрсатилган харажат объектлари бўйича тақсимлаб чиқилади.

Қурилиш ташкилотларида таъминотчилар билан сотиб олинган материаллар бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби 6-с журнал-ордерда юритилади. Ушбу журнал-ордерга ёзувлар хронологик тарзда таъминотчилардан олинган материалларга гувоҳлик берувчи счёт-фактуралар асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотлари қурилиш ишларини буюртмачиларнинг ўзлари тақдим этган материаллар ҳамда ўрнатишга мўлжалланган ускуналар асосида ҳам бажаришлари мумкин. Агар ушбу бойликларни буюртмачи томонидан берилиши қурилиш ишлари шартномаларида кўзда тутилган бўлса, у ҳолда улар қурилиш ташкилотларида баланسدан ташқари 003 «Қайта ишловга қабул қилинган материаллар» ва 005 «ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар» счётларида ҳисобга олинади. Бу счётларга ёзувлар фақат бир томонлама қилинади. Чунончи, материал ва ускуналарнинг буюртмачилардан олинishi ушбу счётларнинг дебетида, сарфланиши эса кредитида акс эттирилади.

Қурилиш ташкилотларида буюртмачилардан қурилиш ишларида фойдаланиш учун олган материал ва ускуналар бўйича материал ҳисоботи алоҳида юритилади. Бу материал ва ускуналар фақат буюртмачиларга тегишли қурилиш ишларига сарфланади. Олинган материал ва ускуналарнинг сарфи М-29 шаклли ҳисобот ва унга илова қилинган ҳужжатлар билан тасдиқланади.

Буюртмачилардан олинган материал ва ускуналарнинг қиймати қурилиш ишларининг умумий смета қийматига киритилади, яъни улар пудратчи ва буюртмачи ўртасида тузиладиган «Қурилиш ишларини топшириш-қабул қилиш далолатномаси»да (КС 2-шакл) ҳамда «Бажарилган ишлар қиймати ва харажатлар тўғрисида маълумотнома»да (КС-3 шакл) буюртмачилар томонидан тақдим этилган материал ва ускуналар қиймати алоҳида қаторларда кўрсатилади, бироқ улар ўзаро-ҳисоб китобларда тўлов суммасига киритилмайди.

3.5. Қурилиш ташкилотларида материаллар инвентаризацияси хусусиятлари ва уни натижаларининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида материалларни инвентаризация қилиш, унинг натижаларини аниқлаш, ҳужжатли расмийлаштириш ва ҳисобга олиш республикамизда қабул қилинган БХМС 19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да келтирилган тартиб-қоидаларга мувофиқ амалга оширилиши лозим.

Ушбу стандартга асосан қурилиш ташкилотларида товар-моддий бойликларнинг режати инвентаризацияси ҳар йили қаида бир марта ўтказилади. Моддий бойликларни ўғирлаш ва талон-тарож қилиш ҳолатлари аниқланганда, фавқулодда ҳодисалар юз берганда, шунингдек бошқа қутилмаган воқеалар содир бўлганда режадан ташқари инвентаризациялар ўтказилиши мумкин.

Товар-моддий бойликлар инвентаризацияси қурилиш раҳбарининг буйруғи билан тасдиқланадиган доимий ва ишчи инвентаризация комиссиялари томонидан ўтказилади.

Инвентаризацияда моддий бойликларнинг мавжуд ҳолати уларни санаш, тортиш, ўлчаш ва шу қаби бошқа усуллар ёрдамида аниқланади. Санаш, тортиш, ўлчаш учун моддий бойликлар дастлаб бунга имкон бериш ҳолатига келтирилади. Чунончи:

- тахталар энининг ўлчов бирлигига (20мм, 30 мм, 40мм, 50 мм) қараб тахлаб чиқилади;

- боларлар уларнинг узунлиги ва диаметрига қараб гуруҳланади;

- миҳлар уларнинг узунлигига қараб гуруҳларга ажратилади;

- шифер ва тунукалар уларнинг эни ҳамда бўйининг ўлчамига қараб ажратилади;

- фишлар квадрат ҳолатига келтирилган ҳолда тахланади;

- ҳавзада сақланаётган цемент ҳавза юзасини аниқлаш учун бир текисга келтирилади;

- труба ва арматуралар диаметрига қараб сараланади;

- кум ва шағал уларни кубометр ҳолда ўлчаш ҳолатига келтирилади;

- қурилиш майдончаларида ишлатилаётган ҳар хил вақтинчалик нотитул мосламалар (қолиплар, конструкциялар, йўлкалар, деворлар, ювиниш ва санитария хоналари) уларнинг ўлчамлари, баҳоланган қийматига қараб гуруҳларга ажратилади;

- буюртмачига тегишли бўлган материаллар ва ўрнатишга мўлжалланган ускуналар алоҳида жойларга тахланади.

Худди шу тарзда бошқа материаллар ҳам уларнинг реал миқдорини аниқлашга имкон берувчи ҳолатга келтирилади.

Инвентаризация комиссияси аъзоси моддий бойликларнинг аниқланган реал миқдорини инвентаризация варақларига (Инв-3 шакл) ёзиб боради. Инвентаризация варақларининг ҳар бир бети комиссия аъзолари томонидан имзоланади. Инвентаризация яқунлангач, бухгалтерияда инвентаризация варақалари маълумотлари ва материаллар ҳисоби карточкалари ёки

китоблари маълумотлари таққосланиб, инвентаризация натижалари аниқланади. Бундай таққослаш натижалари «Таққослаш қайдномаси» (Инв-19 шакл) билан расмийлаштирилади. Ушбу қайдномага бухгалтер ва моддий жавобгар шахс имзо қўяди, у раҳбар томонидан тасдиқланади.

Тасдиқланган таққослаш қайдномаси маълумотлари инвентаризация натижаларини ҳисобга олишга асос ҳисобланади.

Бир хил номдаги, лекин қиймати бўйича ўзаро фарқ қиладиган материаллар, конструкциялар, мослама ва буюмлар бўйича раҳбарнинг рухсати билан камомадларнинг ортиқчалар билан қопланишига рухсат этилади. Бунда ҳисобда материалларнинг фақат қийматлари бўйича фарқ камомад ёки ортиқча сифатида акс эттирилади.

Инвентаризацияда материаллар бўйича аниқланган ортиқчалар қурилиш ташкилотининг фойдасига олиб борилади ва улар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар);

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Материаллар бўйича аниқланган камомадлар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

(1) аниқланган камомаднинг умумий сўммасига:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар»;

Кредит 1000 «Материаллар ҳисоби счётлари» (мос счётлар).

(2) моддий жавобгар шахс бўйнига олиб борилган камомад сўммасига:

Дебет 4730 «Моддий зарарларни қоплаш бўйича ходимларнинг қарзи»;

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар».

(3) корхона зарарига олиб борилган камомад сўммасига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан йўқотишлар».

Инвентаризация аниқланган камомадлар моддий жавобгар шахслардан нақд пул ёки уларнинг иш ҳақларидан ушлаб қолиш йўли билан ундириб олинади.

Таянч иборалар

Асосий қурилиш материаллари – объектларни қуриш, монтаж қилиш, кенгайтириш, реконструкция қилиш, таъмирлаш ва ободонлаштириш каби ишларни бажаришда бош ролни ўйнавчи қурилиш материаллари.

Ўрдамчи қурилиш материаллари – қурилиш ишларида бош ролни ўйнамайдиган, лекин уларнинг бажарилишида қўшимча тарзда ишлатиладиган қурилиш материаллари.

Қурилиш материаллари таннархи – уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, божхона тўловлари, сергикаглаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни ўзида мужассамлаштирган қиймат⁵.

Қийматдан четланиш - қурилиш материалларининг харид қиймати ва ҳисоб баҳоларидаги қиймати ўртасидаги фарқ.

Талабнома – қурилиш материалларини оморлардан қурилиш майдончаларига етказиб беришда прораб, мастер ёки бригадир томонидан тузиладиган бошланғич ҳужжат бўлиб, унда керакли материалнинг номи, маркази, миқдори кўрсатилади.

Лимит-забор варағи - қурилиш материалларини оморлардан қурилиш майдончаларига етказиб беришда маълум муддатга (5 кунга, 10 кунга, 1 ойга) очилган бошланғич ҳужжат бўлиб, унда керакли материалнинг номи, маркази, миқдори берилган кунлар бўйича кўрсатилади ҳамда ҳисобот давр охирида жамланади.

Қурилиш материаллари сарфи тўғрисида ҳисобот – сарфланган материаллар қийматини бажарилган қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархига киришига, материаллар сарфи ҳисобини юритишга асос бўлувчи моддий жавобгар шахслар (прораб, мастер ёки бригадир) томонидан тузиладиган ҳамда раҳбар томонидан тасдиқланган ҳисобот.

Инвентаризация - моддий бойликларнинг мавжуд ҳолатини уларни санап, тортиш, ўлчаш ва шу каби бошқа усуллар ёрдамида аниқлаш.

Материаллар ҳисоби - қурилиш материаллари кирими ва чиқими, шунингдек уларнинг давр боши ва охирига бўлган ҳолатини сон ва суммалли кўринишда тегишли регистрларда юритиш тизими.

Назорат учун тест савол – жавоблари

Хўжалик вазиятлари

1050 «Қурилиш материалли» счётининг ой бошига қолдиғи ҳисоб баҳоси бўйича 5000000 сўм, 1610 «Материаллар қийматидаги фарқ» счётининг дебет қолдиғи 100000 сўм. ҳисобот ойда 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетида таъминотчилардан қирим қилинган

⁵ **Изоҳ:** ҚҚС тўловчи қурилиш ташкилотларида таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС суммаси материаллар қийматига киритилмайди, балки бюджетга тўланадиган ҚҚС суммасини топшида қамайтиришга олиб борилади. Ихчамлаштирилган солиқ режимида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотларида сотиб олишда таъминотчиларга (божхонага) тўланган ҚҚС суммаси бевосита материаллар қийматига (таннархига) киритилади

материалларнинг сотиб олиш баҳосидаги қиймати 12000000 сўм, шу жумладан ҚҚС – 2000000 сўм. Бундан ташқари материалларнинг ташиб келтириш харажатлари 300000 сўм, воситачилик харажатлари – 400000 сўм. Материалларнинг ҳисоб баҳосидаги кирим қиймати 10500000 сўм. Ҳисобот ойда қурилиш ишларига сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати 8000000 сўм.

Ушбу вазият бўйича қуйидаги саволларга тўғри жавобларни топинг.

1. Ҳисобот ойда кирим қилинган қурилиш материалларининг ҳақиқий таннархига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 1510 Кредит 6010 10000000 сўмга;
- б) Дебет 1510 Кредит 6010 10700000 сўмга;
- в) Дебет 1510 Кредит 6010 10300000 сўмга;
- г) Дебет 1510 Кредит 6010 10400000 сўмга.

2. Қурилиш материалларининг ҳисоб баҳосида кирим қилинишига қуйидаги нча бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 1050 Кредит 1510 10000000 сўмга;
- б) Дебет 1050 Кредит 1510 10700000 сўмга;
- в) Дебет 1050 Кредит 1510 12000000 сўмга;
- г) Дебет 1050 Кредит 1510 10500000 сўмга.

3. Қурилиш материаллари учун таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммасига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 1050 Кредит 6010 2000000 сўмга;
- б) Дебет 1050 Кредит 6410 2000000 сўмга;
- в) Дебет 4410 Кредит 6010 2000000 сўмга;
- г) Дебет 6410 Кредит 1050 2000000 сўмга.

4. Ҳисоб баҳосида қурилиш ишларига сарфланган материаллар қийматига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 2010 Кредит 1510 8000000 сўмга;
- б) Дебет 2010 Кредит 1050 8000000 сўмга;
- в) Дебет 2310 Кредит 1050 8000000 сўмга;
- г) Дебет 2310 Кредит 1510 8000000 сўмга.

5. Кирим қилинган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммаси тенг:

- а) $12000000 - 8000000 = 4000000$ сўмга;
- б) $10700000 - 10500000 = 200000$ сўмга;
- в) $12000000 - 10500000 = 1500000$ сўмга;
- г) $10000000 - 10500000 = -500000$ сўмга.

6. Кирим қилинган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммасига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 1610 Кредит 1510 4000000 сўмга;
- б) Дебет 1610 Кредит 1510 200000 сўмга;
- в) Дебет 1610 Кредит 1510 1500000 сўмга;
- г) Дебет 1610 Кредит 1510 - 500000 сўмга.

7. Материалларнинг ҳисоб баҳоси ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқнинг ўртача фолзи қуйидагича топилди:

- а) $\Phi\ddot{y} = (100000 + 200000) / (5000000 + 10500000) \times 100 \% = 1,94 \%$
- б) $\Phi\ddot{y} = (100000 + 4000000) / (5000000 + 10500000) \times 100 \% = 26,5 \%$
- в) $\Phi\ddot{y} = (100000 + 1500000) / (5000000 + 10500000) \times 100 \% = 10,32 \%$
- г) $\Phi\ddot{y} = (100000 + (-500000)) / (5000000 + 10500000) \times 100 \% = -2,58 \%$

8. Қурилишга сарфланган материалларга тўғри келадиган материаллар қиймати ўртасидаги фарқ суммаси тенг:

- а) $8000000 \times 1,94 \% = 155200$ сўмга;
- б) $8000000 \times 26,5 \% = 2120000$ сўмга;
- в) $8000000 \times 10,32 \% = 825600$ сўмга;
- г) $8000000 \times (-2,58\%) = -206400$ сўмга.

9. Қурилишга сарфланган материалларга тўғри келадиган материаллар қиймати ўртасидаги фарқ суммаси бухгалтерия ёзуви берилди:

- а) Дебет 2010 Кредит 1610 155200 сўмга;
- б) Дебет 2010 Кредит 1610 2120000 сўмга;
- в) Дебет 2010 Кредит 1610 825600 сўмга;
- г) Дебет 2010 Кредит 1610 - 206400 сўмга.

10. Ой охирида қурилиш материалларининг (1050 сёт) ҳисоб баҳосидаги қолдиги тенг бўлади:

- а) 7500000 сўмга; б) 9000000 сўмга;
- в) 7000000 сўмга; г) 7700000 сўмга.

11. Ой охирида қурилиш материаллари қийматидаги фарқ суммасининг (1610 сёт) қолдиги тенг:

- а) 1980000 сўмга;
- б) 144800 сўмга;
- в) 774400 сўмга;
- г) 606400 сўмга.

12. Ой охирида қурилиш материалларини харид қилиш сётининг (1510 сёт) қолдиги тенг:

- а) 0 сўмга;
- б) 4000000 сўмга;
- в) 100000 сўмга;
- г) 200000 сўмга.

Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. — Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. "Ноғма" иқтисодий—ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. —Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Капитал қурилишда ҳўжалик муносабатлари механизмини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори, 2003 йил 12 сентябр, 395-сон.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори, 2003 йил 24 сентябр, 4095-сон.

7. Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этиш учун концептуал асос. Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 475.

8. БҲМС № 1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

9. БҲМС № 4 «Товар-моддий захиралар». Ўз.Р. АВ томонидан 2006 йил 17 июлда рўйхатга олинган, № 1595.

10. БҲМС № 21 «Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш буйича йўриқнома». Ўз.Р. АВ томонидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатга олинган, №1181.

11. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

12. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти», 2004.

13. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. – Т. :«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, № 6, 2003.

4-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА МЕХНАТГА ҲАҚ ТЎЛАШ БЎЙИЧА ҲИСОБ - КИТОБЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

4.1. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари

Қурилиш ташкилотлари томонидан қурилиш ишларини бажариш уларда турли ихтисосликка эга мутахассислар жамосини шакллантириш, шунингдек мос равишда улар меҳнати ҳамда меҳнатига ҳақ тўлаш тизимларини ташкил қилишни тақозо этади.

Қурилиш ташкилотларида ишловчи ходимлар икки гуруҳга бўлинади: (1) асосий ходимлар; (2) асосий бўлмаган ходимлар.

Асосий ходимлар деганда қурилиш ташкилотларининг штат жадвалида белгиланган лавозимларни эгаллаб турган ходимлар тушунилади. Бундай ходимлар таркибига инженер-лойихачилар, инженер-қурувчилар, прораблар, мастерлар, механиклар, электриклар, слесарлар, ганчкорлар, пардозловчилар, тахтага ишлов берувчи ва улардан турли тайёр мосламалар ясовчи усталар, гишт терувчилар, омбор мудирлари, таъминотчилар ва шу каби бошқа ходимлар киради.

Асосий бўлмаган ходимлар деганда индивидуал меҳнат шартномасига кўра алоҳида ишларни бажариш учун вақтинчалик ишга олинган ходимлар тушунилади.

Қурилиш ташкилотларида ходимларни ишга олиш ва ишдан бўшашиш, улар билан меҳнат шартномаларини тузиш ҳамда уни бекор қилиш республикамиз қонун ҳужжатлари асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотларининг ходимлар бўлими ишга қабул қилинган ходимлар ҳисобини белгиланган тартибда юритади. Қурилиш ишлари олиб борилаётган жойларда ходимларнинг ишга келиши, улар томонидан бажарилган ишларнинг дастлабки ҳисоби регистрлари (ишга чиқиш ҳисоби табели, нарядлар, ҳисоботлар, маълумотномалар, далолатномалар)ни тузиш ҳамда юритиш участка бошлиқлари (прораблар, мастерлар, бригадирлар)га юклатилади.

Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш вақтбай ва ишбай шаклларда амалга оширилади. Ушбу шаклларнинг қўлланилиши қурилиш ташкилотининг ички меъсрий ҳужжатлари (жамоа ва индивидуал меҳнат шартномалари) билан тартибга солинади.

Иш ҳақи ҳисоблашнинг вақтбай шакли асосан маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимлар учун қўлланилади. Ушбу шаклда меҳнатга ҳақ тўлаш учун асос бўлиб қурилиш ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланган штат жадвали, тариф разряди,

тариф разряди бўйича белгиланган маош, ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисоби табели ҳисобланади.

Маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимларга ҳисобот оyiда ҳисобланадиган асосий иш ҳақи уларга белгиланган маошни шу оyiдаги иш кунлари сонига бўлиш ва ҳақиқатда ишлаган кунлари сонига кўпайтириш йўли билан топилади. Ҳисобот оyiда тўлиқ ишлаган ходимларга асосий иш ҳақи белгиланган маош миқдорида ҳисобланади.

Меҳнат ва жамоа шартномаларида маъмурий-бошқарув ҳамда инженер-техник ходимларга эришилган ютуқлар учун қўшимча тарзда мукофотлар бериш ҳам кўзда тутилади. Шу боис, вақтбай шакл бошқачасига вақтбай-мукофотли шакл ҳам деб аталади. Ходимларга бериладиган мукофотнинг миқдори қурилиш ташкилоти раҳбарининг буйруғи билан белгиланади.

Иш ҳақи ҳисоблашнинг ишба й шакли бевосита қурилиш ишларини олиб боровчи ходимлар учун қўлланилади. Бундай ходимларга ишчилар, махсус машина ва механизмларни бошқарувчи машинистлар, транспорт воситаларининг ҳайдовчилари, мастерлар, прораблар, бригадирлар ва бошқалар киради. Ушбу шаклда меҳнатга ҳақ тўлаш учун асос қурилиш ташкилоти раҳбари томонидан тасдиқланган шгат жадвали, тариф разряди, тариф разряди бўйича белгиланган маош, бир бирлик иш учун тасдиқланган меҳнат ҳақи меъёри (расценка), ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисоби табели, бажарилган иш ҳажми тўғрисида ҳисоботлар, билдирги-нарядлар, маълумотномалар ва далолатномалар ҳисобланади.

Қурилиш ишлари, одатда, жамоа, яъни бригада томонидан бажарилади. Бажарилган ишлар яхлит жамоанинг (бригаданинг) меҳнати сифатида тавсифланади. Мос равишда ҳисобланган иш ҳақи ҳам жами жамоа (бригада) учун ҳисобланган иш ҳақи ҳисобланади. Иш ҳақини ҳисоблашнинг бундай тизими адабиётларда «*аккорд*», «*аккорд-наряд*» тизими, деб ҳам эътироф этилади.

Аккорд тизимда ҳисобланган асосий иш ҳақи, мукофотлар ва бошқа қўшимчалар дастлаб жами бригада учун яхлит тарзда белгиланади. Иш ҳақининг жами миқдори бригада томонидан ҳақиқатда бажарилган ишнинг ҳажми, бир бирлик иш учун белгиланган меҳнат ҳақи меъёрига (расценкага) кўпайтириш йўли билан аниқланади. Корхона раҳбари буйруғи билан белгиланган мукофот ва бошқа қўшимча тўловлар ҳам яхлит бригадага тегишли ҳисобланади.

Асосий ва қўшимча иш ҳақлари бригада аъзоларининг ўртасида уларнинг умумий бажарилган ишдаги ҳиссаси, яъни меҳнатда

иштирок коэффиценти (МИК)га қараб тақсимланади. Ушбу коэффицент бригада кенгаши мажлиси қарори билан белгиланади ва махсус баённома кўринишида бухгалтерияга тақдим этилади.

4.1-жадвал

Бригада аъзоларининг меҳнатда иштирок коэффиценти асосида ишлаган вақтининг ҳисоб-китоби

№	Фамилия, исми шарифи	Лавозими	Разряди	Ишлаган вақти, соат	Меҳнатда иштирок коэффиц. (МИК)	МИК билан ҳисобланган Иш вақти
1	Давиров Д	Бригадир	6	175	1,3	227,5
2	Халиков А	Ишчи	5	175	1	175
3	Ширинов Б	Ишчи	3	175	1,1	192,5
4	Жабборов С	Ишчи	3	140	0,7	98
5	Олимов А	Ишчи	2	154	0,9	138,6
	Ҷами			819		831,6

Мисол. Бригада аъзоларига декабрь ойида «А» объектда бажарган ишлари учун наряд асосида 500000 сўм иш ҳақи ҳисобланган, шунингдек 300000 сўм мукофот белгиланган. Бригада аъзоларининг таркиби, эгаллаган лавозимлари, разрядлари, табель бўйича ишлаган вақти, бригада кенгаши йиғилишининг қарори бўйича белгиланган меҳнатда иштирок этганлик коэффицентлари 4.1-жадвалда келтирилган.

Юқоридаги маълумотлар асосида дастлаб МИК билан ҳисобланган бир бирлик иш вақтига тўғри келадиган асосий иш ҳақи ва мукофот суммаси топиб олинади. Бизнинг мисолимизда бу кўрсаткич:

(1) асосий иш ҳақи бўйича 601,25 сўм (500000 / 831,6);

(2) мукофот бўйича 360,75 сўм (300000 / 831,6).

Ушбу маълумотлар асосида асосий иш ҳақи ва мукофот пулининг бригада аъзолари ўртасидаги тақсимоти ҳисоб-китоби қуйидагича амалга оширилади (4.2-жадвал):

4.2-жадвал

Бригада аъзолари ўртасида асосий ва қўшимча иш ҳақларини тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Фамилия, исми шарифи	МИК билан ҳисобланган иш вақти	МИК билан ҳисобланган бир бирлик иш вақтига тўғри келувчи		Ҳисобланган		Ҷами ҳисобланди
			иш ҳақи	мукофат	иш ҳақи	мукофат	
1	Давиров Д	227,5	601,25	360,75	136784	82071	218855
2	Халиков А	175	601,25	360,75	105219	63131	168350
3	Ширинов Б	192,5	601,25	360,75	115741	69444	185185
4	Жабборов С	98	601,25	360,75	58923	35354	94277
5	Олимов А	138,6	601,25	360,75	83333	50000	133333
	Ҷами	831,6			500000	300000	800000

Қурилиш ташкилотларида вақтинчалик меҳнат лаёқатини йўқотганлик учун бериладиган нафақа, меҳнат таътили ва бошқа тўловлар (моддий ёрдам, компенсациялар) умумбелгиланган тартибга асосан ҳисоб-китоб қилинади.

Қурилиш ташкилотларида ҳисобланган иш ҳақидан ушланмалар бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби мажбурий ва ихтиёрий ушланмаларга бўлинади. Мажбурий ушланмаларга ходимлар иш ҳақидан ундириладиган даромад солиғи, 2,5 фоизлик пенсия фондига ушланма, 1 фоизлик жамғариб бориладиган пенсия таъминоти счётига ушланма, суд ижро ҳужжатлари асосида амалга ошириладиган ушланмалар, берилган бўнак ва бошқалар киради. Ихтиёрий ушланмаларга ходимларнинг аризасига кўра ушланадиган турли тўловлар, хайриялар киради. Республикамиз қонунларига кўра иш ҳақидан ушланмаларнинг жами миқдори ходимлар ойлик иш ҳақининг 50 фоизидан ошиб кетмаслиги лозим. Иш ҳақидан ундириладиган барча ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари умумбелгиланган тартибларда амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотлари бошқа корхоналар сингари иш ҳақини беришнинг бўнакли ва бўнаксиз тизимларини қўллайди. Бўнакли тизим қўлланилганда ойнинг биринчи ярми тугагач, ходимларга ойлик иш ҳақининг 50 фоизигача миқдорда бўнак қайдномалар асосида берилади. Бўнаксиз тизим қўлланилганда иш ҳақи фақат ҳисобот ойна тугагач қайдномалар асосида берилади.

Қурилиш ташкилотлари бухгалтерияси меҳнатга ҳақ тўлашга доир барча ҳисоб-китоб маълумотларини иш ҳақи китобида, ходимларнинг шахсий варақаларида ёки ҳисоб-тўлов қайдномаларида мужассамлаштиради. Ушбу регистрларда келтирилган маълумотлар иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисобини юритишга асос бўлади.

4.2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисоб-китобларнинг синтетик ҳисобини 6700 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар» ва 6720 «Депонентланган иш ҳақи» счётларида юритиши лозим.

Ушбу пассив счётларнинг бош ва охири қолдиқлари мос равишда ҳисобот ойнанинг боши ва охирида қурилиш ташкилотининг ўз ходимлари олдидаги тўланмаган иш ҳақи ҳамда

депонентланган иш ҳақи бўйича қарзини кўрсатади. Бу сўтларнинг кредитида мос равишда қурилиш ташкилотининг иш ҳақи бўйича қарзини кўпайинши, дебетида эса ушбу қарзининг камайиши қуйидаги ёзувлар билан аке этирилади (4.3-жадвал).

Меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисоби қурилиш ташкилотларининг алоҳида олинган жавобгарлик марказлари (қурилиш объектлари, қурилиш ишлари турлари, харажат моддалари) бўйича 10-с журнал-ордерда олиб борилади.

4.3-жадвал

Қурилиш ташкилотларида иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларни сўтларда аке этириш

№	Операциянинг мазмуни	Сўмма	Дебет сўт	Кредит сўт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Қурилиш ишлари учун ҳисобланган бевосита иш ҳақи сўммасига	3000000	2010	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
2	Ердими ишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган иш ҳақи сўммасига	1500000	2310	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
3	Умумишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган иш ҳақи сўммасига	1000000	2510	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
4	Капитал инвестицияларга киритилган иш ҳақи сўммасига	2000000	0810-0890	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
5	Ўз асосий воситаларини тугатиш учун ҳисобланган иш ҳақи сўммасига	100000	9210	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
6	Корхона ҳисобидан ҳисобланган меҳнатга даекасизлик кўндар учун ҳисобланган нафақа, моддий ердим ва компенсациялар сўммасига	500000	9430	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
7	Резерв ҳисобидан ҳисобланган меҳнат таътили сўммасига	600000	8910	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
8	Маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган иш ҳақи сўммасига	1200000	9420	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
9	Сотиш харажатларига олиб борилган иш ҳақи сўммасига	300000	9410	6710	Ҳисоб-тулов кайдномаси
10	Иш ҳақидан ушланган даромад солиғи сўммасига	2100000	6710	6410	Ҳисоб-тулов кайдномаси
11	1 фондлик жамланиб борувчи пенсия таъминотида ушланма сўммасига	104000	6410	6990	Ҳисоб-тулов кайдномаси
12	2,5 фондлик пенсия фондига ушланма сўммасига	250000	6710	6520	Ҳисоб-тулов кайдномаси
13	Суд ижро ҳужжатлари асоси таги ушланмаларга	120000	6710	6990	Ҳисоб-тулов кайдномаси
14	Етказилган зарарларнинг ушланишига	25000	6710	4730	Ҳисоб-тулов кайдномаси
15	Аризага мувофиқ турли туловлар учун ушланмаларга	265000	6710	6990	Ҳисоб-тулов кайдномаси
16	Депонент қилинган иш ҳақи сўммасига	500000	6710	6720	Депонент ҳисоби карточкалари
17	Кассадан берилган иш ҳақи ва депонент ҳақи сўммасига	4500000	6710, 6720	5010	Тулов кайдномаси, чиқим касса ордери

4.3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг тақсимоти

Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашга кетган сарф-харажатларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: (1) қурилиш ишлари таннархига киритиладиган харажатлар; (2) қурилиш ишлари таннархига киритилмайдиган харажатлар.

Қурилиш ишлари таннархига киритиладиган меҳнат ҳақи харажатлари. Бу гуруҳга кирувчи харажатлар, ўз навбатида, яна икки турга бўлинади: (1) қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган бевосита меҳнат ҳақи харажатлари; (2) қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган билвосита меҳнат ҳақи харажатлари.

Қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган бевосита меҳнат ҳақи харажатларига аниқ қурилиш иши учун уни олиб борган ишчи ходимларга ҳисобланган тўғридан-тўғри меҳнат ҳақлари киритилади. Битта қурилиш объекти бўйича ҳисобланган меҳнат ҳақи харажатлари бошқа қурилиш объектига доир меҳнат ҳақи харажатларига киритилиши мумкин эмас. Бундай харажатлар бухгалтерияда 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти доирасида ҳар бир қурилиш ишлари объекти учун очилган мос аналитик счётларда акс эттирилиши лозим.

Қурилиш ишлари таннархига олиб бориладиган билвосита меҳнат ҳақи харажатларига барча қурилиш объектларига тааллуқли бўлган ҳамда улар ўртасида тақсимланиши лозим бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари киради. Бундай харажатлар, жумладан, қурилиш машина ва механизмларининг бошқарувчиларига (машинистларга) ҳисобланган иш ҳақи, ёрдамчи автоҳўжалик ходимларига ҳисобланган иш ҳақи ва шу кабилар ҳисобланади. Ушбу турдаги ёрдамчи хўжаликлар ҳисобот ойида турли қурилиш объектларига хизмат кўрсатганлиги учун ҳисобланган иш ҳақи харажатлари у ёки бу қурилиш объекти таннархига тўғридан-тўғри олиб бориб бўлмайди. Шунинг учун бу хўжаликлар бўйича ҳисобланган иш ҳақи харажатлари дастлаб 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» ва 2510 «Умумий ишлаб чиқариш харажатлари» счётларида тўпланади, сўнгра эса ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга кўра тегишли қурилиш ишлари ўртасида тақсимланади ҳамда мос равишда уларнинг таннархига киритилади.

Ҳисобот ойида меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари қурилиш ишлари ўртасида қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (4.4-жадвал). Ушбу маълумотлар РТ-2 ҳамда РТ-5с шаклли ишлов қайдномаларида ўз аксини топади.

Қурилиш ишлари таннархига киритилмайдиган меҳнат ҳақи харажатлари. Бу харажатларни қуйидаги гуруҳларга ажратниш мумкин.

1.Капитал инвестициялар таркибига кирадиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари. Бундай харажатлар хўжалик усулида олиб борилган капитал инвестицияларга доир меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари ҳисобланади. Улар қурилиш ташкилотларида 0800 «Капитал қуйилмалар» счётининг дебетида акс эттирилади ҳамда капитал қурилиш, реконструкция, кенгайтириш ва модернизация ишлари якунлангач, мос равишда, асосий воситаларнинг бошланғич (тикланган) қийматига киритилади.

4.4-жадвал

20__ йил _____ ойи учун меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларини қурилиш объектлари ўртасида тақсимлаш ҳисоб-китоби

№	Харажат счётлари	Жами амортизация суммаси	Шу жумладан объектлар бўйича					
			А		Б		В	
			%	сумма	%	сумма	%	Сумма
1	2010 «Асосий ишлаб чиқариш»	6000000		3000000	-	2000000	-	1000000
2	2310 «Ердამчи ишлаб чиқариш»	2000000	50	1000000	20	400000	30	600000
3	2510 «Ўмум-ишлаб чиқариш харажатлари»	3000000	10	300000	30	900000	60	1800000
	Жами	11000000	-	4300000	-	3300000	-	3400000

2.Асосий воситаларни тугатишдан олинadиган даромадлар ҳисобидан қопланадиган иш ҳақи харажатлари. Бу турдаги харажатлар 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими» счётининг дебетида акс эттирилади. Тугатишдан даромад кўрилмаганда тугатиш учун ҳисобланган иш ҳақи харажатлари қурилиш ташкилотлари учун қўшимча зарар олиб келади ва у, мос равишда, 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётига ёпилади.

3.Давр харажатларига киритилadиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари. Ушбу харажатлар бажарилган қурилиш ишларини сотиш (9410 счёт), маъмурий-бошқарув (9420 счёт), шунингдек бошқа операцион харажатларга (9430 счёт) киритилган иш ҳақи харажатлари ҳисобланади. Улар қурилиш ташкилотининг сотишдан олган ялпи фойдаси ҳисобидан қопланади ва мос равишда 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ёпилади.

Таянч иборалар

Асосий ходимлар - қурилиш ташкилотларининг шғат жадвалида белгиланган лавозимларни эгаллаб турган ходимлар, яъни инженер-лойихачилар, инженер-қурувчилар, прораблар, мастерлар, механиклар, электриклар, слесарлар, ганчорлар, пардозловчилар, тахтага ишлов берувчи ва улардан турли тайёр мосламалар ясовчи усталар, гишт терувчилар, омбор мудирлари, таъминотчилар ва шу каби бошқа ходимлар.

Асосий бўлмаган ходимлар - индивидуал меҳнат шартномасига кўра алоҳида ишларни бажариш учун вақтинчалик ишга олинган ходимлар.

Қурилиш ишлари, одатда, жамоа, яъни бригада томонидан бажарилади. Бажарилган ишлар яхлит жамоанинг (бригаданинг) меҳнати сифатида тавсифланади. Мос равишда ҳисобланган иш ҳақи ҳам жами жамоа (бригада) учун ҳисобланган иш ҳақи ҳисобланади. бундай тизими адабиётларда «аккорд», «аккорд-наряд» тизими, деб ҳам эътироф этилади.

Аккорд тизим – иш ҳақи яхлит жамоа (бригада) учун ҳисоблаш ва жамоа (бригада) аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатда иштироки коэффициентига кўра тақсимлаш тизими

Меҳнатда иштирок коэффициенти – бригада аъзоларининг умумий бажарилган ишдаги ҳиссасининг нисбий миқдори.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шаклида иш ҳақи ҳисоблашга асос бўлади:

- а) наряд;
- б) билдирги-наряд;
- в) бир бирлик иш учун ҳақ тўлаш меъёри;
- г) юқоридагиларнинг барчаси.

2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай шакли қўлланилади:

- а) маъмурий-бошқарув ходимлари учун;
- б) бош инженер учун;
- в) қурувчилар учун;
- г) юқоридагиларнинг барчаси учун.

3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай шаклида иш ҳақи ҳисоблашга асос бўлади:

- а) наряд;
- б) табель, тариф разряди бўйича маош;
- в) тариф разряди;
- г) юқоридагиларнинг барчаси.

4. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлашнинг вақтбай шакли қўлланилади:

- а) маъмурий-бошқарув ходимлари учун;
- б) мастерлар учун;
- в) қурувчилар учун;

г) юқоридагиларнинг барчаси учун.

5. Қурилиш ишлари учун меҳнатга ҳақ тўлашнинг энг кенг тарқалган шакли - бу:

- а) вақтбай шакл;
- б) аккорд-наряд шакл;
- в) индивидуал шакл;
- г) ишбай-вақтбай шакл.

6. Меҳнатда иштирок этиш коэффициентини белгилайди:

- а) директор;
- б) бригада кен аши;
- в) ишчининг ўзи;
- г) бош бухгалтер.

7. 2007 йил январь ойида қурилиш бригадаси аъзоларига (4 кишига) ҳисобланган жами иш ҳақи 600000 сўм. Жами сарфланган вақт 600 киши/соат. Ходимлар ишлаган вақт: 1-ишчи – 180 соат, 2-ишчи 140 соат, 3-ишчи 160 соат, 4-ишчи 120 соат. ўртача ойлик иш вақти бригада аъзолари учун 560 киши/соат. Иш ҳақидан қуйидагилар ушланган: даромад солиғи ўртача 20 % миқдорда; пенсия фондига – 2,5 %; жамғариб бориладиган пенсия таъминоти счётига – 1 %.

1-ишчининг меҳнатда иштирок коэффициентини (МИК) ва иш ҳақи суммасини топинг:

- а) МИК 1,2; иш ҳақи 150000 сўм;
- б) МИК 1,29; иш ҳақи 180000 сўм;
- в) МИК 1,30; иш ҳақи 216000 сўм;
- г) тўғри жавоб йўқ.

8. 7-тест маълумотларига кўра, 2-ишчига ҳисобланадиган иш ҳақи суммасини топинг:

- а) 140000 сўм;
- б) 130620 сўм;
- в) 150000 сўм;
- г) 139950 сўм

9. 7-тестда келтирилган маълумотлар бўйича бригада аъзоларига ҳисобланган жами иш ҳақи суммасига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 2010 Кредит 6710 6000000 сўмга;
- б) Дебет 2310 Кредит 6710 6000000 сўмга;
- в) Дебет 2510 Кредит 6710 6000000 сўмга;
- г) Дебет 9420 Кредит 6710 6000000 сўмга.

10. 7-тестда келтирилган маълумотлар бўйича бригада аъзоларига ҳисобланган иш ҳақидан ушланадиган даромад солиғи суммасини топинг ва унга бухгалтерия ёзувини беринг:

- а) Дебет 6410 Кредит 6710 120000 сўм;
- б) Дебет 6710 Кредит 6410 120000 сўм;
- в) Дебет 2010 Кредит 6410 120000 сўм;
- г) Дебет 6720 Кредит 6410 120000 сўм

11. 7-тестда келтирилган маълумотлар бўйича бригада аъзоларига ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига 2,5 фойзлик ушланма суммасига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 6710 Кредит 6410 15000 сўм;
- б) Дебет 6710 Кредит 6510 15000 сўм;
- в) Дебет 6710 Кредит 6520 15000 сўм;
- г) Дебет 6720 Кредит 6520 15000 сўм

12. 7-тестда келтирилган маълумотлар бўйича бригада аъзоларига ҳисобланган иш ҳақидан жамғариб бориладиган пенсия таъминотига 1 фойзлик ушланма суммасига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 6710 Кредит 6990 6000 сўм;
- б) Дебет 6710 Кредит 6410 6000 сўм;
- в) Дебет 6410 Кредит 6520 6000 сўм;
- г) Дебет 6720 Кредит 6410 6000 сўм

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий–ҳуқуқий рўзнама №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎЗР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

5. БҲМС № 21 «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома». Ўз.Р. АВ томонидан 2002 йил 23 октябрда руйхатга олинган, № 1181.

6. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб. - Т.: Молия, 2002.

7. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

8. Хасанов Н.Х., Хайдаров Ш.У. ва бошқалар. Корхоналарда иш ҳақи.– Т.:Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси нашриёт уйи, 2003.

5-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА ҚУРИЛИШ ИШЛАРИ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

5.1. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида пудрат шартномаларига кўра бажарилаётган қурилиш ишлари уларнинг асосий ишлаб чиқаришини ташкил қилади. Ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар эса бажарилган қурилиш ишларининг таннархини ташкил этади.

Қурилиш ишлари таннархига кирадиган харажатларнинг таснифи, гуруҳлари ва аниқ моддаларининг таркиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида низом»га мувофиқ бўлиши лозим.

Ушбу низомга кўра қурилиш ишлари таннархига кирадиган асосий ишлаб чиқариш харажатлари бевосита ва билвосита (устама) харажатларга бўлинади. Ушбу турдаги харажатлар иқтисодий моҳиятига кўра бешга гуруҳга ажратилади ва уларнинг таркибига куйидаги харажат моддалари киритилади (5.1-жадвал).

Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу сёт доирасида ҳар бир қурилиш объекти харажатлари ҳисоби учун алоҳида аналитик сётлар очилади.

2010 «Асосий ишлаб чиқариш» сёти доирасида аналитик сётларнинг очилиши, юритилиши ҳамда ёпилиши мисол тариқасида 5.2-жадвалда келтирилган.

5.2-жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» сётининг дебитида қурилиш ишларининг ой боши ва охирига бўлган қолдиғи, яъни тугалланмаган қурилиш қиймати (таннархи), ой мобайнида қурилиш ишларига кетган ҳақиқий сарф-харажатлар кўрсатилади. Ушбу сётнинг кредитида буюртмачиларга топширилган қурилиш ишларининг таннархи (сотиш таннархи) акс эттирилади.

Қурилиш ишлари буюртмачиларга босқичма-босқич топширилган ҳолларда қурилиш ташкилотларида ҳисобот даври охирига тўғри келадиган тугалланмаган қурилиш қиймати (таннархи) инвентаризация йўли билан аниқланади. Инвентаризация қайдномасида кўрсатилган

туғалланмаган ишлаб чиқариш қиймати (таннархи) 2010 «Асосий ишлабчиқариш» счётига очилган аналитик сёт (курулиш объекти)да ҳисобот даври охиридаги қолдиқ сифатида кўрсатилади. Бу ҳолда буюртмачиларга топширилган ишлар босқичининг ҳақиқий таннархи (сотиш таннархи) объект учун очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг бош қолдигига унинг дебет айланма сўммасини кўшиш ҳамда ҳисобот даври охирига кўрсатилган қолдиқни айириш йўли билан топилади.

5.1-жадвал

Курилиш ишлари таннархига киритиладиган асосий ишлаб чиқариш харажатлари

Харажат гуруҳи	Харажат моддалари	Бошланғич ҳужжатлар ва ҳисоб регистрлари
Бевосита моддий харажатлари	Курилиш ишларига бевосита сарфланган курилиш материаллари, ярим фабрикалар ва буюмлар, екилги ва мойлаш материаллари, ҳужалик инвентарлари ва бошқа материаллар	<ul style="list-style-type: none"> • Материал ҳисоботи (М-19) • Материал сарфи ҳисоботи (М-29) • 10-с журнал-ордер
Бевосита меҳнат ҳақи харажатлари	Курилиш ишларини бевосита олиб борган курилиш бригадалари аъзоларига ҳисобланган асосий иш ҳақи ва мукофотлар	<ul style="list-style-type: none"> • Нарядлар • Табеллар • Ҳисоб-қўлов кайдномалари • 10-с журнал-ордер
Бевосита меҳнат ҳақи фондидан ижтимоий суғуртага ажратмалар	Курилиш ишларини бевосита олиб борган курилиш бригада аъзолари иш ҳақи фондидан ижтимоий суғуртага ажратмалар	<ul style="list-style-type: none"> • Ижтимоий суғуртага ажратма ҳисоб-китоби • 10-с журнал-ордер
Амортизация ажратмалари	Курилиш ишларини олиб боришда бевосита иштирок этган асосий воситалар, номоддий активлар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси	<ul style="list-style-type: none"> • Амортизация ҳисоб-китоби • 10-с журнал-ордер
Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари (билвосита устама харажатлар)	<p>1 Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган материаллар қийматидаги фарқлар</p> <p>2 Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган турли хизматлар (лойиҳалаштириш, сертификатлаш ва транспорт хизматлари, газ, сув ва электр қуввати билан таъминлаш, гаъмирлаш ва бошқа хизматлар)</p> <p>3 Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган меъердаги йўқотишлар</p> <p>4 Асосий ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган ерданчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш харажатлари</p> <p>5 Асосий ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилган келгуси давр харажатлари</p> <p>6 Бошқа ишлаб чиқариш харажатлари</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Счет-фактуралар • Даллатномалар • Бухгалтерия ҳисоб-китоблари • 10-с журнал-ордер • Бошқа ҳужжатлар ва регистрлар

2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти
20__ йил _____ оий учун
Аналитик счёт - «Дўстлик комплеки»

Дебет				Кредит			
№	Операция мазмуни (харажат моддаси)	Корр. Счёт	Сўмма	№	Операция мазмун	Корр. счёт	Сўмма
	Бош қолдик		65000000	7	Топширилган қурилиш ишнинг таниархи	9130	78900000
1	Материал сарфи	1030. 1610	6000000 500000				
2	Иш ҳақи	6710	3000000				
3	Ижтимоий сугурта	6520	720000				
4	Амортизация	0200	180000				
5	Ердამчи ишлаб чиқариш харажатлари	2310	1500000				
6	Умумишлаб чиқариш харажатлари	2510	2000000				
	Жами		139000000		Жами		78900000
	Охириги қолдик		0				

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари синтетик ва аналитик ҳисобининг асосий регистри бўлиб 10-с журнал-ордер ҳисобланади. Ушбу журнал-ордер ҳар бир қурилиш объекти (аналитик счёт) бўйича очилади. Шунингдек, қурилиш ташкилоти бухгалтерияси барча олиб борилган қурилиш ишлари харажатлари тўғрисидаги маълумотларини жамлаш учун йиғма 10-с журнал-ордерни ҳам юритади. Ушбу йиғма журнал-ордерда асосий ишлаб чиқариш харажатларига доир ҳисоб маълумотларини аналитик счётлар (қурилиш объектлари) бўйича йиғиш тартиби кўргазмалли тарзда 5.3-жадвалда келтирилган.

5.3-жадвал

Асосий ишлаб чиқариш харажатларининг йиғма ҳисоби

Харажат моддалари счётлари	Жами		Шу жамладан қурилиш объектлари бўйича					
			А (2010)		Б (2020)		В (2030)	
	Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт	Дт	Кт
Бош қолдик	85000000		65000000		15000000		5000000	
1000	9000000		6000000		2000000		3000000	
1610	900000		500000		100000		300000	
6710	4500000		3000000		1000000		500000	
6520	1080000		720000		240000		120000	
6010	110000		-		60000		50000	
6990	175000		-		100000		75000	
0200	265000		180000		60000		250000	
0500	40000		-		40000		-	
2310	2550000		1500000		500000		250000	
2510	3100000		2000000		700000		1000000	
3190	75000		-		75000		-	
Жами	237950000	88620000	139000000	789000000	51750000		47200000	97200000
Охириги қолдик	201750000		0		201750000		0	

Йиғма 10-с журнал-ордер маълумотлари қурилиш ташкилотида 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти бўйича бош китобни юритишга асос бўлади. Чунончи, бош китобнинг дебетида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича келтирилган маълумотлар йиғма 10-с журнал-ордерда барча қурилиш объектлари (аналитик счётлар) бўйича келтирилган мос равишдаги харажат моддалари суммаларининг йиғиндисига тенг келиши лозим.

5.2. Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби

Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш деганда қурилиш ишларининг олиб борилишида бевосита ва билвосита иштирок этадиган ёрдамчи ҳамда хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқариш бўлинмаларининг фаолияти тушунилади. Уларга, чунончи, қуйидагилар кирди:

(1) қурилиш материаллари, деталлари, конструкция ва мосламаларини тайёрлаш цехлари (ёғоч материаллар, темир-терсақлар, бетон, гипс плиталари, гранит тошлар, битум, асфальт ва шу каби бошқа материалларга ишлов бериш цехлари ёки устахоналари);

(2) энергиянинг турли хиллари (электр энергияси, буғ ва бошқалар) билан таъминлаш бўйича хизматларни кўрсатувчи бўлинмалар;

(3) транспорт хизматларини кўрсатувчи бўлинмалар (автохўжалик, гараж, устахоналар);

(4) таъмирлаш ишларини олиб борувчи бўлинмалар;

(5) қурилиш ишларини лойиҳалаштириш, тажриба конструкторлик ишларини олиб борувчи бўлинмалар.

(6) қурилиш ишлари билан банд ходимларга маиший, тиббий, санитария-гигиена, овқатланишни ташкил қилиш бўйича хизматларни кўрсатиш бўлинмалари.

ёрдмчи ишлаб чиқариш харажатларининг йиғма синтетик ҳисоби бош китобда 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебетида ва кредитланадиган корреспонденцияланувчи счётларда (1000, 6710, 6520, 0200, 6000, 6990 ва бошқалар) мос равишда ёрдмчи ишлаб чиқаришга кетган материал, иш ҳақи, ижтимоий суғурта, амортизация, турли хизматлар ва бошқа сарф-харажатлар тўғрисидаги маълумотлар жамланади. 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг кредитида ёрдмчи ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр маҳсулотлар, қурилиш материаллари, конструкциялар,

мослама ва буюлар, шунингдек кўрсатилган хизматларга кетган жами сарф-харажатларнинг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Махсус қурилиш конструкциялари ва мосламаларини ясаи цехлари бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлиши мумкин. Бу ҳолларда 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счёти қолдиққа эга бўлади. Қолган ҳолларда ушбу счётнинг дебетида тўпланган сўмма мос равишдаги бошқа счётларга ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг ёпилиши қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади:

(1) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан тайёр маҳсулотлар олинганда:

Дебет 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(2) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан ярим тайёр маҳсулотлар олинганда:

Дебет 2110 «Ярим тайёр маҳсулотлар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(3) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан қурилиш материаллари, конструкциялар, мосламалар, хўжалик жиҳозлари олинганда:

Дебет 1000 «Материаллар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(4) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг капитал инвестиция сифатида тан олинганда:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(5) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари сўммасини асосий ишлаб чиқариш харажатларига киритилганда:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(6) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларини давр харажатлари ҳисоби счётларига ўтказилганда:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олиб боровчи счётлар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг асосий ишлаб чиқариш харажатларига ҳисобдан чиқарилиши унинг алоҳида моддаларини аниқ қурилиш объектилари танларига бевосита олиб бориш ёки ҳисоб сифатида келтирилган тартибга мувофиқ тақсимлаш йўли билан амалга оширилади. Уларни тақсимлаб чиқиш тартиби ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг айрим моддалари бўйича олдинги бобларда ёритилган.

Ўрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби ҳар бир ўрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмаг кўрсатиш бўлиқлари бўйича 10-с журнал-ордерда алоҳида юритилади.

5.3. Қурилиш ташкилотларида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимоти

Қурилиш ташкилотларининг ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга мувофиқ умумишлаб чиқариш характериға эға харажатлар ҳисобини 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобға олувчи счётлар» тизимида алоҳида олиб боришлари мумкин. Ушбу счётлар тизимида очиладиган махсус счётларда, чунончи, куйидаги харажатлар акс эттирилади:

а) қурилиш машина ва усқуналарини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари;

б) ишлаб чиқаришға тааллуқли асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари;

в) ишлаб чиқаришға доир асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари;

г) ишлаб чиқаришдаги мол-мулкни суғурталаш харажатлари; г) ишлаб чиқариш биноларини иситиш, ёритиш ва сақлаш харажатлари;

д) ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган мол-мулкни ижараға олиш харажатлари;

е) ишлаб чиқаришға хизмаг кўрсатишда банд бўлган ишлаб чиқариш ходимларини ҳисобланган меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртаға ажратмалар;

ж) умумишлаб чиқариш хусусиятиға эға бошқа харажатлар.

Ҳисобот оий мобойнида 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётининг дебетиди ва мос равишдаги бошқа счётларнинг кредитиди номлари юқорида зикр этилган харажат моддалари бўйича маълумотлар жамланади. Ой охирида ушбу счётнинг дебетиди тўпланган харажатлар қурилиш ташкилоти ҳисоб сиёсатида келтирилган тартибға мувофиқ асосий ишлаб чиқариш (2010 счёг) ва ўрдамчи ишлаб чиқариш (2310 счёг) харажатларини олиб борилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш тартибини уларнинг алоҳида моддалари, чунончи, қурилиш машина ва усқуналарини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари, ишлаб чиқаришға тааллуқли асосий воситалар ва номоддий активларнинг амортизация ажратмалари мисолида 2-бобда кўриб чиққан эдик. Худди шунға ўхшаш ёки қабул қилинган

бошқа тартибларга кўра умумишлаб чиқариш харажатларининг қолган моддалари ҳам мос равишдаги қурилиш объектлари ўртасида тақсимланиши лозим.

Умумишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби умумишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10-с журнал-ордерда алоҳида моддалари бўйича юритилади.

5.4. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилиш усуллари

Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларининг режа таннархи, норматив таннархи ва ҳақиқий таннархи ҳисоб-китоб қилинади. Режа ёки норматив таннарх, одатда, қурилиш ишлари бошланишидан олдин ҳисоб-китоб қилинади. ҳақиқий таннарх қурилиш ишлари якунланганда ва буюртмачиларга топширилаётганда аниқланади.

Қурилиш ишларининг режа, норматив ва ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш бир қанча мақсадларда, чунончи: (1) қурилиш ишларига кетиши керак бўлган ва ҳақиқатда кетган сарф-харажатлар сўммасини; (2) тугалланмаган қурилиш қиймати (таннархи)ни; (3) қурилиш ишлари сотиш таннархини; (4) сотишдан кутилаётган ва ҳақиқатда олинган якуний молиявий натижа (фойда ёки зарар) сўммасини аниқлаш учун амалга оширилади. Шунингдек, қурилиш ишлари ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш режа таннарх ёки норматив таннархга нисбатан юз берган четланишларни аниқлаш, ушбу четланишлар бўйича тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишда муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам, қурилиш ишлари ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш қурилиш жараёнини ҳисобга олишнинг якуний босқичида бажариладиган зарур ишлардан бири ҳисобланади.

Қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи турли усулларда калькуляция қилиниши мумкин. Амалиётда энг кенг тарқалган усуллар бўлиб буюртмали, жараёنли ва ҳиссали (тугалланиш фойзи) усуллари ҳисобланади.

Буюртмали усулда бажарилган ҳар бир қурилиш иши харажат объекти сифатида қаралади. Унинг ҳақиқий таннархини калькуляция қилиш қурилиш объектга (буюртмага) очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида тўпланган ҳисоб маълумотлари асосида объект (иш) буюртмачига топширишгандан кейин амалга оширилади. Ушбу счётнинг дебетида алоҳида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича кўрсатилган йиғма маълумотлар буюртмага очилган калькуляция

карточкасининг тегишли харажат моддаларини тўлдиришга асос бўлади (5.4-жадвал).

Калькуляцион карточканинг алоҳида устунчаларида харажат моддалари бўйича уларнинг режа ёки норматив миқдори ҳамда юз берган четланишлар кўрсатилади. Карточка маълумотлари қурилиш иши харажатларини қай даражада тўғри режалаштирилганлиги ёки улар бўйича нормативларнинг тўғри белгиланганлигига баҳо бериш, режа ёки нормативлардан четланишларнинг сабаблари, айбдорлари ва бошқа жиҳатларини аниқлаш, шунингдек тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишга имкон беради.

5.4-жадвал

Қурилиш ишлари ҳақиқий таннархи ва уни режа (норматив) таннархдан четланиши ҳисоби калькуляцион карточкаси

Объект – «Дўстлик комплекси»

№	Харажат моддаси	Режа (норматив) Бўйича	Ҳақиқатда	Четланиш (+,-)
1	Моддий харажатлари	35300000	35750000	+450000
2	Иш ҳақ харажатлари	25000000	24650000	-350000
3	Ижтимоий суғурта	6250000	6162500	-87500
4	Амортизация ажратмалари	1600000	1475500	-124500
5	Ердамчи ишлаб чиқариш харажатлари	6100000	5460000	-640000
6	Умумийлаб чиқариш харажатлари	5750000	5402000	-348000
7	Жами таннарх	80000000	78900000	-1100000
8.	Шартнома қиймати	120000000	120000000	0
9.	Шундан КҚС	20000000	20000000	0
10.	Ялпи фойда	20000000	21100000	+1100000
11	Давр харажатлари	8000000	8600000	+600000
12.	Қурилишга доир солиққача фойда суммаси	12000000	12500000	+500000

Жараёнли усул қурилиш ишларини ташкил қилувчи маълум жараёнлар, чунончи лойиҳалаштириш, қуришга тайёрлаш, объектни қуриш, жиҳозларни ўрнатиш, синаш ва топшириш каби жараёнлар таннархини аниқлашда қўлланилади. Ҳар бир жараёнга кетган ҳақиқий сарф-харажатлар мажмуаси унинг ҳақиқий таннархини ташкил этади. Ушбу ҳақиқий таннарх суммаси кейинги жараён учун тугалланмаган қурилиш қиймати ҳисобланади. Қурилиш ишларини буюртмачиларга жараёнлар бўйича топшириш пудрат шартномаларида кўзда тутилган ҳолларда тугалланган жараённинг ҳақиқий таннархи буюртмали усулда келтирилган тартибда калькуляция қилинади. Ушбу калькуляция маълумотлари топширилган жараён қийматини сотиш таннархи сифатида ҳисобга олиш учун асос ҳисобланади.

Ҳиссали усул (ёки тугалланиш фонзи усули) пудрат шартномаларига кўра қурилиш ишларини буюртмачиларга тугалланиш фоизига кўра топшириш кўзда тутилганда қўлланилади. Қурилишнинг тугалланиш фоизи ҳисобот ойнинг охирида жами ҳақиқатда кетган сарф-харажатларни қурилиш ишларининг смета таннархига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш орқали топилади. Ушбу ҳисоб-китоб асосида топилган қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи буюртмачиларга топширилган ишларнинг таннархи (сотиш таннархи) сифатида ҳисобга олинади.

Таянч иборалар

Қурилиш ишлари таннархи – қурилиш ташкилотларида пудрат шартномаларига кўра бажарилган қурилиш ишларига сарфланган асосий ишлаб чиқариш харажатлари мажмуаси.

Қурилиш ишларининг режа таннархи калькуляцияси – қурилиш ишларига сарфланадиган асосий ишлаб чиқариш харажатлари асосида уларнинг режа таннархини аниқлаш.

Қурилиш ишларининг ҳақиқий таннархи калькуляцияси – қурилиш ишларига ҳақиқатда сарфланган асосий ишлаб чиқариш харажатлари асосида уларнинг ҳақиқий таннархини аниқлаш.

Буюртмали усул - ҳақиқий таннархни бажарилган ҳар бир қурилиш иши (буюртма) учун аниқлаш усули.

Жараёнли усул - қурилиш ишларини ташкил қилувчи маълум жараёнлар, чунончи лойиҳалаштириш, қуришга тайёрлаш, объектни қуриш, жиҳозларни ўрнатиш, синаш ва топшириш каби жараёнлар ҳақиқий таннархини аниқлаш усули.

Ҳиссали усул (ёки тугалланиш фонзи усули) - пудрат шартномаларига кўра қурилиш ишларини буюртмачиларга тугалланиш фоизига кўра топширишдаги ҳақиқий таннархини аниқлаш усули.

Калькуляцион карточка – қурилиш ишларининг режа (норматив) ва ҳақиқий таннархини ташкил қилувчи харажат моддалари ҳамда улар бўйича юз берган четланишларни ўзида ифодаловчи ҳисоб регистри.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатларига қирмайди:

- а) бригада аъзоларига ҳисобланган иш ҳақи;
- б) сарфланган моддий харажатлари;
- в) лойиҳалаштириш харажатлари;
- г) ҳисоб ходимларига ҳисобланган иш ҳақи.

2. Қурилиш ташкилотларида билвосита харажатларга қиради:

- а) маъмурий-бошқарув ходимларига ҳисобланган ҳақи;
- б) бош инженерга ҳисобланган сафар харажатлари;
- в) қурилиш машиналарини сақлаш харажатлари;
- г) юқоридагиларнинг барчаси.

3. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобга олинади:

- а) 3190 счётада;
- б) 2010 счётада;
- в) 2310 счётада;
- г) 2510 счётада.

4. Тугалланган қурилиш ишининг ҳақиқий таннархи:

- а) маъмурий-бошқарув харажатларини ўз ичига олади;
- б) ҳақиқатда кетган ишлаб чиқариш харажатларидир;
- в) умумишлаб чиқариш харажатларидан иборат;
- г) юқорида келтирилган барча харажатлардан иборат.

5. Қурилиш ишлари таннархининг аналитик ҳисоби:

- а) қурилиш ташкилоти бўйича яхлит юритилади;
- б) ҳар бир қурилиш иши бўйича юритилади;
- в) юритилмайди;
- г) жами қурилиш ишлари бўйича бош китобда юритилади.

6. Өрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари:

- а) 2010 счётада ҳисобга олинади;
- б) қурилиш ишлари таннархига киритилади;
- в) 2510 счётада ҳисобга олинади;
- г) ҳисобга олинмайди.

7. Умумишлаб чиқариш харажатлари:

- а) 2010 счётада ҳисобга олинади;
- б) тақсимланади ва қурилиш ишлари таннархига киритилади;
- в) 2310 счётада ҳисобга олинади;
- г) 3190 счётада ҳисобга олинади.

8. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилишдан мақсад:

- а) давр харажатларини чегаралаш;
- б) талон-тароғжликка йўл қўймаслик;
- в) сотиш таннархини реал ҳисоблаш;
- г) солиқни яшириш йўлини излаб топиш.

9. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилишнинг буюртмали усулида таннарх:

- а) жами ташкилот бўйича топилади;
- б) ҳар бир буюртма бўйича топилади;
- в) ҳар бир жараён бўйича топилади;
- г) топилмайди

10. Буюртмачига топширилган қурилиш ишининг ҳақиқий таннархига бухгалтерия ёзуви берилади:

- а) Дебет 2010 Кредит 2310
- б) Дебет 3190 Кредит 2010;
- в) Дебет 9130 Кредит 2010;
- г) Дебет 9030 Кредит 2010.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосии вазифамиз - ватанамиз гараққисти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Ногма” иқтисодий–ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 иил.

3 Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уии, 2008.

4.«Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎЗР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

5 БҲМС №21 «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счёглр режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома». Ўз.Р. АВ томонидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатга олинган, №1181.

6 БОБожонов О , Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

7.Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004

8.Хасанов Б.А., Хашимов А.А. Бошқарув ҳисоби. Дарслик.– Т.:Иқтисод-молия, 2005.

6-БОБ. ҚУРИЛИШ ИШЛАРИНИ БАЖАРИШДАН ОЛИНГАН ДАРОМАДЛАР ВА УЛАРГА ДОИР ҲИСОБ- КИТОБЛАРНИНГ ҲИСОБИ

6.1. Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларнинг ҳисоби

Қурилиш ишларини бажаришдан олинадиган даромадлар қурилиш ташкилотларида фойда олишнинг асосий манбаларидан бири ҳисобланади. Республикамизнинг 2-сон БҲМС «Асосий хўжалик фаолиятдан олинган даромадлар»га мувофиқ қурилиш ишларидан олинган даромадларни тан олиш ва бухгалтерия ҳисобида ақс эттириш учун улар қуйидаги шартларга жавоб бериши лозим:

биринчидан, қурилиш ташкилоти томонидан даромадга эгалик қилиш ҳуқуқи бажарилган қурилиш ишларининг буюртмачиларга топширилганлигига гувоҳлик берувчи тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган бўлиши;

иккинчидан, олинадиган даромаднинг суммаси аниқ бўлиши;

учинчидан, бажарилган ишлардан келиб тушган ёки келиб тушадиган тушум қурилиш ташкилотининг активларини кўпайишига ёки унинг мажбуриятлари камайишига олиб келишига тўлиқ ишонч бўлиши;

тўртинчидан, буюртмачи қабул қилиб олган қурилиш иши учун пудратчи олдидаги мажбурияти суммасини сўзсиз тасдиқлаши.

Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларни тасдиқловчи асосий ҳужжат «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» ҳисобланади. Ушбу ҳужжат пудратчи ва буюртмачи томонидан имзолангандан сўнг расмий кучга эга бўлади.

«Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» собиқ КС-2 шакл «Бажарилган ишларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома» ва КС-3 шакл «Бажарилган ишлар ва харажатлар тўғрисида маълумотнома» ўрнига киритилган ягона ҳужжатдир. У камида икки нусхада тузилади. Маълумотнома–счёт-фактуранинг бир нусхаси пудратчида қолади, иккинчи нусхаси эса буюртмачига топширилади. Инвесторларнинг талабларига кўра уларга ҳам ушбу ҳужжатнинг алоҳида нусхалари тақдим этилади. Бажарилган ишлар ҳисоби журнали (КС-6 шакл) маълумотлари маълумотномани тузишга асос ҳисобланади. Ушбу журнал қурилиш ташкилотида ҳар бир объект бўйича юритилади. Журналда қурилиш ишларини бошланиш ва якунланиш санаси,

уларнинг бориш жараёни, кетма-кетликда бажарилган технологик ишларнинг ўлчамлари, белгиланган меъёр ва расценкалар бўйича аниқланган қиймати ва бошқа жиҳатлари тўғрисидаги маълумотлар жамланади.

БАЖАРИЛГАН ИШЛАР (ҚИЛИНГАН ХАРАЖАТЛАР) ҚИЙМАТИ ТЎҒРИСИДА МАЪЛУМОТНОМА – СЧЁТ- ФАКТУРА

(давр)

Пудратчи _____ Буюртмачи _____

 Манзили _____ Манзили _____
 Телефон _____ Телефон _____
 Ҳисоб рақам _____ Ҳисоб рақами _____

 СТПР _____ СТПР _____
 ХХТУТ _____ ХХТУТ _____

Объект номи ва манзили _____
 Шартнома _____
 Жами шартнома қиймати _____
 Ҳисобот даври _____ дан _____ гача
 Ҳужжат № ва санаси _____

Т/р	Ишга тушириладиган комплекс, босқич, объект, бажариладиган иш тури, жиҳозлар, харажатлар	Ўлчов бирлиги	Иш ва харажатларнинг ҳажми (натурал кўрсаткичларда)		Шарғномавий жорий баҳолардаги қиймати (минг сўмда)	
			Жами	Шу жумладан жорий йилга иш графиги бўйича	Жами	Шу жумладан жорий йилга
1	2	3	4	5	6	7

Бажарилган ишлар								
Иш бошдан бошлаб			Иш бошдан бошлаб ҳисобот ойн билан бирга			Шу жумладан ҳисобот оинда		
Натур. кўрсаткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фойз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)	Натурал кўрсаткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фойз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)	Натурал кўрсаткич	Жами иш ҳажмига нисбатан фойз	Жорий шартнома баҳоларда (минг сўм)
8	9	10	11	12	13	14	15	16

Пудратчи ташкилот раҳбари _____
 Пудратчи ташкилот бош ҳисобчиси _____
 М.Ў.
 Буюртмачи ташкилот вакили _____
 М.Ў.

Бажарилган қурилиш ишлари пудратчи, буюртмачи, инвесторлар ва бошқа қизиқувчи органлар вакиллари киритилган таркибдаги комиссия томонидан қабул қилинади. Қурилиш ишларини қабул қилиб олиш объект лойиҳасида кўрсатилган талаблар, меъёрлар ва тартиблар асосида уларни кузатиш, ўлчаш, синаб кўриш, сифатини аниқлаш ҳамда тегишли мутахассисларнинг хулосалари асосида амалга оширилади.

Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинadиган даромадларнинг ҳисоби уларни тан олишнинг усулига бевосита боғлиқ бўлади. Ушбу усуллар қуйидагилар ҳисобланади:

1. Тўлиқ тугалланиш усули.
2. Тугалланиш фоизи усули.
3. Босқичли усул.

Тўлиқ тугалланиш усулида бажарилган ишлардан олинган даромадлар қурилиш ишлари тўлиқ якунланган ва буюртмачига топширилгандан сўнг юқорида номлари зикр этилган далолатнома ва маълумотномалар асосида тан олинади. Қурилиш ишлари тўлиқ якунланмагунча унга сарфланган барча харажатлар тугалланмаган қурилиш сифатида ҳисобга олиб борилади. «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида бажарилган ишлардан олинган даромад сўммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинadиган счётлар»

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва хизматлардан даромад»

Тугалланиш фоизи усули қўлланилганда дастлаб яхлит қурилиш объектнинг тугалланиш фоизи аниқланади. Бу кўрсаткич жами кетган сарф-харажатларни қурилиш объектнинг смета таннархига бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш йўли билан топилади. Топилган тугалланиш фоизи қурилиш ишининг тугалланган қисмига тўғри келувчи даромад қисмини топишга асос бўлади: Қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи даромад унинг жами смета бўйича келишув қийматини (ҚҚС сиз) тугалланиш фоизига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топилади.

Мисол. *Айтайлик, қурилиш объектнинг шартнома қиймати 60000000 сўм, шундан ҚҚС (20 %) 10000000 сўм. Демак, қурилиш объекти бўйича соф тушумнинг шартнома қиймати 50000000 сўм (60000000 – 10000000). Қурилиш объектнинг смета бўйича таннархи 35000000 сўм. Қурилишнинг тугалланган қисмининг ҳақиқий таннархи 28000000 сўм.*

Юқоридаги маълумотларга кўра:

(1)қурилишнинг тугалланиш фоизи – 80,0 % (28000000 / 35000000);

(2)қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи ялли тушум – 48000000 сўм (60000000 * 80 % / 100 %);

(3)қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи соф тушум (даромад) - 40000000 сўм (50000000 * 80 % / 100 %);

(4)қурилишнинг тугалланган қисмига тўғри келувчи ҚҚС суммаси 8000000 сўм (48000000- 40000000).

Даромадларни тугалланиш фоизи асосида тан олиш усулида қурилишнинг тугалланган қисмининг қиймати ва тугалланиш фоизи пудратчи ҳамда буюртмачилар томонидан имзоланган «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжат асосида қурилиш ташкилотида бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромад ҳамда ҚҚС суммаларига юқорида келтирилган мос равишдаги бухгалтерия ёзувлари берилади.

Босқичли усул қурилиш объектининг таркибий қисмларини босқичма-босқич топшириш ҳолларида қўлланилади. Бу усулни қўллашнинг асосий шартларидан бири қурилиш лойиҳаси ва қурилиш лойиҳа-смета ҳужжатларида унинг алоҳида олинган таркибий қисмларининг шартнома қиймати ҳамда смета таннархининг алоҳида белгиланганлиги ҳисобланади. Бундай ҳолатларда қурилиш объектининг алоҳида олинган таркибий қисми (босқичи)га доир даромад ва таннарх тўғрисидаги маълумотлар «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» ҳамда КС-6 шаклдаги ҳисоб регистрлари билан тасдиқланади. Ушбу ҳужжатлар асосида қурилиш ишининг алоҳида босқичини бажаришдан олинган даромад ва ҚҚС сўммаларига юқорида келтирилган мос равишдаги бухгалтерия ёзувлари берилади.

Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби 16-с ишлов қайдномасида юритилади. Ушбу ишлов қайдномасида таҳлилий маълумотлар буюртмачилар ҳамда улар учун бажарилган қурилиш ишларининг турлари бўйича мужассамлаштирилади.

6.2.Қурилиш ишлари бўйича буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Қурилиш ташкилотлари томонидан олиб бориладиган пудрат ишларини молиялаштиришнинг асосий манбаи буюртмачиларнинг маблағлари ҳисобланади. Қурилиш ишларининг белгиланган

муддатларда бошланиши, олиб борилиши ва тугатилиши бевосита буюртмачилар томонидан шартнома шартларида кўзда тутилган тўловларни ўз вақтида амалга оширилишига боғлиқ. Шунингдек, бажарилган ишлар учун ҳисоб-китобларнинг ўз вақтида амалга оширилиши қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳолати, чунончи, уларнинг ўз мажбуриятлари бўйича тўлов қобилиятига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатади. Шу боис ҳам қурилиш ташкилотларида буюртмачилар билан бўладиган ҳисоб-китоблар устидан доимий назоратни олиб бориш, уларнинг ўз вақтида амалга ошишини таъминлаш муҳим аҳамият касб этади.

Қурилиш ташкилотлари бажариладиган ва ҳақиқатда бажарилган ишлар бўйича ўз буюртмачилари билан уч турдаги ҳисоб-китобларни олиб бориши мумкин. Булар:

(1) бўнак сифатида олинган пул маблағлари бўйича ҳисоб-китоблар;

(2) қурилиш ишлари учун олинган материаллар бўйича ҳисоб-китоблар;

(3) бажарилган ишлар учун якуний ҳисоб-китоблар.

Қурилиш ишларининг бошланиши олдидан буюртмачилар шартномада белгиланган шартларга кўра қурилиш ишлари лойиҳа-смета қийматининг камида 15 фоиз миқдорини пудратчи ташкилот счётига олдиндан тўлов, яъни бўнак сифатида ўтказиб беришлари лозим. Қурилиш ташкилотларида буюртмачилар билан олинган бўнаклар бўйича ҳисоб-китоблар 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар» счётида ҳисобга олинади. Қурилиш ташкилоти счётига буюртмачилардан келиб тушган бўнак суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар».

Олинган бўнаклар буюртмачилар томонидан ҳақиқатда бажарилган ишлар учун якуний ҳисоб-китоблар қилинишида камайтиришга олиб борилади. Ушбу камайтириш бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6310 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинган бўнаклар»;

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар».

Қурилиш ишларини бажариш буюртмачиларнинг материаллари асосида амалга оширилиши мумкин. Республикамининг солиқ

қонунчилиги ҳужжатларига кўра буюртмачиларнинг пудратчиларга қурилиш ишлари учун берган материаллари буюртмачилар учун бошқа активларни сотиш сифатида (Дебет 4010 Кредит 9220, 6410), пудратчи ташкилотлар учун эса сотиб олиш операцияси сифатида (Дебет 1050, 4410 Кредит 6010) тап олинади. Бундай ҳолатларда қурилиш ташкилотларида буюртмачилардан олинган материаллар учун кредиторлик қарзларини бажарган ишлари учун вужудга келган дебиторлик қарзлари билан қоплаш таъқиқланади. Ушбу мазмундаги бартер операцияларига фақатгина инқирозга учраган ҳолларда суд қарори асосида ўзаро қарзларни қоплаш мақсадида рухсат этилиши мумкин. Суд қарорига асосан пудратчилар ва буюртмачилар ўртасидаги ўзаро қопланган қарзлар суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»;

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинандиган счётлар».

Қурилиш ташкилотларининг буюртмачилар билан ҳисоб-китобларининг аналитик ҳисобига доир маълумотлар турли регистрларда ўз аксини топади. Чунончи, буюртмачилар билан якуний ҳисоб-китоблар тўғрисидаги барча таҳлилий маълумотлар 5-с ва 16-с қайдномаларида, олинган бўнақлар 8-с журнал-ордер ва 2-қайдномада, олинган материаллар бўйича ҳисоб-китоблар 6-с журнал-ордер ва 10-с қайдномада келтирилади.

6.3. Қурилиш ишларини бажаришда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Қурилиш ишлари икки томонлама ҳамда кўп томонлама (уч ва ундан кўп томонлар иштирокидаги) шартномалар асосида амалга оширилиши мумкин. Икки томонлама шартномада, одатда, пудратчи ва буюртмачи иштирок этади. Кўп томонлама шартномаларда эса бош пудратчи, субпудратчилар ва буюртмачи иштирок этади.

Иккинчи турдаги шартнома шартларига кўра пудратчи қурилиш ишларининг алоҳида таркибий қисмларини субпудратчиларни жалб қилиш йўли билан бажариш ҳуқуқига эга бўлиши мумкин. Бу ҳолда субпудратчини жалб этган пудратчи ташкилот бош пудратчи ҳисобланади. Бош пудратчи қурилиш ишлари учун буюртмачи олдида яхлит тарзда масъул ва жавобгар ҳисобланади. Буюртмачи шартнома шартига кўра ўз талабларини фақат бош пудратчига қўяди. Бош пудратчи, ўз навбатида, тузилган субпудрат шартномаларига кўра талабларини субпудратчилар олдида қўяди. Алоҳида ишларни бажариш

бўйича субпудратчилар буюртмачининг ўзи томонидан танланган ҳолларда, одатда, бош пудратчи субпудратчилар томонидан бажарилган ишлар учун буюртмачи олдида жавобгар ҳисобланмайди.

Кўп томонлама шартномаларда мос равишда бош пудратчи ва субпудратчиларнинг буюртмачи билан ҳисоб-китоблари ҳам турлича белгиланиши ҳамда амалга оширилиши мумкин. Жумладан, буюртмачи бош пудратчи ва субпудратчилар билан ҳисоб-китобларни алоҳида-алоҳида амалга ошириши ёки субпудратчилар билан бўладиган барча ҳисоб-китоблар фақат бош пудратчи орқали бажарилиши мумкин.

Бош пудратчининг субпудратчилар билан ҳисоб-китоблари уларнинг яхлит бир тизимга кириш ёки кирмаслигига ҳам боғлиқ. Яхлит бир тизимни ташкил қилувчи бош пудратчи ва субпудратчи ташкилотлар ўртасида бажариб берилган ишлар бўйича ўзаро ҳисоб-китоблар бош пудратчида 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда ҳисобга олинади. Бир тизимни ташкил этмайдиган бош пудратчи ҳамда субпудратчи ташкилотлар ўртасидаги ўзаро ҳисоб-китобларнинг ҳисоби бош пудратчи ташкилотда 6010 «Таъминотчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счётида олиб борилади.

Бош пудратчи субпудратчи ташкилот томонидан бажарилган ишларни «Бажарилган ишларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома» (КС-2 шакл) ва «Бажарилган иш қиймати ва харажатлар тўғрисида маълумотнома» (КС- 3 шакл) асосида қабул қилиб олади. Ушбу ҳужжатлар асосида субпудратчи ташкилот томонидан бажарилган ишлар бош пудратчида қуйидаги ёзувлар билан тугалланмаган қурилиш таннархига киритилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

6100 «Ажратилган бўлинмалар, шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар»

Субпудратчига бажарилган иш учун тўловнинг ўтказиб берилиши бош пудратчида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,
6100 «Ажратилган бўлинмалар, шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Бош пудратчида субпудратчилар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг аналитик китоби 6-с журнал-ордерда уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида юритилади.

Таянч иборалар

Қурилиш ишларидан олинган даромад - қурилиш ташкилоти томонидан бажарилган ва буюртмачиларга топширилган қурилиш ишларининг гувоҳлик берувчи тегишли ҳужжатлар билан тасдиқланган қиймати (ҚҚС сиз).

«Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» - қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларни тасдиқловчи асосий ҳужжат.

Тўлиқ тугалланиш усули - бажарилган ишлардан олинган даромадни қурилиш ишлари тўлиқ якунланган ва буюртмачига топширилгандан сўнг «Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура» асосида тан олиш усули.

Тугалланиш фониз усули – бажарилган ишлардан олинган даромадни унинг жами смета бўйича келишув қийматини (ҚҚС сиз) тугалланиш фонизига қўлайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топиш усули.

Босқичли усул – қурилиш объектининг таркибий қисмларини босқичма-босқич топширишдан олинган даромадни қурилиш лойиҳаси ва қурилиш лойиҳа-смета ҳужжатларида унинг алоҳида олинган таркибий қисмларининг шартнома қиймати ҳамда смета таннархи асосида топиш усули.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан олинган даромадлар қиради:

- а) асосий фаолиятдан олинган даромадларга;
- б) асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадларга;
- в) молиявий фаолиятдан олинган даромадларга;
- г) инвестиция фаолиятдан олинган даромадларга.

2. Қурилиш ташкилотларида бажарилган қурилиш ишларидан даромадлар ҳисоби:

- а) 9010 счётда юритилади;
- б) 9020 счётда юритилади;
- в) 9030 счётда юритилади;
- г) 9910 счётда юритилади.

3. Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишлари бўйича даромадлар ҳисоби:

- а) касса методига асосланиб юритилади;
- б) ҳисоблаш тамойилига асосланиб юритилади;
- в) таққослама баҳоларда юритилади;
- г) режа баҳоларда юритилади.

4. Қурилиш ишларидан олинган даромадлар ҳисобини юритишга асос бўлади:

- а) КС-8 шаклли далолатнома;
- б) КС- 2 шаклли далолатнома ва КС-3 шаклли маълумотнома;
- в) КС-6 шаклли журнал;
- г) 10-с журнал-ордер.

5. Қурилиш ишларидан олинган даромадларни тан олиш усулларига қирмайди:

- а) яхлит тугалланиш усули;

- б) туғалланиш фонзи усули;
- в) босқичли усул;
- г) индексе усули.

6. Қурилиш ташкилотларида қурилиш ишларидан олинган даромад суммасига:

- а) ҚҚС суммаси кирради;
- б) ҚҚС суммаси кирмайди;
- в) мол-мулк солиғи суммаси кирради;
- г) акциз солиғи суммаси киритиллади.

7. Субпудрат ташкилотлар томонидан бажарилган ишлар қиймати бош пудратчи ташкилот учун:

- а) даромад ҳисобланади;
- б) таннархга киритиладиган харажат ҳисобланади;
- в) давр харажати ҳисобланади;
- г) ердамчи ишлаб чиқариш харажати ҳисобланади.

7. Қуйидаги зувларнинг қайси бири бош пудратчи ва субпудратчи ташкилот ўртасидаги баргер операцияси юз берганлигини ифодалайди?

- а) Дебет 9220 Кредит 1050;
- б) Дебет 1050 Кредит 4010;
- в) Дебет 6010 Кредит 4010;
- г) Дебет 1050 Кредит 1050.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. — Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Ноқта” иқтисодий—ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 иил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. —Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎЗР ВМнинг 1999 иил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 24 сентябрь, 4095-сон.

7. БҲМС № 2 «Асосий ҳужалик фаолиятдан олинган даромадлар». ўз.Р. АВ томонидан 1998 иил 26 августда рўйхатга олинган, № 483.

8. БҲМС № 21 «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома». Ўз.Р. АВ томонидан 2002 иил 23 октябрда рўйхатга олинган, № 1181

9. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

10. Вохидов С В ва бошқалар Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

11. Тулаҳужаева М.М. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб. -Т.: Прагма корпорацияси, 2004

12. Urazov K.V. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. - Т.: O'qituvchi, 2004.

13. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. — Т. :«Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, №6, 2003.

7-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ЯКУНИЙ МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР, СОЛИҚЛАР ВА МАЖБУРИЙ ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ

7.1. Курилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби

Курилиш ташкилотларининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар улар олган фойда (ёки зарар) ҳисобланади. Бу кўрсаткичларнинг шаклланиши ва ҳисобга олиниши республикада «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом», шунингдек 1, 2, 3 ва 21- сонли БҲМСлар билан тартибга солинган.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга мувофиқ курилиш ташкилотлари фаолиятининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар қуйидаги кўрсаткичлар билан тавсифланади.

1. Сотишдан фойда (Фс) ёки зарар (Зс).

Бу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс}$$

Бу ерда: Ст – соф тушум, Тс – сотиш таннари.

Курилиш ташкилотларининг соф тушуми улар томонидан бажарилган курилиш ишларидан олинган даромадлар, шунингдек ўзлари ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлардан иборат бўлади. Бажарилган курилиш ишларидан олинган даромадлар ҳисобига олдинги бобда батафсил тўхталган эдик. Қуйида курилиш ташкилотлари томонидан ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотларни сотишдан олинган даромадлар ҳисобини юритиш тартибига қисқача тўхталамиз.

Курилиш ташкилотларида ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотлар деганда махсус сотиш учун ишлаб чиқарилган турли хилдаги конструкциялар, мосламалар, деталлар, курилиш материалларидан ясалган плиталар, цементли фишг-блоклар, эшик, дөреза ва шу каби тўлиқ тайёр ҳолга келтирилган бошқа буюмлар тушунилади. Ушбу тайёр маҳсулотлар субпудратчилар ва бошқа ташкилотларнинг буюртмалари асосида, шунингдек аҳоли учун эркин сотувга чиқариш мақсадларида ишлаб чиқарилади.

Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш курилиш ташкилотларининг махсус цехлари ёки ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан амалга оширилади. Тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаришга доир харажатларнинг ҳисоби 2000 «Асосий

ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» ёки 2300 «ёрдамчи ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда олиб борилади. Ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар қурилиш ташкилотининг ҳисоб сисъатида белгиланган ҳисоб баҳосида 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар» счётида ҳисобга олинади. ҳисоб баҳоси тайёр маҳсулотларнинг яқка ўзини идентификациялаш (ёки буюртмали) усулда аниқланган режа (норматив) таннархи ёки ҳақиқий таннархи ҳисобланади.

Ҳисобот оyiда ишлаб чиқаришдан олинган тайёр маҳсулотларнинг омборларга ҳисоб баҳоларида кирим қилинишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар»;

Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» ёки 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

Ой охирида ишлаб чиқариш харажатларининг ҳақиқий суммаси аниқлангандан сўнг тайёр маҳсулотларнинг турлари бўйича уларнинг бир бирлигига тўғри келадиган ҳақиқий таннархи калькуляция қилиш йўли билан топилади. Омборларга қабул қилинган тайёр маҳсулотларнинг ҳисоб баҳоларидаги қиймати ва уларнинг ҳақиқий таннархи бўйича қиймати ўртасидаги фарқ сўммасига юқоридаги бухгалтерия ёзуви қўшимча тарзда (агар уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймат ҳақиқий таннархдан паст бўлган бўлса) ёки қизил ёзув (сторно) усулида (агар уларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймат ҳақиқий таннархдан юқори бўлган бўлса) берилади.

Тайёр маҳсулотлар субпудратчи ва бошқа ташкилотларга шартномаларда кўрсатилган сотиш баҳоларида жўнатилади. Сотилган тайёр маҳсулотларга счёт-фактура асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари берилади:

(1) сотиш баҳосидаги қийматига (ҚҚСсиз):

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»;

Кредит 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар».

(2) ҚҚС суммасига:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинadиган счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

Тайёр маҳсулотларнинг аҳолига нақд пулга сотилишига кирим касса ордери асосида қуйидаги бухгалтерия ёзувлари берилади:

(1) сотиш баҳосидаги қийматига (ҚҚСсиз):

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»;

Кредит 9010 «Тайёр маҳсулотларни сотишдан даромадлар».

(2) *ҚҚС суммасига:*

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблаглари»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

Нақд ва нақдсиз пулга сотилган тайёр маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобдан чиқарилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9110 «Сотилган тайёр маҳсулотларнинг таннархи»;

Кредит 2810 «Омбордаги тайёр маҳсулотлар».

Сотилган тайёр маҳсулотлар бўйича харидорлар билан ҳисоб-китобларнинг аналитик ҳисоби 5-с қайдномада уларнинг ҳар бири бўйича алоҳида-алоҳида юритилади.

2. Асосий фаолиятдан фойда (Фаф) ёки зарар (ЗАФ). Ушбу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда: **Дх**- давр харажатлари; **Бод** – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

Қурилиш ташкилотларининг давр харажатлари деганда улар томонидан бажарилган қурилиш ишлари, ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларни сотиш, маъмурий-бошқариш ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар тушунилади. Ушбу харажатлар маълум ҳисобот даврида юз беради, шунинг учун улар ҳисобот даври харажатлари деб ҳам аталади.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида давр харажатларининг ҳисоби 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 9430 «Бошқа операцион харажатлар» ва 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётларида олиб борилади. Ушбу счётларда акс эттириладиган харажатларнинг таркибий элементлари «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»да келтирилган.

Чунончи, қурилиш ташкилотларида сотиш харажатларининг асосий моддаларига реклама харажатлари, маҳсулот, иш ва хизматларни сотиш билан боғлиқ сафар-харажатлари, иш ва хизматларни сотишга оид ходимларга ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, тайёр маҳсулотларни сотишга тегишли асосий воситаларнинг эскириши (амортизацияси) суммаси, транспорт харажатлари ва бошқалар киради. Сотиш харажатлари 9410 «Сотиш харажатлари» счётининг дебетида ва бу харажатларнинг аниқ турини

ифодаловчи бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади.

Маъмурий-бошқарув харажатларига курилиш ташкилотининг бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар киради. Маъмурий-бошқарув харажатлари 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» счётининг дебетида ва аниқ харажатларни ифодаловчи бошқа счётларнинг (0200, 0500, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади.

9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида йил мобайнида курилиш ташкилотларининг умумхўжалик фаолиятига доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсациялар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув солиғи, пенсия фондига, йўл фондига, мактабларни ривожлантириш фондига мажбурий ажратмалар, мулкни сотиш ва беришдан кўрилган зарарлар ҳамда бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Бунда операцион харажатларнинг аниқ моддаларини ифодаловчи бошқа счётлар (1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220) кредитланади.

«Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётининг дебетида йил мобайнида курилиш ташкилотларининг келгуси фаолиятини ривожлантиришга сарфланган давр харажатлари (янги ишлаб чиқариш ва янги технологияларни ўзлаштириш, бошқарув тизимини яхшилашга сарфланган ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Ушбу турдаги давр харажатлари солиқ қонунчилигига кўра келгуси 10 йил ичида бир маромда солиқ базасидан махсус ҳисоб-китоб асосида чиқариб борилади. Келгусида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар бу счётнинг дебити ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6010, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади.

Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари ўзгариши тўғрисидаги маълумотлар махсус балансдан ташқари 012 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётида белгиланган муддатда кўрсатиб борилади.

Курилиш ташкилотларининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларига уларнинг асосий воситалари, номоддий активлари, материалларини сотишдан фойда, ўндирилган жарималар, воз кечилган кредиторлик қарзлари, қисқа муддатли ижарадан даромадлар, беғараз қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, хизмат

кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, ўтган йилларнинг фойдаси кабилар киради.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотлари асосий фаолиятдан олинган кўшимча даромадлар 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи сўтлар» тизимда очиладиган алоҳида сўтларда ҳисобга олинади. Чунончи:

- **9310 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда»** сўтининг кредитида ўз асосий воситаларини сотишдан ва бошқа чиқимларидан олинган фойда суммаси акс эттирилади. Бунда 9210 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» сўти дебетланади.

- **9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан фойда»** сўтининг кредитида материаллар, хўжалик инвентарлари ва номоддий активларни сотишдан ҳамда бошқа чиқимларидан олинган фойда суммаси акс эттирилади. Бунда 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши» сўти дебетланади.

- **9330 «Ундирилган жарималар, пеня ва устамалар»** сўтининг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларининг бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларнинг қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) сўммаси акс эттирилади. Бунда мос равишда жаримани келиб тушганлиги, ушланганлиги ёки ҳисобланганлигини акс эттирувчи сўтлар, масалан 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб сўти», 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича ходим билан ҳисоблашишлар», 4860 «Даъволар бўйича олинадиган сўтлар» дебетланади.

- **9340 «Ўтган йиллар фойдаси»** сўтининг кредитида ҳисобот йилда аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси акс эттирилади. Бундай фойда бўлиб, масалан, муддатидан олдин ҳисобдан чиқариб юборилган дебиторлик қарзларнинг тикланган ёки келиб тушган суммаси, ортиқча ҳисоблаб юборилган харажатларнинг камайтирилиши ва бошқалар ҳисобланади. Бунда мос равишда ўтган йиллар фойдаси тикланганлигини кўрсатувчи сўтлар, масалан, 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб сўти», 4000 «Олинадиган сўтлар» дебетланади.

- **9350 «Қисқа муддатли ижарадан даромадлар»** сўтининг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад суммаси 4820 «Қисқа муддатли ижара бўйича олинадиган тўловлар» сўти билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади.

- **9360 «Кредитор ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан даромадлар»** сўтининг кредитида муддатида (3 йилдан ошқ муддатда) ундириб олинмаган қарзларни қурилиш ташкилоти

фойдасига ўтказишдан олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларини аке эттирувчи сётлар (6010, 6110, 6710, 6720, 6900 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда аке эттирилади.

- 9370 «Хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари» сётининг кредитида асосий фаолиятга хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан (соғлиқни сақлаш бўлинимаси, саргарошхона, кутубхона, болалар боғчаси, сауна, санаторийлар, ошхона, меҳмонхона, спорт комплекслари ва бошқалар) олинган даромадлар аке эттирилади. Бунда олинган ёки ҳисобланган даромадларни аке эттирувчи сётлар, масалан, 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб сёти», 4890 «Бошқа дебиторлар қарзлари» сётлари дебетланади.

- 9380 «Текин қайтарилмайдиган молиявий ёрдам» сётининг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шарти билан олинган молиявий ёрдам суммалари аке эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини аке эттирувчи сётлар, масалан, 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари», 5110 «Ҳисоб-китоб сёти», 0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи сётлар сёти», 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи сётлар» ва бошқа сётлар дебетланади.

- 9390 «Бошқа операция даромадлар» сётининг кредитида юқорида келтирилган сётларга олиб борилмаган бошқа операция даромадлар, масалан, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, турли қоплама суммалар ва бошқалар аке эттирилади. Бунда мос равишда ТМЗ ва пул маблағларини аке эттирувчи сётлар (0100, 1000, 2800, 2900, 5000 ва бошқалар) дебетланади.

Қурилиш ташкилотларида асосий фаолиятдан олинган қўшимча даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича 11-с журнал-ордерда олиб борилади.

3. Умумхўжалик фаолиятдан фойда (Фух) ёки зарар (Зух). Ушбу кўрсаткич қуйидагича топилади:

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда: **Фмф** – молиявий фаолиятдан олинган фойда;

Змф - молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотлари молиявий фаолиятдан олинган даромадлар 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи сётлар» тизимида очиладиган алоҳида сётларда ҳисобга олинади. Бу сётларнинг кредитида

молиявий фаолиятга доир даромадлар, яъни роялти, дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар, валюталар курслари фаркидан даромадлар, узок муддатли ижарадан даромадлар ва қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар ҳисоблаш тамойилига мувофиқ акс эттирилади.

Роялти кўринишидаги даромадлар деганда қурилиш ташкилотларининг номоддий активлари, масалан, қурилиш бўйича лойиҳалар, меъёр ва тартиблар (стандартлар тўплами), лицензиялар ва бошқаларни ижарага беришдан ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромадларнинг ҳисобланиши 4850 “Олинадиган роялти” счётининг дебетида ва 9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Дивидендлар – қурилиш ташкилотининг акцияларга киритилган молиявий инвестициялари учун ҳисобланган даромад. Ушбу даромадни ҳисоблашга асос ўзга акциядорлик жамиятларининг қурилиш ташкилотига дивиденд ҳисобланганлиги тўғрисидаги ёзма хабарномаси ҳисобланади. Ушбу хабарномада жами ҳисобланган дивиденд суммаси, ундан ушланган дивиденд солиғи суммаси ва тўланадиган дивиденд суммаси акс эттирилади. Агар хабарномада дивиденд солиғи ушланмаганлиги уқтирилган бўлса, у ҳолда ушбу солиқни дивиденд олган қурилиш ташкилоти тўлаши лозим. ҳисобланган дивиденд кўринишидаги даромадлар 4840 “Олинадиган дивидендлар” счётининг дебетида ва 9520 “Дивиденд кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Фоизлар кўринишидаги даромадлар деганда қурилиш ташкилотининг бошқа юридик шахсларга берган қарзлари ва кредитлари учун ҳисобланган фоизлар тушунилади. Ушбу фоизлар суммаси тузилган шартномалар асосида ҳисобланади. Фоиз кўринишида ҳисобланган даромадлар 4830 “Олинадиган фоизлар” счётининг дебетида ва 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Валюталар курслари фаркидан даромадлар деганда қурилиш ташкилотининг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курслар фарқи тушунилади. Ушбу даромад ҳар ойнинг охирида 5210 “Мамлакат ичидаги валюта счётлари”, 5220 “Чет элдаги валюта счётлари”, 4000 “Олинадиган счётлар”, 4300 “Таъминотчи ва пудратчиларга берилган бўнақларни ҳисобга

олувчи счётлар” ва бошқа чет эл валютасида ҳисоби юритилган дебиторлик қарзлар счётлари бўйича ўзбекистон Республикаси Марказий банки эълон қилган курслар асосида ҳисобланади. Ҳисобланган ижобий курслар фарқи юқорида келтирилган счётларнинг дебитида ва 9540 “Валюталар курслари фарқидан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Узоқ муддатли ижарадан даромадлар деганда мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар тушунилади. Ушбу даромаднинг суммаси тузилган лизинг (ижара) шартномаси асосида ҳисобланади. ҳисобланган даромад суммаси 4830 “Олинадиган фоизлар”, 6230 “Бошқа муддати узайтирилган даромадлар” счётларининг дебитида ва 9550 “Узоқ муддатли ижарадан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар деганда узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вужудга келган даромадлар тушунилади. Бундай даромадлар қайта баҳолаш далолатномалари асосида ҳисобланади. ҳисобланган даромад суммаси 0600 “Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар”, 5800 “Қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар”нинг дебити ва 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар” счётининг кредитида акс эттирилади.

Қурилиш ташкилотларида молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби уларнинг турлари ва бошқа бошқарув учун зарур сегментлари бўйича 11-с журнал-ордерда олиб борилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида молиявий фаолиятга доир харажатларнинг ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

- **9610 «Фоиз кўринишидаги харажатлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида ва 6920. Ҳисобланган фоизлар» счётининг кредитида йил мобайнида олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар акс эттирилади.

- **9620 «Валюталар курслари фарқидан зарарлар»** - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётнинг дебитида йил мобайнида баланснинг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқдан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебити ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг (4010, 4310, 5020, 5210, 5220, 6010, 6310 ва бошқа счётлар) кредитида акс эттирилади.

- 9630 “Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар” - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетида йил мобайнида қурилиш ташкилоти томонидан акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебети ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади.

- 9690 “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар” - ушбу актив, вақтинчалик (транзит) счётининг дебетида йил мобайнида қурилиш ташкилотининг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан, молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётининг дебетида ва бошқа счётларнинг (0600, 5800, 6990) кредитида акс эттирилади.

4. Солиққача фойда (Фст) ёки зарар (Зст). Бу кўрсаткич куйидагича топилади:

$$Фст (Зст) = Фух (Зух) + Фф - Фз$$

Бу ерда: **Фд** – фавқулодда фойда; **Фз** – фавқулодда зарарлар.

21-сон БХМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида фавқулодда даромадларнинг ҳисоби 9710 “Фавқулодда фойда” счётининг кредитида, фавқулодда зарарларнинг ҳисоби 9720 “Фавқулодда зарарлар” счётининг дебетида ҳисобга олинади. Фавқулодда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турларини кўрсатувчи счётлар, масалан 0100, 0400, 0700, 1000, 2800, 2900 ва бошқа счётлар дебетланади. Фавқулодда ходисалардан кўрилган зарарларнинг аниқ моддаларини кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади.

5. Соф фойда (СФ) ёки соф копланмаган зарарлар (СЗ).

$$Сф (Сз) = Фст (Зст) - Дс - Аж$$

Бу ерда: **Дс** – даромаддан олинадиган солиқлар (фойда солиғи, инфраструктурани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ тўлови); **Аж** – фойдадан бошқа ажратмалар.

21-сон БХМСга мувофиқ қурилиш ташкилотларида ҳисобот йилнинг фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9900 «Якуний молиявий натижа» счётида акс эттириш ва ушбу счётининг дебет ва кредит айланмалари суммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710)нинг кредитида тўпланган сўмма йил охирида 9900 «Якуний молиявий натижа» счётининг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча

счётлар (9110-9130, 9410-9440, 9610-9690, 9720)нинг, шунингдек фойданинг ишлатилишини акс эттирувчи счётлар (9810-9820)нинг дебетда тўлланган сўмма йил охирида 9900 «Якуний молиявий натижа» счётининг дебетига ўтказилади, яъни:

Дебет 9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710; **Кредит** 9900.

Дебет 9900; **Кредит** 9110-9130, 9410-9440, 9610-9690, 9720, 9800.

Қурилиш ташкилотларининг ҳисобот йилида эришган соф фойдаси йил якуни билан ҳисобот йилнинг тақсимламаган фойдасини акс эттирувчи сётга қуйидагича ўтказилади:

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа»;

Кредит 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (копланмаган зарари)».

Қурилиш ташкилотларининг ҳисобот йилида кўрган зарари йил якуни билан бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (копланмаган зарари)»;

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа».

Қурилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг аналитик ҳисоби 15-с журнал-ордерда олиб борилади.

7.2. Қурилиш ташкилотларини солиққа тортишнинг хусусиятлари ва ҳисоби

Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қурилиш ташкилотлари ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра умумдавлат солиқларини ёки ихчамлаштирилган ягона солиқ тўлови тўловчилари ҳисобланадилар. Ихчамлаштирилган ягона солиқ режимида фаолият кўрсатиши учун, биринчи БОБда таъкидланганидек, қурилиш ташкилотлари кичик бизнес субъектларига киритиш мезонлари талабларига мос келиши лозим. Кичик бизнес субъектларига кирувчи қурилиш ташкилотлари умумдавлат солиқларининг тўловчилари сифатида ҳам фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эга.

Қурилиш ташкилотлари тўлайдиган умумдавлат солиқларини бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турлича таснифлаш мумкин (7.1-жадвал).

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, қурилиш ташкилотлари тўлайдиган солиқлар бевосита ва билвосита мос равишда, тўғри ва эгри солиқлар, республика бюджети ва маҳаллий бюджетга тўланадиган солиқлар, олинадиган сётлар, харажатлар, даромадларнинг ишлатилиши ҳамда ходим ва

таъсисчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётларга олиб бориладиган солиқларга бўлинади.

7.1-жадвал

Қурилиш ташкилоти тўлайдиган солиқларнинг тавсифи

г/р	Солиқнинг номи	Бюджет тури	Бевосита / билвосита-лиги	Тўғри/ эгри	Олиб бориладиган счётларнинг тури
1	КҚС	республика	билвосита	эгри	Олинмаган счётларни ҳисобга олувчи счётлар
2	Фойда солиғи	республика	Бевосита	тўғри	Даромаднинг нишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар
3	Мол-мулк солиғи	маҳаллий	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
4	Ер солиғи	маҳаллий	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
5	Сув солиғи	республика	Бевосита	тўғри	Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар
6	Инфратузилмани ривожлантириш солиғи	маҳаллий	Бевосита	тўғри	Даромаднинг нишлатилишини ҳисобга олувчи счётлар
7	Дивиденд солиғи	республика	билвосита	эгри	Дивиденд бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётлар
8	Ходимлар даромадидан солиқ	республика	билвосита	эгри	Иш ҳақ бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олувчи счётлар

Бевосита солиқ ёки тўғри солиқлар деганда қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатадиган солиқлар тушунилади. Ушбу солиқлар харажатларни кўпайтириш ёки олинган даромаднинг бир қисмини ундириш ҳисобидан пировард натижада эришиладиган соф фойда суммасини камайтиришга олиб келадиغان солиқлар ҳисобланади. Давлатимиз солиқ сиёсати негизида бу солиқ турлари юқини доимий камайтириб бориш, улар рағбатлантириш родини ошириш ётади.

Билвосита солиқ ёки эгри солиқлар деганда қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатмайдиган солиқлар тушунилади. Ушбу солиқлар сотилган маҳсулот, товар, иш ва хизматлар баҳоси устига бюджет фойдаси учун қўйиладиган устамалардир. Дивиденд ва ходимлар даромадларидан ундириладиган солиқларнинг эгри солиқлар гуруҳига киришига сабаб шундаки, улар қурилиш ташкилотлари харажатларини кўпайтириш ёки олинган соф фойдани камайтиришга олиб келмайди. Қурилиш ташкилотлари дивиденд ва ходимлар

даромадидан солиқларни бюджетга ўтказиб беришда бегараз хизмат кўрсатувчилар ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотларида бевосита ва билвосита солиқларни ҳисоб-китоб қилиш, уларни бюджетга ўтказиб бериш республикамиз Солиқ кодексига белгиланган умумий тартибларга асосан амалга оширилади. Шу билан бирга қурилиш ишларининг узоқ муддатларда олиб борилиши, уларни бош пудратчи ва субпудратчилар томонидан ўз кучлари билан ҳамда ҳамкорликда бажарилиши, даромаднинг босқичма-босқич ёки ёппасига топшириш усулларида бири бўйича тан олиниши, шунингдек бошқа жиҳатлар айрим солиқларнинг ҳисоб-китоб қилинишида ўзига хос хусусиятлар борлигидан дарак беради. Қўйида қурилиш ташкилотларида ҚҚС, даромад (фойда) солиғи ва ягона солиқ тўловини ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни ҳисобга олишдаги хусусиятларга тўхталамиз.

ҚҚС ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Узоқ давом этадиган ишлаб чиқариш даврига эга қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш каби ишларни бажарувчи пудратчи ташкилотларда ҚҚС бўйича солиқ солиш объекти бажарилган ва буюртмачилар томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб ҳужжатларига киритилган ишларнинг шартномавий нархлардаги қиймати ҳисобланади.

Қурилиш ишлари пудратчи ёки субпудратчи ташкилотлар томонидан пудратчи (субпудратчи) ва буюртмачилар тақдим этган материаллар асосида бажарилганда, ушбу материалларнинг қиймати киритилган ҳолда бажарилган ҳамда тасдиқланган ишларнинг қиймати солиқ солиш объекти ҳисобланади. Бунда қурилиш ишларига сарфланган моддий ресурслар бўйича тўланган ҚҚСнинг сўммаси ишни бажарган пудратчи ташкилотларда бюджет олдидаги тўловларни камайтиришга олиб борилади.

Пудратчи ташкилотлар субпудратчи ташкилотларга моддий-техника ресурсларини (қурилиш-монтаж ишларини бажариш учун зарур материаллар, конструкциялар, буюмлар, намунавий асбоб-ускуналар, аппаратуралар, стандартлаштирилмаган технологик ва энергетик асбоб-ускуналар, шу жумладан махсус материалларни) бир объект қурилиши доирасида сотганида, уларга ҚҚСни киритмасдан, қўлланадиган нарх ва тарифлардан келиб чиққан ҳолда сотиладиган моддий-техника ресурсларининг қиймати солиқ солинадиган айланма ҳисобланади.

Марказлаштирилган манбалар (бюджет пул маблағлари, давлат бюджети таркибига консолидацияланадиган давлат мақсадли

жамгармалари маблағлари (бюджетдан ташқари Пенсия жамгармасидан ташқари), ҳукумат қарорлари билан белгиладиган бошқа маббалар) ҳисобидан молиялаштириладиган объектларни ғанидан игнасиғача” қуриш чоғида тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича харажатлар объект фойдаланишга топширилишига қадар пудратчининг балансида қайд этилади ва пудратчида ҚҚС бўйича солиқ солинадиган айланмага киритилмайди.

Тугалланмаган қурилиш бўйича харажатлар пудратчида объектни лойиҳада назарда тутилган ишларнинг барча ҳажмини бажариш, шу жумладан махсус ва ишга тушириш-созлаш ишлари, объектни технологик ва муҳандислик ускуналари билан бутлаш бўйича фойдаланишга топшириш далолатномасига кўра ҚҚС бўйича солиқ солинадиган айланмага киритилиши керак. Бунда, пудратчида тугалланмаган қурилиш харажатлари бўйича камайтиришга олиб бориладиган ҚҚСнинг сўммаси бўлиб, ушбу харажатларни солиқ солинадиган айланмага киритилиши чоғида счёт-фактуралар бўйича олинган солиқ сўммаси ҳисобланади.

Пудратчи ташкилотларда бажарилган ва буюртмачиларга топширилган қурилиш ишларига тўғри келадиган ҚҚС сўммаси белгиланган ставка (20 фоиз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

(1) - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:
$$Сқкс = Сай \times C / 100 \quad (1)$$

бунда: Сқкс - буюртмачилардан ундириладиган солиқ сўммаси;
Сай - солиққа тортиладиган айланма;
С - қўшилган қиймат солиғи ставкаси.

(2)-усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$Сқкс = Тқ \times C / (C + 100) \quad (2)$$

бунда: Тқ - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган қурилиш ишлари қиймати.

Мисол: Бажарилган ва буюртмачига топширилган қурилиш ишининг қиймати бажарилган ишлар тўғрисида маълумотнома-счёт-фактура бўйича ҚҚС билан биргаликда 240 млн. сўм, дейлик.

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС сўммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 40 млн. сўмни $(240 * 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда бажарилган қурилиш ишининг ҚҚСсиз сотиш қиймати 200 млн. сўмдан $(240 - 40)$ иборат бўлади.

ҚҚС сўммаси қурилиш ишининг ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 40 млн. сўмни (200 * 20% / 100 %) ташкил этади.

Пудратчи ташкилотларда бажарилган қурилиш ишларига тўғри келадиган ҚҚС сўммаси «Бажарилган ишлар (килинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счёт-фактура»да алоҳида қаторда кўрсатилади. ҚҚС сўммаси буюртмачилардан олинadиган счётларнинг жами сўммасига киритилади. ҳисобланган ҚҚС суммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинadиган счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Пудратчи ташкилотларда бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси бажарилган ишларга тўғри келувчи ҚҚС суммасидан таъминотчилар (субпудратчилар)га товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ таъминотчилар (субпудратчилар)га товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ва счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари» счётининг дебетида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шубба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тугагандан кейинги ойнинг 15 санасигача пудратчи ташкилотлар давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этиш лозим. Ушбу ҳисоб-китоб асосида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари» счётининг дебетида тўпланган сумма камайтиришга олиб борилади ҳамда унга қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари».

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сумма ҳисобот давридан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС сўммаси ҳисобланган ҚҚС суммасидан ортиқ бўлганида,

унда бундай ортиқча сўмма (манфий сальдо) қурилиш ташкилотига унинг солиқ ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сўмма қурилиш ташкилотининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС сўммасининг қурилиш ташкилотига қайтариллиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Пудратчи ташкилотларни бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Даромад (фойда) солиғи ҳисоб-китоби ва унинг ҳисоби. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қурилиш ташкилотларида бошқа хўжалик юритиш субъектларидаги каби даромад (фойда) солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари солиққа тортиш мақсадида яна иккита қуйидаги фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

Солиққа тортиладиган даромад (Стд)

Стд = Фст (Зст) + Стх + Сбх + Бом - Гр - Счх - Д - Ф

Бу ерда: Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – беғараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар

Солиққа тортиладиган фойда (Стф) – солиққа тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда сўммаси, яъни :

Стф = Стд –И

Бу ерда: **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда «Махсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда сўммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар (масалан, меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, уяли алоқа хизматлари харажатлари, қурилиш ташкилотининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқалар) тушунилади.

Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ Кодексининг 147-моддасида келтирилган. Солиқ қонунчилигига асосан қурилиш ташкилотлари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ мустақил ҳисоблашлари, уларнинг сўммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегириб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» счётда акс эттирилган харажатлар тушунилади. Ушбу харажатлар фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Солиқ Кодексининг 147-моддасига мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекин кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига асосан қурилиш ташкилотлари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблаши ва маълумотнома билан тасдиқлаши, уларнинг суммасини фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатиши лозим.

Беғараз олинган мулк деганда бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шarti билан олинган мулк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда қурилмиш ташкилотига давлат (хукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, халқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган беғараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъий белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олинган дивиденд ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда (даромад) солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда (даромад) солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғи ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда (даромад) солиғи бўйича имтиёзлар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатларнинг турлари, имтиёз меъёрлари Солиқ кодекси ва фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш ва тўлаш бўйича йўриқномада очиб берилган.

Фойда (даромад) солиғи (Нф) суммаси корхонанинг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$\text{Нф} = \text{Стф} * \text{См} : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган даромад (фойда) суммаси бўлган ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Пудратчи ташкилотларни бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўловининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотлари учун ягона солиқ тўлови ягона солиқ, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлаш ўрнига жорий этилган. Ушбу солиқни тўловчи қурилиш ташкилотларида материаллар (ишлар, хизматлар) харид қилинганда таъминотчи ва субпудратчи ташкилотларга тўланган ҚҚС суммаси моддий бойликлар (ишлар, хизматлар) қийматига киритилади.

Ягона солиқ тўловини тўловчи қурилиш ташкилотлари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати

органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги қурилиш ташкилотлари эса - фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлаши мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йил бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти қурилиш ташкилотларининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови сўммаси ялпи тушум суммасини ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Ўз кучлари билан бажарилган қурилиш, қурилиш-монтаж, таъмирлаш-қурилиш, ишга тушириш-созлаш, лойиҳалаш-қидирув ишларининг ҳажми;

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, яъни: а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари; б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари; в) рента даромади, қурилиш ташкилоти ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар; г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар; д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар; е) товар-моддий бойликларини кўшимча баҳолаш; ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк; з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар; и) илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш тариқасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операцион даромадлар;

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, яъни: а) олинган роялти ва капитал трансферти; б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида

улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар; в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа); г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи сўммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди; д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва ҳоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар; е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар.

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқиляётганда қуйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтиёрый равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиги тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган хужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивиденд ва фойзлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чоракда ўсиб боровчи яқун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс этирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Пудратчи ташкилотларни бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

7.3. Қурилиш ташкилотларида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби

Умумдавлат солиғларини тўловчи қурилиш ташкилотлари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари

мақсадли фондларига турли ажратма ва ушланмаларни амалга оширади (7.2-жадвал).

7.2-жадвал

Қурилиш ташкилотларининг 2010 йилда тўлайдиган мажбурий ажратмалари, ушланма ва тўловлари

Мақсадли фондлар тури	Мажбурий ажратма тури		Мажбурий ушланма ва тўлов турлари	
	Ажратма базаси	Ставка	Ушланма (тўлов) базаси	Ставка
Пенсия фонди	1 Бажарилган ишлардан олинган соф тушум 2 Ҳисобланган иш ҳақи фонди	1,0 % 25,0 %	1 Ҳисобланган иш ҳақи фонди	4,0 %
Йўл фонди	1 Бажарилган ишлардан олинган соф тушум	1,5 %	1 Сотиб олинган автотранспортнинг харид кийматидан ¹ а) енгил автомобиллар бўйича б) юк ташини машиналари ва автобуслар бўйича	Энг камда 6 % Энг камда 20 %
Мактаб таълимини ривожлантириш фонди	1 Бажарилган ишлардан олинган соф тушум	1 %		

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойда ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма сўммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810);

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

⁶ Автомобилларнинг фойдаланиш мудлатига қараб ҳар бир от кучи учун энг кам иш ҳақига нисбатан белгиланган фойзда ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига 4 фоизлик ставкада мажбурий ушланманинг ушлаб қолиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим сўммаси 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият кўрсатаётган қурилиш ташкилотлари юқорида номлари келтирилган мажбурий ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланмайдилар.

Таянч иборалар

Қурилишда сотишдан олинган фойда (зарар) – бажарилган ишлардан олинган соф тушум ва уларнинг сотиш таннари ўртасидаги фарқ суммаси.

Қурилишда давр харажатлари - қурилиш ташкилотлари томонидан бажарилган қурилиш ишлари, ишлаб чиқилган тайёр маҳсулотлар ва кўрсатилган хизматларни сотиш, маъмурий-бошқариш ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар.

Қурилишда асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар – қурилиш ташкилотларининг асосий воситалари, номуддий активлари, материалларини сотишдан фойда, ундирилган жарималар, воз кечилган кредиткорлик қарзлари, қисқа муддатли ижарадан даромадлар, беғараз қайтарилмайдиган молиявий ёрдам, хизмат кўрсатувчи хўжаликлар даромадлари, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар, ўтган йилларнинг фойдаси каби даромадлар (фойда)нинг мажмуаси.

Асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар) – асосий фаолиятдан олинган фойда ва бошқа даромадлар йиғиндисидан давр харажатлари суммасини айиришдан кейин қолган сумма.

Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда (зарар) – асосий фаолиятдан олинган фойда ва молиявий фаолиятдан олинган даромадлар йиғиндисидан молиявий фаолиятга доир харажатлари суммасини айиришдан кейин қолган сўмма.

Солиққача фойда (зарар) – умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда ва фавқулодда фойда йиғиндисидан фавқулодда зарарлар суммасини айиришдан кейин қолган сумма.

Соф фойда (зарар) – солиққача фойда сўммасидан фойдалан (даромаддан) ундириладиган солиқлар суммасини айиришдан кейин қолган сумма.

Роялти кўринишидаги даромадлар – қурилиш ташкилотларининг номоддий активлари, масалан, қурилиш бўйича лойиҳалар, меъер ва тартиблар (стандартлар тўнлами), лицензиялар ва бошқаларни ижарага бериш ва ҳамкорликда фойдаланишдан олинган даромадлар.

Дивидендлар – қурилиш ташкилотининг акцияларга киритилган молиявий инвестициялари учун ҳисобланган даромад.

Фоизалар кўринишидаги даромадлар – қурилиш ташкилотининг бошқа юридик шахсларга берилган қарзлар ва кредитларни учун ҳисобланган фоизалар.

Валюталар курслари фарқидан даромадлар – қурилиш ташкилотининг валюта счётида сақланаётган чет валютаси ва чет эл валютасидаги дебиторлик қарзлар бўйича ҳисобланган ижобий курслар фарқи.

Узоқ муддатли ижарадан даромадлар – мулкни бир йилдан кўп муддатга ижарага беришдан олинган даромадлар гуруҳида.

Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан даромадлар – узоқ ва қисқа муддатли инвестициялар қийматини ошириш натижасида вуқудга келган даромадлар.

Фоиз кўринишидаги харажатлар – йил мобайнида олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар.

Валюталар курслари фарқидан зарарлар – йил мобайнида баланснинг валюта моддаларини ифодаловчи счёتلарга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқдан кўрилган зарарлар.

Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар – бу йил мобайнида қурилиш ташкилоти томонидан акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш билан боғлиқ харажатлар.

Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар – актив йил мобайнида қурилиш ташкилотининг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар.

Бевосита солиқлар ёки тўғри солиқлар – қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатадиган, яъни харажатларнинг кўпайиши ёки олинган даромаднинг бир қисmini ундириш ҳисобидан шировард натижада эришиладиган соф фойда суммасини камайтиришга олиб келадиган солиқлар.

Билвосита солиқлар ёки эгри солиқлар – қурилиш ташкилотларининг молиявий хўжалик фаолияти кўрсаткичларига бевосита таъсир кўрсатмайдиган, яъни сотилган маҳсулот, товар, иш ва хизматлар баҳоси устига бюджет фойдаси учун қўйиладиган солиқлар.

Солиққа тортиладиган фойда – солиққа тортиладиган даромаддан фойда (даромад) солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чет ириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси.

Беғараз олинган мүлк – бошқа юридик ва жисмоний шахслардан хақи тўлапмаслик шарти билан олинган мүлк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жатқозлар, материаллар).

Грантлар – қурилиш ташкилотига давлат (хукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, халқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган беғараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий техник ёрдам суммаси.

Ягона солиқ тўлови – микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотлари учун барча турдаги бошқа солиқлар, шунингдек бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлаш ўрнига жорий этилган соддалаштирилган солиқ.

Мажбурий ажратмалар - Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланадиган мажбурий ажратмалар.

Мажбурий ушанмалар – Пенсия фонди ҳисобланган иш хақи фондининг қонун ҳужжатларида белгиланган қисмига нисбатан белгиланган ставкаларда ҳисобланадиган мажбурий ушанма суммаси.

Назорат учун тест савол – жавоблари

Хўжалик вазияти

Қурилиш ташкилотининг ҳисобот даврида бажарган иш ҳажми 600 млн. сўм (ҚҚС билан). Таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси 60 млн. сўм. Сотиш ташархи – 400 млн. сўм, давр харажатлари – 70 млн. сўм, шундан солиқ базасига қайта қўшиладиган харажатлар -10 млн. сўм, олинган дивидендлар (дивиденд солиғи ушланган) – 1 млн. сўм, тўланган фондлар 2 млн. сўм, фавқулодда зарарлар 4 млн. сўм, беғараз олинган мүлк - 5 млн.сўм. Фойда солиғи ставкаси – 10%.

Ушбу хўжалик вазиятида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобларни топинг.

1. Бажарилган ишга тўғри келадиган ҚҚС суммаси тенг:

- а) 120 млн. сўм;
- б) 100 млн. сўм;
- в) 80 млн. сўм;
- г) 83,3 млн. сўм.

2. Бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси тенг:

- а) 40 млн. сўм;
- б) 60 млн. сўм;
- в) 20 млн. сўм;
- г) 20,3 млн. сўм.

3. Сотишдан олинган ҚҚС суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9030 Кредит 6410 100 млн. сўмга;
- б) Дебет 4010 Кредит 6410 100 млн. сўмга;
- в) Дебет 4010 Кредит 6410 120 млн. сўмга;

- г) Дебет 9030 Кредит 6410 120 млн. сўмга.
- 4. Таъминотчиларга тўлаган ҚҚС суммаси акс эттирилади:**
- а) Дебет 6410 Кредит 5110 100 млн. сўмга;
 б) Дебет 4410 Кредит 6010 60 млн. сўмга;
 в) Дебет 4410 Кредит 6410 60 млн. сўмга;
 г) Дебет 6410 Кредит 5110 40 млн. сўмга.
- 5. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси акс эттирилади:**
- а) Дебет 6410 Кредит 4410 40 млн. сўмга;
 б) Дебет 6410 Кредит 4410 60 млн. сўмга;
 в) Дебет 6410 Кредит 5110 60 млн. сўмга;
 г) Дебет 6410 Кредит 4410 20 млн. сўмга.
- 6. Қурилиш ташкилотининг соф тушуми тенг:**
- а) 600 млн. сўмга;
 б) 500 млн. сўмга;
 в) 100 млн. сўмга;
 г) 400 млн. сўмга.
- 7. Қурилиш ташкилотининг сотишдан олган фойдаси тенг:**
- а) 600 млн. сўмга; б) 500 млн. сўмга;
 в) 100 млн. сўмга; г) 400 млн. сўмга.
- 8. Қурилиш ташкилотининг асосий фаолиятдан олган фойдаси тенг:**
- а) 30 млн. сўмга; б) 35 млн. сўмга;
 в) 36 млн. сўмга; г) 34 млн. сўмга.
- 9. Қурилиш ташкилотининг умумхўжалик фаолиятдан олган фойдаси тенг:**
- а) 30 млн. сўмга; б) 35 млн. сўмга;
 в) 36 млн. сўмга; г) 34 млн. сўмга.
- 10. Қурилиш ташкилотининг солиққача фойдаси тенг:**
- а) 30 млн. сўмга; б) 35 млн. сўмга;
 в) 36 млн. сўмга; г) 34 млн. сўмга.
- 11. Қурилиш ташкилотида солиққа тортиладиган фойда суммаси тенг:**
- а) 39 млн. сўмга; б) 40 млн. сўмга;
 в) 43 млн. сўмга; г) 30 млн. сўмга.
- 12. Қурилиш ташкилотида фойда солиғи суммаси тенг:**
- а) 3,9 млн. сўмга; б) 4,3 млн. сўмга;
 в) 4,4 млн. сўмга; г) 4,0 млн. сўмга.
- 13. Бюджетга тўланадиган фойда солиғи суммаси акс эттирилади:**
- а) Дебет 9810 Кредит 6410 3,9 млн. сўмга;
 б) Дебет 9810 Кредит 6410 4,3 млн. сўмга;
 в) Дебет 9810 Кредит 6410 4,4 млн. сўмга;
 г) Дебет 9810 Кредит 6410 4,0 млн. сўмга.
- 14. Қурилиш ташкилотининг йўл фондига 1,5 фозлик ажратмаси суммаси тенг:**
- а) 9 млн. сўм;
 б) 7,5 млн. сўм;
 в) 6,0 млн. сўм;

г) 1,5 млн. сўм.

15. Қурилиш ташкилотининг пенсия фондига 1 фойзлик ажратмаси суммаси тенг:

- а) 4,2 млн. сўмга;
- б) 3,5 млн. сўмга;
- в) 2,8 млн. сўмга;
- г) 5,0 млн. сўмга.

16. Қурилиш ташкилотининг мактаб таълимни ривожлантириш фондига 1,0 фойзлик ажратмаси суммаси тенг:

- а) 6 млн. сўмга;
- б) 5,0 млн. сўмга;
- в) 4,0 млн. сўмга;
- г) 1,0 млн. сўмга.

17. Қурилиш ташкилотига 9300 «Бошқа операция даромадлар» сч, тида акс эттирилади:

- а) 5 млн. сўм;
- б) 6 млн. сўм;
- в) 4 млн. сўм;
- г) 1 млн. сўм.

18. Қурилиш ташкилотига 9910 «Якуний молиявий натижа» сч, тининг кредит айланма суммаси тенг:

- а) 500 млн. сўмга;
- б) 501 млн. сўмга;
- в) 506 млн сўмга;
- г) 504 млн. сўмга.

19. Қурилиш ташкилотига 9910 «Якуний молиявий натижа» сч, тининг дебет айланма суммаси тенг:

- а) 400 млн. сўмга;
- б) 470 млн. сўмга;
- в) 480 млн. сўмга
- г) 472 млн. сўмга.

20. Қурилиш ташкилотининг ҳисобот йили соф фойдаси акс эттирилади:

а) Дебет 9910 Кредит 8710	28 млн. сўмга;
б) Дебет 9910 Кредит 8710	26 млн. сўмга;
в) Дебет 9910 Кредит 8710	24 млн. сўмга
г) Дебет 9910 Кредит 8710	25 млн. сўмга.

Меъерий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

5. Юридик шахсларнинг даромади (фойдаси)га солинадиган солиқни ҳисоблаб чиқариш ва бюджетга тўлаш тартиби тўғрисидаги йўриқнома. Ўз.Р. АВ томонидан 2002 йил 13 мартда рўйхатга олинган, № 1109 (кейинги ўзгартиришлар билан).

6. Ишлаб чиқариладиган ва сотиладиган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича қўшилган қиймат солиғини ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби тўғрисида йўриқнома. Ўз.Р. АВ томонидан 2003 йил 29 апрелда рўйхатга олинган, № 1238 (кейинги ўзгартиришлар билан).

7. Ягона солиқ туловини ҳисоблаб чиқариш ва тўлаш тартиби тўғрисида низом». Ўз.Р. АВ томонидан 2007 йил 28 мартда рўйхатга олинган, № 1667.

8. БҲМС № 3 «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот. Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 26 августда рўйхатга олинган, № 484.

9. БҲМС № 21 «Хўжалик юритувчи субъектларнинг молиявий-ҳўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома». Ўз.Р. АВ томонидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатга олинган, №1181.

10. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

11. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

12. Тўлахўжаева М.М. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб.-Т.: Прагма корпорацияси, 2004.

13. Urazov K. V. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

14. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. – Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, № 6, 2003.

8-БОБ. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА ҲИСОБОТ

8.1. Қурилиш ташкилотларида ҳисоботларнинг турлари ва уларни тақдим этиш муддатлари

Қурилиш ташкилотларида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари, ҳисоб жараёнининг якуний босқичи молиявий ва статистик ҳисоботларни тузиш ҳисобланади. Ушбу ҳисоботлар республикада миллий валютада минг сўм бирлигида тузилади.

Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида қонун (16-модда)га мувофиқ қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳисоботи ўз ичига қуйидагиларни олади:

- бухгалтерия баланси;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот;
- асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот;
- пул оқимлари тўғрисида ҳисобот;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисобот;
- изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлар.

Кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қурилиш ташкилотларига молиявий ҳисоботни ихчамлаштирилган тарзда тузиш ва тақдим этишга руҳсат этилади. Ушбу ихчамлаштирилган молиявий ҳисобот ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот ҳамда изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришларни олади.

Қурилиш ташкилотларида барча хўжалик юритувчи субъектларидагидек ҳисобот даври тақвим йилнинг 1 январидан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Тақвим йилининг 1 октябридан кейин давлат рўйхатидан ўтган қурилиш ташкилотлари учун биринчи ҳисобот йили давлат рўйхатидан ўтган санадан келгуси йилнинг 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Ушбу даврда юз берган хўжалик жараёнлари биринчи ҳисобот йилига доир, деб тан олинади ва мос равишда шу даврнинг молиявий ҳисоботига киритилади.

Қурилиш ташкилотларининг молиявий ҳисоботи қуйидагиларга мажбурий тарзда тақдим этилади:

- солиқ идораларига;
- таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулк эгаларига;
- давлат статистика органларига;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатлари уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига боғлиқ. Чунончи, хорижий

инвестициялар иштирокидаги қурилиш ташкилотлари фақат йиллик йиллик молиявий ҳисоботни тузадилар ва уни кейинги йилнинг 25 мартигача тақдим этади. Акциядорлик жамияти, масъулияти чекланган жамият ва хусусий корхоналар мақомидаги қурилиш ташкилотлари йиллик молиявий ҳисоботни кейинги йилнинг 15 февралигача тақдим этиши лозим.

Кичик бизнес субъектларига кирувчи қурилиш ташкилотлари молиявий ҳисоботни фақат ҳисобот йили якуни бўйича тақдим этади. Ушбу мақомга эга бўлмаган бошқа турдаги ташкилотлар (хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналардан ташқари) йиллик ҳисоботдан ташқари чораклик ҳисоботларни ҳам тузишлари ва уларни чоракликдан кейинги ойнинг 25 санасигача тегишли органларга тақдим этиши керак.

8.1-жадвал

Капитал қурилишдаги статистик ҳисоботнинг бирхиллаштирилган шакллари рўйхати

Т /р	Статистика ҳисоботи шаклларининг номи	Шаклнинг тартиб рақами	Даврийлиги	Киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар
1	Якка тартибда қурилган уй-жой биноларини ишга тушириш тўғрисида ҳисобот	1-ЯТУЖК	йиллик	Собик шакли сакланиб қолади
2	Ижтимоий соҳа объектларининг ишга туширилиши ва қурилиш ишларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот	1-КС	йиллик	Шакллар мазмуни ЎзР
3	Қурилиш ишларининг бажарилиши тўғрисида ҳисобот	1-КС	ойлик	Президентнинг 2003 йил 6 майдаги 3240-сон Фармони ва Фармонни бажариш юзасидан қабул қилинган
4	Лойиҳа-қидирув ишлари қиймати тўғрисида ҳисобот	4-КС	йиллик	3240-сон Фармонни бажариш юзасидан қабул қилинган
5	Тугалланмаган қурилишлар аҳоли тўғрисида ҳисобот	8-КС	йиллик	Ҳукумат қарорларига мувофиқ тўлдирилади
6	Атроф муҳитни муҳофаза қилиш ва табиат ресурсларидан оқилона фойдаланишга йўналтирилган асосий капиталга киритилган инвестициялар тўғрисида ҳисобот	18-КС	йиллик	Ҳукумат қарорларига мувофиқ тўлдирилади
7	Харид қилинган асосий қурилиш материаллари, қисмлар, конструкциялар ва ускуналар нархи тўғрисида ҳисобот	9-КС	ойлик	Янгидан киритилган (молиялаштиришнинг марказлаштирилган манбалари ҳисобига қурилатган объектлар бўйича тақдим этилади)
8	Бажарилган ишлар (қилинган харажатлар) қиймати тўғрисида маълумотнома – счефактура		ойлик	2-КС ва 3-КС шакллар урнига янгидан киритилган

Қурилиш ташкилотлари уларнинг мақоми ва ташкилий шаклларига қараб молиявий ҳисоботдан ташқари турли статистика ҳисоботларини ҳам тузадилар. Чунончи, кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қурилиш ташкилотлари ҳар чорақда 1-МБ шаклда «Микрофирма ва кичик корхонанинг ҳисоботи»ни тузишлари ва статистика органларига тақдим этиши лозим.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 24 сентябрда қабул қилинган «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 409-сон қарори билан қурилиш ташкилотлари учун статистика ҳисоботларининг бирхиллаш-тириладиган ва қисқартириладиган шаклларининг янги рўйхати, уларни тузиш ва тақдим этиш муддатлари тасдиқланган. Ушбу статистика ҳисоботларининг бирхиллаштирилган айрим шаклларининг рўйхати 8.1-жадвалда келтирилган. Қурилиш ташкилотларида юқорида келтирилган жадвалдаги статистика ҳисоботларини тузиш бухгалтерияга юклатилади. Уларни тузишга асос бўлиб бажарилган ишлар, уларга кетган сарф-харажатлар, сотиб олинган материаллар, конструкциялар, ускуналарга гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар, шунингдек ҳисоб регистрлари маълумотлари ҳисобланади.

8.2. Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш хусусиятлари

Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шаклларини тўлдиришда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрда 140-сон буйруқ билан тасдиқланган «Молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш бўйича тартиб»га асосланилади. Қуйида ушбу тартибга асосланилган ҳолда молиявий ҳисобот шаклларининг алоҳида моддаларини тўлдириш хусусиятларига тўхталамиз.

Бухгалтерия баланси (1-шакл)

Асосий воситалар номли 012-сатрда қурилиш ташкилотлари балансида бўлган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати акс эттирилади. Ушбу сатрда, чунончи қуйидагилар кўрсатилади:

- асосий воситаларнинг мос равишда бошланғич қиймати ҳамда жамланган эскиришни акс эттирувчи сўтлар (0110-0199 ва 0210-0290)нинг давр охиридаги қолдиқлари суммаларининг фарқи;

- белгиланган тартибга кўра асосий воситалар таркибига қиритилган узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситалар, чунончи лизинг бўйича сотиб олинган қурилиш машиналари

ва ускуналарининг қолдиқ қиймати (мос равишда 0310 ва 0299 счётлар қолдиқлари ўртасидаги фарқ суммаси);

- титулли вақтинчалик бино ва иншоотларнинг қолдиқ қиймати. Ушбу активларга кирувчи бино ва иншоотларнинг рўйхати, уларнинг бошланғич қиймати, жамланган эскириш суммаси ва қолдиқ қиймати қурилиш ташкилоти ҳисоб сисёатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим, жумладан, уларнинг қолдиқ қиймати мос равишда 0120 ва 0220 счётлар таркибида очиладиган аналитик счётлар қолдиқлари фарқи суммасидан иборат бўлиши керак.

Капитал қўйилмалар номли 100-сатрда қурилиш ташкилотларининг ўз мақсадларида хўжалик ёки пудрат усулларида олиб борган тугалланмаган капитал инвестицияларининг қиймати кўрсатилади.

Ишлаб чиқариш захиралари номли 150-сатрда омборларда (қурилиш майдончаларида) сақланаётган қурилиш материаллари, конструкциялар, деталлар, ўрнатиладиган жиҳозларнинг ҳисоб сисёатида белгиланган ҳисоб баҳоларидаги қиймати акс эттирилади. Ушбу сатр суммаси 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очилган барча счётлар қолдиқларининг йиғиндиси, шунингдек барча моддий жавобгар шахсларнинг ҳисобот даври охирига тузган материал ҳисоботи (М-19-шакл) қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Агар материалларни сотиб олиш ва тайёрлаш алоҳида олинган 1510 счётда, улар қийматидаги фарқлар махсус 1610 счётда юритилган бўлса, ушбу счётларнинг қолдиқлари мос равишда баланснинг бу сатри суммасида ҳисобга олинishi керак.

Тайёр маҳсулотлар номли 170-сатрда сотиш учун ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотлар (эшик, дөреза, ғишт, детал, мосламалар ва бошқа шу каби маҳсулотлар)нинг ҳақиқий таннари кўрсатилади.

Келгуси давр харажатлари номли 190-сатрда қурилиш ташкилотларининг ҳисобот даврида бажарилган ишлар таннари ва давр харажатларига тегишли бўлмаган харажатлари акс эттирилади. Ушбу сатрда қурилиш ташкилотлари қўйидаги харажатларини акс эттиради:

- келгуси даврда бажариладиган ишлар учун олинган рухсатнома (лицензия) тўловлари;

- келгусида жорий этилиши мумкин бўлган лойиҳаларни ишлаб чиқаришга доир харажатлар;

- келгуси йилда чоп этиладиган махсус меъёрий-техник адабиётлар учун қилинган сарфлар;

- келгуси йил учун ўтказиб қўйилган ижара тўловлари;
- мавсумий характерга эга ишлар учун олдиндан тўловлар, чунончи, қурилиш машина ва ускуналарини консервация қилиш харажатлари;
- янги қурилиш учун кадрларни жалб этиш ва тайёрлаш харажатлари;
- олдиндан ҳисобланган меҳнат таътили харажатлари;
- келгуси йил учун газета ва журналлар обунаси учун тўловлар;
- бошқа келгуси давр харажатлари.

Жами дебиторлик қарзлар номли 210-сатрда қурилиш ташкилотига ҳисобот даври охирига қарздор шахсларнинг жами қарзлари кўрсатилади. Жами дебиторлик қарзлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (220, 240, 250, 260, 270, 290, 300, 310) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлдиришга асос дебиторлик қарзларининг алоҳида турларини акс эттирувчи сўтларнинг охири қолдиқлари ҳисобланади.

Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) номли 450-сатрда қурилиш ташкилотининг йил охиридаги жами тақсимламаган фойдаси (қопланмаган зарари) кўрсатилади. Ушбу сумма ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) суммаларидан ташкил топади. Қопланмаган зарарлар балансинг ушбу сатрида минус ишораси билан кўрсатилади.

Мақсадли тушумлар номли 460-сатрда қурилиш ташкилотининг турли мақсадларда олинган грантлари, дотациялари, субсидиялари ҳамда солиқлар бўйича мақсадли имтиёзлар суммалари акс эттирилади.

Жами узоқ муддатли мажбуриятлар номли 490-сатрда қурилиш ташкилотларининг бир йилдан кўп муддатга олган кредитлари ва қарзлари бўйича мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами узоқ муддатли мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (500-590) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлдиришга асос узоқ муддатли кредиторлик қарзларининг алоҳида турларни акс эттирувчи сўтларнинг охири қолдиқлари ҳисобланади.

Жами жорий мажбуриятлар номли 600-сатрда қурилиш ташкилотларининг бир йилдан кам бўлган муддатга олган кредитлари, қарзлари ва бошқа мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами жорий мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (610-760)

кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлдиришга асос жорий кредиторлик карзларининг алоҳида турларини акс эттирувчи сўтларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

Қурилиш ташкилотлари баланс валютасининг жами суммаси активда ва пасивда алоҳида сатрларда (мос равишда 390-сатр ва 780-сатр) кўрсатилади.

Қурилиш ташкилотларининг ўзларига тегишли бўлмаган активлар ва пасивлар балансида «Балансдан ташқари сўтларда ҳисобга олинмаган қийматликларнинг мавжудлиги тўғрисида маълумот»да 790-920-сатрларда кўрсатилади. Бундай актив ва пасивларга, чунончи қуйидагилар киради:

- қисқа муддатга ижарага олинган асосий воситалар (790-сатр);
- қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (810-сатр);
- ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (830-сатр);
- ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (890-сатр);
- келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажат-лар (900-сатр);
- вақтинчалик солиқ имтиёзлари (910-сатр);
- фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (920-сатр).

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот (2-шакл)

Ушбу ҳисоботнинг асосий мақсади қурилиш ташкилотларининг ҳисобот даврларидаги даромадлари, харажатлари, фойда ва зарарлари тўғрисидаги йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади. Чунончи, бундай маълумотлар ҳисоботда мос равишда ўтган йил ва ҳисобот йилнинг мос даврлари учун кўрсатилади. Бу тартиб мос ҳисобот даврларидаги ўзгаришлар тенденцияларини ўрганиш учун муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос қурилиш ташкилотларининг барча даромад ва харажатлари, фойда, унинг ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) сўтларнинг маълумотлари ҳисобланади. ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот (3-шакл)

Бу ҳисоботнинг асосий мақсади – қурилиш ташкилоти асосий воситалари, шунингдек улар эскиришининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида йиғма маълумотларни бериш. ҳисобот 12 та устунчадан иборат, унинг 1 ва 2- устунчаларида асосий воситаларни гуруҳларининг номи ва сатр рақамлари кўрсатилади. 3, 4, 5, 6- устунчаларида асосий воситаларнинг давр бошидаги қолдиғи,

ҳисобот давридаги кирими ва чиқими, давр охиридаги қолдигининг сўммалари бошланғич кийимат бўйича кўрсатилади. ҳисоботнинг 7, 8, 9, 1-сатрлари асосий воситалар бўйича жамланган эскиришнинг давр бошидаги қолдиги, унинг ҳисобот давридаги қўпайиши ва камайиши, давр охиридаги қолдиги сўммаларини кўрсатишга мўлжалланган.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрнинг тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизматларни сотишдан туган соф тушум	Бажарилган қурилиш ишлари, тайер маҳсулотларни сотишдан тушган соф тушум ҳисоби учун мулжалланган 9010.9030 с/етларнинг кредит айланмаси сўммалари йиғиндисидан қайтарилган маҳсулотлар (иш, хизматлар) сўммаларини, берилган четгирмалар сўммаларини (9040 ва 9050-с/етларнинг дебет айланмаси сўммалари) айириш орқали топилади ва даромадлар устунчасида кўрсатилади
020	Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва хизматларнинг таннархи	Бажарилган қурилиш ишлари ва сотилган маҳсулотлар таннархи ҳисоби учун мулжалланган 9110.9130, 9140, 9150 с/етларнинг дебет айланмаси сўммалари йиғиндисидан харажатлар устунчасида кўрсатилади
030	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизматларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар сўммаларининг фарқи ёзилади. Ижобий фарқ олинган фойдани кўрсатади ва у даромадлар устунчасига ёзилади. Салбий фарқ сотишдан кўрилган зарарни ифодалайди ва у харажатлар устунчасига ёзилади.
040	Давр харажатлари, жами	050, 060, 070, 080- сатрларнинг сўммалари йиғиндисидан кўрсатилади
	Шу жумладан	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410 с/етнинг дебет айланмаси сўммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430 с/етнинг дебет айланмаси сўммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
080	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9440 с/етнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасида кўрсатилади
090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятга доир бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9310 – 9390 с/етларнинг кредит айланма сўммалари йиғиндисидан даромадлар устунчасида кўрсатилади
100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр. Фойда сўммаси даромадлар устунчасида, зарар сўммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120, 130, 140, 150, 160-сатрлар сўммаларининг йиғиндисидан
	Шу жумладан	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9520 с/етнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига ёзилади

130	Фонизлар кўринишидаги даромадлар	Фонизлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530 сўтнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига эзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550 сўтнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига эзилади
150	Валюта курси фаркидан даромадлар	Валюта курси фаркидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540 сўтнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига эзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510, 9560, 9590 сўтларнинг кредит айланма сўммалари йиғиндиси даромадлар устунчасига эзилади
170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180, 190, 200, 210 сатрлар сўммаларининг йиғиндиси харажатлар устунчасига эзилади
	Шу жумладан	
180	Фонизлар кўринишидаги харажатлар	Фонизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига эзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фонизлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фонизлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига эзилади
200	Валюта курси фаркидан зарарлар	Валюта курси фаркидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620- сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига эзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630, 9690 сўтларнинг дебет айланма сўммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига эзилади
220	Умумлўжаллик фаолияти фойдаси (зарари)	100-сатр+110-сатр-170-сатр. Фойда сўммаси даромадлар устунчасида, зарар сўммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавқулодда фойда ва зарарлар	Фавқулодда фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 сўтнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига ва фавқулодда зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига эзилади
240	Даромад(фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220-сатр (+ -) 230-сатр. Фойда сўммаси даромадлар устунчасида, зарар сўммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
250	Даромад(фойда) солиғи	Даромад(фойда) солиғи фойдани ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган 9810 сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига эзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар ҳисоби учун мўлжалланган 9820,9830 сўтларнинг дебет айланма сўммалари харажатлар устунчасига эзилади
270	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 -сатр - 250-сатр - 260-сатр. Фойда сўммаси даромадлар устунчасида, зарар сўммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Ҳисоботнинг 11 ва 12-сатрларида мос равишда йил бошига ва йил охирига асосий воситаларнинг қолдиқ қиймат кўрсатилади.

ҳисоботнинг 010-сатридан то 160-сатригача юқорида келтирилган маълумотлар асосий воситаларнинг алоҳида гуруҳлари бўйича берилади. 170-сатрда ушбу маълумотлар барча асосий воситалар бўйича жамлаб кўрсатилади. Ҳисоботнинг 171- 172-сатрларида қурилиш ташкилотлари асосий воситаларининг ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотлар ишлаб чиқаришдаги иштирокига кўра гуруҳланиб кўрсатилади.

Ҳисоботда асосий воситаларга сарфланган кейинги инвестициялар, шу жумладан тугалланмаган қурилиш тўғрисидаги ахборотлар ҳам маълумот тариқасида келтирилади (180,181,182,183,190-сатрлар).

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисоботни тузишга асос 0100 «Асосий воситалар ҳисоби счётлари», 0200 «Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби счётлари», 0300 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар ҳисоби счётлари», 0800 «Капитал қуйилмалар ҳисоби счётлари»нинг маълумотлари ҳисобланади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот (4-шакл)

ҳисоботнинг асосий мақсади қурилиш ташкилоти ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари (кирим ва чиқим), шунингдек пул маблағларининг давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш ҳисобланади.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот икки бўлимдан иборат. Унинг биринчи бўлимида миллий валютадаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати, иккинчи бўлимида эса чет эл валютасидаги пул маблағларининг ҳолати ва ҳаракати Ўзбекистон Республикаси Марказий банкнинг расмий эълон қилган курси бўйича миллий валютада акс эттирилади.

Ҳисоботда пул оқимларини акс эттирувчи кўрсаткичлар қурилиш ташкилоти пул оқимлари тўғрисидаги маълумотларни қуйидаги фаолият турлари бўйича ифода этади:

1. Асосий (операцион) фаолият бўйича. Бу бўлимда бажарилган қурилиш ишлари, сотилган тайёр маҳсулот учун тушумлар, товар-моддий бойликлар, иш ва хизматлар учун таъминотчи ва пудратчиларга тўланган тўловлар, ходимлар номидан тўланган даромад солиғи ва бошқа тўловлар, ижтимоий суғурта бўйича тўловлар, шунингдек асосий фаолиятга доир бошқа турдаги тўланган пул маблағлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (010-050 сатрлар) акс эттирилади. Чет эл валютасидаги асосий фаолиятга доир пул маблағларининг кирим

ва чиқими маълумотноманинг 261, 262, 264, 271, 273-устунчаларида кўрсатилади.

2. Инвестиция фаолияти бўйича. Ушбу бўлимда асосий воситалар ва номоддий активлар, шунингдек узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни сотиб олиш ҳамда сотишга доир пул оқимлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (060-100 сатрлар) кўрсатилади.

3. Молиявий фаолият бўйича. Бу бўлимда олинган ва тўланган фоизлар, олинган ва тўланган дивидендлар, акциялар ва бошқа қимматли қоғозларни сотишдан олинган тушумлар, хусусий акцияларни сотиб олишга сарфланган пул маблағлари, узоқ ва қисқа муддатли кредитлар ва қарзлар бўйича пул тушумлари ва тўловлари, узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича пул тушумлари ва тўловлари, молиявий фаолиятнинг бошқа пул тушумлари ва тўловлари мос равишда кирим ва чиқим устунчаларида (110-180 сатрлар) кўрсатилади. Чет эл валютасидаги молиявий фаолиятга доир пул маблағларининг кирим ва чиқими маълумотноманинг 263, 272-устунчаларида кўрсатилади.

Ҳисоботда даромад (фойда) ва бошқа солиқ тўловлари алоҳида бўлимда (190-210 сатрлар) кўрсатилади.

Ҳар бир бўлимдан кейин ҳисоботнинг алоҳида сатрларида фаолият тури бўйича соф пул кирими/чиқими кўрсатилади. Бу қурилиш ташкилотига ҳар бир фаолият бўйича ҳисобот даврида кўпроқ киримга ёки чиқимга эришганликни аниқлашга имкон беради.

Ҳисоботнинг алоҳида сатрида (220-сатр) қурилиш ташкилотининг молиявий-хўжалик фаолиятининг жами соф пул кирим/чиқими барча фаолият турлари бўйича биргаликда кўрсатилади. Бунинг учун барча фаолият турлари бўйича пул тушум ва тўловларининг гуруҳланган сўммалари (050,100, 180, 210-сатрлар)нинг фарқи (+,-) мос равишда кирим ёки чиқим устунда акс эттирилади.

Ҳисоботнинг охириги иккита сатрида (230 ва 240-сатрлар) мос равишда ҳисобот даврининг боши ва охирида мавжуд пул маблағларининг қолдиқ суммалари кўрсатилади. Бунда 240-сатрда кўрсатилган пул маблағларининг охириги қолдиғи 230-сатрда кўрсатилган пул маблағларининг бош қолдиғи ва 220-сатрда кўрсатилган ҳисобот давридаги пул маблағларининг соф кирим/чиқим суммалари йиғиндиси ёки айирмасига тенг бўлиши лозим.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот пул маблағлари ҳисоби учун мўлжалланган сўтлар (5000, 5100, 5200, 5500, 5600, 5700) маълумотлари асосида тузилади.

Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот (5-шакл)

Ушбу ҳисоботнинг асосий мақсади фойдаланувчиларга қурилиш ташкилоти хусусий капиталининг ҳолати ва унинг ўзгариши тўғрисида пул ўлчов бирлигидаги маълумотларни бериш ҳисобланади.

Ҳисобот тўққизта устунчадан иборот. Унинг 1 ва 2-устунларида ҳисоботнинг кўрсаткичлари ва уларга бириктирилган сатрларнинг рақамлари кўрсатилади. ҳисоботнинг 3-8 устунлари хусусий капиталнинг алоҳида турларининг ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотларни акс эттиришга мўлжалланган.

Ҳисоботнинг ҳар бир сатрида хусусий капиталнинг ҳолати, кўпайиши ва камайиши, шунингдек турли бошқа маълумотлар кўрсатилади. Ушбу маълумотлар хусусий капиталнинг элементлари ҳисоби учун мўлжалланган счётлардан (8300, 8400, 8500, 8600, 8700, 8800) олинади.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар ҳақида маълумотнома (2-шакл).

Ушбу маълумотноманинг асосий мақсади – қурилиш ташкилотининг ҳисобот даври охирига бўлган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотларни турли белгилари бўйича гуруҳлаб кўрсатиш. Маълумотнома 12 та устунчадан иборот. Унинг 2- устунида дебиторлар ва кредиторларнинг номи, 3-устунчада жами умумий қарзлар, 4-устунчада жами қарзлардан муддати ўтгани кўрсатилади. Маълумотноманинг 5-12 – устунчалари қурилиш ташкилотига тааллуқли бўлмаган сабаблар бўйича вужудга келган қарзлар тўғрисида ахборотларни беришга мўлжалланган, жумладан:

* 5- ва 6-устунчаларда бундай қарзларнинг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

* 7- ва 8-устунчаларда ҳукумат қарорига асосан олдиндан ҳақ тўламай бажарилган қурилиш ишлари бўйича қарзларнинг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

* 9- ва 10-устунчаларда давлат ресурслари ва жамғармаларидан кўзга тутилган хомашё ва материаллар бўйича ўтказилган банк тўловларининг мос равишда жами ва муддати ўтган суммаси;

* 11-устунчада ҳукумат қарори бўйича кечиктирилган қарзлар;

* 12-устунчада қонун ҳужжатларига мувофиқ билдирилган даъволар бўйича суд жараёнида кўриб чиқилаётган ёки ҳўжалик суди томонидан кредиторлардан ундириш тўғрисида қарор чиққан қарзлар суммаси кўрсатилади.

Маълумотномада кўрсатилган дебиторлик қарзларнинг умумий суммаси бухгалтерия балансининг 110 ва 210-сатрларидаги суммаларига (алоҳида бўлинмаларнинг қарзларидан ташқари), шунингдек кредиторлик қарзларнинг умумий суммаси бухгалтерия балансининг 491 ва 601-сатрларидаги суммаларига мос келиши шарт.

Молиявий ҳисоботга ёзилган тушунтириш хатида қурилиш ташкилотининг ҳисоб сисъатидаги ўзгаришларнинг сабаблари, молиявий-хўжалик фаолиятида мавжуд салбий жиҳатлар, жумладан хўжалик фаолиятини зарар билан яқунлашга олиб келган сабаблар очиб берилди. Бундай тушунтиришлар молиявий ҳисобот фойдаланувчиларини қўшимча маълумотлар билан таъминлаш, шунингдек ҳисобот асосида тўғри бошқарув қарор қабул қилинишида муҳим аҳамият касб этади.

Таянч иборалар

Молиявий ҳисобот – қурилиш ташкилотларининг маълум ҳисобот даврида эришган натижалари ҳамда уларнинг мулкӣ ва молиявий ҳолатини миллий валютада ифодаловчи ахборотларни жамлаш усули.

Ҳисобот даври – тақвим йилининг 1 январидан 31 декабригача бўлган давр, тақвим йилининг 1 октябридан кейин давлат рўйхатидан ўтган қурилиш ташкилотлари учун биринчи ҳисобот йили бўлиб давлат рўйхатидан ўтган санадан келгуси йилининг 31 декабригача бўлган давр.

Бухгалтерия балансининг мақсади – фойдаланувчиларга қурилиш ташкилотининг маълум бир санага мулкӣ ва молиявий ҳолати тўғрисида миллий пул бирлигида ахборот бериш.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг асосий мақсади – қурилиш ташкилотларининг ҳисобот давларидаги даромадлари, харажатлари, фойда ва зарарлари тўғрисидаги йиғма маълумотларни акс эттириш.

Асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисоботнинг асосий мақсади – қурилиш ташкилоти асосий воситалари, шунингдек улар эскиришининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида йиғма маълумотларни бериш.

Пул оқимлари тўғрисида ҳисоботнинг асосий мақсади – қурилиш ташкилоти ҳисобот даврида юз берган пул оқимлари (кирим ва чиқим), шунингдек пул маблағларининг давр боши ва охиридаги ҳолати тўғрисида йиғма маълумотларни акс эттириш.

Хусусий капитал тўғрисида ҳисоботнинг асосий мақсади – фойдаланувчиларга қурилиш ташкилоти хусусий капиталининг ҳолати ва унинг ўзгариши тўғрисида пул ўлчов бирлигидаги маълумотларни бериш.

Дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотноманиннг асосий мақсади – қурилиш ташкилотининг ҳисобот даври охирига дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида маълумотларни турли белгилари бўйича гуруҳлаб кўрсатиш.

Тушунтириш хати – қурилиш ташкилотининг ҳисоб сисъатидаги ўзгаришларнинг сабаблари, молиявий-хўжалик фаолиятида мавжуд салбий жиҳатлар, жумладан хўжалик фаолиятини зарар билан яқунлашга олиб келган сабабларни очиб берувчи қўшимча маълумотлар.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Бажарилган ишларга тўғри келадиган ҚҚС қайси ҳисоботда акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
 - г) юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.
2. Келгуси давр харажатлари қолдиғи қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
 - г) юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.
3. Қурилиш ташкилотининг соф тушуми қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
 - г) юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.
4. Қурилиш ташкилотининг ҳисобот давр соф фойдаси қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
 - г) юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.
5. Қурилиш ташкилотига буюртмачилардан келиб тушган пул маблағлари қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
 - г) пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда.
6. Қурилиш ташкилотларида муддати ўтиб кетган дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги батафсил маълумотлар қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?
 - а) бухгалтерия балансида;
 - б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
 - в) дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотномада;
 - г) пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда.
7. Кичик бизнес субъекти ҳисобланган қурилиш ташкилотлари молиявий ҳисоботни топширади:

- а) ҳар ойда;
- б) ҳар чорақда;
- в) йил якуни бўйича;
- г) икки йилда бир марта.

8. Кичик бизнес субъекти ҳисобланган қурилиш ташкилотлари топширадиган молиявий ҳисобот таркибига кирмайди:

- а) бухгалтерия баланси;
- б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот;
- в) дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома;
- г) пул оқимлари тўғрисида ҳисобот.

9. Қурилиш ташкилоти бухгалтерия баланси асосида унинг жорий тўлов қобилияти даражаси (коэффициенти) қандай топилади?

- а) баланс валютаси суммаси мажбуриятлар суммасига бўлинади;
- б) жорий активлар суммаси жорий мажбуриятлари суммасига бўлинади;
- в) пул маблағлари жорий мажбуриятлар суммасига бўлинади;
- г) баланс активи 2-бўлими суммасини баланс пассиви 2-бўлими суммасига бўлиш йўли билан.

10. Қурилиш ташкилоти ўз молиявий ҳисоботларини мажбурий топширмайди:

- а) давлат солиқ инспекциясига;
- б) давлат статистика органларига;
- в) хизмат кўрсатувчи банкка;
- г) аудиторлик ташкилотига.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома № 3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Қурилиш соҳасида ҳисоботни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2003 йил 24 сентябрь, 4095-сон.

4. Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш учун концептуал асос. ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 475.

5. БҲМС № 1 «ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

6. БҲМС № 3 «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот. ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 26 августда рўйхатга олинган, № 484.

7. БҲМС № 9 «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 4 ноябрда рўйхатга олинган, № 519.

8. БҲМС № 14 «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот». ЎЗР АВ томонидан 2004 йил 1 мартда рўйхатга олинган, № 36.

9. БҲМС № 15 «Бухгалтерия баланси». ЎЗР АВ томонидан 2003 йил 20 мартда рўйхатга олинган, № 1226.

10. БҲМС № 9 «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 4 ноябрда рўйхатга олинган, № 519.

11. «Чорақлик ва йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатлари тўғрисида низом». ЎЗР АВ томонидан 2000 йил 3 июлда рўйхатга олинган, № 942 (кейинги ўзгартиришлар билан).

12. «Молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш бўйича тартиб». ЎЗР АВ томонидан 2003 йил 24 январда рўйхатга олинган, № 1209 (кейинги ўзгартиришлар билан).

13. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб. - Т.: Молия, 2002.

14. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004.

15. Очиллов И.К., Қурбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. - Т.: IQTICOD-MOLIYA, 2007.

16. Urazov K.V. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. - Т.: O'qituvchi, 2004.

II-БЎЛИМ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИК КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

9-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

9.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Қишлоқ хўжалиги республикамиз халқ хўжалигининг етакчи тармоқларидан бири бўлиб келган ва у шундай тармоқлардан бири бўлиб қолмоқда. Бунинг негизида турли сабаблар ётади. Чунончи:

биринчидан, республикамиз аҳолисининг 60 фоизи қишлоқ жойларда яшайди. Бу, ўз навбатида, қишлоқ хўжалигини қишлоқ жойларда яшовчи аҳолини иш билан таъминлайдиган асосий соҳа эканлигини билдиради;

иккинчидан, мамлакатимизнинг иқлим шароити ва табиий ресурслари қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тез етиштириш имконини беради;

учинчидан, 26 миллиондан ортиқ аҳолиси бўлган республикамизда одамларнинг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабини маҳаллий шароитлардан келиб чиқиб ҳал этиш давлатимиз сиёсатининг энг муҳим устувор йўналишларидан бири ҳисобланади;

тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги мамлакатимизнинг кун сайин ривожланиб бораётган енгил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари корхоналарини арзон ва сифатли маҳаллий хомашё ва материаллар билан таъминлашнинг асосий манбаи ҳисобланади.

бешинчидан, республикамизда етиштириляётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг кўпчилик тури бошқа мамлакатларда етарлича эмаслиги, қишлоқ хўжалигини нафақат ички мақсадлардаги, балки экспортбоп маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган тармоққа айлантириш имконини беради;

Қишлоқ хўжалиги тармоғини республикамизда ривожлантириш сабаб ва имкониятлари нафақат юқоридагилар билан чегараланади. Улар тўғрисида жуда ҳам кўп изоҳларни бериш мумкин. Бу изоҳлар қишлоқ хўжалигига оид махсус фанларда атрофлича ёритилган. Шу боис ҳам, юқоридаги изоҳлар билан чекланган ҳолда, қуйида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектлари

сифатидаги ташкилий-ҳуқуқий мақомларига, улар фаолиятининг ҳисоб объектлари сифатидаги хусусиятларига тўхталамиз.

Режали иқтисодиётдан бозор муносабатларига асосланган иқтисодиётга ўтиш республикамізда қишлоқ хўжалиги тармоғининг қуйи бўғинини ташкил қилувчи субъектларнинг ташкилий ва ҳуқуқий мақомида турли ўзгаришларга олиб келди. Илгарилари асосан давлат ва жамоа хўжаликларидан иборат бўлган қишлоқ хўжалиги корхоналари мустақиллик йилларида кўп ўзгаришларни ўз бошидан ўтказди. Чунончи, давлат хўжаликлари тугатилди, уларнинг ўрнига ширкат хўжаликлари, қишлоқ хўжалиги кооперативлари, агрофирмалар, деҳқон-фермер хўжаликлари, деҳқон хўжаликлари, фермер хўжаликлари, шунингдек уларнинг уюшмалари ташкил қилинди.

Давлатимизнинг қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилиш борасидаги ҳозирги сиёсати негизда энг устувор йўналиш сифатида ерни деҳқонларга, фермерларга бериш, шу асосда деҳқон хўжаликлари ва фермер хўжаликларини ривожлантириш ётади. 2006 йил охирига келиб республикамізда фермер хўжаликларининг сони 190 мингга етди, уларда 1,4 миллион киши меҳнат қилди. Фермер хўжаликлари ҳиссасига республикамізда етиштирилаётган пахтанинг 86 фоизи, бошоқли дон экинларининг 75 фоизи тўғри келди. Биргина 2006 йилнинг ўзида 666 та ширкат хўжаликларини қайта ташкил этиш ҳисобидан 74 мингта фермер хўжалиги тузилди⁷. 2007 йил 1-чорак якунига келиб, фермер хўжаликлари сони яна 25,1 мингтага кўпайди⁸.

2008 йилдан бошлаб, республикамізда фермер хўжаликларини бирлаштириш асосида қайта ташкил қилиш тадбирлари амалга оширила бошланди. Олиб борилган ташкилий тадбирлар асосида кичик фермер хўжаликлари сони қисқариб, уларнинг ўрнига 109,3 мингга яқин янги фермер хўжаликлари ташкил этилди. 2008 йилнинг якунига кўра фермер хўжаликлари ҳиссасига республикамізда етиштирилаётган пахтанинг 99,2 фоизи, бошоқли дон экинларининг 81,4 фоизи, картошканинг 18,1 фоизи, сабзавотларнинг 35 фоизи, узумнинг 55,2 фоизи тўғри келди⁹.

⁷ Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А Каримовнинг 2006 йилда мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш якунлари ва 2007 йилда иқтисодий ислохотларни чуқурлаштиришнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамаси мажлисидаги маърузаси //Халқ сўзи, 2007 йил, 13 февраль, № 31 (4184)

⁸ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2007 йил биринчи чорак якунларига бағишланган мажлиси материаллари //Халқ сўзи, 2007 йил, 13 февраль, № 31 (4184).

⁹ Статистическое обозрение Узбекистана за 2009 год.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатида турлича таснифлаш мумкин. Ушбу таснифий белгилар ичида қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турлари, соҳаси, ихтисослашганлиги, ходимларининг сони, солиқ тўлаш режими муҳим ўрин тутди.

Турларига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари фермер хўжаликларига, деҳқон-фермер хўжаликларига, ширкат хўжаликларига, агрофирмаларга бўлинади.

Соҳасига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари деҳқончилик ва чорвачилик, шунингдек ушбу соҳаларнинг ҳар иккаласига ҳам доир бўлган корхоналарга бўлинади.

Ихтисослашганлигига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари деҳқончилик ва чорвачиликнинг турли йўналишидаги корхоналарга бўлинади. Масалан, чорвачилик соҳасидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари қорамолчилик, қўйчилик, йилқичилик, чўчқачилик, паррандачилик ва бошқа шу каби соҳаларга ихтисослашган. Деҳқончилик соҳасидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари боғдорчилик, ғаллачилик, тамакичилик ва бошқа йўналишлардаги хўжаликларга бўлинади. Агрофирмалар ҳам қишлоқ хўжалигининг у ёки бу соҳасига, шунингдек аралаш соҳаларга доир корхоналар ҳисобланади.

Ходимларининг сонига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг қонун ҳужжатларига кўра қишлоқ хўжалиги тармоғида микрофирмалар тоифасига кирувчи корхоналар бўлиб ходимларининг сони 20 тагача бўлган, кичик корхоналар бўлиб ходимларининг сони 50 тагача бўлган корхоналар ҳисобланади. ўрта ва йирик қишлоқ хўжалиги корхоналари ходимлари сонининг аниқ миқдори қонун ҳужжатлари билан белгиланмаган.

Солиқ тўлаш режимига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи ҳамда уларни қайта ишловчи қишлоқ хўжалиги корхоналари фақат ягона ер солиғини тўловчилари бўлиб ҳисобланади. Сотиб олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш фаолияти, шунингдек савдо, воситачилик, хизмат кўрсатиш ва бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари ушбу фаолият

турлари бўйича ходимларининг сонига қараб умумбелгиланган солиқлар ёки ихчамлаштирилган солиқ тўловини ҳам тўлайдилар.

Қишлоқ хўжалиги қорхоналарида юритиладиган бухгалтерия ҳисобининг энг муҳим объектлари бўлиб уларнинг фаолият турлари, хўжалик жараёнлари ва операциялари, маблағлар; маблағларни ташкил топиш манбалари, даромад, харажат, фойда ва зарарлар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги қорхоналарининг фаолияти асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Уларнинг асосий фаолиятига бевосита қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш билан боғлиқ фаолият, асосий бўлмаган фаолиятига эса қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга бевосита алоқаси бўлмаган молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Қишлоқ хўжалиги қорхоналарининг қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш бўйича фаолияти икки турга – деҳқончилик ва чорвачиликка бўлинади. Ушбу фаолият турлари махсус лицензия талаб қилмайдиган фаолият ҳисобланади.

Деҳқончилик – бу бевосита инсон ва жонли ҳайвонлар томонидан истеъмол қилинадиган, ишлаб чиқаришга моддий асос бўлиб ҳисобланадиган ўсимликлар, экинлар, хомашё ва материалларни етиштириш (ишлаб чиқиш) билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Чорвачилик деганда маҳсулот ва насл берадиган барча жонли ҳайвонларни етиштириш билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси тушунилади.

Деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларининг бухгалтерия ҳисоби объектлари сифатидаги хусусиятларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, деҳқончилик ва чорвачилик фаолиятлари турли жараёнлардан ташкил топади. Чунончи, деҳқончилик ўз ичига ерни шудгорлаш ва экишга тайёрлаш, уруғни экишга тайёрлаш, уруғли қадаш, экинни парваришлаш (сугориш, яганалаш, чилпиш, дефолиация қилиш), ҳосилни териб олиш ва топшириш каби хўжалик ишларини бажаришни талаб қилади. Чорвачилик молларнинг туғилганлигидан (сотиб олинганлигидан) бошлаб, то уларни хўжалик балансида турган даври ичида парваришлаш, маҳсулот (насл) олиш, маҳсулотни топширишгача жуда ҳам хилма-хил бўлган хўжалик жараёнларини бажаришни тақозо этади. Қишлоқ хўжалиги қорхоналарида юз бераётган ушбу жараёнлар сон ва сифат жиҳатдан турли ўлчов бирликларида ўз аксини бухгалтерия ҳисобида топади.

Иккинчидан, деҳқончилик ва чорвачилик бошқа ишлаб чиқариш турларидан ўзларининг давомийлиги, шунингдек мавсумийлиги билан фарқ қилади. Мисол учун пахтани етиштириш фаолияти ерни экишга тайёрлашдан тортиб, то ҳосилни йиғиштириб олгунга қадар камида 7-8 ой мобайнида олиб борилади. Бузоқни катта она моллар таркибига ўтказиш унинг биринчи туғишига етиб келганигача қадар бўлган даврни (одатда, камида икки-уч йил) ўз ичига олади, ҳуқуқчани катта моллар таркибига ўтказиш энг камида 18 ой ёки 20 йил давом этади. Демак, деҳқончилик ва чорвачиликнинг давромийлик характериға эға бўлишлиғи уларға қилинаётган сарфларни ва олинадиган маҳсулотлар даврларини бир-бириға мос эмаслигини кўрсатади. Чунончи, маҳсулотни етиштиришға кетадиган жонли ва буюмлашган меҳнат сарфлари тўхтовсиз, бутун йил мобайнида давом этади, ҳосилни йиғиштириб олиш эса йилнинг маълум давриға тўғри келади. Бу ўз навбатида деҳқончилик ва чорвачиликда тугалланмаган ишлаб чиқариш жараёнини ҳисобот йили ойлари бўйича, шунингдек келгуси давр учун узлуксиз ҳисобға олиб бориш заруратини туғдиради. Аксарият қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришнинг мавсумий характерға эға бўлиши меҳнат, моддий ва молиявий ресурслардан нотекис фойдаланишға, шунингдек мавсумий захираларни яратишни зарурат қилиб қўяди.

Учинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар асосий ва қўшимча маҳсулотларға бўлинади. Таннархни калькуляция қилиш объекти бўлиб асосий маҳсулот ҳисобланади. Лекин қилинган харажатлар ҳам асосий, ҳам қўшимча маҳсулотға тегишли бўлади. Шу боис ҳам, харажатларни асосий ва қўшимча маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш, улар ҳар бирининг режа ва ҳақиқий таннархларини, кирим қийматини ва сотиш баҳоларини тўғри аниқлаш зарурати туғилади. Чунончи, бу ишлар ҳар бир маҳсулот тури бўйича индивидуал ёндашишни талаб қилади.

Тўртинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар мавсум давомида фақат режа таннархида кирим қилиб борилади. Уларнинг ҳақиқий таннархи, эришилган молиявий натижалар фақат қишлоқ хўжалиги тақвим йили тугагандан кейингина, бухгалтерия ҳисобида барча турдаги даромад ва харажатлар тўлиқ акс этирилгандан сўн аниқланади.

Бешинчидан, етиштирилган маҳсулотларнинг тез бузилишға мойиллиги, маҳсус сақлаш жойларини талаб этиши, ишлатилиш мақсади ва бошқа жиҳатлари уларни турли усулларда кирим қилишни

ва харидорларга жўнатишни такозо этади. Масалан, терилган пахта бевосита даладан пахта пунктларига топширилади. Худди шундай тез бузиладиган мева-сабзавотлар, полиз экинлари, чорвачилик маҳсулотлари уларни қайта ишлаш корхоналарига бевосита даладан (фермалардан) юклатилади. ’алла қишлоқ хўжалиги корхонасининг омборларига ёки тўғридан-тўғри ғалла қабул тайёрлов корхоналарига топширилади. Тез бузилмайдиган мевалар, полиз экинлари, чорвачилик маҳсулотлари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг махсус сақлаш жойларига кирим қилинади.

Олтинчидан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш қишлоқ хўжалиги корхоналарида бу соҳа бўйича ихтисосликка эга бўлган мутахассислардан иборат бўлган меҳнат жамоаларини шакллантиришни шунингдек улар меҳнатига ҳақ тўлашни турли шаклларда ҳамда тизимларда ташкил этишни такозо этади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўзига хос мутахассисларига агрономлар, зоотехниклар, ветеринарлар, мироблар, чўпонлар, сут соғувчилар, тракторчилар, ишчилар ва бошқалар киради. Қишлоқ хўжалиги асосан жамоа меҳнатига таянади. Шу боис ҳам бу тармоқ корхоналарида меҳнат ва унга ҳақ тўлашнинг бригада шакли кенг қўлланилади.

Юқоридагилардан кўришиб турибдики, қишлоқ хўжалиги ўзига хос хусусиятларга эга бўлган ишлаб чиқариш тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқнинг хусусиятлари қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил этишнинг ўзига хос жиҳатларини ҳам белгилайди. Шу боис ҳам, қишлоқ хўжалигига мутахассис тайёрловчи олий таълим муассасаларида қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби махсус фан сифатида ўрганилади.

Қишлоқ хўжалигининг ўзига хос хусусиятлари ушбу тармоқ корхоналарида умумбелгиланган ҳамда тармоқ аҳамиятига эга бўлган тартиб-қондаларга асосланган ҳисоб сиёсатини шакллантиришни, шунингдек ушбу ҳисоб сиёсатига қатъий амал қилиш вазифасини кўяди.

9.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисоб сиёсатининг характерли хусусиятлари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисоб сиёсатининг характерли хусусиятлари бевосита бухгалтерия ҳисобининг ташкилий ва услубий жиҳатларида, уларда қўлланиладиган счётлар режасида, хўжалик муомалаларини ҳужжатли расмийлаштирилишида, ҳисоб маълумотларини қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш ва

фойдаланувчиларга узатишда, молиявий ҳисобот шакллари моддаларини тўлдириш тартибида ҳамда бошқа жиҳатларида ёрқин намоён бўлади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шаклига ушбу хўжаликларнинг катта-кичиклиги бевосита таъсир кўрсатади. Йирик қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисоби махсус бўлинмани, яъни бухгалтерияни ташкил қилиш йўли билан олиб борилади. Кичик қишлоқ хўжалиги корхоналарида махсус бухгалтерияни тузиш зарурати бўлмайди. Уларда ҳисоб ишлари меҳнат шартномаси асосида ишга олинган ягона бухгалтер томонидан юритилади. Кичик фермер хўжаликларида ҳисоб-китоб ишларини бевосита хўжалик раҳбарининг ўзи ҳам олиб бориши мумкин. Шунингдек, уларда бухгалтерия ҳисоби тузилган шартнома асосида профессионал хизматларни кўрсатувчи аудиторлик ташкилотлари томонидан ҳам юритилиши республикамиз қонунчилиқ ҳужжатларида таъқиқланмаган.

Қишлоқ хўжалиги тармоғининг хусусиятлари ушбу тармоқ корхоналарида юз бераётган жараёнлар, хўжалик муомалаларини тизимли равишда акс эттиришга мўлжалланган бухгалтерия ҳисоби счётлар режасини қўллашни тақозо этади. Чунончи, уларда олиб борилаётган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш фаолияти умумбелгиланган тартибдаги 2000 «Асосий ишлаб чиқаришни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида махсус «Деҳқончилик» ва «Чорвачилик» каби счётларни назарда тутишни тақозо этади. Ушбу счётлар таркибида, ўз навбатида, алоҳида олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатларини ҳисоби учун мўлжалланган счётлар очилиши ҳам мумкин. Қишлоқ хўжалиги корхоналари «Деҳқончилик» ва «Чорвачилик» счётларида акс эттириладиган харажатларнинг таркибини белгилашда республикамизда амалда бўлган «Маҳсулот (иш, хизма)ларнинг ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»да келтирилган тартибларга амал қилишлари лозим. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида муҳим аҳамиятга эга бўлган ушбу счётларнинг очилиши, юритилиши ва ёпилиши тартибларига кейинги бобларда алоҳида тўхталамиз.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг узлуксизлиги, етиштирилган маҳсулотларнинг таннархи, уларни сотишдан олинган молиявий натижалар қишлоқ хўжалиги корхоналарида

таъминот ва сотиш жараёнларини тўғри ташкил этилганлигига, ишлаб чиқариш захираларининг ўз вақтида олинганлигига, уларнинг тегишли микдорда мавжудлигига, бутлиги, сифати, сотиб олиш қиймати (таннархи) ҳамда бошқа жиҳатларига бевосита боғлиқдир. Бу хусусиятлар қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳолати, кирими, сарфи ва бошқа чиқимлари устидан узлуксиз тизимли назорат ўрнатишни талаб қилади. Бунинг учун ишчи счётлар режасида ишлаб чиқариш захиралари ҳисоби учун мўлжалланган махсус счётларни назарда тутиш, уларда материаллар ҳолати ва ҳаракатига доир маълумотларни узлуксиз, ҳужжатли асосда жамлаш муҳим аҳамият касб этади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бу хусусиятлари уларнинг ишчи счётлар режасида «Уруғликлар», «Ўғит», «Ем-хашак» «Дори-дармонлар» ва бошқалар шу каби махсус счётларни очиш ҳамда юритишни тақозо этади.

Етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг таннархига сарфланган материаллар қийматини (таннархини) баҳолаш усуллари (ФИФО, АВЭКО) ҳам катта таъсир кўрсатади. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ушбу иккала усулдан танлаб олинганини ёки уларнинг ҳар иккаласини қайси турдаги ишлаб чиқариш захиралари бўйича қўллаш тартибини белгилаб олишлари лозим.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришнинг узоқ давомийлиги ҳамда мавсумийлиги тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини ҳисоб-китоб қилиш ва инвентаризациядан ўтказишнинг аниқ тартибини белгилашни тақозо этади. Ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳаққоний таннархини улар кирими пайтида аниқлаш имконининг мавжуд эмаслиги ҳисоб сиёсатида улар кирими ҳисобини йил мобайнида режа ёки норматив таннархи бўйича олиб бориш, йил охирида эса маҳсулотларнинг ҳаққоний таннархи аниқ бўлгач, улар ҳолати ва ҳаракатига доир бухгалтерия ёзувларига тузатишлар киритиш тартибини ўрнатиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг даромади асосан етиштирилган маҳсулотларни сотишдан олинади. Маҳсулотларни сотиш давлат томонидан қатъий белгиланган нархларда, шунингдек эркин бозор нархларида амалга оширилади. Давлат томонидан қатъий белгиланган нархлар айрим маҳсулотлар бўйича, масалан пахта, ғалла, пилла, тамаки ва бошқа умумдавлат

аҳамиятига молик қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бўйича белгиланади. Шунингдек, уларга давлатга топшириш режасидан ортиқ етиштирилган маҳсулотларни (пахта ва пилладан ташқари) эркин нархларда нақд ва нақд пулсиз, шунингдек меҳнат ҳақи эвазига натурал тўлов сифатида бериш рухсат этилади. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишнинг ушбу хусусиятлари сотишдан олинган даромадларни ҳисоблаш тамойилига асосан тан олиш, уларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатли расмийлаштириш ҳамда тегишли счётларда акс эттириш тартибларига қатъий амал қилиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзларининг асосий воситалари, жорий активлари, хусусий капитал ва мажбуриятларининг таркиби, уларни шакллантириш тартиби бўйича ҳам, бир томондан, бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан фарқли жиҳатларга эга. Чунончи, асосий подани шакллантириш, ёш молларни асосий подага ўтказиш, техника ва транспорт воситаларини дала ишлари, терим мавсумларига тайёрлаш, хусусий мулкни устав капиталига киритиш, олинган фойдани ишлатиш, пайчилар ўртасида тақсимлаш кабилардаги хусусиятлар қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳисоб сиёсатида улар ҳисобини юритиш тартибларини аниқ ифодалашни тақозо этади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида юз бераётган хўжалик операцияларини ҳужжатли расмийлаштириш турлича ўзига хос хусусиятга эга. Жумладан, тракторларда ерни шудгор қилиш, пахта қаторларига техника ёки қўл меҳнатида ишлов бериш, уруғлик қадаш, минерал ўғитлаш, ем-хашакларни молларга озуқа рациона ҳамда белгиланган озуқа кунлари бўйича сарфлашдаги хусусиятлар ушбу операцияларни расмийлаштириш учун мўлжалланган бошланғич ҳужжатлар классификаторини қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисоб сиёсатининг таркибий элементи сифатида ишлаб чиқишни ҳамда уларга тўлиқ амал қилиш талабини қўяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида бухгалтерия ҳисобининг умумбелгиланган шаклларида бирини танлаб олишлари мумкин. Бундай шакллар бўлиб бухгалтерия ҳисобининг мемориал-ордер, журнал-ордер, компьютерлаштирилган шакл, соддалаштирилган шакллар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятларини эътиборга олган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги, Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги ўзларининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-

сон қарори билан махсус «Фермер хўжаликлариди бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида низом»ни тасдиқлади. Ушбу низом Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинди. Ушбу Низомга мувофиқ фермер хўжаликлари учун махсус молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби намунавий сўётлар режаси тасдиқланди. Фермер хўжаликлариди бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шакли куйидаги шакллар бўйича юритилиши мумкин:

- а) бухгалтерия ҳисобининг оддий шакли;
- б) бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шакли.

Фермер хўжалиги ўзининг ишлаб чиқариш ва бошқарув талабларидан келиб чиққан ҳолда ушбу тавсия этилган иккита шаклдан бирини мустақил танлайдилар.

Низомга мувофиқ фермер хўжаликлариди бухгалтерия ҳисобининг танланган шаклидан қатъий назар, ҳисобот даврининг хўжалик операциялари хронологик тартибда «Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали»да рўйхатга олиб борилади. Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали китоб шаклида юритилади, унда хўжалик операцияларининг қайд этилиши ва ҳисоби ҳисобот даври учун ойлар ёки чораклар кесимида юритилади. Бунда, хўжалик операцияларини қайд этиш журнали тикилган ва рақамланган бўлиши шарт. Хўжалик операцияларини қайд этиш журналининг сўнгги варағида фермернинг имзоси билан “Мазкур журналда ... варақ рақамланган” деб ёзилади ва муҳр билан тасдиқланади. Варақлар сони ёзув билан ёзилади.

Бухгалтерия ҳисобининг оддий шаклида фермер хўжаликлариди хўжалик операциялари ҳисобини юритиш учун махсус “Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби” регистри қўлланилади. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида операциялар ҳисоби бутун ҳисобот йили давомида юритилади. Бунда, хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби тикилган ва рақамланган бўлиши шарт. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобининг сўнгги варағида фермернинг имзоси билан “Мазкур китобда ... варақ рақамланган” деб ёзилади ва муҳр билан тасдиқланади. Варақлар сони ёзув билан ёзилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида хўжалик операциялари натижалари активларни, мажбуриятларни, хусусий капитални, даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарларни ҳисобга олувчи сўётларда акс эттирилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида ёзувлар тизимли тартибда «Хўжалик операцияларини қайд этиш журнали»да келтирилган маълумотлар асосида амалга оширилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби комбинациялашган регистр ҳисобланади, унда фермер хўжаликлари томонидан қўлланиладиган барча счётлар мавжуд бўлади ва уларнинг ҳар бирида хўжалик операциялари ҳисобини юритиш имкониятини яратади. Бунда, баланснинг тегишли моддаларининг мазмунини асослаб бериш учун у старли даражада батафсил бўлиши лозим. Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида ҳар бир қўлланилаётган бухгалтерия счёти учун аниқ бухгалтерия счётлари бўйича ўтган йилларнинг тажрибасини ҳисобга олиб, хўжалик операцияларининг кутилаётган ҳажмидан келиб чиққан ҳолда, маълум бетлар ажратилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китоби “20__ йил “___” _____ даги қолдиқ” қаторида активларнинг, мажбуриятларнинг ва хусусий капиталнинг ҳар бир тури бўйича ҳисобот даврининг бошида мавжуд бўлган қолдиқ суммаси ёзуви билан очилади. Актив счётларнинг қолдиғи ушбу счётларнинг дебетида, пассив счётлар бўйича қолдиқ эса ушбу счётлар кредитида ёзилади.

Ҳар бир қаторда тегишли бухгалтерия счёти бўйича ёзувлар хўжалик операцияларини қайд этиш журналида келтирилган бухгалтерия ёзувлари (проводкалари) маълумотлари асосида позиция усулида хронологик кетма-кетликда амалга оширилади.

Ҳар бир ой (чорак)нинг охирида хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида яқун чиқарилади ва унга асосан фермер хўжалиғи фаолиятининг натижаси аниқланади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида юритилган активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитални ҳисобга олувчи счётларнинг қолдиқлари 1-сонли шакл «Бухгалтерия баланси»га ўтказилади.

Хўжалик операцияларини ҳисобга олиш китобида юритилган даромадлар ва харажатларни ҳисобга олувчи счётларнинг ҳисобот давридаги айланмаси 2-сонли шакл «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот»га ўтказилади.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклини юритишда бухгалтерия ҳисобининг қуйидаги ҳисоб қайдномаларидан фойдаланилади:

- а) асосий воситалар ва номоддий активларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- б) молиявий инвестицияларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- в) капитал қўйилмаларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- г) товар-моддий захираларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- д) боқувдаги ва ўстириш ҳайвонларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- е) харидор ва буюртмачилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- ж) бошқа дебиторлик қарзларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- з) пул маблағларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- и) мол етказиб берувчи ва пудратчилар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- к) ҳисобдор шахслар билан ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- л) меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- м) бошқа мажбуриятларни ҳисобга олиш қайдномаси;
- н) хусусий капитални ҳисобга олиш қайдномаси;
- о) ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- п) деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси;
- р) чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси;
- с) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси;
- т) соф фойда (зарар)ни ҳисоблаш қайдномаси;
- у) хўжалик операцияларини ҳисобга олиш жамланма қайдномаси.

Алоҳида объектлар ҳисоби учун мўлжалланган ушбу қайдномаларнинг юритилиш тартибига кейинги БОБларда алоҳида тўхталамиз.

9.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари

Давлатимиз томонидан иқтисодиётни эркинлаштириш ва модернизация қилиш борасида олиб бориластган тадбирлар бевосита қишлоқ хўжалигига ҳам дахлдордир. Деҳқончилик ва чорвачилик соҳалари моддий-техника базасини янги техника ва

технологиялар киритиш асосида яхшилаш, мавжуд ишлаб чиқариш кувватларини модернизациялаш, кенгайтириш ва реконструкция қилиш, сув таъминоти ва ерларнинг мелiorатив ҳолатини яхшилаш бухгалтерия ҳисоби олдига ушбу ишларга кетган сарф-харажатларни тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш, қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини этиштириш жараёнларининг синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш, тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини тўғри аниқлаш, сотилган маҳсулотлар таннархини аниқ калькуляция қилиш, уларни ҳисобот даври даромадларига ҳисоблаш тамойилига асосан киритиш, ўзаро ҳисоб-китобларни ўз вақтида амалга ошириш каби муҳим вазифаларни қўяди.

Қишлоқ хўжалигининг хусусиятлари фермер хўжаликларига уларнинг мулки ҳамда бу мулкни ташкил қилиш манбалари ҳисоби олдига ҳам муҳим вазифаларни қўяди. Чунончи, асосий воситалар ҳисоби ва ҳисобот тизими ушбу активлар таркибидаги қиммат турадиган қишлоқ хўжалиги техникаси, омборхоналар, маҳсус бино ва иншоотларнинг ҳолати ва ҳаракати, уларнинг иш фаолияти, амортизацияланиши ва бошқа жиҳатлари тўғрисида батафсил маълумотлар бериши лозим.

Қишлоқ хўжалиги ишларининг белгиланган муддатларда бажарилиши тегишли хомашё ва материалларнинг ўз вақтида келиб тушишига, улар бўйича тасдиқланган лимитнинг мавжудлиги, бутлиги ва сифатига бевосита боғлиқдир. Бундан ташқари келиб тушаётган материаллар қиймати (таннархи) тўғри баҳолаш, улар ҳисобини баҳолашнинг у ёки бу усулда юритилиши этиштирилаётган маҳсулотларнинг таннархига, уларни сотишдан олинадиган даромадларга, фермер хўжаликларининг соф фойдасига бевосита таъсир кўрсатади. Буларнинг барчаси қишлоқ хўжалиги корхоналарида материаллар ҳисоби олдига улар қийматини тўғри баҳолаш, материаллар ҳолати ва ҳаракати устидан узлуксиз назоратни олиб бориш, улар кирими ва чиқимида доир ҳужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштириш, ушбу бойликлар омбор ва бухгалтерия ҳисоби регистрларини белгиланган тартибда юритишдек муҳим вазифани қўяди.

Қишлоқ хўжалиги ишлари бошқа ишлардан фарқли ўлароқ коллектив меҳнатга таянади, яъни уларни олиб боришда меҳнатни ташкил қилишнинг бригада шакли кенг қўлланилади. Мос равишда бажарилган иш ва хизматларга ҳақ тўлашда ҳам меҳнатнинг бригада шакли асос қилиб олинади. Қишлоқ хўжалиги ишларининг яхлит бригада аъзолари томонидан бажарилиши жами

ҳисобланган иш ҳақини, унга кўшимчаларни бригада аъзолари ўртасида уларнинг меҳнатдаги ҳақиқий иштирокига мос тарзда тўғри тақсимлаб чиқиш ва ҳисобини юритиш вазифасини кўяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз фаолиятини юритишда хўжалик ҳисоби тамойилига асосланувчи субъектлар ҳисобланади, яъни улар ўзини ўзи маблағ билан таъминлашлари, олган даромадлари эвазига харажатларини тўлиқ қоплашлари ва пировардида фойда олишлари лозим. Бу тамойилга амал қилиш талаби бухгалтерия ҳисоби тизими олдида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалар кўрсаткичларини миллий пул бирлигида тизимли ақс эттиришдек муҳим вазифани кўяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари бошқа корхоналар сингари давлатимизнинг солиқ қонунчилигида назарда тутилган солиқлар ва ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисоби тизими қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан тўланадиган тегишли солиқлар ва мажбурий ажратмаларни тўғри ҳисобланиши, уларни ўз вақтида бюджетга ўтказиб берилишига хизмат қилиши лозим.

Мавзуга оид таянч иборалар

Қишлоқ хўжалиги - мамлакатимизнинг кун сайин ривожланиб бораётган сенил ва озиқ-овқат саноати тармоқлари корхоналарини арзон ва сифатли маҳаллий хомашё ва материаллар билан таъминлашга, шунингдек аҳоли эҳтиёжи учун зарур бўлган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга ихтисослашган иқтисодий тармоғи.

Фермер хўжалиги - ижарага берилган ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқариши билан шуғулланувчи, мустақил хўжалик юритувчи субъектдир.

Дехқон-фермер хўжалиги - оила аъзоларининг шахсий меҳнати асосида, мерос қилиб қолдириладиган умрбод эгалик қилиш учун оила бошлиғига берилган томорқа ер участкасида қишлоқ хўжалиги маҳсулоти етиштирадиган ва реализация қиладиган, юридик шахсни ташкил этган ва ташкил этмаган ҳолда фаолият юритадиган оилавий майда товар хўжалиги.

Дехқончилик – бевосита инсон ва жонли ҳайвонлар томонидан истеъмол қилинадиган, ишлаб чиқаришга моддий асос бўлиб ҳисобланадиган ўсимликлар, экинлар, хомашё ва материалларни етиштириш (ишлаб чиқиш) билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Дехқончилик жараёни ўз ичига ерни шудгорлаш ва экишга тайёрлаш, уруғни экишга тайёрлаш, уруғлик қадаш, экинни парваришлаш (суғориш, яганалаш, чилпиш, дефолиация қилиш), ҳосилни териб олиш ва топшириш каби хўжалик ишларини олади.

Чорвачилик - маҳсулот ва насл берадиган барча жонли ҳайвонларни етиштириш билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Чорвачилик жараёни молларнинг туғилганлигидан (сотиб олинганлигидан) бошлаб, то уларни хўжалик балансида турган даври ичида парваришлаш, маҳсулот (насл) олиш, маҳсулотни топширишгача бўлган жуда ҳам хилма-хил бўлган хўжалик жараёнларини олади.

Қишлоқ хўжалиги корхонасининг ҳисоб сиёсати - қишлоқ хўжалиги корхонаси раҳбари томонидан танлаб олинган бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шакли, хўжалик фаолияти кўрсаткичлари, активлар, мажбуриятлар ва хусусий капитал элементларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи хужжатлар тизими, ишчи сўётлар режаси, бошланғич хужжатлар айланиши, архив иши, товар-моддий бойликларнинг инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидаларни ўзида мужассамлаштирган ички меъёрий хужжат.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг қуйи бўғини:

- а) қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлиги;
- б) қишлоқ хўжалиги бошқармалари;
- в) қишлоқ хўжалиги корхоналари;
- г) туман фермерлар уюшмаси.

2. Қишлоқ хўжалиги тармоғининг соҳалари:

- а) чорвачилик;
- б) деҳқончилик;
- в) қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини қайта ишлаш;
- г) юқорида келтирилганларнинг барчаси.

3. Тухум етиштириш:

- а) қишлоқ хўжалиги тармоғига;
- б) қишлоқ хўжалиги соҳасига;
- в) маҳсулот олиш йўналишига;
- г) юқорида жавобларда келтирилганларнинг барчаси.

4. Қишлоқ хўжалигининг бухгалтерия ҳисобига таъсир кўрсатувчи асосий хусусияти:

- а) мавсумийлик;
- б) давомийлик;
- в) харажат қилиш ва маҳсулот олиш даврларининг мос эмаслиги;
- г) юқорида келтирилганларнинг барчаси.

5. Фермер хўжалиги:

- а) ўз ҳисоб сиёсатига эга бўлиши шарт;
- б) ўз ҳисоб сиёсатига эга бўлиши шарт эмас;
- в) ўз ҳисоб сиёсатини бошқалардан кўчириб олади;
- г) ҳеч ҳам ҳисоб сиёсатини юритмайди.

6. Фермер хўжалиги:

- а) бухгалтерияга эга бўлиши шарт;

- б) бухгалтерия ҳисобини юритиши шарт эмас;
- в) хоҳлаган шаклда ҳисобни юритади;
- г) ҳисобни фақат компьютерда юритиши керак.

7. Қишлоқ хўжалиги корхонасида ҳисоб:

- а) мемориал-ордер шаклда юритилиши мумкин;
- б) журнал-ордер шаклда юритилиши мумкин;
- в) ихчамлаштирилган шаклда юритилиши мумкин;
- г) юқорида келтирилганлардан бири бўйича юритилиши мумкин.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан янада қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 мартдаги қарори, № ПҚ-304.

4. «2007 йилда қишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжаликларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 15 ноябрдаги Қарори, № ПҚ-512.

5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

6. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎЗР. ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

7. БХМС №1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». ЎЗР. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

8. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: “Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси” нашриёти, 2004.

9. Санаев Н. С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари. – Т.: Мехнат, 1991.- 104 б.

10-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

10.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳолаши

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларни таснифлаш, тавсифлаш, баҳолаш ҳамда ҳисобини юритиш халқ хўжалигининг барча тармоқлари учун белгиланган умумий тартибларга асосланади. Шу билан бирга асосий воситаларнинг ўзига хос таркиби, уларнинг мақсади, ишлатилиши ва бошқа жиҳатлари улар ҳисобида айрим ўзига хос хусусиятлар мавжудлигидан дарак беради. Бу хусусиятлар қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар ҳисобига ўзига хос вазифаларни ҳам юклайди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар ҳисобининг вазифалари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- асосий воситаларни бошқарув, назорат, ҳисоб ва ҳисобот талабларидан келиб чиқиб, тегишли гуруҳларга ажратиш, ҳар бир гуруҳ бўйича унга кирувчи асосий воситалар таркибини аниқ белгилаш;

- ким қилинган асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, тикланган қиймати ва қолдиқ қийматини аниқ ҳисоб-китоб қилиш;

- асосий воситалар ҳаракатига доир операцияларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш;

- асосий воситалар эскириши, уларга доир кейинги сарфларни мазмун ва моҳиятидан келиб чиқиб тегишли счётларда ҳисобга олиш;

- асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатини ҳисоб ва ҳисоботда тўғри акс эттириш;

- асосий воситаларнинг мавжудлиги ва бутлигини таъминлаш, самарали фойдаланишни назорат қилиш мақсадида уларни белгиланган муддатларда инвентаризация қилиш;

- яроқсиз ҳолга келган, самара бермайдиган асосий воситаларни ўз вақтида ҳисобдан чиқариш ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида барча асосий воситаларни қуйидаги турларга ажратиш мумкин:

(1) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланган асосий воситалар – омборлар, шийпонлар, машина ва асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги техникаси, транспорт воситалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, хўжалик инвентарлари;

(2) қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланмаган асосий воситалар – маъмурият биноси, офис мебели ва жиҳозлари,

компьютерлар, бошқарувга хизмат қиладиган енгил автомобиллар, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларни гуруҳлашда ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар алоҳида гуруҳга ажратилади. Ушбу гуруҳга ишчи кучи сифатида ишлатиладиган ҳамда маҳсулдор ҳайвонлар (от, туя, хўкиз, таналар, эшаклар, она моллар) киради. Бу гуруҳга кирувчи асосий воситаларнинг ҳисоби махсус 0170 «Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар» счётида юритилади. Қолган гуруҳга кирувчи асосий воситаларнинг ҳисоби, барча тармоқлардаги сингари, 21-сон БҲМСда назарда тутилган мос равишдаги сётларда олиб борилади.

Қишлоқ хўжалиги ташкилотларида асосий воситалар қийматини баҳолаш 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ умумбелгиланган тартибда амалга оширилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг ҳисоб баҳоси бўлиб уларнинг бошланғич қиймати ҳисобланади. Бухгалтерия балансида асосий воситалар уларнинг қолдиқ қийматида акс эттирилади.

Ўз хўжалигида боқилган, шунингдек четдан харид қилинган маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни асосий воситаларга кириш қилишда бошланғич қиймат бўлиб уларни парваришlash (сотиб олиш)га кетган жами харажатларнинг биргаликда олинган қиймати (таннархи) ҳисобланади.

Асосий воситалар таркибига киритиладиган кўп йиллик экинлар (мевали боғлар, тоқзорлар, чой плантациялари, ихота ўрмонлари ва шу кабилар)нинг бошланғич қиймати, уларнинг ёшдан қатъий назар, ниҳоллар қиймати ҳамда ниҳолларни экиш, парвариш қилиш ва ўстиришга сарфланган харажатлардан ташкил топади.

Ерларни яхшилашга йўлланган капитал қўйилмалар, чунончи, ботқоқ ерларни қуритиш, шўрни қувишга қилинган инвестициялар жорий йилда сарфланган тегишли харажатларнинг ҳақиқий миқдори бўйича баҳоланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа турдаги асосий воситаларнинг бошланғич қиймати умумбелгиланган тартибларга кўра аниқланади.

Кириш қилинган асосий воситаларга улар бўйича яқка тартибда ёки гуруҳ бўйича юритиладиган ҳисоб карточкалари (китоби) очилади. Ушбу ҳисоб карточкалари (китоби) асосий воситаларнинг қишлоқ хўжалиги корхоналарида фойдали хизмат муддати давомида сақланади. Уларга асосий воситаларнинг бошланғич қиймати, эскириши ва қолдиқ қийматини ўзгаришига доир, шунингдек жорий ва капитал таъмирланишига оид маълумотлар ёзиб борилади.

10.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг кирими ва чиқимини расмийлаштиришда давлат органлари томонидан тасдиқланган бошланғич ҳужжатларнинг намунавий шаклларида фойдаланилади. Чунончи, янги қурилишдан олинган асосий воситалар, ёрдамчи хўжаликлардан олинган кўп йиллик ўсимликларнинг ниҳоллари қабул қилиш-тоншириш далолатномалари билан расмийлаштирилади.

Молларни бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтказишга «Гуруҳдан гуруҳга ўтказиш далолатномаси» тузилади.

Таъминотчилардан нақд пулсиз ҳисоб-китоб йўли билан сотиб олинган асосий воситалар сўёт-фактуралар асосида кирим қилинади.

Чорва молларини, кўп йиллик ўсимликларни аҳолидан бозорларда нақд пулга сотиб олиш кирим квитанциялари билан расмийлаштирилади. Уларнинг сотиб олиш баҳолари бозор маъмуриятининг ўртача баҳолар тўғрисидаги маълумотномалари билан тасдиқланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига асосий воситаларни таъсисчилардан кирим қилиниши таъсис шартномаларида кўрсатилган баҳоларда амалга оширилади ва сўёт-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Бошқа жисмоний ва юридик шахслардан бепул олинган асосий воситалар шартномаларда кўрсатилган баҳоларда сўёт-фактуралар асосида кирим қилинади.

Барча кирим қилинган асосий воситалар тегишли моддий жавобгар шахсларга бириктирилади. Моддий жавобгар шахслар бўлиб бригадирлар, ферма мудирлари, чўпонлар, шийпон мудирлари, омбор мудирлари ва бошқа масъул шахслар ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига кирим қилинган асосий воситаларнинг синтетик ҳисоби 0100 «Асосий воситаларни ҳисобга олувчи сўётлар» тизимида уларнинг алоҳида гуруҳлари учун очилган сўётларда юритилади. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ушбу сўётларни юритиш тартиби биринчи бўлимда қурилиш ташкилотлари мисолида келтирилган тартибга тўлиқ ўхшайди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари балансидан асосий воситалар турли сабабларга кўра чиқарилиши мумкин. Чунончи, уларни балансдан чиқариш тўлиқ эскирганлиги, фойдаланишга яроқсиз

ҳолатга келганлиги, табиий офат, касаллик ва бошқа сабабларга кўра ўлганлиги, катта ёшли маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни бракка чиқариш, боқувдаги моллар таркибига ўтказиш, шунингдек асосий воситаларни сотиш натижасида содир бўлиши мумкин.

Асосий воситаларни фойдаланишга яроқсизлигини аниқлаш ҳамда уларни ҳисобдан чиқаришни тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш мақсадларида махсус комиссиялар тузилади. Яроқсиз ҳолатга келган асосий воситалар тугатиш ва ҳисобдан чиқариш далолатномалари асосида балансдан чиқарилади.

Асосий воситаларни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотиш, бепул бериш, таъсис бадали сифатида киритиш счёту-фактура билан расмийлаштирилади.

Асосий воситаларни балансдан чиқаришга доир операциялар ҳисоби биринчи бўлимда қурилиш ташкилотлари мисолида кўриб чиқилган тартибларга тўлиқ ўхшайди. Сотилган асосий воситаларнинг сотиш қиймати уларнинг қолдиқ қийматига мос келмаган ҳолларда олинган молиявий натижа (фойда ёки зарар) аниқланади. Олинган фойда 9310 «Асосий воситаларнинг чиқиб кетишидан фойда» счётида, кўрилган зарар эса 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида ҳисобга олинади.

Ҳозирги шароитда қишлоқ хўжалиги техникалари, чунончи қиммат турувчи хориждан олинган комбайнлар, тракторлар, шунингдек кўп йиллик мевали боғлар, тоқзорлар узок муддатли ижарага бериш йўли билан ҳам сотилмоқда ва ҳисобдан чиқарилмоқда. Ушбу операциялар ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (10.1-жадвал):

Асосий воситалар таркибидан катта ёшли маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларнинг, боғлар ҳамда тоқзорларнинг маҳсулдорлигини камайиши, касалланиши, лат ейиши, ўлиши натижасида балансдан чиқарилишига тегишли ветеринария ва агрономия хулосалари олинади. Агар ушбу асосий воситалар суғурталанган бўлса, уларни балансдан чиқариш натижасида кўрилган зарарлар суғурта тушуми ҳисобидан қопланади. Суғурта ташкилотининг қоплаш бўйича ўз бўйига олган қарзига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 4890 «Бошқа дебиторлик қарз»;

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими».

Суғурта тўловининг келиб тушишига:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4890 «Бошқа дебиторлик қарз».

Қишлоқ хўжалиги техникалари ва кўп йиллик ўсимликларни уз
муддатли ижарага сотиб олиш шарти билан берилишига до
операцияларни сўтларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Корр.сўт		Асос
		Дт	Кт	
1	Асосий воситанинг бошлангич кийматида ҳисобдан чиқарилиши	9210	0160, 0180	Шартнома, сўт-фактура
2	Асосий восита бўйича ҳисобланган жамланган эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилиши	0260, 0280	9210	Шартнома, сўт-фактура
3	Асосий восита бўйича узоқ муддатли ижарага берилган мулкнинг келишув кийматидаги дебиторлик қарз суммаси	0920	9210	Шартнома, сўт-фактура
4	Ижарага берилган мулк бўйича узоқ муддатли қарзнинг жорий қисми	4810	0920	Шартнома, сўт фактура, ҳисоб-китоб
5	Ижарага берилган мулк бўйича ҳар онда шартнома асосида ҳисобланган фойз суммаси	4830	9530	Шартнома, сўт фактура, ҳисоб-китоб
6	Ижара бўйича узоқ муддатли қарзнинг жорий қисми суммасини келиб тушиши ёки нақд олинishi	5110, 5010	4810	Банк кўчирмаси, кўчим касса ордери
7	Ижара бўйича фойз суммасини келиб тушиши ёки нақд олинishi	5110, 5010	4820	Банк кўчирмаси, кўчим касса ордери

10.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий подани шакллантириш ва улар киримишиг ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан олиб бориладиган капитал инвестицияларнинг муҳим турларидан бири асосий подани шакллантиришга қилинган капитал сарфлар ҳисобланади.

Асосий подани шакллантиришга капитал инвестициялар деганда, молларни ёш ҳайвонлар гуруҳидан катта ҳайвонлар гуруҳига ўтказишгача уларни ўстириш ва парваришlashга қилинган харажатлар, шунингдек катта ҳайвонларни четдан харид қилиш, ташиб келтириш ва бу билан боғлиқ барча бошқа харажатларнинг мажмуаси тушунилади.

Асосий подани шакллантиришга йўналтирилган капитал инвестицияларнинг ҳисоби 0840 «Асосий подани шакллантириш» сўтида юритилади. Ушбу сўтда, қуйидаги харажатлар ҳисобга олинади:

- асосий подага ўтказиладиган хўжаликдаги ёш маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни ўстириш бўйича харажатлар;
- асосий пода учун харид қилинган катта ёшдаги ва ишчи ҳайвонларнинг сотиб олиш қиймати;
- ҳайвонларни етказиб келиш билан боғлиқ сарфлар;

- бошқа шахслардан текинга олинган катта ёшдаги ҳайвонларни хўжаликка олиб келиш билан боғлиқ сарфлар.

Ёш ҳайвонлар асосий подага ўтказилгунга қадар 1110 «ўстириш ва боқувдаги ҳайвонлар» счётида ҳисобга олинади. ҳисобот даврида уларни асосий подага ўтказиш ҳақиқий вазнига кўра режа таннархи бўйича амалга оширилади. ўстириш ва боқувдаги молларни асосий подага ўтказиш махсус далолатнома билан расмийлаштирилади. Тузилган далолатнома асосида бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»;

Кредит 1110 «ўстириш ва боқувдаги моллар».

Бир пайтнинг ўзида асосий подага ўтказилган ёш моллар мос равишда уларнинг гуруҳларига қараб ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

- ишчи ҳайвонлар гуруҳига ўтказилган молларга:

Дебет 0170 «Ишчи ҳайвонлари»;

Кредит 0840 «Асосий подани шакллантириш».

- маҳсулдор ҳайвонлар гуруҳига ўтказилган молларга:

Дебет 0171 «Маҳсулдор ҳайвонлари»;

Кредит 0840 «Асосий подани шакллантириш».

Ҳисобот йили охирида ўстириш ва боқувдаги молларнинг ҳақиқий таннархи аниқ бўлгач, уларнинг асосий пода таркибига кириш қилинган режа таннархидан фарқи топилади. Ушбу фарқ суммасига мос равишда қўшимча ёзув ёки сторно усулларида бири бўйича юқоридаги бухгалтерия ёзувлари берилади. Айнан шу йўл билан асосий подани шакллантириш харажатлари, кириш қилинган ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар қиймати уларнинг ҳаққоний таннархига етказилади.

Асосий подани четдан харид қилиш йўли билан шакллантириш харажатлари бевосита 0840 «Асосий подани шакллантириш» счётининг дебетига тўланади. Чунончи, асосий подага киритиладиган молларни бошқа қишлоқ хўжалиги корхоналаридан тузилган шартномалар асосида сотиб олинишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»;

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Сотиб олишга доир сарфланган қўшимча ҳақлар, масалан тендерда қатнашиш, воситачилик, транспорт хизматлари ҳақлари суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 0840 «Асосий подани шакллантириш»;

Кредит 6990 «Бошқа мажбуриятлар».

Асосий пода аҳолидан бевосита бозорлардан ҳам нақд пулга сотиб олинishi мумкин. Бу операциялар ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади.

1. Асосий подани сотиб олиш учун кассадан ҳисобдор шахсга бўнак суммасини берилишига:

Дебет 4290 «Ходимга берилган бошқа бўнақлар»;

Кредит 5010 «Касса».

2. Ҳисобдор шахсга берилган бўнак суммасини капитал инвестиция сифатида тан олинishiга:

Дебет 0840 «Асосий подани шаклантириш»;

Кредит 4290 ««Ходимга берилган бошқа бўнақлар».

3. Бир вақтнинг ўзида сарфланган капитал инвестицияларни қирим қилинган ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг бошланғич қийматига киритилишига:

Дебет 0170 «Ишчи ҳайвонлари»;

Кредит 0840 «Асосий подани шаклантириш».

Асосий подани шаклантиришга қилинган капитал сарфларнинг аналитик ҳисобини турли мақсадларда турлича юритиш мақсадга мувофиқ. Чунончи, бундай аналитик ҳисоб қилинган харажатларни ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг турлари бўйича (йирик шохли ҳайвонлар, чўчқалар, қўйлар, отлар ва бошқалар) ахборотларни олиш имконини бериши керак.

Таъкидлаш жоизки, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг айрим ҳайвонларни сотиб олишга сарфлаган маблағлари асосий подани шаклантириш харажатлари сифатида тан олинмайди. Чунончи, паррандалар, куёнлар, қимматбаҳо мўйнали ҳайвонлар, асаларилар, қўриқчи итлар ва бошқа шу каби ҳайвонлар, уларнинг қийматидан қатъий назар, асосий пода таркибида ҳисобга олинмайди. Улар жорий активлар таркибига киритилади ва мос равишда 1100 «ўстиришда ва боқувда моллар» счётида ҳисобга олинади.

10.4. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг хусусиятлари ва ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар, бошқа тармоқ корхоналари сингари, амортизацияланадиган ва амортизацияланмайдиган асосий воситаларга бўлинади.

Республикамизда қабул қилинган 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ қишлоқ хўжалиги корхоналарида амортизация ҳисобланмайдиган асосий воситаларга қуйидагилар киритилади:

- мулк сифатида сотиб олинган ер участкалари;
- маҳсулдор ҳайвонлар;
- қийматидан қатъий назар ўстириш ва боқувдаги моллар гуруҳига киритиладиган моллар (паррандалар, қуёнлар, асаларилар, қимматбаҳо мўйнали ҳайвонлар, қўриқчи итлар ва бошқа шу каби ҳайвонлар);
- тўлиқ амортизацияланган асосий воситалар;
- белгиланган тартибларга кўра консервация қилинган асосий воситалар;
- кутубхона фонди;
- музей экспонатлари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бошқа асосий воситалари умумбелгиланган тартибда, шунингдек ҳисоб сисъатида кўрсатилган тартибларга кўра амортизацияланади. Чунончи, қишлоқ хўжалиги корхоналарида йиллик амортизация бино ва иншоотлар бўйича йиллик 5 фоиз, қишлоқ хўжалик техникаси ва асбоб-ускуналари, офис мебелли ва жиҳозлари, юк ташиш машиналари, автобуслар бўйича 15 фоиз, компьютер техникаси, енгил автомобиллар ва йўлларда ишлатиладиган автотрактор техникаси бўйича 20 фоиз, сув чиқариш насослари, электр двигателлар, генераторлар, трубопроводлар бўйича 8 фоиз миқдорда ҳисобланади. Демак, қишлоқ хўжалиги корхоналарида ушбу асосий воситалари бўйича эскириш ҳисоблаш меъёрлари ва тартиби барча бошқа тармоқлар учун белгиланган тартибга тўлиқ ўхшайди. Бирок, ишчи ҳайвонлар, кўп йиллик ўсимликлар каби асосий воситалар эскириш ҳисоблаш масаласида турли мунозалар туғдирадиган, шунингдек ўзига хос ёндашишларни талаб қиладиган асосий воситалар ҳисобланади.

Республикамиз Солиқ кодексига мувофиқ ишчи ҳайвонлар ва кўп йиллик ўсимликлар йилига 10 фоиз меъёрида амортизация қилинадиган асосий воситалар гуруҳига киради. Лекин, ушбу асосий воситаларнинг фойдали хизмат муддатини айнан ўн йил қилиб белгилаш жуда ҳам нисбийдир. Одатда, ишчи ҳайвонлар ўн йил ҳам хизмат қилмасликлари ёки ундан бир неча бор кўп муддатда хизмат қилишлари мумкин. Кўп йиллик ўсимликларнинг қарийб ярим аср, ҳаттоки бир асргача ҳосил берадиган турларининг борлиги ҳам сир эмас. Шу боис ҳам ишчи ҳайвонлар ва кўп йиллик ўсимликлар бўйича амортизация ҳисоблаш бўйича белгиланган муддатларни энг кам хизмат муддати сифатида эътироф этилиши мақсадга мувофиқдир.

Чорва молларини, одатда, бир вақтнинг ўзида ҳам ишчи ҳайвонлар ҳам маҳсулдор ҳайвонлар бўлиб ҳисобланади. Масалан, от ёки туяни юк ташиш бўйича ишчи ҳайвон, насл ёки маҳсулот (гўпг, сут) беришига кўра маҳсулдор ҳайвон, деб аташ мумкин. Шу боис ҳам, қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишчи ҳайвонлар бўйича амортизация ҳисобини тўғри юритишнинг муҳим шартларидан бири бўлиб ушбу гуруҳга кирувчи ҳайвонларнинг таркиби ва рўйхатини аниқ белгилаш ҳисобланади.

Кўп йиллик ўсимликлар ҳам экилиши билан ҳосил бермайди. Улар, одатда, 2-3 йилдан кейин ҳосилга киради. Шу боис ҳам, ушбу асосий воситалар бўйича амортизацияни уларни парваришлаш бошлангандан кейин қайси муддатдан бошлаб ҳисобланиш вақтини аниқ белгилаш муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида, бошқа тармоқлардан фарқли ўлароқ, кўпчилик асосий воситалар, айниқса тракторлар, прицеплар, сув қувурлари ва насослари, генераторлар, юк ташиш машиналари, ишчи ҳайвонлар ҳисобот даври давомида ҳам чорвачилик, ҳам деҳқончилик соҳаларига хизмат кўрсатиши мумкин. Тракторлар, прицеплар ва юк ташиш транспортлари ишлаб чиқариш соҳаларидан ташқари етиштирилган маҳсулотларни харидорларга юклаб жўнатиш ва сотишга ҳам хизматлар кўрсатадилар. Бу хусусият бухгалтерия ҳисобида асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаларини мос равишдаги соҳалар, бу соҳаларда етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари харажатлари ҳамда сотишга доир харажатлар ўртасида тақсимлаб чиқиш заруратини тўғдиради.

Асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаларини тақсимлаш ва улар ҳисобини тегишли счётларга олиб бориш қўйидаги кетма-кетликда амалга оширилади:

биринчидан, қишлоқ хўжалиги корхонасининг у ёки бу соҳасига бевосита алоқадор асосий воситаларга ҳисобланган амортизация суммаси мос равишдаги «Деҳқончилик» ва «Чорвачилик» счётларига олиб борилади. Бунда ушбу соҳа харажатларига олиб борилган эскириш суммасини ифодаловчи суммага асосий воситаларнинг мос равишдаги гуруҳлари бўйича эскириши ҳисоби учун мўлжалланган счётлар (0210-0290) кредитланади;

иккинчидан, қишлоқ хўжалиги корхонасининг ҳар иккала ишлаб чиқариш соҳасига ҳамда сотиш жараёнига хизмат қилувчи асосий воситалар бўйича ҳисобланган эскириш суммаси дастлаб 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида тўпланади. Шундан сўнг, ҳисоб сиёсатида кўрсатилган тартиб-қоидаларга, масалан

асосий воситаларни алоҳида олинган соҳаларга кўрсатган хизматларига кетган вақтига кўра жами ҳисобланган эскириш суммаси мос равишда «Дехқончилик», «Чорвачилик», «Давр харажатлари» счётларига олиб борилади;

учинчидан, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳар бир соҳаси бўйича «Дехқончилик» ва «Чорвачилик» счётларига олиб борилган амортизация су+ммалари уларда етиштирилган маҳсулотларнинг турлари ўртасида таннархни калькуляция қилишга асос қилиб олинган тартиб-қоидаларга кўра тақсимлаб чиқилади. Масалан, «Дехқончилик» харажатларига олиб борилган амортизация харажатлари пахта, бошоқли дон, полдиз экинлари ва бошқа шу каби маҳсулотлар ўртасида бўлиб чиқилади. Худди шундай тартибда чорвачилик соҳасига тўғри келувчи амортизация харажатлари бу соҳада етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, масалан, гўшт, сут, тухум, жун ва шу кабилар ўртасида тақсимланади.

Умумишлаб чиқариш харажатларига киритилган амортизация ажратмалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 0200 «Асосий воситалар эскиришини ҳисобга олувчи счётлар».

Ҳисобланган ва умумхўжалик харажатларига киритилган амортизация харажатларининг мос равишда тегишли ишлаб чиқариш ва сотиш жараёнлари харажатларига тақсимот асосида киритилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 2011 «Дехқончилик»;

2012 «Чорвачилик»;

9410 «Сотиш харажатлари»;

Кредит 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

Таянч иборалар

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланган асосий воситалар – омборлар, шийпонлар, машина ва асбоб-ускуналар, қишлоқ хўжалиги техникаси, транспорт воситалари, ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар, хўжалик инвентарлари.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришига мўлжалланмаган асосий воситалар – маъмурият биноси, офис мебелли ва жиҳозлари, компьютерлар, бошқарувга хизмат қиладиган енгил автомобиллар, ижтимоий-маданий соҳа объектлари ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги техникаси – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш, уларни териб олиш ва топшириш каби хўжалик ишларини бажаришда қатнашадиган барча турдаги техник воситалар.

Ишчи ва наслдор ҳайвонлар - отлар, туялар, хўкизлар, сигирлар, бўқалар, қўйлар, эчкилар, чўчкалар ва бошқа ишчи сифатида ишлатиладиган ва насл берадиган ҳайвонлар.

Қўп йиллик ўсимликлар – дарахтлар, тоқлар, плантациялар ва бошқа қўп йиллик ўсимликлар.

Ерни ва бошқа асосий воситаларни ободонлаштиришга сарфланган маблағлар – ер участкалари кадастрини тузиш, шудгорлаш, ерни ювиш, қўқаламзорлаштириш, пажаралар ўрнатиш, сув ҳавза ва омборларини тозалаш ва бошқа ишларга сарфланган капитал қўйилмалар

Асосий воситалар ҳисобланмайдиган ҳайвонлар - бу боқувдаги ва ўстиришдаги ёш моллар.

Ишчи ва маҳсулдор ҳайвонларнинг ҳисоб қиймати – ўз хўжалигида боқилган, шунингдек четдан харид қилинган маҳсулдор ва ишчи ҳайвонларни асосий воситаларга кириш қилишда ҳақиқатда сарфланган маблағлар миқдоридан аниқланган бошланғич қиймати.

Қўп йиллик ўсимликларнинг ҳисоб қиймати – қўп йиллик экинларнинг ёшидан катъий назар, ниҳолларни сотиб олиш қиймати ҳамда уларни экиш, парвариш қилиш ва ўстиришга сарфланган харажатларини ўз ичига олган қиймати.

Ҳайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси - молларни бир гуруҳидан иккинчи гуруҳга ўтказишда тузиладиган асосий бошланғич ҳужжат.

Асосий подани шакллантиришга капитал инвестициялар – молларни ёш ҳайвонлар гуруҳидан катта ҳайвонлар гуруҳига ўтказишгача уларни ўстириш ва парваришлаганга қилинган харажатлар, шунингдек катта ҳайвонларни четдан харид қилиш, ташиб келтириш ва бу билан боғлиқ барча бошқа харажатларнинг мажмуаси.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Асосий воситага қиради:

- а) бузоқ;
- б) сигир;
- в) боқувдаги хўкиз;
- г) қуён.

2. Бозордан сотиб олинган ишчи отнинг бошланғич қийматига қирмайди:

- а) сотиб олиш баҳоси;
- б) олинган микрокредит учун фоиз тўлови;
- в) бозор маъмурияти берган маълумотнома ҳақи;
- г) отни ташиб келтиришга тўланган ҳақ.

3. Бозордан сотиб олинган ишчи отнинг бошланғич қиймати аниқланади:

- а) счёта-фактура асосида;
- б) кириш далолатномаси асосида;
- в) бошланғич қийматни аниқлаш ҳисоб-китоби асосида;
- г) юқорида жавобларда келтирилганларнинг барчаси асосида.

4. Ўлган ишчи ва маҳсулдор ҳайвонлар балансдан чиқарилади:

- а) бошланғич қийматида;
- б) қолдиқ қийматида;
- в) сотиш баҳоларида;
- г) қайта баҳоланган қийматида.

5. Кўп йиллик ўсимликларга амортизация ҳисобланади:

- а) кирим қилинган кундан бошлаб;
- б) биринчи марта ҳосилга кирган ойдан кейинги ойдан бошлаб;
- в) бир йилдан кейин;
- г) ҳисобдан чиқарилган кунга.

6. «Белорусь» тракторининг бошланғич қиймати 15 млн. сўм. Фойдали хизмат муддати – 5 йил. Жами ишлаш вақти меъёри беш йилда 10000 соат. Ҳисобот йилида ишлаган вақти жами 2100 соат, шундан деҳқончилик соҳасида – 1600 соат, чорвачилик соҳасида - 500 соат. Деҳқончилик соҳасига сарфланган вақт миқдорлари қуйидагича тақсимланган: а) пахта етиштиришга - 900 соат; б) балла етиштиришга – 400 соат; в) полиз экинларини етиштиришга - 200 соат; г) етиштирилган маҳсулотларни топшириш ва сотиш ишларига – 100 соат.

Бир маромли усулда тракторнинг йиллик амортизация суммаси тенг бўлади:

- а) 3 млн сўм; б) 1,5 млн.сўм; в) 2,25 млн. сўм; г) 0,75 млн.сўм.

7. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилидаги амортизация суммаси тенг бўлади:

- а) 3000000 сўм; б) 3150000 сўм; в) 2400000 сўм; г) 750000 сўм.

8. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилида чорвачилик харажатларига олиб бориладиган амортизация суммаси иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича тенг бўлади:

- а) 3000000 сўм; б) 3150000 сўм; в) 2400000 сўм; г) 750000 сўм.

9. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилида деҳқончилик харажатларига олиб бориладиган амортизация суммаси иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича тенг бўлади:

- а) 3000000 сўм; б) 3150000 сўм; в) 2400000 сўм; г) 750000 сўм.

10. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилида пахтачилик ишлаб чиқариш харажатларига олиб бориладиган амортизация суммаси иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича тенг бўлади:

- а) 3150000 сўм; б) 1350000 сўм; в) 1195200 сўм; г) 150000 сўм.

11. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилида ғаллачилик ишлаб чиқариш харажатларига олиб бориладиган амортизация суммаси иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича тенг бўлади:

- а) 1350000 сўм; б) 600000 сўм; в) 60000 сўм; г) 120000 сўм.

12. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилида полиз экинлари ишлаб чиқариш

харажатларига олиб бориладиган амортизация суммаси иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича тенг бўлади:

а) 135000 сўм; б) 300000 сўм; в) 119520 сўм; г) 150000 сўм.

13. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида иш ҳажмига пропорционал ҳисоблаш усули бўйича ҳисобот йилидаги давр хаража гларига олиб бориладиган амортизация суммаси тенг бўлади:

а) 135000 сўм; б) 300000 сўм; в) 119520 сўм; г) 150000 сўм.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз Ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини давлат томонидан янада кўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 17 мартдаги Қарори, № ПҚ-304.

4. «2007 йилда қишлоқ хўжалиги корхоналарини фермер хўжалиқларига айлантириш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 15 ноябрдаги қарори, № ПҚ-512.

5. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

6. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқил ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий пативкаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низом». ЎЗР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

7. БҲМС №1 «Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

8. БҲМС №5 «Асосий воситалар». ЎЗР АВ томонидан 2004 йил 20 январда рўйхатга олинган, №1299.

9. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб. - Т.: Молия, 2002.

10. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004.

11. Санаев Н. С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари. –Т.: Мехнат, 1991.- 104 б.

12. Очилов И.К., Қурбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. - Т.: IQPCOD-MOLIYA, 2007.

13. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

11-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАХИРАЛАРИ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

11.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг таснифи, тавсифи ва баҳолалиши

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари деганда, деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштиришнинг моддий негизини ташкил этувчи хомашё ва материаллар тушунилади. Характерлиси шундаки, қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бир соҳасидан олинган асосий ва кўшимча маҳсулотлар уларнинг бошқа соҳаси учун хомашё ва материал бўлиб ҳам ҳисобланади. Чунончи, деҳқончилик соҳасида етиштирилган бошоқли донлар, беда, маккапоя, турли хас ва хашаклар чорвачилик учун ишлатиладиган ишлаб чиқариш захиралари бўлиб ҳисобланади. Ўз навбатида, чорвачиликдан олинган кўшимча маҳсулотлар, масалан, нури деҳқончиликда минерал ўғитлар сифатида ишлатилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари бухгалтериясига ишлаб чиқариш захиралари ҳисоби бўйича қуйидаги вазифалари бажариш юклатилади:

- ишлаб чиқариш захираларини турли белгилари бўйича тўғри таснифлаш ва тавсифлаш;
- уларнинг кириш ва чиқим қийматларини тўғри шакллантириш;
- ишлаб чиқариш захираларининг ҳолати ва ҳаракати устидан узлуксиз назоратни олиб бориш;
- ишлаб чиқариш захиралари ҳаракатига доир операцияларни тўғри ва ўз вақтида тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш;
- ишлаб чиқариш захиралари бўйича моддий жавобгар шахслар томонидан материал ҳисоботларини белгиланган муддатларда тузиш ва тақдим этилишини таъминлаш;
- ишлаб чиқариш захиралари бўйича инвентаризацияларни белгиланган муддатларда ўтказиш ҳамда улар натижаларида ўз вақтида тегишли счётларда акс эттириш;
- ишлаб чиқариш захиралари синтетик ва аналитик ҳисобини юритиш;
- ишлаб чиқариш захиралари ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги ахборотларни фойдаланувчиларга ўз вақтида етказиш.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқариш захираларини турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин.

Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида тутган ўрнига кўра қишлоқ хўжалик корхоналарининг ишлаб чиқариш захиралари асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш захираларига бўлинади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида **асосий ишлаб чиқариш захираларига** деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларни стиштиришда ишлатиладиган уруғликлар, минерал ўғитлар, ем-хашак, дори-дармонлар ва шу каби бошқа материаллар кирadi. Ушбу ишлаб чиқариш захираларисиз деҳқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини стиштириб бўлмайди.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш захираларига деҳқончилик ва чорвачиликда ишлатиладиган турли хўжалик материаллари, эҳтиёт қисмлар, ёкилғи, мойлаш материаллари, идиш ва идишбоп материаллар, пленкалар, ўров материаллари ва шу кабилар кирadi.

Сақлаш усулига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлатиладиган ишлаб чиқариш захиралари очик ва ёпиқ усулларда сақланидиган материалларга бўлинади. Уруғликлар, минерал ўғитлар, дориланган дон, дори-дармонлар махсус жойларида ва мосламаларда сақланади. Янтоқ, каррак, сомон, беда ва шу каби ем-хашаклар очик жойларда, усти ёпиқ айвонларда, шунингдек омборларда сақланади.

Келиб тушиш манбаларига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлатиладиган ишлаб чиқариш захиралари уларнинг ўзлари томонидан этиштирилган ҳамда четдан сотиб олинган гуруҳларга ажратилади. ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари томонидан ўз мақсадларида ишлаб чиқилган кўк масса, маккапоя, сомон, арпа, буғдой, уруғликлар ўз ишлаб чиқаришидан олинган материаллар ҳисобланади. Таъминотчилардан, таъсисчилардан ва бошқа ташқи манбалар келиб тушган ишлаб чиқариш захиралари ўзи ишлаб чиқмаган материаллар ҳисобланади.

Ишлаб чиқилган мамлакатига кўра деҳқончилик ва чорвачилик соҳаларида қўлланиладиган ишлаб чиқариш захиралари маҳаллий ва хориждан келтирилган ишлаб чиқариш захираларига бўлинади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлатиладиган ҳар бир ишлаб чиқариш захираси номи, нави, ҳосилдорлиги ва бошқа жиҳатлари бўйича таснифлаш ҳамда ҳисобга олиш зарурати ҳам мавжуд. Бу, уруғлик ва ўғитларга бевосита тегишли. Олинадиган маҳсулот ҳосилдорлиги ушбу ишлаб чиқариш захираларининг аниқ навларига, сепилган минерал ўғитларнинг турига бевосита боғлиқдир. Масалан, ғаллачиликда ишлатиладиган уруғликнинг «Элита» нави бошқа навларга нисбатан ҳосилдорликни кўпроқ

беради. Картошканинг айрим маҳаллий навлари 60-70 центнергача ҳосил берса, унинг голландия нави республикамизнинг иқлим шароитида гектарига 400 центнергача ҳосил бериши мумкин. Худди шундай чигитнинг турли навлари пахтани тез ёки кеч пишишига, шунингдек ҳар чаноқдан турлича миқдорда ҳосил олинишига олиб келади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларига турли мақсадларда ишлатиладиган хўжалик инвентарлари ва анжомлари ҳам киради. Бундай ишлаб чиқариш захиралари бўлиб, дехқончилик ва чорвачиликда кўп ишлатиладиган кетмон, курак, паншаха, тирнагичлар, халатлар, қўлқоплар, фартуклар, самовар, қозон, ўчоқ, идиш-товуқлар, бидонлар, флягалар, халталар, иш, арқон, тўл, брезент ва шу каби кўплаб бошқа турдаги хўжалик инвентарлари ва анжомлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг муҳим турларидан бири ўстириш ва боқувдаги моллардир. Чорвачилик ишлаб чиқаришида ушбу ишлаб чиқариш захиралари, бир томондан ишлаб чиқариш натижаси, иккинчи томондан эса, бевосита унинг маҳсул ёўналиши ҳисобланади. Шу боис ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналарида ўстириш ва боқувдаги моллар ҳисобининг хусусиятларига дарсликнинг кейинги қисмларида алоҳида тўхталамиз.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг муҳим вазифаларидан бири ишлаб чиқариш захиралари қийматини тўғри баҳолаш ҳисобланади. Республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ ишлаб чиқариш захираларининг ҳисоб баҳоси уларнинг таннархи ҳисобланади. Ишлаб чиқариш захираларининг таннархи уларнинг келиб тушиш манбаига кўра турли элементлардан ташкил топади. Чунончи, сотиб олинган ишлаб чиқариш захираларининг таннархи ўз ичига уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматини ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, боғхона тўловлари, сертификатлаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни олади.

Сотиб олишда таъминотчиларга тўланган қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС) суммаси ҳам қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари қийматига қўшилади. Чунки, улар етиштирилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш бўйича қўшилган қиймат солиғини тўловчилари ҳисобланмайдилар. Ўз ишлаб чиқаришидан олинган ишлаб чиқариш захираларининг

таннархи уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча моддий, меҳнат ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Бунда ишлаб чиқариш захиралари бир бирлигининг ўртача таннархи калькуляция қилиш йўли билан топилади.

Таъсисчилардан, шунингдек бепул олинган ишлаб чиқариш захираларининг таннархи уларнинг шартномаларда кўрсатилган баҳолардаги қиймагидан ташкил топади.

Турли манбалардан келиб тушган ишлаб чиқариш захиралари қишлоқ хўжалиги корхоналарида, бошқа тармоқ корхоналаридагидек, ФИФО ёки АВЭКО усуллардан бири асосида ҳисобланган қиймати (таннархи) бўйича ҳисобдан чиқариб борилади.

11.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳаракати ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг таъминотчилардан сотиб олинishi, таъсисчилардан таъсис бадали сифатида кирим қилиниши, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул олинishi халқ хўжалигининг бошқа тармоқ корхоналаридагидек счёт-фактуралар, шунингдек уларга илова қилинадиган турли ҳужжатлар (ТГН, вагон спецификацияси, сифат сертификати, ўлчов-таҳлил қайдномалари, далолатномалар ва бошқалар) билан расмийлаштирилади.

Ишлаб чиқариш захираларининг аҳолидан нақд пулга сотиб олинishi ҳисобдор шахсларнинг бўнак ҳисоботларига киритилган турли қвитанциялар, далолатномалар, чеклар, бозор маъмуриятлари томонидан берилган маълумотномалар билан тасдиқланади.

Ишлаб чиқариш захиралари чиқими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

- счёт-фактура – ишлаб чиқариш захираларининг турли бошқа корхоналарга ва ходимларга сотилиши;

- лимит – забор картаси, талабнома, накладной – ишлаб чиқариш захираларининг сарфланиши.

- минерал, органик ва бактериологик ўғитлар, захарли химикатлар ва гербицидларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси – минерал ва бошқа ўғитлар, захарли химикатлар ва гербицидларнинг сарфланиши;

- товар-транспорт накладной – ўсимликчилик маҳсулотлари тайёрлов ташкилотига жўнатиш (сотиш)да;

- накладной – ишлаб чиқариш захираларининг ички хўжалик эҳтиёжи учун фойдаланишда;

- ем-хашак сарфлаш қайдномаси – чорва молларини озиқлантириш учун ем-хашак сарфлаш вақти;

- уруғлик ва экиш материалларини сарфлаш далолатномаси – уруғлик ва кўчат материалларини сарфлаш.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг сақланишини таъминлаш учун омбор хўжалиги ташкил этилади. Омборлар умумий ва махсус омборларга бўлинади. Умумий омборларда корхона эҳтиёжи учун зарур инвентарлар, қопқанорлар, идишлар ва бошқа материал бойликлар сақланади. Махсус омборлар маълум турдаги захираларни сақлаш учун ташкил этилади, масалан, ёқилғи омбори, ўғитлар омбори ва ҳ.к.

Омбор хўжалигининг ташкил этилиши, тегишли ускуналар билан жиҳозланиши учун корхона раҳбари масъул ҳисобланади. Омборда сақланадиган захиралар учун омбор мудирининг моддий-жавобгар шахс ҳисобланади. Омбор мудирининг омбор хўжалиги ҳисобини юритади. Бундай ҳисоб регистрлари “Омбор ҳисоби дафтари” ёки “Омбор ҳисоби карточкиси” ҳисобланади. Ушбу ҳисоботлар ишлаб чиқариш захиралари кирими ва чиқимини ақс эттирувчи ҳужжатлар асосида юритилади.

11.3. Ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ҳисоби 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимига кирувчи счётларда юритилади. Чунончи:

-1010 “Хомашё ва материаллар” счётида ўз ишлаб чиқаришида қайта ишлаш учун мўлжалланган қишлоқ хўжалигини маҳсулотлари ҳисобга олиб борилади;

-1020 “Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар” счётида сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар ҳисобга олиб борилади;

-1030 “ёнилғи” счётида қишлоқ хўжалигини корхонаси транспорти ва техникаси учун зарур барча турдаги (қаттик ва суоқ) ёқилғилар ҳисобга олиб борилади;

-1040 “Эҳтиёт қисмлар” счётида қишлоқ хўжалигини техникаси учун сотиб олинган барча турдаги эҳтиёт қисмлар ҳисобга олинади;

-1050 “Қурилиш материаллари” счётида қишлоқ хўжалигини корхонасида турли мақсадларда ишлатиш учун сотиб олинган қурилиш материаллари ҳисобга олинади;

-1060 “Идиш ва идишбоп материаллар” счётида барча турдаги идишлар ва идиш материаллари (қоплар, бочкалар ва бошқалар) ҳисобга олинади;

-1070 “Четга қайта ишлаш учун берилган материаллар” счётида қайта ишлаш учун бошқа ташкилотларга берилган материаллар ҳисобга олиб борилади;

-1080 “Инвентар ва хўжалик жиҳозлари” счётида қишлоқ хўжалиги корхонасидаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари ҳисобга олиб борилади;

-1090 “Бошқа материаллар” счётида ем-хашаклар, уруғлик, ўғитлар, асосий воситаларни тугатишдан олинган металллом, эскирган шиналар, қайта ишланган мойлар ва бошқа материаллар ҳисобга олиб борилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари кирими ва чиқими юқорида номлари зикр этилган счётларда ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Ҳисоб баҳоси уларнинг сотиб олиш қиймати (ҳақиқий таннархи), режа таннархи, ўртача баҳо ва бошқалар ҳисобланади. Ишлаб чиқариш захираларини танлаб олинган ҳисоб баҳосининг аниқ тури қишлоқ хўжалиги корхонаси ҳисоб сисётида белгиланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари киримининг ҳисоби бошқа ташкилотлардаги сингари бевосита ва билвосита усуллардан бири бўйича олиб борилади. Чунончи, бевосита усулда уларнинг барча манбалардан кирим қилиниши материаллар ҳисоби счётларининг (1010-1090 счётлар) дебетида тўғридан-тўғри акс эттирилади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини акс эттирувчи счётлар (6010, 4290, 5010, 4610 ва бошқалар) кредитланади.

Билвосита усулда қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг таъминотчилар ишлаб чиқаришидан кирим қилиниши дастлаб 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетида акс эттирилади. Бунда материалларнинг келиб тушиш манбаларини ифодаловчи счётлар (6010, 6990, 2310 ва бошқалар) кредитланади. Материаллар бойликларнинг омборларга кирим қилиниши 1510 счётнинг кредити ва 1010-1090 счётларнинг дебетида акс эттирилади. Бу усулда материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси ҳисобот даврида алоҳида 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида ҳисобга олинади. Ҳисобот даври охирида материаллар қийматидаги фарқ суммалари қуйидагича ҳисобдан чиқарилади:

(1) келиб тушган моддий бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (таннархи) ҳисоб баҳосидан наст бўлганда:

Дебет 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш»;

Кредит 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар».

(2) *Келиб тушган моддий бойликларнинг харид баҳосидаги қиймати (тапнархи) ҳисоб баҳосидан юқори бўлганда:*

Дебет 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар»;

Кредит 1510 «Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш».

1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида тўпланган материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси харажатларни акс эттирувчи счётларнинг (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9430) дебетига сарфланган материалларнинг ҳисоб баҳосига муганосиб тарзда қўшимча ёзув ёки қизил ёзув (сторно) асосида ҳисобдан чиқарилади.

11.1-жадвал

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида материалларнинг ишлатилиши ва бошқа чикимларини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кре дит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Материалларнинг ишлаб чиқаришга сарфланиши	5000000	2010, 2310, 2510	1010- 1090	Материал ҳисоботлари, далолатнома- лар
2	Материалларнинг сотилиши -сотиш қийматига	500000	4010,	9220	Шартнома, счёт-фактура ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	- материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйиндан соқит қилинишига	400000	9210	1010- 1090	
	-сотишдан олинган фойдага -сотишдан қурилган зарарга	100000 -	9220 9430	9320 9220	
3	Материалларнинг бепул берилиши	500000	4010	9220	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	-бериш қийматига	500000	9220	1010- 1090	
	-материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйиндан соқит қилинишига -сотишдан қурилган зарарга	500000	9430	4010	
4	Тавсеп баъали сифатида берилиши	500000	0610- 0690	9220	Шартнома, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	-киритиш қийматига -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйиндан соқит қилинишига	500000	9220	1010- 1090	
5	Материалларнинг иш хақи ва моддий ердан сифатида берилиши	500000	6710	9220	Ариза, счёт-фактура, ҳисоб- китоблар, материал ҳисоботи
	-бериш қийматига -материалларнинг ҳисоб баҳосида моддий жавобгар шахс бўйиндан соқит қилинишига	500000	9220	1010- 1090	

Ишлаб чиқариш захираларининг қишлоқ хўжалиги ишларига сарфланиши, шунингдек уларнинг сотилиши, бепул берилиши, бошқа корхоналарга таъсис бадали сифатида киритилиши, иш ҳақи ва моддий ёрдам сифатида берилиши, шуниндек турли бошқа чиқимлари гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади (11.1-жадвал).

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг аналитик ҳисоби уларнинг алоҳида турлари, чунончи уруғлик ва экиш материаллари, ўғитлар, турли хил химикатлар, дори-дармонлар ва бошқалар бўйича алоҳида очилган аналитик ҳисоб регистрларида юритилади.

11.4. Ўстириш ва боқувдаги молларнинг ҳисоби

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ўстириш ва боқувдаги моллар айланма активларнинг муҳим турини ташкил этади. Уларни боқиб жараёнида жонли меҳнат сарфи, ем-хашак ва бошқа харажатлар қилинади. Маълум ёшга етганидан сўнг, ўстириладиган моллар асосий подага ўтказилади ва, аксинча, асосий подадан брак қилинган моллар боқувга қўйилиб, айланма активларга ўтказилади.

Ўстириш ва боқувдаги моллар қуйидагича баҳоланади:

-сут йўналишидаги қорамолчиликдан олинган бузоқлар режа таннархида баҳоланади;

-гўшт йўналишидаги қорамолчиликдан олинган бузоқлар тирик вазнини тирик вазнининг режа таннархига кўпайтириб баҳоланади;

-чўчкачиликдан олинган чўчка болалари тирик вазнини тирик вазнининг режа таннархига кўпайтириб баҳоланади;

-ишчи ҳайвонлардан олинган насл ишчи ҳайвоннинг 60 озуқа-куни режа таннархига тенглаштириб олиб баҳоланади;

-туялардан олинган насл 120 озуқа-куни режа таннархида баҳоланади;

-парранда болалари инкубациянинг суткалик парранда режа таннархида баҳоланади;

-янги асалари уялари режа таннархида баҳоланади;

-четдан сотиб олинган ўстириш ва боқувдаги моллар сотиб олиш баҳосига, барча сотиб олиш ва ташиб келтиришга кетган харажатлар қўшиб баҳоланади;

-асосий подадан брак қилиниб, боқувга қўйилган моллар баланс баҳосида баҳоланади;

-асосий подага ўтказилган ёш моллар ҳақиқий таннархида баҳоланади.

Ҳар ойда ўстириш ва боқувдаги моллар вазни ўлчаниб, уларнинг ошган вазни эвази а янги киймаги топилади. Йил охирида ўсган вазининг ҳақиқий таннархи аниқлангандан сўнг, режа ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ топилади, ушбу фарқ суммаси тузатиш ёзувлари қилиниб, ўстириш ва боқувдаги молларнинг ҳақиқий таннархи аниқланади.

Ўстириш ва боқувдаги моллар ҳисобининг асосий вазифалари қуйидагилар ҳисобланади:

1) ўстириш ва боқувдаги молларнинг бош сони ошиши ва сақланиши устидан назорат қилиш;

2) пода таркибидagi ўзгаришларни ўз вақтида ҳисобга олиб бориш;

3) ўстириш ва боқувдаги молларни парварishi ва боқилиш натижаларини тўғри аниқлаш;

4) ўстириш ва боқувдаги моллар ҳаракатини тўғри ҳужжатли расмийлаштириш ва улар ҳисобини ўз вақтида белгилаш ва тартибда юритиш.

Ўстириш ва боқувдаги моллар ҳаракати қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

1. *Туғилган ҳайвон наслини кириш қилиш далолатномаси (95-шакл)*. Бу ҳужжат бузоқ, чўчка, қўй ва ишчи ҳайвонларнинг болаларини кириш қилишда ферма мудри ёки зоотехник томонидан икки нусхада тузилади. ҳужжатда насл берган ҳайвон кимга бириктирилганлиги, унинг лақаби, номери, туғилган насл сони, жинси, берилган тартиб рақами, ажратиш турадиган белгилари кўрсатилади.

2. *Ҳайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси (97-шакл)*. Бу ҳужжат корхона раҳбари томонидан тузилган комиссия томонидан тузилади. Унда бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтказилган ҳайвон тури, вазни, қайси гуруҳдан қайси гуруҳга ўтказилганлиги, кимга бириктирилганлиги кўрсатилади.

3. *Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл)*. Ушбу ҳужжат ҳар ой охирида тузилади ва унда ҳар бир ҳайвоннинг ой боши ва ой охиридаги вазни асосида ўсган вазни аниқланади.

4. *Моллар ва паррандаларни жўнатиш-қабул қилиш товар-транспорт накладной (1-к/х(чор))*. Бу ҳужжатга асосан харидор ва буюртмачиларга сотилган ҳайвонлар ҳисобга олиниб, жўнатилган моллар бош сони, тирик вазни ва бошқа маълумотлар аниқ этирилади.

5. *Моллар ва паррандаларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси (100-шакл)*. Ушбу ҳужжат моллар сўйилганда, касаллиги туфайли нобуд бўлганда тузилади, унда молларнинг ҳисобдан чиқиш сабаблари кўрсатилади.

6. *Счёт-фактура*. Бу ҳужжат ўстириш ва боқувдаги молларнинг четдан сотиб олинishi ва четга сотилишида тузилади. Наслдор ёш моллар бўйича счёт фактураларга уларнинг «наслдорлик гувоҳномаси» илова қилинади.

7. *Суткалик ёш паррандаларнинг чиқиши ва саралаш далолатномаси (106-шакл)*. Ихтисослашган хўжаликларда инкубациядан чиққан жўжа ва бошқа паррандаларни ҳисобга олишда тузилади.

Чорвалик фермаларида ўстириш ва боқувдаги молларни ҳисобга олиш дафтари (34-шакл) юритилади. Ушбу дафтарда юқорида номлари келтирилган ҳужжатлар асосида ҳайвон ва паррандалар таркибидаги ўзгаришлар ҳисоби юритилади. ҳар ойнинг охирида дафтардаги маълумотлар жамланади, улар асосда «Моллар ва паррандалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот» (102-шакл) тузилади. Ушбу ҳисобот икки нусхада тузилиб, бир нусхаси фермада, иккинчи нусхаси бошланғич ҳужжатлар илова қилинган ҳолда бухгалтерияга топширилади.

Ўстириш ва боқувдаги молларнинг, чунончи қорамол, чўчка, ишчи ҳайвонлар, кўй ва эчкиларнинг болалари, боқувга қўйилган ҳайвонлар, асосий подадан брак қилиниб бўрдоқига қўйилган ҳайвонлар, паррандалар, ёввойи ҳайвонлар, куёнлар, асалари оилалари ва бошқа ҳайвонларнинг ҳисоби 1110 «ўстириш ва боқувдаги моллар» счётида олиб борилади. Ушбу ҳайвонларнинг сақлаш харажатлари 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётлар тизимининг «Чорвачилик» счётида ҳисобга олиб борилади.

1110 «ўстириш ва боқувдаги ҳайвонлар» счётида уларнинг ҳаракати қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

**маҳсулдор ҳайвонлардан олинган насл ёки уларнинг ўсган вазни суммасига:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;

Кредит 2010 «Чорвачилик».

**ишчи ҳайвонлардан олинган насл ёки уларнинг ўсган вазни суммасига:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;

Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш».

**ўстириш ва боқувдаги молларнинг таъминотчилардан сотиб олинishiга:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;

Кредит 6010 «Таъминотчиларга тўланадиган счётлар».

**молларни, бозорлардан берилган ҳисобдор сумма эвазига сотиб олинishiга:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;
Кредит 4290 «Ходимларга берилган бошқа бўнақлар».

** асосий подадан брак қилиниб, боқувга қўйилган моллар сўммасига:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;
Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқимлари».

**таъсисчилардан таъсис бадали сифатида олинган молларга*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;
Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадали бўйича қарзлари».

**молларни текинга олинишига:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;
Кредит 8530 «Беғараз олинган мулк».

**ўстириш молларни боқувдаги моллар гуруҳига ўтказилишига:*

Дебет 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар»;
Кредит 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар».

** ёш молларнинг асосий подага ўтказилишига:*

Дебет 0840 «Асосий подани шаклантирилиши»;
Кредит 1110 «Ўстириш ва боқувдаги моллар».

**сотилган ёш ва бурдоқидаги моллар суммасига:*

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқимлари»;
Кредит 1110 «ўстириш ва боқувдаги моллар».

**инвентаризация натижасида кам чиққан моллар суммасига:*

Дебет 5910 «Камомадлар»;

Кредит 1110 «ўстириш ва боқувдаги моллар».

1110 “ўстириш ва боқувдаги моллар” счёти бўйича аналитик ҳисоб ўстириш ва боқувдаги молларнинг турлари, ёши, жинси, гуруҳлари бўйича олиб борилади.

Таянч иборалар

Қишлоқ хўжалигида асосий ишлаб чиқариш захиралари – дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда ишлатиладиган уруғликлар, минерал ўғитлар, ем-хашак, дори-дармонлар ва шу каби бошқа материаллар.

Қишлоқ хўжалигида ёрдамчи ишлаб чиқариш захиралари – дехқончилик ва чорвачилик маҳсулотларини етиштиришда ишлатиладиган турли хўжалик материаллари, эхтиёт қисмлар, ёқилғи, мойлаш материаллари, идиш ва идишбоп материаллар, шлёнкалар, ўров материаллари ва шу қабилар.

Хўжалик инвентарлари ва аяқомлари – дехқончилик ва чорвачиликда қўл ишлатиладиган кетмон, курак, панпаха, тирнағичлар, халатлар, қўлқоплар,

фаргулар, самовар, қозон, ўчоқ, қоса ва говоқлар, бидонлар, флягалар, халталар, иш, арқон, тўл, брезент ва шу каби қўшлаб бошқа турдаги хўжалик инвентарлари ва ашёкомлари.

Ўстириш ва боқувдаги моллар – маълум муддатгача ўстиришда бўлган, шунингдек махсус боқувда бўлган хайвон болалари (бузоқ, кўзи, чўчка, жўжа ва шу кабилар).

Ишлаб чиқариш захираларининг таннархи – уларнинг сотиб олинган баҳоларидаги қиймати ҳамда сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, боқхона тўловлари, сертификатлаш, брокерларнинг хизмат ҳақлари ва бошқалар)ни олади.

Ўз ишлаб чиқаришидан олинган ишлаб чиқариш захираларининг таннархи – бу уларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча моддий, меҳнат ва бошқа харажатлар мажмуаси.

Ишлаб чиқариш захиралари кирими ҳисобининг бевосита усули – уларнинг барча манбалардан кирим қилинишини материаллар ҳисоби счётларининг (1010-1090 счётлар) дебетига туғидан-туғри акс эттириш усули.

Ишлаб чиқариш захиралари кирими ҳисобининг билвосита усули – уларнинг барча манбалардан кирим қилинишини дастлаб 1510 «Материалларни таъёрлаш ва харид қилиш» счётининг дебетига, материаллар кирим қилинган эса, 1510 счётининг кредитига ва 1010-1090 счётларининг дебетига акс эттириш усули.

Материалларнинг ҳисоб баҳосидаги қиймати ва харид қиймати ўртасидаги фарқ суммаси – ҳисобот даврида алоҳида 1610 «Материаллар қийматидаги фарқлар» счётига ҳисобга олинадиган сумма.

Туғилган хайвон наслини кирим қилиш далолатномаси (95-шакл) – бузоқ, чўчка, кўй ва ишчи хайвонларнинг болаларини кирим қилишда ферма мудури ёки зоотехник томонидан икки нусхага тузиладиган ҳужжат.

Хайвонларни гуруҳдан-гуруҳга ўтказиш далолатномаси (97-шакл) – корхона раҳбари буйруғи билан тасдиқланган комиссия томонидан тузиладиган ва хайвонларни бир гуруҳдан иккинчи гуруҳга ўтказилганда уларнинг тури, вазни, қайси гуруҳдан қайси гуруҳга ўтказилганлиги, кимга бириктирилганлигини кўрсатувчи ҳужжат.

Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл) – ҳар ой охирида ҳар бир хайвоннинг ой боши ва ой охиридаги вазни асосида ўсган вазн аниқланиши учун тузиладиган ҳужжат.

Моллар ва паррандаларни жўнатиш-қабул қилиш товар-транспорт накладной (1-к/х(чор)) – харидор ва буюртмачиларга сотилган хайвонлар бош сони, гирик вазни ва бошқа маълумотларни ўзида ифодаловчи ҳужжат.

Моллар ва паррандаларни ҳисобдан чиқариш далолатномаси (100-шакл) – моллар сўйилганда, касаллиги туфайли нобуд бўлганда тузиладиган ҳужжат.

Счёт-фактура – ўстириш ва боқувдаги молларнинг четдан сотиб олинishi ва четга сотилишида тузиладиган ҳужжат.

Суткалик ёш паррандаларнинг чиқishi ва саралаш далолатномаси (106-шакл) – бу ихтисослашган хўжаликларда инкубациядан чиққан жўжа ва бошқа паррандаларни ҳисобга олишда тузиладиган ҳужжат.

Чорвалтик фермаларида ўстириш ва боқувдаги молларни ҳисобга олиш дафтари (34-шакл) – ҳайвон ва паррандалар таркибидаги ўзгаришлар ҳисоби юритиладиган реестр.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. **Ўстириш молларга қирмайди**
 - а) бузоқ;
 - б) сигир;
 - в) боқувдаги хўкиз;
 - г) қуён.
2. **Бозордан сотиб олинган бузоқнинг бошланғич қийматига қирмайди:**
 - а) сотиб олиш баҳоси;
 - б) олинган микрокредит учун фоиз тўлови;
 - в) бозор маъмурияти берган маълумотнома ҳақи;
 - г) бузоқни ташиб келтиришга тўланган ҳақ.
3. **Ўлган ёш моллар баланسدан чиқарилади:**
 - а) бошланғич қийматида;
 - б) қолдиқ қийматида;
 - в) сотиш баҳоларида;
 - г) қайта баҳоланган қийматида.
4. **Ўстириш ва боқувдаги молларга сарфланган ем-хашақлар ҳисобда қандай акс эттирилади?**
 - а) ем-хашақ сарфи далолатномаси асосида;
 - б) чиқим накладнойи асосида;
 - в) счёт-фактура асосида;
 - г) кирим накладнойи асосида.
5. **Ўлган ёш моллар баланسدан чиқарилади:**
 - а) билдирги асосида;
 - б) ҳисобдан чиқариш далолатномаси асосида;
 - в) кирим далолатномаси асосида;
 - г) сўйиш далолатномаси асосида.
6. **Ўстириш ва боқувдаги молларнинг сақлаш харажатлари ҳисобда қандай акс эттирилади?**
 - а) 0840 «Асосий подани шакллантириш» счётиниң дебетида;
 - б) 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётиниң дебетида;
 - в) 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида;
 - г) 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.
3. «Маҳсулот (ини, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш

тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

4. БҲМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 2006 йил 17 июлда рўйхатга олишан, № 1595.

5. Волидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004.

6. Саъев И. С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари. - Т.: Мехнат, 1991. - 104 б.

7. Очилов И.К., Қурбонбоев Ж.Ў. Молиявий ҳисоб. - Т.: IQTICOD-MOLLYA, 2007.

8. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

12-БОБ. ДЕҲҚОНЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШИ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

12.1. Деҳқончилик ишлаб чиқариши харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи

Деҳқончилик - моддий ишлаб чиқариш бўлиб, ўз ичига қуйидаги жараёнларни олади:

- *ерни экишга тайёрлаш* – шудгорлаш, захни қочириш, жўяклаш ва бошқалар;

- *экиш* – ниҳолни ўстириш, уруғни экишга тайёрлаш, уни қадаш, бараналаш;

- *парваришлаш* – суғориш, культивация, дорилаш, чопиш, яганалаш ва бошқалар;

- *ҳосилни йиғиб олиш* – ҳосилни териш, ташиш, омборларга топшириш ва сақлаш.

Мас равишда, деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ўз ичига қуйидагиларни олади:

- ерни экишга тайёрлаш харажатлари;

- экиш харажатлари;

- экинни парваришлаш харажатлари;

- ҳосилни йиғиб олиш, омборга етказиш ва уни сақлаш билан боғлиқ барча харажатлар.

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларини турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Моддийлигига кўра улар моддий ва моддий бўлмаган харажатларга бўлинади. Моддий харажатлар деҳқончиликка сарфланган уруғликлар, ўғит, дори-дармонлар, ем-хашаклар ва бошқа материаллар ҳисобланади. Моддий бўлмаган харажатларга иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация, суғурта, иш ва хизматларга доир харажатлар киритилади.

Таннархга киритиш усулига кўра деҳқончилик харажатлари бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади. Бевосита харажатлар бўлиб деҳқончиликка сарфланган бевосита моддий харажатлари, бевосита меҳнат ҳақи харажатлари ва бошқа харажатлар ҳисобланади. Билвосита харажатларга амортизация, ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари, умумишлаб чиқариш харажатлари киради.

Иқтисодий мазмунига кўра деҳқончилик харажатлари қуйидаги бешта гуруҳга ажратилади:

**моддий харажатлар* – деҳқончилик ишлаб чиқаришига сарфланган барча моддий харажатлар (уруғлик, ўғит, доридармонлар, ем-хашаклар, ёкилги ва бошқа материаллар);

**меҳнат харажатлари* – деҳқончилик ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

**ижтимоий суғуртага ажратмалар* – деҳқончилик ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган иш ҳақи фонидан Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма;

**амортизация* – деҳқончилик ишлаб чиқаришига алоқадор асосий воситалар ва номоддий активларга ҳисобланган эскириш суммаси;

**бошқа харажатлар* – деҳқончилик ишлаб чиқаришига тегишли барча ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

Калькуляция моддалари бўйича деҳқончилик ишлаб чиқариши харажатлари ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисоботда (18-шакл) қуйидаги моддаларга ажратилган ҳолда акс эттирилади:

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар.
2. Уруғлик.
3. Ўғитлар.
4. Ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари.
5. Иш ва хизматлар.
6. Асосий воситаларни сақлаш харажатлари.
7. Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари.
8. Суғурта тўловлари.
9. Бошқа харажатлар.

«Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар» моддасида бевосита экин ўстириш билан банд бўлган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш, навбатдаги ва қўшимча таътилларга ҳақ тўлаш ҳамда бу суммаларга нисбатан ҳисобланган тегишли ижтимоий суғурта ажратмалари ҳисобга олинади. Бу харажатлар бошланғич ҳужжатлар асосида бевосита тегишли экинлар ва иш турларига ўтказилади. Қўшимча меҳнат ҳақи суммалари тўғри иш ҳақиға мутаносиб тақсимланади.

«Уруғлик» моддасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштириш учун сарфланган уруғликлар ҳисобга олинади. Уруғларни экишга тайёрлаш, уларни экиш жойига ташиб келтириш харажатлари уруғлар қийматиға киритилмайди, балки экинларға тегишли харажатлар моддалари бўйича ўтказилади.

«Ўғит» моддасида қишлоқ хўжалиғи экинлари учун тупроққа солинадиган ўғитлар, шу жумладан саноатда ишлаб чиқиладиган минерал, бактериял ва бошқа ўғитлар ҳамда органик ўғитлар харажатлари ҳисобга олинади. Харажатлар аналитик ҳисобга олишда минерал ва органик ўғитлар бўйича алоҳида акс эттирилади. ўғитларни тайёрлаш ва ерга солиш харажатлари бевосита муайян қишлоқ хўжалиғи экинига тегишли харажатлар моддалари бўйича ўтказилиб, бу моддага киритилмайди.

«Ўсимликларни ҳимоя қилиш воситалари» моддасида бегона ўтлар, қишлоқ хўжалиғи экинлари зараркунанда ва касалликларга қарши курашда ишлатиладиган пестицид, кимёвий дорилар, гербицид ва бошқа кимёвий, шунингдек биологик воситаларни харид қилиш ва сақлаш харажатлари киритилади. Хўжалиқнинг ўзи бу воситалар билан кўчатлар, экинларга ишлов бергандаги харажатлар моддалари бўйича экин таннариғига ўтказилади.

«Иш ва хизматлар» моддаси ўз қорхонасининг ишлаб чиқариш эҳтиёжларини қондирувчи ёрдамчи ишлаб чиқаришларнинг хизматлари ҳамда шу қорхонага бошқа қорхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш характеридаги хизматларга ҳақ тўлаш харажатлари акс эттирилади.

«Асосий воситаларни сақлаш харажатлари» моддасида бевосита ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Уларга бу асосий воситаларга хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш харажатлари, амортизацияси ажратмалари ва тузатиш харажатлари киритилади.

Асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатларига асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг меҳнат ҳақлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар, ёкилги ва мойлаш материаллари, ёрдамчи ишлаб чиқариш, шунингдек чет ташкилотлар хизматлари ва бошқа харажатлари киритилади.

Тузатиш харажатларига энг аввало ўзининг таъмирлаш устахоналарининг харажатлари киритилади.

Амортизация харажатларини асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари ташкил қилади. Амортизация ажратмалари ҳар ойда алоҳида «Дехқончиликда ишлатиладиган асосий воситалар бўйича тақсимланган амортизация» аналитик счётида қайд этиб борилади. Йил охирида асосий воситаларнинг эскириш суммаси экин ва иш турлари бўйича тақсимланади ва бу маҳсус қайднома орқали расмийлаштирилади. «ёрдамчи ишлаб

чиқаришлар» счётида ҳисобга олинган жорий тузатиш харажатлари амортизация суммасига мутаносиб равишда тақсимланади.

«Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари» моддасида умумишлаб чиқариш харажатлари акс эттирилади.

«Суғурта тўловлари» моддасида қишлоқ хўжалиги экинларининг ҳосили ва кўп йиллик экинлар, қишлоқ хўжалиги ҳайвонлари, қуён, асалари оилалари ва шу қабилар бўйича давлат мажбурий суғурта тўловларига оид харажатлар ҳисобга олинади. Бу тўловлар тегишли экинларнинг таннархига бевосита олиб борилади. Бу моддада маҳсулотни ишлаб чиқаришда бевосита фойдаланиладиган бино, иншоот, машина, ускуна, инвентар ва бошқа асосий воситаларнинг суғурта тўловлари ҳам ҳисобга олиб борилади. Бундай суғурта тўловлари маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланадиган харажатларга мутаносиб равишда экин ва маҳсулот турлари бўйича тақсимланади.

«Бошқа харажатлар» моддасида маҳсулотни ишлаб чиқаришга бевосита дахлдор, аммо юқорида кўриб чиқилган моддалардан бирортаси ҳам киритилмайдиган харажатлар акс эттирилади.

12.2. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот қирмининг дастлабки ҳисоби

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг дастлабки ҳисоби уларнинг алоҳида моддалари бўйича қуйидаги тартибларга кўра ва гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади (12.1-жадвалга қаранг):

12.1-жадвал

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоб-китоб қилиш тартиби

Харажат моддалари	Ҳисобга олиш тартиби	Гувоҳлик берувчи ҳужжат
1 Мехнат харажатлари	Наряд бўйича ишланган соат миқдорини 1 соатлик тарифга кўпайтириш йўли билан топилади	Наряд, табель, ҳисоб-тўлов қайдномаси
2. Ижтимоий суғуртага ажратма	Ҳисобланган иш ҳақини белгиланган ставкага кўпайтириш йўли билан топилади	Махсус ҳисоб-китоб
3 Уруғлик сарфи	Экин тури бўйича экилган майдон ҳажминини 1 га ерга сарфланган уруғлик миқдорига ва 1 кг уруғликнинг ҳақиқий таннархига кўпайтириш йўли билан топилади	Уруғлик сарфи далолатномаси
4. Ўғит сарфи	Экин тури бўйича экилган майдон ҳажминини 1 га ерга сарфланган ўғит миқдорига ва 1 т ўғитнинг ҳақиқий таннархига кўпайтириш йўли билан топилади	Ўғит сарфи далолатномаси

5. Екинги сарфи	Экин гурлар уртасида кишлоқ хўжалик техникаси ва бошқа транспортларнинг ҳар бир соҳада ишлаган вақти миқдорига (соатига) қараб тақсимланади	Механикнинг рапорти, нарядлар, йўл варақалари
6. Суғурта тўловлари	Ҳар бир маҳсулот тури бўйича ҳисобланган суғурта тўлови бўйича	Суғурта полиси, шартнома
7. Иш ва хизматлар	Ҳисоб сиесатида белгиланган тартиб бўйича тақсимланади	Бош агроном томонидан тузиладиган маҳсуе тақсимлаш ҳисоб-китоби
8. Ердамчи ишлаб чиқариш харажатлари	Ҳисоб сиесатида белгиланган тарғиб бўйича тақсимланади	Маҳсуе тақсимлаш ҳисоб-китоби
9. Умумишлаб чиқариш харажатлари	Ҳисоб сиесатида белгиланган тарғиб бўйича тақсимланади	Маҳсуе тақсимлаш ҳисоб-китоби

Дехқончилик ишлаб чиқаришнинг пировард натижаси бўлиб етиштирилган маҳсулотлар ҳисобланади. Маҳсулот таннархига уларнинг кирим қилиш-топшириш жойигача қилинган харажатлар киритилади. Маҳсулотларнинг кирим қилиш-топшириш жойи бўлиб қуйидагилар ҳисобланади (12.2-жадвал).

Дехқончилик маҳсулотлари кирими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

1. Дон ва бошқа маҳсулотларни даладан жўнатниш реестри – донли экин маҳсулотлари кирими расмийлаштирилади.

2. Кишлоқ хўжалиги маҳсулотларни келиш қундалиги – сабзавот, мева, полиз маҳсулотларини кирим қилишда расмийлаштирилади.

3. Пахта терими тўғрисида қунлик маълумот - пахта хомашёсини кирим қилишда тузилади.

12.2 - жадвал

Дехқончилик маҳсулотларни кирим қилиш - топшириш жойлари

Маҳсулот тури	Кирим-топшириш жойи
1. Пахта	Франко-дала
2. Дон	Франко-дала (сақлаш жойи)
3. Картошка, полиз экинлари, сабзавот, қанд лавлагли	Франко-дала (сақлаш жойи)
4. Мевалар, резавор, узум, тамаки, маҳорка ва чой барғи, доривор эфир мой экинлари ва гулчилик маҳсулотлари	Франко-қабул қилиш (сақлаш) жойлари
5. Ўт, зигир, сабзавот ва бошқа экинлар уруғлари	Франко-сақлаш жойлари
6. Озуқа учун кўк масса	Франко-истеъмол жойи
7. Сомон, ҳашак	Франко-сақлаш жойи

4. Дағал ва ширали озуқаларнинг кирим далолатномаси - озуқаларни кирим қилиниши расмийлаштирилади.

5. Ўсимликчилик маҳсулотларини саралаш ва қуритиш далолатномаси – донли экин маҳсулотларини саралашда расмийлаштирилади.

6. Дон ва бошқа маҳсулотлар ҳаракати қайдиномаси - донли экин маҳсулотларини йиғиштириб олиш мавсуми даврида расмийлаштирилади.

12.3. Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби

Деҳқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2000 «Асоени ишлаб чиқариш счётлари» тизимида олиб борилади. Ушбу счётлар тизимида деҳқончилик соҳаларига қараб қуйидаги счётларни ишчи счётлар режасида очиш мумкин: 2011 «Пахтачилик»; 2012 «Ғалтачилик»; 2013 «Сабзавотчилик» ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби деҳқончилик соҳаларининг йўналишларига қараб юритилади. Масалан, 2013 «Сабзавотчилик» счёти бўйича қуйидаги аналитик счётларни очиш мумкин: картошка, помидор, пиёз, сабзи, қарам ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг (2011, 2012, 2013) дебетида ҳақиқатда қилинган харажатлар акс эттирилади. Бунда, мос равишда харажатларининг моддаларига кўра қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 1010-1090 - материал харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 6510 - экинларни суғурталаш харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 2310 - ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига;

Дебет 2011,2012,2013 Кредит 2510 - умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг кредитида ҳисобот йили давомида олинган маҳсулотлар режа таннари бўйича акс эттирилади, яъни унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2810 Кредит 2011, 2012, 2013.

Йил бошидаги тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари ҳисобот давр харажатларига киритилади. Йил охиридаги тугалланмаган ишлаб чиқариш кузги экинларни экиш харажатлари бўйича инвентаризация йўли билан топилади.

ҳисобот йили охирида ҳар бир соҳа бўйича етиштирилган маҳсулотларнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари ҳисоб-китоб қилинади.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси барча маҳсулотлар бўйича қуйидагича топилади:

$$Тф = (Тх - Тр) * Мц$$

Бу ерда:

Тф – бир бирлик маҳсулот режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ суммаси;

Тх – бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи;

Тр – бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи;

Мц – етиштирилган маҳсулотнинг миқдори (ц).

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси мос равишда ишлаб чиқариш харажатлари счётларида «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усуллари бўйича акс эттирилади. Бунда режа таннархи ҳақиқий таннархдан юқори бўлган ҳолларда «қизил ёзув» усули, режа таннархи ҳақиқий таннархдан паст бўлганда эса «қўшимча ёзув» усулидан фойдаланилади.

Қизил ёзувлар ёки қўшимча ёзувларни қайси корреспонденцияланадиган счётларга берилишини аниқлашда етиштирилган маҳсулотларнинг тўлиқ сотиб юборилганлиги, ишлатилганлиги ҳамда омборда тайёр маҳсулот сифатида сақланаётганлиги эътиборга олиниши керак. Чунончи, тўлиқ сотиб юборилган маҳсулотлар бўйича режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ сўммалари бевосита 9130 «Сотиш таннархи» счётига, қисман сотилган маҳсулотлар бўйича ушбу фарқ уларнинг сотилган ва омборда сақланаётган қисмларини акс эттирувчи счётлар ўртасида тақсимланиши лозим. Ўз мақсадларида ишлатилган маҳсулотлар (масалан, ем-хашакларни чорва молларига берилиши) бўйича режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ мос равишдаги ишлаб чиқариш счётларига олиб борилиши керак.

Барча етиштирилган маҳсулотлар бўйича ҳақиқий таннарх ва режа таннарх ўртасидаги фарқ суммаларининг ҳисоб-китоби ҳамда уларни тегишли счётларда акс эттириш тартиби мисол тариқасида 12.3-жадвалда келтирилган.

Ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисидаги маълумотлар махсус «Ишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот»да (18-шакл) жамланади.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қуйидаги махсус реестрларда юритилади:

- «Ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси»;
- «Дехқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси».

12.3-жадвал

Дехқончилик тармоғи соҳаларида етиштирилган маҳсулотларнинг режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ ҳисоб-китоби

Маҳсулот	Миктори, и	Ҳақиқий таннарх, сўм			Сумма, сўм	Корр. ҳисоблар	
		режа	ҳақиқат	фарқ (+,-)		Д	К
Пахта	1500	38000	37000	-1000	-1500000	9110	2010
Дон	2250	15500	14000	-500	-1125000	9110	2010
Дон чиқити а) сотилган б) чорвага	1000 800 200	7725	8000	+275	+275000 +220000 +55000	9110 2020	2010 2010
Сомон а) сотилган б) чорвага	2300 300 2000	150	155	+5	+11500 +1500 +10000	9110 2020	2010 2010
Помидор	350	10000	11000	+1000	+350000	9110	2010
Пиез а) сотилган б) қолдик	200 150 50	20000	20600	+600	+120000 +90000 +30000	9110 2810	2010 2010
Карам	250	5000	6000	+1000	+250000	9110	2010
Картошка а) сотилган б) қолдик	200 150 50	32000	33500	+1500	+300000 +225000 +75000	9110 2810	2010 2010
Сабзи	320	8000	8500	+500	+160000	9110	2010

12.4. Дехқончилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари

Дехқончилик ишлаб чиқаришида асосий, ёндош ва ёрдамчи маҳсулот тушунчалари бир-биридан фарқланади.

Асосий маҳсулот деганда қишлоқ хўжалигининг ихтисослашган соҳасини юритишда етиштирилиши бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури тушунилади.

Ёндош маҳсулот асосий экинлардан асосий маҳсулотлар билан бир вақтда олинади ва истеъмол хусусиятларига кўра асосий маҳсулотга ўхшаш маҳсулотдир.

Ёрдамчи маҳсулот - бу асосий маҳсулот билан бир вақтда олинadиган, аммо хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот.

Дехқончиликда ҳар бир алоҳида қишлоқ хўжалиги экиндан олинadиган маҳсулот тури калькуляция объекти ҳисобланади. Бир экиндан айни бир вақтда ҳар хил хусусиятдаги маҳсулот олинishi туфайли дехқончилик маҳсулоти таннархини калькуляция қилишда бевосита ва билвосита усуллардан фойдаланилади. Чунончи, харажатларни маҳсулот таннархига бевосита ўтказиш усули бир экиндан фақат битта маҳсулот тури олинadиган ҳолларда фойдаланилади. Бунда бир бирликнинг таннархи мазкур экинни етиштиришга сарфланган жами харажатлар суммасини олинган маҳсулот миқдорига бўлиш орқали топилади. Айрим қишлоқ хўжалиги экинларидан турли маҳсулотлар олинганда алоҳида маҳсулот турлари бирлиги таннархини аниқлашда жами харажатларни умумий бўлган белгиларидан бирининг миқдорий қийматига муганосиб тақсимлаш усули қўлланилади.

Дехқончилик маҳсулотлари таннархини ҳисоблаш хусусиятларини уларнинг айрим турлари бўйича кўриб чиқамиз.

Дон экинлари. Дон экинларини экиш ва йиғиштириш харажатлари (донни хирмонда тозалаш ва қуритиш харажатлари қўшилиб) дон, дон чиқитлари ва сомоннинг таннархини ташкил қилади. Дон ва дон чиқитларнинг таннархини аниқлаш учун, авваламбор, унга тегишли жами харажатларда сомоннинг белгиланган қиймати чегириб ташланади. Қолган харажатлар дон ва дон чиқитларининг таннархини ташкил этади. Доннинг таннархини аниқлаш учун дон чиқитлари (лабораторияда аниқланган доннинг миқдорига караб) соф донга айлантирилади. Сўнгра уларга тегишли жами харажатлар шартли дон миқдорига бўлиниб 1 центнер (ц) доннинг таннархи аниқланади. Юқоридаги тартибга кўра дон бўйича бир бирлик (1 ц) маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи жорий ҳисоб регистрлари маълумотлари бўйича қуйидаги формула асосида ҳисоб-китоб қилинади:

$$T_x = ((X_{ж} - T_o) - C_{рт}) / (D + Ч_{дм})$$

Бу ерда:

X_ж - жами харажатлар (2012 счётнинг бош қолдиғи ва дебет айланмаси суммалари биргаликда олинганда);

T_о - йил охирига тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари;

Срт - сомоннинг режа қиймати;

Д - доннинг миқдори (ц.);

Ч_{дм} -чиқитнинг донга айлангирилган миқдори (ц.).

Ўз навбатида:

$$\text{Ч}_{\text{дм}} = (\text{Ч} \times \Phi) / 100 \%$$

Бу ерда:

Ч – дон чикити миқдори (ц.);

Φ –чиқитдан дон чиқиш фоизи.

Мисол. Кузги бугдой ҳосили йиғиштириб ва тозалаб олингандан кейин 1000 ц дон, 200 ц дон чиқити ва 600 ц сомон олинган, дейлик. Ушбу ҳосилни етиштириши ва хирмонда тозалаш учун 13600000 сўм сарфланган. Сомоннинг меъёрий харажатлар қиймати 600000 сўмни ташкил этади. 1 ц сомоннинг таннархи эса - (600000:600) 1000 сўмни ташкил этади. У ҳолда дон ва дон чиқитига тегишли харажатлар 13000000 (13600000-600000) сўмга тенг.

Дон чиқити (чори)ни донга ўтказиш фоизи – 50 % десак, у ҳолда донга айлангирилган чиқит миқдори 100 ц (200*50 %), жами шартли дон миқдори эса 1100 ц (1000+100) га тенг.

1 ц шартли доннинг таннархи 11818 сўмни (13000000:1100) ташкил этади.

Сомон каби жўхориюя барги, гўзаюя, кунгабоқар тупгули, қарам барги, шох-шабба (тут) ва бошқа ёрдамчи маҳсулотларнинг таннархи ушбу маҳсулотларни йиғиштириш, пресслаш, ташиш, ғарамлаш ва тайёрлашга оид бошқа ишлар харажатлари асосида белгиланган меъёрлар бўйича уларга сарфланган харажатлардан келиб чиқиб аниқланади.

Полиз экинлари. Полиз экинлари бўйича харажатлар умумий ҳолда олиб борилганда уларнинг айрим турлари бўйича 1ц ҳосилнинг таннархини ўстириш ва ҳосилни йиғиштиришга тааллуқли барча харажатларни маҳсулот массасига тақсимлаб аниқланади. Бунда харажатлар айрим экинларга маҳсулот реализациясидан тушган даромадга мутаносиб тақсимланади. Чунончи, сабзавотчилик соҳасида алоҳида маҳсулот турига тўғри келадиган ҳақиқий харажатлар (Мх) ҳар бир маҳсулот сотиш қийматини жами сабзавотларни сотишдан олинган соф тушумдаги ҳиссасига (Сх) қараб қуйидагича аниқланади:

$$\text{Мх} = (\text{Хж} \times \text{С}) / 100 \%$$

Ўз навбатида:

$$\text{Сх} = (\text{С м} / \text{Сжм}) \times 100 \%$$

Бу ерда:

Хж – жами харажатлар;

См – ҳар бир маҳсулот бўйича сотиш ҳажми;

Сжм – жами маҳсулотлар бўйича сотиш ҳажми.

Сабзавотчилик соҳасига сарфланган харажатларни етиштирилган маҳсулотлар ўртасида тақсимлаш тартиби мисол тариқасида 12.4-жадвалда келтирилган.

12.4-жадвал

Сабзавотчилик соҳаси харажатларининг маҳсулотлар ўртасида тақсимоти

Маҳсулот тури	Ҳосил, ц	1 ц сотиш баҳоси, сўм	Сотиш қиймати, сўм	Ҳиссаси, %	Харажат суммаси, сўм	1 бирлик маҳсулот таннархи, сўм
1	2	3	4	5	6	7
Помидор	100	15000	1500000	9.1	1228550	12285
Пиза	150	20000	3000000	18.3	2470610	16470
Карам	120	8000	960000	5.8	783035	6525
Картошка	200	45000	9000000	54.7	7384830	36924
Сабзи	110	18000	1980000	12.1	1633575	14850
Жами			16440000	100.0	13500600	

Изоҳ: а) 6-устунда ҳар бир маҳсулот турларига тўғри келадиган харажатлар уларнинг сотиш ҳажмини жами маҳсулот сотишдаги ҳиссасини (5-устун) барча маҳсулот турларига қилинган жами харажатлар суммасига (6-устуннинг жами суммасига) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топилади;

б) 7-устун = 6-устун / 2-устун.

Маккажўхори. 1 ц маккажўхори донининг таннархини ҳисоблашда дон қабул қилиш пунктларида суткалик ўртача намуналарни суткадаги доннинг базис намлигини (маккажўхори сутасидаги доннинг базис намлиги 22 фоиз кўламида қабул қилинган) ҳисобга олиб янчиш натижасида аниқланган сўталардан куруқ донга ўтказиш хўжаликнинг давлатга сотган маккажўхори сўталаридан базис намликдаги дон чиқишининг ўртача фоизидан аниқланади. Бу фоиз қабул қилинган дон нақладнойлари регистрларининг маълумотларидан олинади. 1 ц маккажўхори донининг таннархи ишлаб чиқариш харажатларини жўхориюяларини йиғиштириш сарфлари ва қийматини истисно қилиб, дон массасига тақсимлаб аниқланади.

Пахта. 1 ц пахтанинг таннархи уни етиштириш ва йиғиштириш (ғўзаюя бундан мустасно) харажатлари суммасини унинг ҳисобга олинган (кондиция) миқдорига тақсимлаб аниқланади. Пахтанинг таннархи алоҳида навлар бўйича аниқланганда харажатларнинг

умумий суммаси унинг харид нархларининг қийматига мутаносиб тақсимланади.

Лавлаги. 1 ц лавлаги илдиз меvasининг ишлаб чиқариш таннари (фабрикада ишлатилган ва туганаги) уларни қанд лавлагининг (фойдаланиладиган баргининг қиймати харажатлардан чегириб ташлангач) физик массасига бўлиб аниқланади.

Тамаки. Тамаки ва мохорка хом ашёсининг таннари ишлаб чиқариш харажатларининг умумий суммаси ва хом ашёнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб, харажатларни маҳсулотнинг алоҳида турларига уларнинг харид баҳоларидаги қийматига мутаносиб тақсимлаб аниқланади. Уруғчиликда 1 ц тамаки, мохорка хом ашёси, уруғнинг таннари муайян маҳсулотни ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли суммаси ва хомашё, уруғнинг ҳисобга олинган массасидан келиб чиқиб аниқланади.

Картошка. 1 ц картошканин таннари картошкани етиштиришга тааллуқли барча харажатларни палак қийматини чегириб, картошка ҳосилига тақсимлаб аниқланади.

Мева ва узумлар. 1 ц мева ва узум таннари харажатларининг умумий суммасини маҳсулот массасига (турлар, навлар бўйича) тақсимлаб аниқланади.

Чой. Сараланган чой барги таннарини аниқлашда харажатларнинг умумий суммасидан дағал чой барги, кофеин учун таркибий материал ва уруғнинг харид нархларидаги баҳоси чегирилади. 1 ц сараланган чойнинг таннари шу маҳсулотга ўтказилган харажатларни сараланган чой барги массасига бўлиб аниқланади.

Таянч иборалар

Дехқончилик - бевосита инсон ва жонли ҳайвонлар томонидан истеъмол қилинадиган, ишлаб чиқаришга моддий асос ҳисобланадиган ўсимликлар, экишлар, хомашё ва материалларни етиштириш (ишлаб чиқиш) билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Дехқончилик жараёнлари – булар ерни экишга тайёрлаш, экиш, парваришлаш, ҳосилни йиғиб олиш каби жараёнлар.

Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатлари – ерни экишга тайёрлаш харажатлари, экиш харажатлари, экинни парваришлаш харажатлари ва ҳосилни йиғиб олиш, омондорга етказиш ва уни сақлаш билан боғлиқ барча харажатлар мажмуаси.

Уруғлик сарфи – экин тури бўйича экилган майдон ҳажмини 1 га ерга сарфланган уруғлик миқдорига ва 1 кг уруғликнинг ҳақиқий таннарига кўпайтириш йўли билан топилган сумма.

Ўғит сарфи – экин тури бўйича экилган майдон ҳажмининг 1 га ерга сарфланган ўғит миқдори а ва 1 кг ўғитнинг ҳақиқий таннархи а кўпайтирилиши билан топишган сумма.

Асосий маҳсулот - кишлоқ хўжалигининг ихтисослашган соҳасини юрғитишда етиштирилиши бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури.

Ёндош маҳсулот - асосий экинлардан асосий маҳсулотлар билан бир вақтда олинадиган ва истеъмол хусусиятларига кўра асосий маҳсулотга ўхшаш маҳсулот.

Ёрдамчи маҳсулот - асосий маҳсулот билан бир вақтда олинадиган, аммо хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот.

Бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи - кишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштиришга сарфланган жами харажатлар суммасининг олинган маҳсулот миқдорига нисбати.

Бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи - кишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштиришга сарфланадиган жами харажатлар суммасининг олинадиган маҳсулот миқдорига нисбати.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси – бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқни жами етиштирилган маҳсулот миқдорига кўпайтиришда топишган сумма.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Деҳқончиликда харажатлар объекти ҳисобланмайди:

- а) боғдорчилик;
- б) полизчилик;
- г) куйчилик;
- д) сабзавотчилик.

2. «Қаҳрамов» фермер хўжалигида 20 __ йилда пахта ва дон етиштиришга

қуйидаги харажатлар қилинган:

Харажат моддалари	Суммаси
Иш ҳақи харажатлари	
- пахта	6000000
- дон	2000000
Иш ҳақидан ижтимоий сўғургага ажратма:	
- пахта	1440000
- дон	480000
Уруғлик	
- пахта	1200000
- дон	560000
Ўғитлар	
- пахта	3800000
- дон	1500000
Екилги ва мойлаш материаллари	
- пахта	2500000
- дон	680000
Сўғурта тўловлари	
- пахта	500000
- дон	100000
Иш ва хизматлар	
- пахта	800000
- дон	200000
Ёрдамчи ва умуминшаб чикариш харажатлари:	
- пахта	1100000
- дон	700000

Қўшимча маълумотлар:

1.20 __ йилда олинган ялпи ҳосил:

- пахта бўйича 600 ц., 1 ц. режа таннархи 30 000 сум;
- дон бўйича: дон 260 ц., 1 ц. режа таннархи 20 000 сум, дон чиқиги 20 ц. (дон чиқиш фоизи – 50 %), 1 ц. режа таннархи 10 000 сўм, сомон 50 ц., 1 ц режа таннархи 4000 сум.

2. Ўртача 1 ц. маҳсулотнинг сотиш баҳоси: пахта 50 000 сўм, дон 34 000 сум, дон чиқиги 17 000 сум;

3. Донли экинлар бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш йил бошига 3000000 сум, йил охирига 2900000 сўм.

4. Олинган пахта, дон ва дон чиқиги тўлиқ сотилган, сомон эса, тўлиқ чорвага берилган.

2. Олинган пахтанинг режа ташархи суммасини топинг ва унга бухгалтерия ёзувини беринг.

а) Дт 2810 Кт2010 18000000; б) Дт 2810 Кт2010 17340000;

в) Дт 9110 Кт2010 18000000; г) Дт 9110 Кт2010 17340000.

3. 2-тест маълумотлари асосида пахтанинг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқ суммасини аниқлаш ва унга бухгалтерия ёзувини беринг:

а) Дт 2810 Кт2010 420000 – қизил ёзув;

б) Дт 2810 Кт2010 660000- қўшимча ёзув;

в) Дт 9110 Кт2010 660000 – қизил ёзув;

г) Дт 9110 Кт2010 420000 – қўшимча ёзув.

4. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида олинган сомоннинг режа ташархига бухгалтерия ёзуви беринг:

а) Дт 1110 Кт 2010; 200 000 б) Дт 2090 Кт 2010 200 000;

в) Дт 2810 Кт 2010; 300 000 г) Дт 9110 Кт 2010 200 000.

5. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида 1 ц доннинг ҳақиқий ташархини топинг:

а) 22666,67 сўм; б) 24333,33 сўм; в) 20000,0 сўм; г) 20866,67 сўм.

6. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида 1 центнер дон чиқиги ҳақиқий ташархини топинг:

а) 11333,33 сўм; б) 12166,67 сўм; в) 10000,0 сўм; г) 10433,34 сўм;

7. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида олинган доннинг режа ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммасини топинг ва унга бухгалтерия ёзуви беринг:

а) Дт 9010 Кт 2010 693334,2 сўм – қўшимча ёзув;

б) Дт 2810 Кт 2010 1126665,8 сўм – қизил ёзув;

в) Дт 2090 Кт 2010 1126665,8 сўм – қизил ёзув;

г) Дт 9110 Кт 2010 693334,2 сўм – қўшимча ёзув.

8. 2-тестда келтирилган маълумотлар асосида олинган дон чиқиги режа ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммасини топинг ва унга бухгалтерия ёзуви беринг:

а) Дт 9010 Кт 2010 26666,6 сўм – қўшимча ёзув;

б) Дт 2810 Кт 2010 43333,4 сўм – қизил ёзув;

- в) Дт 2090 Кт 2010 43333,4 сўм – қизил ёзув;
г) Дт 9110 Кт 2010 26666,6 сўм – қўшимча ёзув.

9. Қишлоқ хўжалик мақсулотлари ҳисобот йили мобайнида қайси баҳосига кўра кириш қилинади?

- А) Соғиш баҳоларида Б) ҳақиқий таннархида
В) Режа таннархида Г) ўртача баҳоларида

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва соғиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎЗР. ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БХМС № 1 «ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». ЎЗР. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

7. БХМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎЗР. АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

8. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

9. Санаев Н. С. Қишлоқ хўжалигида бухгалтерия ҳисоби, назорат ва молиялаштиришнинг долзарб масалалари. –Т.: Мехнат, 1991.- 104 б.

10. Санаев Н.С. Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. - Т.: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси, 2006.- 145 б.

11. Дўстмуродов Р., Машарипов О. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. – Т.: 2007.- 94 б.

12. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

13-БОБ. ЧОРВАЧИЛИК ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА МАҲСУЛОТ ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

13.1. Чорвачилик харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи

Чорвачилик деҳқончиликлари сингаги кишлоқ хўжалигининг муҳим тармоғи ҳисобланади. Бу тармоқ олдида турган бош вазифа аҳолини гўшт, суг, тухум, балиқ ва бошқа маҳсулотлар билан таъминлаш, шунингдек ишлаб чиқариш корхоналарини чорвачиликдан олинадиган хомашё ва материаллар билан таъминлаш ҳисобланади.

Чорвачилик тармоғи ўз ичига қорамолчиликлари, қўйчиликлари, чўчкачиликлари, паррандачиликлари, йилқичиликлари, пиллачиликлари, асаларичиликлари, балиқчилик, пиллачилик ва бошқаларни олади. Чорвачиликнинг ҳар бир тармоғи, ўз навбатида, турли гуруҳларга бўлинади. Чунончи, республикамизда кенг тарқалган чорвачиликнинг алоҳида тармоқларини қуйидаги гуруҳларга ажратилади (13.1-жадвал).

13.1-жадвал

Чорвачилик тармоқлари ва уларда харажат объектлари

Тармоқлар	Харажат объектлари
1 Қорамолчилик	1 Суг йўналишида <ul style="list-style-type: none"> • асосий пода • ёш ва боқувдаги моллар 2 Гўшт йўналишида <ul style="list-style-type: none"> • асосий пода ва саккиз ойгача бўлган моллар • саккиз ойдан катта букалар ва боқувдаги моллар
2 Қўйчилик	Гўшт йўналишида <ul style="list-style-type: none"> • асосий пода ва саккиз ойгача бўлган қўйлар • саккиз ойдан катта қўчқорлар ва боқувдаги қўйлар
3 Чўчкачилик	1 Асосий пода 2 Икки ойдан тўрт ойликкача бўлган чўчкалар 3 Тўрт ойликдан катта чўчкалар
4 Паррандачилик	1 Тухум йўналишида 2 Гўшт йўналишида

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларини худди деҳқончилик ишлаб чиқаришдагидек турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин. Чунончи, *иқтисодий мазмунига кўра* чорвачилик харажатлари қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

**моддий харажатлар* – чорвачилик ишлаб чиқаришга сарфланган барча моддий харажатлари (ем-хашак, дори-дармонлар, тўшаш материаллари, ёқилғи ва бошқа материаллар);

**меҳнат харажатлари* – чорвачилик ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

**ижтимоий суғуртага ажратмалар* – чорвачилик ишлаб чиқариши билан банд бўлган ходимларга ҳисобланган иш ҳақи фонидан Пенсия жамғармасига мажбурий ажратма;

**амортизация* – чорвачилик ишлаб чиқаришга алоқадор асосий воситалар ва номоддий активларга ҳисобланган эскириш суммаси;

**бошқа харажатлар* – чорвачилик ишлаб чиқаришга тегишли барча ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатлари.

Калькуляция моддалари бўйича чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги моддаларга ажратилган ҳолда акс эттирилади:

1. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар;
2. Ем-хашак.
3. Дори-дармонлар.
4. Тўшаш материаллари.
5. Иш ва хизматлар.
6. Асосий воситаларни сақлаш харажатлари.
7. Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари.
8. Суғурта тўловлари.
9. Бошқа харажатлар.

«Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага ажратмалар» моддасида чорва молларини ўстириш, парваришlash, боқиш, соғиш, жунни қирқиш ва шу каби бошқа ишлар билан банд бўлган ишчилар меҳнатига ҳақ тўлаш, меҳнат таътилларига ҳақ тўлаш ҳамда бу суммаларга нисбатан ҳисобланган тегишли ижтимоий суғурта ажратмалари ҳисобга олинади. Бу харажатлар бошланғич ҳужжатлар асосида бевосита тегишли чорва моллари ва иш турларига ўтказилади.

«Ем-хашак» моддасида чорва молларини боқиш учун сарфланган ем-хашаклар ҳисобга олинади.

«Дори-дармонлар» моддасида чорва молларини парваришlashда сарфланган дори-дармон препаратлари харажатлари ҳисобга олинади.

«Тўшаш материаллари» моддасида чорва моллари сақланаётган жойларда моллар тагига тўшаладиган материал харажатлари киритилади.

«Иш ва хизматлар» моддасида чорвачилик фермаларига бошқа корхона ва ташкилотлар томонидан кўрсатиладиган ишлаб чиқариш характеридаги хизматларга ҳақ тўлаш харажатлари акс эттирилади.

«Асосий воситаларни сақлаш харажатлари» моддасида бевосита ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар киритилади. Уларга бу асосий воситаларга хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш харажатлари, амортизацияси ажратмалари ва тузатиш харажатлари киритилади.

Асосий воситаларни сақлаш ва улардан фойдаланиш харажатларига асосий воситаларга хизмат кўрсатувчи ходимларнинг меҳнат ҳақлари, ижтимоий суғуртага ажратмалар, ёқилғи ва мойлаш материаллари, ёрдамчи ишлаб чиқариш, шунингдек чет ташкилотлар хизматлари ва бошқа харажатлари киритилади.

Тузатиш харажатларига, аввало, таъмирлаш устахоналарининг харажатлари киритилади.

Амортизация харажатларини асосий воситалар бўйича амортизация ажратмалари ташкил қилади. Амортизация ажратмалари ҳар ойда алоҳида «Чорвачиликда ишлатиладиган асосий воситалар бўйича тақсимланган амортизация» аналитик счётида қайд этиб борилади. Йил охирида асосий воситаларнинг эскириш суммаси чорва моллари гуруҳлари ва иш турлари бўйича тақсимланади ва бу маҳсус қайднома орқали расмийлаштирилади. «Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар» счётида ҳисобга олинган жорий тузатиш харажатлари амортизация суммасига мутаносиб равишда тақсимланади.

«Ишлаб чиқариш ва бошқарувни ташкил этиш харажатлари» моддасида чорвачиликка доир умумишлаб чиқариш харажатлари акс эттирилади.

«Суғурта тўловлари» моддасида чорва молларини суғурта қилиш харажатлари ҳисобга олинади.

«Бошқа харажатлар» моддасида чорвачилик ишлаб чиқаришга бевосита дахлдор, ammo юқорида кўриб чиқилган моддаларга киритилмаган харажатлар акс эттирилади.

13.2. Чорвачилик харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг дастлабки ҳисоби уларнинг алоҳида моддалари бўйича гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади. **Чунончи:**

- меҳнат харажатлари - чорва молларини парваришлаш, боқиш, соғини ва бошқа ишларни бевосита олиб боровчи ишчилар (чўпонлар, сут соғувчилар, жун қирқувчилар ва бошқалар) томонидан бажарилган

ишларга гувоҳлик берувчи наряд, табель, сут соғиш ҳисоби журнали, ҳисоб-тўлов қайдномалари асосида ҳисобга олинади;

- ижтимоий суғуртага мажбурий ажратмалар маҳсус ҳисоб-китоб асосида ҳисобга олинади;

- ем-хашак харажатлари «Ем-хашак сарфлаш қайдномаси» (94-шакл) асосида ҳисоб-китоб қилинади;

- дори-дармонлар, тўшаш материалларининг сарфи маҳсус далолатномалар асосида ҳисобга олинади;

- бошқа турдаги ишлаб чиқариш харажатлари тегишли ҳужжатлар асосида ҳисобга олинади.

Чорвачилик тармоғида етиштириладиган маҳсулотлар турли-тумандир. Уларнинг асосийлари гўшт, сут, жун, тухум, гўнг, насл ҳисобланади. Айнан ушбу чорвачилик маҳсулотлари ва уларни етиштиришга доир ишлар харажатлар объекти, мос равишда, калькуляция объекти ҳисобланади.

Чорвачилик маҳсулотлари кирими қуйидаги ҳужжатлар билан расмийлаштирилади:

1. Сут соғиш ҳисоби журнали ((112-шакл) ва сут ҳаракати қайдномаси (114-шакл) - ушбу ҳужжатлар асосида сигирларни соғишдан олинган сутнинг кунлик ҳисоби ферма мудирлари томонидан юритилади.

2. Молларни сўйиш қайдномаси (100-шакл) ва накладнойлар – молларни сўйишда комиссия томонидан тузилади.

3. Жунни қирқиш ва қирим далолатномаси (116-шакл) – жун қирқиш пайтида комиссия томонидан тузилади.

4. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари кирими кундалиги (81-шакл) – асал, пилла, балиқ ва бошқа маҳсулотлар бўйича юритилади.

5. Тухумларни қабул қилиш ва саралаш далолатномаси ((109-шакл).

6. Туғилган молларни қабул қилиш далолатномаси (95-шакл).

7. Моллар вазнини тортиш қайдномаси (98-шакл).

8. Тирик вазнининг ўсишини аниқлаш ҳисоб-китоби (98 а-шакл).

13.3. Чорвачилик ишлаб чиқариши харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби

Чорвачилик ишлаб чиқариши харажатларининг синтетик ҳисоби 2020 «Асосий ишлаб чиқариш счётлари» тизимида олиб борилади. Ушбу счётлар тизимида чорвачилик соҳаларига қараб турли счётларни ишчи счётлар режасида очиш мумкин, масалан: 2021 «Қорамолчилик»; 2022 «Қўйчилик»; 2023 «Паррандачилик» ва бошқалар.

Ишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби чорвачилик соҳаларининг йўналишларига кўра юритилади. Масалан, 2023 «Паррандачилик» счёти бўйича қуйидаги аналитик счётларни очиш мумкин: тухум; гўшт ва бошқалар.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг (2021, 2022, 2023) дебетида ҳақиқатда қилинган харажатлар акс эттирилади. Бунда, мос равишда харажатларнинг моддаларига кўра қуйидаги ёзувлар қилинади:

- Дебет** 2021,2022,2023 **Кредит** 1010-1090 - материал харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 1110 – ўстиришда ва боқувдаги ўлган молларнинг қийматиغا;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6510 - молларни суғурталаш харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 2310 - ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига;
Дебет 2021,2022,2023 **Кредит** 2510 - умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Ишлаб чиқариш харажатлари счётларининг кредитида ҳисобот йили давомида олинган маҳсулотлар режа таннархи бўйича акс эттирилади, яъни унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2810 **Кредит** 2021,2022,2023.

Ҳисобот йили охирида чорвачилик ишлаб чиқаришининг ҳар бир соҳаси бўйича етиштирилган маҳсулотларнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари ҳисоб-китоб қилинади.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси барча маҳсулотлар бўйича қуйидагича топилади:

$$Тф = (Тх - Тр) \times Мц$$

Бу ерда:

Тф – бир бирлик маҳсулот режа ва ҳақиқий таннархлари ўртасидаги фарқ суммаси;

Тх – бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи;

Тр – бир бирлик маҳсулотнинг режа таннархи;

Мц – етиштирилган маҳсулотнинг миқдори.

Режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммаси мос равишда ишлаб чиқариш харажатлари счётларида «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усуллари бўйича акс эттирилади. Бунда режа таннархи ҳақиқий таннархдан юқори бўлган ҳолларда «қизил ёзув» усули, режа таннархи ҳақиқий таннархдан паст бўлганда эса «қўшимча ёзув» усулидан фойдаланилади.

Қизил ёзувлар ёки қўшимча ёзувларни қайси корреспонденцияланадиган счётларга берилишини аниқлашда олинган маҳсулотларнинг тўлиқ сотиб юборилганлиги, ишлатилганлиги ҳамда омборда тайёр маҳсулот сифатида сақланаётганлиги эътиборга олиниши керак. Чунончи, олинган наслнинг режа таннархи ва ҳақиқий таннархи ўртасидаги фарқ суммалари бевосита 1110 «ўстириш ва боқувдаги моллар» счётига, тўлиқ сотиб юборилган маҳсулотлар бўйича режа таннарх ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқ суммалари бевосита 9130 «Сотиш таннархи» счётига, қисман сотилган маҳсулотлар бўйича ушбу фарқ уларнинг сотилган ва омборда сақланаётган қисмларини акс эттирувчи счётлар ўртасида тақсимланиши лозим.

Бухгалтерия ҳисобининг комбинациялашган шаклида чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қуйидаги маҳсул реестрларда юритилади:

-«Ҳисобот даври харажат (сарф)ларини ҳисобга олиш қайдномаси»;

-«Чорвачилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот чиқишини ҳисобга олиш қайдномаси».

13.4. Чорвачилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари

Чорвачиликдан олинган маҳсулотлар асосий ва ёрдамчи маҳсулотларга бўлинади.

Чорвачилик тармоғида асосий маҳсулот деганда чорвачиликнинг ихтисослашган соҳасини юритишда олиниши бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури тушунилади. Чунончи, қорамолчиликда бош маҳсулот бўлиб гўшт, сут, насл (бузоқ), ўсган вазн ҳисобланади. Паррандачиликда тухум ва парранда гўшти бош маҳсулот ҳисобланади. Қўйчиликда бош маҳсулот бўлиб олинган кўзи ва жун ҳисобланади.

Чорвачилик соҳасида ёрдамчи маҳсулот деганда, асосий маҳсулот билан бир вақтда олинадиган, аммо хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот тушунилади, масалан гўнг, пат, қил, тери ва бошқалар.

Чорвачиликда унинг ҳар соҳаси, бу соҳаларнинг алоҳида йўналишларида калькуляция объекти турли маҳсулотлар ҳисобланади. Қуйида чорвачиликнинг айрим соҳа ва йўналишларида маҳсулот таннархини аниқлаш усуллари ва тартибига тўхталамиз.

Сут йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик. Сут йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик соҳасида калькуляция объекти сут ва насл (бузоқ) ҳисобланади. Бу соҳада таннархни калькуляция қилиш бирлиги 1 центнер сут ҳамда бир бош насл (бузоқ) ҳисобланади. Ушбу маҳсулотларнинг таннархини икки усулда аниқлаш мумкин:

1-усул – шартли маҳсулот таннархи орқали ҳисоблаш усули.

2-усул – ҳар бир маҳсулот таннархини индивидуал ҳисоблаш усули.

1-усул собиқ совет даврида энг кенг тарқалган усул эди. Унга мувофиқ сут йўналишидаги қорамолчиликда сут асосий маҳсулот, насл (бузоқ) эса сутга тенглаштирилаётган шартли маҳсулот, деб қаралар эди. Олинган насл (бузоқ) 1,5 коэффицентда шартли маҳсулотга, яъни сутга тенглаштирилар эди. 1 центнер сут ва 1 бош наслнинг таннархини аниқлаш учун ушбу усулда дастлаб сут йўналишидаги қорамолчиликка сарфланган жами ҳақиқий харажатлардан олинган ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг ва бошқалар)нинг қиймати чегириб ташланади. Шундан сўнг, топилган ҳақиқий харажатлар сутга айлангириб олинган маҳсулотнинг шартли бирликдаги миқдорига бўлинади ва шу йўл билан 1 центнер сутнинг таннархи топилади. 1 центнер сутнинг таннархига асосланган ҳолда кейин 1 бош наслнинг қиймати баҳоланади.

Сут йўналишидаги қорамолчиликда асосий маҳсулот бўлган сут ва насл (бузоқ) таннархининг 1-усулга мувофиқ ҳисоб-китоб қилиш тартибини қуйидаги мисолда кўриб чиқайлик.

Мисол. Фермер хўжалигининг сут йўналишидаги асосий подасини боқиш ва парваришлаш харажати 32505 минг сўм. Йил мобайнида олинган маҳсулотлар: сут 1200 ц, бузоқлар – 40 бош, гўнг 310 т ва қил – 0,3 ц. Бир тонна гўнгнинг режа таннархи 4000 сўм, бир центнер қилнинг режа таннархи 50000 сўм.

Юқоридаги шартли маълумотлар асосида қуйидаги ҳисоб-китобларни қиламиз:

(1) ёрдамчи маҳсулотнинг жами режа таннархи 1255 минг сўм $(310 \cdot 4000 + 0,3 \cdot 50000)$;

(2) Калькуляция қилинадиган шартли маҳсулот (сут)нинг миқдори 1260 центнер ($1200 + 40 \cdot 1,5$);

(3) Бир центнер сутнинг таннархи 24,8 минг сўм $[(32505 - 1255) / 1260]$;

(4) Жами бузоқларнинг таннархи 1488 минг сўм ($60 \cdot 24,8$);

(5) Бир бош бузоқнинг таннархи 37,2 минг сўм ($1488/40$).

Сут йўналишидаги қорамолчиликдан олинган сут ва бузоқнинг таннархини аниқлашнинг 2-усули ҳозирги пайтда республикамызда кенг қўлланилмоқда. Бу усулга мувофиқ олинган сут ва бузоқ таннархини аниқлаш учун дастлаб сут йўналишидаги қорамолчиликка сарфланган жами ҳақиқий харажатлар (ёрдамчи маҳсулотлар қиймати чегирилган ҳолда) аниқланади. Шундан сўнг жами ҳақиқий харажатларнинг 10 фоизи бузоқ таннархига, қолган 90 фоизи сут таннархига олиб борилади. Юқорида келтирилган мисолдаги маълумотлар асосида ушбу усулга кўра сут ва бузоқ таннархи қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

(1) жами ишлаб чиқариш харажатлари – 32505 минг сўм;

(2) таннархни ҳисоблашда чегириб ташланадиган ёрдамчи маҳсулотнинг қиймати 1255 минг сўм ($310 \cdot 4000 + 0,3 \cdot 50000$);

(3) таннархни ҳисоблашга асос қилиб олиннадиган ҳақиқий ишлаб чиқариш харажатлари 31250 минг сўм ($32505 - 1255$);

(4) сутнинг жами таннархи 28125 минг сўм ($31250 \cdot 90 \%$);

(5) бузоқларнинг жами таннархи 3125 минг сўм ($31250 \cdot 10 \%$);

(6) 1 ц сутнинг таннархи 23,4 минг сўм ($28125 / 1200$);

(7) 1 бош бузоқнинг таннархи 78,1 минг сўм ($3125 / 40$).

Йирик шохли қорамоллар болалари ҳамда боқувдаги молларни келгусида парвариш (ўстириш)га сарфланган харажатларни ҳисоб-китоб қилишда калькуляция объекти уларнинг ўсган вазни ва тирик вазни ҳисобланади.

Ҳисобот йилида молларнинг ўсган вазнини (ўв) уларнинг ҳар бир ҳисоб гуруҳи бўйича қуйидаги арифметик қурилма асосида топиш мумкин:

$$\dot{V}_v = (V_{до} + V_{ч}) - (V_{н} + V_{к} + V_{дб})$$

Бу ерда:

V_{до} – гуруҳга кирувчи моллар бошининг ҳисобот даври охиридаги жами тирик вазни;

V_ч – гуруҳга кирувчи молларнинг ҳисобот даврида чиқимга олинган бошининг жами тирик вазни (ўлган молларнинг тирик вазнисиз);

V_н – ҳисобот даврда олинган наслнинг (мол болаларининг) тирик вазни;

Вк – ҳисобот даврда четдан ўстириш ва боқувга кирим қилинган молларнинг тирик вазни;

Вдб – ҳисобот даври бошига жами мавжуд молларнинг тирик вазни.

Гуруҳга кирувчи молларнинг 1 центнер ўсган вазнининг таннархи шу гуруҳга кирувчи молларни парваришлаш ва ўстиришга қилинган ишлаб чиқариш харажатларидан ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг ва қил) қиймати чегириб ташлагандан сўнг қолган суммани ҳисобот даврида гуруҳ бўйича аниқланган ўсган вазн миқдорига бўлиш орқали топилади.

Гуруҳга кирувчи моллар бўйича 1 центнер тирик вазнининг таннархи (Тгв) қуйидаги арифметик қурилма ёрдамида аниқланади¹⁰:

$$\text{Тгв} = \frac{\text{Тдббк} + \text{Тўб} + \text{Тк} + \text{Тн}}{\text{Твдо} + \text{Твч}}$$

Бу ерда:

Тдббк – гуруҳга кирувчи молларнинг давр бошидаги баланс қиймати;

Тўб – ҳисобот даврида гуруҳга кирувчи молларни ўстириш ва парваришлаш харажатлари (ёрдамчи маҳсулотлар қийматисиз);

Тк – ҳисобот даврда четдан кирим қилинган молларнинг қиймати;

Тн – жорий йилда олинган насл (мол болалари)нинг қиймати;

Твдо – давр охирига гуруҳга кирувчи молларнинг жами тирик вазни;

Твч – ҳисобот даврида чиқимга олинган молларнинг жами тирик вазни (ўлган молларнинг тирик вазнисиз).

Ўстириш ва боқувдаги моллар бўйича 1 ц ўсган вазн ва 1 ц тирик вазн таннархини юқорида келтирилган арифметик қурилма асосида калькуляция қилиш тартиби 13.2-жадвалда келтирилган.

13.2-жадвалдан кўришиб турибдики, 1 центнер тирик вазнининг таннархи 588,9 минг сўмни (38278,0 / 65), 1 ц ўсган вазнининг таннархи 519,3 минг сўмни (7790,0 / 15) ташкил этган. Гуруҳга кирувчи моллар чиқимининг қиймати, мос равишда, (1) асосий подага ўтказилган ёш моллар бўйича 8834,0 минг сўмни (15*588,90), (2) соғилган ва моллар бўйича 5300,0 минг сўмни (9*588,9) ташкил этган.

Гўшт йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик. Гўшт йўналишидаги йирик шохли қорамолчилик соҳасида калькуляция объекти бўлиб ўсган вазн, 8 ойгача бўлган бузоқлар ва тирик вазн, шунингдек 8 ойдан ошган ёш моллар ҳамда боқувдаги йирик моллар бўйича уларнинг ўсган вазни ва тирик вазни ҳисобланади.

¹⁰ Гуруҳга кирувчи молларнинг тирик вазни уларнинг ҳар бирини тарозида тортиш йўли билан аниқланади ва маҳсуе далолатнома билан расмийлаштирилади.

Ўстириш ва боқувдаги моллар бўйича 1 ц ўсган вази ва 1 ц тирик вази таннархи калькуляцияси

Кўрсаткичлар	Корамоллар сон	Тирик вази. ц	Таннарх. минг сум
1. Илг бошига қолдиқ	45	45	26400,0
2. Ҳисобот йилида олинди:	46	20	11878,0
*насл	40	5	1488,0
*ўсган вази	-	15	7790,0
*четдан олинди	6	4	2600,0
Жами (1+2)	91	65	38278,0
3. Чиким:	16	24,3	14134,0
*асосий подага ўтказилди	10	15	8834,0
*соғилди ва бошига чикимлар	5	9	5300,0
*ўлди	1	0,3	-
4. Илг охирига қолдиқ	75	40,7	24144,0
5. Таннарх:			
*1 ц тирик вази			588,90
*1 ц ўсган вази			519,30

8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц ўсган вазининг таннархи қуйидаги кетма-кетликда ва тартибда аниқланади:

(1) Асосий пода (сигирлар ва хўкизлар), 2 ёшдан ошган буқа ва боқувдаги молларни боқиб ва парвардилаш, шунингдек 8 ойгача бўлган бузоқларни парвардилашга кетган жами харажатлар (ёрдамчи маҳсулот қиймати ҳегирилган ҳолда) топилади;

(2) 8 ойгача бўлган бузоқларнинг ҳисобот даврида ўсган вази топилади;

(3) Юқоридаги тартибнинг 1-бандида топилган жами сумма 8 ойгача бўлган бузоқларнинг ўсган вазига бўлинади. Шу йўл билан топилган сумма 8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц ўсган вазининг таннархини ташкил этади.

8 ойгача бўлган бузоқлар бўйича 1 ц тирик вазининг таннархини аниқлаш учун дастлаб асосий подага кетган сарф-харажатларга (ёрдамчи маҳсулот қиймати ҳегирилган ҳолда) ушбу гуруҳга кирувчи бузоқларнинг ҳисобот йили бошидаги баланс қиймати ҳамда четдан олинган бузоқларнинг қиймати қўшилиб уларнинг жами қиймати топилади. Топилган суммани йил охиридаги 8 ойгача бўлган бузоқлар ҳамда ҳисобот йилида чиким бўлган (ўлганлардан ташқари) бузоқларнинг жами вазига бўлиш орқали 1 ц тирик вазининг ўртача таннархи аниқланади. Ушбу ўртача таннарх жами 8 ойгача бўлган бузоқларнинг жами қиймати, шунингдек эмизикли бузоқларнинг ҳисобот йили охиридаги қийматини аниқлашга асос бўлади.

8 ойдан ошган ёш моллар ҳамда боқувдаги йирик моллар бўйича уларнинг ўсган вазни ва тирик вазнининг таннархи ҳам юқоридаги тартибга ўхшаш тарзда аниқланади.

Қўйчилик. Қўйчиликда калькуляция объекти асосан ўсган вазни (гўшт), тирик вазни, кўзи, жун ҳисобланади. Асосий маҳсулотнинг таннархи соҳага қилинган жами ишлаб чиқариш харажатларидан ёрдамчи маҳсулотлар (гўнг, ўлик туғилган ва туғилгандан кейин ўлган кўзилар териси, техник мақсадларда ишлагилган ўлган мол гўшти) қийматини айиргандан кейин қолган суммадан иборат бўлади. Ушбу сумма олинган маҳсулотлар ўртасида уларнинг сотиш баҳоси қийматидаги ҳиссасига қараб тақсимланади.

13.3-жадвал

Қўйчилик соҳасида маҳсулот таннархини аниқлаш ҳисоб-китоби

Маҳсулот тури	Ўлчов бирлиги	Маҳсулот сони	Маҳсулотларни сотиш баҳоларидаги қиймати, минг сўм	Маҳсулотнинг сотиш ҳажмидаги ҳиссаси, %	Ишлаб чиқариш харажатлари, минг сўм	Бир бирлик маҳсулот таннархи, минг сўм
Гўшт	ц	400	300000	92,7	264658	661,6
Жун	ц	100	20000	6,2	17701	177,0
Кўзи	бош	500	3750	1,1	3141	6,28
Жами	-	-	323750	100,0	285500	-

Мисол: Гўшт, жун ва кўзи йўналишига ихтисослашган фермер хўжалигининг жами харажатлари 285500 минг сўм. Олинган маҳсулотлар: (1) ўсган вазни (гўшт) 400 ц; жун 100 ц; олинган кўзилар сони 500 бош. Сотиш ҳажми (сотиш баҳоларида): гўшт - 30000 минг сўм; жун - 20000 минг сўм; кўзи - 3750 минг сўм.

Юқоридаги мисолда келтирилган шартли маълумотларга асосан қўйчиликдан олинган маҳсулотлар таннархининг ҳисоб-китоби 13.3-жадвалда келтирилган.

13.3-жадвалдан кўриниб турибдики, ўсган вазни (гўшт)нинг жами таннархи 264658 минг сўмни ($285500 \cdot 92,7\%$), 1 центнер гўштни таннархи 661,6 минг сўмни ($264658 / 400$), жун етиштиришга сарфланган жами харажатлар 17701 минг сўмни ($285500 \cdot 6,2\%$, 1 центнер жуннинг таннархи эса 177 минг сўмни ($17701 / 100$), кўзи етиштиришнинг жами таннархи 3141 минг сўмни ($285500 \cdot 1,1\%$), олинган 1 бош кўзининг таннархи 6,28 минг сўмни ($3141 / 500$) ташкил этган.

Паррандачилик. Паррандачиликда ишлаб чиқаришнинг турли йўналишлари ҳамда босқичларига қараб турлича асосий маҳсулотлар олинади. Чунончи, тухум йўналишидаги паррандачилик ишлаб чиқаришининг биринчи босқичида 1 кунлик жўжа, иккинчи босқичида боқувдаги жўжаларнинг ўсган вазни, кейинги босқичида эса олинган тухум асосий маҳсулот ҳисобланади. Мос равишда, ушбу маҳсулотлар таннархи калькуляция қилинади.

1 кунлик жўжаларнинг таннархи инкубацияга қўйилган тухумлар қиймати ҳамда инкубация харажатлари (меҳнат ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, электр энергияси, иситиш ва бошқа турдаги харажатлар) биргаликда олинган суммадан ёрдамчи маҳсулот қийматини чегириб ташлагандан сўнг қолган суммани олинган 1 кунлик жўжалар сонига бўлиш орқали топилади. Мисол учун, фермер хўжалиги 21 кундан иборат инкубацион даврга қўйилган 50000 дона тухумдан 49500 дона 1 кунлик жўжа олган, инкубацион пехнинг жами харажатлари жами 20500 минг сўмдан иборат бўлган дейлик. У ҳолда 1 дона бир кунлик жўжанинг таннархи ўртача 414 сўмни ($20500/49500$) ташкил қилади.

Бир кунлик жўжалар қирим қилинган кундан бошлаб, то 4-5 ойгача ўстириш ва боқувдаги моллар гуруҳига киритилади. Ушбу даврда калькуляция объекти ўсган вазни ҳисобланади. ўсган вазнининг таннархини топиш учун ўстириш ва боқувдаги товукларга сарфланган харажатлар (ёрдамчи маҳсулотлар қиймати чегирилган ҳолда) суммаси ҳисобот даврида ўстириш ва боқувдаги товукларнинг ўсган вазни миқдорига бўлинади.

Ўстириш ва боқувдаги товукларнинг тухум берувчи товуклар гуруҳига ўтказилган кундан бошлаб калькуляция объекти тухум ҳисобланади. Бир бирлик тухум таннархини топиш учун тухум берувчи товуклар гуруҳига сарфланган жами ишлаб чиқариш харажатлари (гўнг, пат, қанот қиймати чегирилган ҳолда) жами йиғинштириб олинган тухумлар сонига бўлинади.

Асаларичилик. Асал йўналишидаги асаларичиликда калькуляция объекти асал, асалари уяси, асалари сути, янги оила каби асосий ва ёндош маҳсулотлар ҳисобланади. Ушбу маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишда уларнинг барчаси белгиланган коэффициентларда шартли маҳсулотга (асалга) ўтказилади. Шундан сўнг барча турдаги шартли маҳсулотларнинг жами шартли маҳсулотдаги ҳиссаси топилади. Ушбу ҳисса асосида асаларичиликка сарфланган жами харажатлар маҳсулотлар ўртасида тақсимлаб чиқилади. ҳар бир турдаги

шартли маҳсулот бўйича топилган харажат шу турдаги маҳсулотнинг олинган миқдорига бўлиниб, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи топилади.

Балиқчилик. Балиқчиликда калькуляция объекти балиқ ва балиқ болалари ҳисобланади. Ушбу маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишда уларнинг барчаси белгиланган коэффицентларда шартли маҳсулотга (балиққа) ўтказилади. Шундан сўнг барча турдаги шартли маҳсулотларнинг жами шартли маҳсулотдаги ҳиссаси топилади. Ушбу ҳисса асосида балиқчиликка сарфланган жами харажатлар маҳсулотлар ўртасида тақсимлаб чиқилади. ҳар бир турдаги шартли маҳсулот бўйича топилган харажат шу турдаги маҳсулотнинг олинган миқдорига бўлиниб, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи топилади. Балиқ болаларига тўғри келадиган харажатлар балиқчилик соҳаси учун тугалланмаган ишлаб чиқариш харажатлари сифатида келгуси ҳисобот даврига ўтказилади.

Таянч иборалар

Чорвачилик - маҳсулот ва насл берадиган барча жонли ҳайвонларни етиштириш билан боғлиқ жараёнлар мажмуаси.

Чорвачилик тармоғи соҳалари - қорамолчилик, қўйчилик, чўчқачилик, паррандачилик, йилқичилик, пиллачилик, асаларичилик, балиқчилик, пиллачилик ва бошқалар.

Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатлари – маҳсулот ва насл берадиган барча жонли ҳайвонларни сотиб олиш, етиштириш, парвариш билан боғлиқ барча харажатлар мажмуаси.

Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари - чорва молларини парвариш, боқиб, соғиш ва бошқа ишларни бевосита олиб борувчи ишчилар (чўпонлар, сут соғувчилар, жун қирқувчилар ва бошқалар) томонидан бажарилган ишлар учун ҳисобланган иш ҳақи суммаси.

Ем-хашак харажатлари – чорва молларини етиштириш ва парвариш учун сарфланган ем-хашакларнинг пулда ифодаланган қиймати.

Дори-дармонлар сарфи – чорва молларини етиштириш ва парвариш учун сарфланган дори-дармонларнинг пулда ифодаланган қиймати.

Тўшаш материалларининг сарфи – бу чорва молларини етиштириш ва парвариш учун сарфланган тўшаш материалларининг пулда ифодаланган қиймати.

Чорвачилик тармоғининг асосий маҳсулоти - чорвачиликнинг ихтисослашган соҳасини юритишда олинган бош мақсад қилиб олинган маҳсулот тури (гўшт, сут, насл, ўсган вазн, тухум, жўжа, кўзи, жун, балиқ, асал ва бошқалар).

Чорвачилик соҳасида ёрдамчи маҳсулот - асосий маҳсулот билан бир вақтда олинган, аммо хусусиятига кўра иккинчи даражали маҳсулот (гўшт, пат, қил, тери ва бошқалар).

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Чорвачилик тармоғига куйидагиларнинг қайсилари киради:

- а) қорамолчилик; в) асаларичилик;
б) чўчқачилик; г) ҳаммаси.

2. Чорвачилик тармоғига куйидагиларнинг қайси бири кирмайди:

- а) қўйчилик; в) йилқичилик;
б) паррандачилик; г) тўғри жавоб йўқ.

3. Чорвачилик харажатлари объектларига киради:

- а) боқувдаги моллар; в) асал;
б) паррандалар; г) ҳаммаси.

4. 2021 «Қорамолчилик» счёти бўйича ҳақиқий харажатлар 10000000 сўм. ўсган вази 98 центнер, 1 ц режа таннархи – 105000 сўм, олинган гўнг - 1500 тонна (деҳқончилик тармоғига ишлатилган), 1 тонна гўнгнинг режа таннархи – 2000 сўм.

Ўсган вази режа таннархини тонинг ва унга бухгалтерия ёзуви беринг:

- а) $98 * 100000 = 9800000$ (ДТ 1110 КТ 2011);
б) $98 * 105000 = 10290000$ (ДТ 1110 КТ 2011);
в) $98 * 105000 = 10290000$ (ДТ 2810 КТ 2011);
г) $98 * 105000 = 10290000$ (ДТ 2010 КТ 2011).

5. 4 - тестда келтирилган маълумотлар асосида олинган гўнгга бухгалтерия ёзуви беринг:

- а) $1500 * 2000 = 3000000$ (ДТ 2010 КТ 2021);
б) $1500 * 2000 = 3000000$ (ДТ 2011 КТ 2820);
в) $1500 * 2000 = 3000000$ (ДТ 2810 КТ 2021);
г) $1500 * 2000 = 3000000$ (ДТ 2010 КТ 2010).

6. 4 - тестда келтирилган маълумот асосида 1 ц вазининг ҳақиқий таннархини аниқлаш:

- а) $(10000 / 98) * 1000 = 102041$ сўм;
б) $((10000 - 3000) / 98) * 1000 = 71429$ сўм;
в) $((10000 + 3000) / 98) * 1000 = 103653$ сўм;
г) тўғри жавоб йўқ.

7. 4 ва 9 - тестларда келтирилган маълумотлар асосида ўсган вазининг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқ суммасини тонинг ва унга бухгалтерия ёзувини беринг:

- а) $(102041 - 105000) * 98 = 289982$ сўм (ДТ 2010 КТ 2010 қизил ёзув);
б) $(71429 - 105000) * 98 = 3289985$ сўм (ДТ 1110 КТ 2010 қизил ёзув);
в) $(105102 - 105000) * 98 = 9996$ сўм (ДТ 1110 КТ 2010);
г) тўғри жавоб йўқ.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифарамиз - ватақимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қиладди. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий нагжжаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БҲМС № 1 «Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

7. БҲМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

8. Санаев Н. С. Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. –Т.: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси», 2006.- 145 б.

9. Дўстмуродов Р., Мапаринов О. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. – Т., 2007.- 94 б.

14-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА ЁРДАМЧИ ВА УМУМИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

14.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларисиз тасаввур этиб бўлмайди. ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари деганда қишлоқ хўжалиги корхонасининг асосий фаолият турларига хизмат кўрсатувчи хўжаликлар тушунилади. Уларнинг асосийларига қуйидагилар киради:

- *машина-трактор парки (МТП);
- *таъмирлаш устахоналари;
- *автотранспорт хўжалиги;
- *электр, газ ва сув таъминоти хўжалиги;
- *ишчи ҳайвонларни сақлаш хўжалиги ва бошқалар.

Ушбу ва бошқа турдаги ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг барча тармоқ ва соҳоларига хизмат кўрсатади. Бу хўжаликларнинг харажатлари қишлоқ хўжалиги корхонаси томонидан етиштирилган у ёки бу турдаги маҳсулотларни етиштиришга бевосита тааллуқли бўлмаганлиги учун уларни дастлаб алоҳида счётларда йиғиш, сўнгра эса ҳисобот даври охирида бирор мезонга асосан тақсимлаш зарурат туғилади. Бундай харажатлар ҳисоби дастлаб махсус 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб борилади.

Ушбу счётнинг дебетида ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларига ҳақиқатда сарфланган харажатлар тўпланади, унинг кредитида эса ёрдамчи ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг қишлоқ хўжалиги корхонасининг тармоқ ва соҳалари бўйича асосий ишлаб чиқариш ҳамда сотиш ва бошқариш харажатлари счётлари ўртасида тақсимланиши (ҳисобдан чиқарилиши) акс эттирилади. Харажатлар ҳисобини ҳисобот даврлари (ой, чорак, йил) мобайнида режа таннархда юритувчи корхоналарда 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётининг кредитида харажатлар тақсимоли режа таннархида ҳисобдан чиқариб борилади ва йилнинг охирида ҳақиқий харажатлар аниқ бўлгач, калькуляция фарқи «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усулларига мувофиқ, ушбу счётнинг кредитида акс эттирилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари ўз ҳисоб сиёсатига кўра ишчи счётлар режасида 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счёти тизимида ҳар бир ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинимаси харажатлари ҳисоби учун алоҳида счётларни ҳам очиши мумкин, масалан:

2311 «МТП харажатлари»;

2312 «Таъмирлар устахонаси харажатлари»;

2313 «Автотранспорт хўжалиги харажатлари»;

2314 «Сув хўжалиги харажатлари»;

2315 «Электр таъминоти хўжалиги харажатлари»;

2316 «Ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари»;

2317 «Бошқа ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари харажатлари».

2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари» счётлар тизимида очилган барча счётларни юритишга турли бошланғич ҳужжатлар, оралиқ ва йигма ҳисоб регистрлари маълумотлари асос ҳисобланади. Уларнинг асосийларига куйидагилар киради:

1. «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари бўйича ҳисобот» (186- шакл);

2. «Таъмирлаш устахонаси харажатлари ҳисоби журнали»;

3. «Нуксонлар ва уларни бартараф этишга кетган сарф-харажатлар қайдномаси»;

4. Йўл варақалари, ТТН, накладнойлар;

5. «Транспорт харажатлари йигма қайдномаси»;

6. «МТПдан фойдаланиш харажатларининг йигма қайдномаси»;

7. Счёт фактуралар;

8. Нарядлар ва бошқалар.

«Маҳсулот (иш, хизмат)лар ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тарихи тўғрисида» низомга кўра ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган счётларда харажатлар уларнинг куйидаги моддалари бўйича акс эттирилиши лозим:

*оддий харажатлар;

*асосий ва қўшимча иш ҳақлари;

*ижтимоий сугуртага ажратмалар;

*амортизация харажатлари;

*бошқа ишлаб чиқариш харажатлари.

ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган счётлардан ҳар бирининг (2311,2312,2313,2314 ва

бошқалар) дебетида юқорида келтирилган харажат моддаларига гувоҳлик берувчи хужжатлар асосида қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2311-2317 Кредит 1010-1090 - оддий харажатларга;

Дебет 2311-2317 Кредит 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6510 - суғурталаш харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2311-2317 Кредит 2510- умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

Ҳар бир ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари счётининг дебетида тўпланган харажатлар қишлоқ хўжалиги корхоналарида қабул қилинган тартибларга кўра дастлаб асосий ишлаб чиқариш тармоқлари, ушбу тармоқлар ичида алоҳида соҳлар, соҳалар ичида эса маҳсулот турлари ўртасида тақсимланади. Чунончи:

***машина-трактор парки хизматлари** деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари харажатлари счётларига бевосита кўрсатилган хизматларни тасдиқловчи хужжатлар асосида олиб борилади, мисол учун ерни шудгорлаш, экиш, ягоналаш, ҳосилни ўриб бериш, йиғиш ва ташиш каби хизмат ҳақлари бевосита деҳқончилик харажатларига олиб борилади; деҳқончилик харажатларига олиб борилган ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари олинган маҳсулотлар (пахта, бугдой, сабзавотлар ва бошқалар) ўртасида ушбу маҳсулотларга ажратилган ер майдонлари ҳажмига, кўрсатилган хизматлар сонига қараб тақсимланади;

***таъмирлаш устахоналари харажатлари** уларнинг қайси тармоқ ва соҳага тегишлилигига қараб тақсимланади;

***кўрсатилган агротехник хизматлар харажатлари** ҳам худди юқоридаги тартибга ўхшаш тарзда тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланади;

***сув таъминоти хўжалиги харажатлари** жами сарфланган сув харажатларини экин турлари ўртасида улар эгаллаган майдонга, суғориш сонига ва сув сарфи меъёрларига кўра бош мироб томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тақсимлаб чиқилади;

***электр таъминоти хўжалиги харажатлари** бош энергетик томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тармоқ ва соҳалар, улар ўртасида эса маҳсулотлар бўйича тақсимланади;

***ишчи хайвонларни сақлаш харажатлари** уларни қайси тармоқда фойдаланилганлик вақтига, бажарган ишлари миқдорига қараб тақсимланади.

ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли харажатлар счётларига олиб борилишига қуйидагича ёзувлар қилинади:

а) асосий ишлаб чиқариш счётларига олиб борилганда:

Дебет 2010 (тегишли счётлар) **Кредит 2310** (тегишли счётлар);

б) капитал қурилиш счётларига олиб борилганда:

Дебет 0810,0890 **Кредит 2310** (тегишли счётлар);

в) давр харажатлари счётларига олиб борилганда:

Дебет 9410,9420 **Кредит 2310** (тегишли счётлар).

Бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби махсус «ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси»да юритилади.

14.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари деганда уларнинг ишлаб чиқариш тармоқ ва соҳаларига умумий ҳолда тегишли ҳамда у ёки бу маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиб бўлмайдиган, балки уларнинг таннархига билвосита, яъни тақсимлаш йўли билан олиб бориладиган харажатлар тушунилади. Одатда, қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари деҳқончилик ва чорвачилик тармоқларини бошқариш, бир вақтнинг ўзида турли тармоқ ва соҳаларга хизмат кўрсатувчи бўлинмалар харажатларини ўз ичига олади.

Деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари ва уларнинг турли соҳаларига ихтисослашган қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатлари қуйидаги моддалари бўйича гуруҳланади:

***асосий ва қўшимча иш ҳақи харажатлари** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси мутахассислари, ходимлари ва ишчиларига, чунончи, аграномлар, зоотехниклар, ветврач, веттехниклар, лабаротория мудирлари ва ходимлари, бригадирлар, ферма мудирлари, ҳисобчилар, қоровуллар ва шу каби бошқа умумишлаб чиқариш мақсадидаги ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақлари киритилади;

***ижтимоий сўғуртага ажратмалар** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси мутахассислари, ходимлари ва ишчиларига,

чунончи, аграномлар, зоотехниклар, ветврач, веттехниклар, лаборатория мудири ва ходимлари, бригадирлар, ферма мудирилари, ҳисобчилар, қоровуллар ва шу каби бошқа умумишлаб чиқариш мақсадидаги ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақидан ижтимоий суғуртага қилинган ажратмалар киритилади;

***меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлиги харажатлари** - бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳасида меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларга сарфланадиган харажатлар киритилади;

***хўжалик инвентарлари ва буюмларига доир харажатлар** – бу гуруҳга деҳқончилик ва чорвачилик соҳаси ходимларига берилган махсус кийимлар, пойафзал, инвентарлар, ишлатилган ветприборлар, дори-дармонлар ва бошқа хўжалик буюмлари қиймати киритилади;

***асосий воситалар амортизацияси ва уларни сақлаш харажатлари**» - бу гуруҳга умумишлаб чиқариш мақсадидаги асосий воситаларга ҳисобланган амортизация ажратмалари, уларни сақлаш, таъмирлаш, бино ва иншоотларни иситиш, ёритиш, тозалаш харажатлари киритилади;

***дала шийпонларини сақлаш ва ишчиларни овқатлантириш харажатлари**» - бу гуруҳга деҳқончилик тармоғига мўлжалланган далаларда жойлашган шийпонлар, палаткалар, вақтинчалик нотитул иншоотларни сақлаш, улардаги асосий воситаларга қилинган амортизация ажратмалари, жорий ва капитал таъмирлаш, ишчиларни иссиқ овқат билан таъминлаш харажатлари киритилади;

***бошқа умумишлаб чиқариш харажатлари** – умумхўжалик мақсадидаги асосий воситаларни ижарага олиш, уларни суғурта қилиш, ўсимликлар ва молларни карантин қилиш ва бошқа умумишлаб чиқаришга доир тадбирларга сарфланган харажатлар киритилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш учун қишлоқ хўжалиги корхонасининг ишлаб чиқариш бўлинмалари раҳбарлари ҳар ойда «Умумишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот» (18в-шакл) тузадилар ва уни бухгалтерияга топширадилар. Ушбу ҳисоботда белгиланган моддалар кесимида ҳисобот ойда ва йил бошидан бошлаб қилинган харажатлар эттирилади. Йил бошидан бошлаб қилинган жами харажатлар суммаси ҳисоботнинг олдинги давр ва ҳисобот ойи маълумотларини жамлаш йўли билан аниқланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ҳисоби 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида юритилади. ҳисоб сиёсатида белгиланган тартибга кўра қишлоқ хўжалиги корхоналари ушбу счётлар тизимида қуйидаги счётларни очишлари мумкин: 2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари». Ушбу актив счётларнинг дебетида номлари юқорида зикр этилган моддалар бўйича ҳақиқатда сарфланган харажатлар тўпланади. Бу счётларнинг кредитида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилиши акс эттирилади. Агар умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобини ҳисобот даврлари (ой, чорак, йил) мобайнида режа таннархда юритилса, у ҳолда 2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг кредитида харажатлар тақсмоти режа таннархида ҳисобдан чиқариб борилади ва йилнинг охирида ҳақиқий харажатлар аниқ бўлгач, калькуляция фарқи «қизил ёзув» ёки «қўшимча ёзув» усулларига мувофиқ ушбу счётларнинг кредитида акс эттирилади.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг аналитик ҳисоби қишлоқ хўжалиги корхонаси тармоқларининг таркибий бўлинмалари (бригадалар, фермалар) бўйича 10 г ва 10 д қайдномаларда юритилади. Ушбу қайдномаларга ёзувлар таркибий бўлинмалар томонидан тақдим этилган «Умумишлаб чиқариш харажатлари тўғрисида ҳисобот» (18в-шакл) маълумотлари асосида амалга оширилади. Ушбу счётларнинг кредитида бўлинмалар бўйича акс эттирилган маълумотлар 10/2 журнал-ордерга ўтказилади.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг дебетида юқорида келтирилган харажат моддаларига гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида қуйидиги ёзувлар қилинади:

Дебет 2510-2520 Кредит 1010-1090 - оддий харажатларга;

Дебет 2510-2520 Кредит 6710 - меҳнат ҳақи харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6520 - ижтимоий суғурта харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6510 - суғурталаш харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 6010,6990 - иш, хизмат харажатларига;

Дебет 2510-2520 Кредит 2310- ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисобдан чиқарилишига.

2510 «Дехқончилик умумишлаб чиқариш харажатлари», 2520 «Чорвачилик умумишлаб чиқариш харажатлари» счётларининг дебитида тўпланган харажатлар қишлоқ хўжалиги корхоналарида қабул қилинган тартибларга кўра ва мезонларга (масалан, ишловчи ходимлар иш ҳақларининг ҳиссаси, етиштирилган маҳсулотларни сотиш баҳоларидаги қийматининг ҳиссаси, ер майдонларининг ҳиссаси ва бошқалар) асосан тақсимланади.

Қишлоқ хўжалиги корхонасининг алоҳида тармоқларига доир умумишлаб чиқариш харажатлари қуйидагича тақсимланади:

***деҳқончилик тармоғида** – умумхўжалик харажатлари бригадалар бўйича тақсимланади ва ҳисоб объектлари (алоҳида олинган деҳқончилик маҳсулотлари еки маҳсулот гуруҳлари) таннархига олиб борилади;

***чорвачилик тармоғида** - умумхўжалик харажатлари фермалар бўйича тақсимланади ва ҳисоб объектлари (алоҳида олинган чорвачилик маҳсулотлари ёки маҳсулот гуруҳлари) таннархига олиб борилади.

Умумишлаб чиқариш харажатларининг тегишли харажатлар счётларига олиб борилишига қуйидагича ёзувлар қилинади:

а) асосий ишлаб чиқариш счётларига олиб борилганда:

Дебет 2010 (тегишли счётлар) **Кредит 2510,2520** (тегишли счётлар);

б) капитал қурилиш счётларига олиб борилганда:

Дебет 0810,0890 **Кредит 2510,2520** (тегишли счётлар);

в) давр харажатлари счётларига олиб борилганда:

Дебет 9410,9420 **Кредит 2510, 2520** (тегишли счётлар).

Бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби махсус «Умумишлаб чиқариш харажатлари ва хизматларини ҳисобга олиш қайдномаси»да юритилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари - қишлоқ хўжалиги корхонасининг асосий фаолият турларига хизмат кўрсатувчи хўжаликлар.

Қишлоқ хўжалигида ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликларининг турлари - машина-трактор парки (МТП); таъмирлаш устахоналари; автотранспорт хўжалиги; электр, газ ва сув таъминоти хўжалиги; ишчи ҳайвонларни сақлаш хўжалиги ва бошқалар.

Машина-трактор парки хизматлари деҳқончилик ва чорвачилик тармоқлари харажатлари счётларига бевосита кўрсатилган хизматларни тасдиқловчи ҳужжатлар асосида олиб борилади, мисол учун ерни шудгорлаш, экиш, ягоналаш, ҳосилни ўриб

бериш, йиғиш ва гашиш каби хизмат ҳақлари бевосита деҳқончилик харажатларига олиб борилади; деҳқончилик харажатларига олиб борилган ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари олинган маҳсулотлар (пахта, бугдой, сабзавотлар ва бошқалар) ўртасида ушбу маҳсулотларга ажратилган ер майдонлари ҳажмига, кўрсатилган хизматлар сонига қараб тақсимланади.

Таъмирлаш устахоналари харажатлари уларнинг қайси тармоққа ва соҳага тегишлилигига қараб тақсимланади.

Кўрсатилган агротехник хизматлар харажатлари тармоқлар ва соҳалар ўртасида тақсимланади.

Сув таъминоти хўжалиги харажатлари жами сарфланган сув харажатларини экин гуруҳлари ўртасида улар эгаллаган майдонга, суғориш сони ва сув сарфи меъёрларига кўра бош, мироб томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тақсимланади.

Электр таъминоти хўжалиги харажатлари бош энергетик томонидан тузилган ва хўжалик раҳбари томонидан тасдиқланган ҳисоб-китоб асосида тармоқлар ва соҳалар, улар ўртасида эса маҳсулотлар бўйича тақсимланади.

Ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари уларнинг қайси тармоқда фойдаланилганлик вақтига, бажарган ишлари миқдорига қараб тақсимланади.

Умумишлаб чиқариш харажатлари – кишлоқ хўжалик тармоқлари ва соҳаларига умумий ҳолда тегишли ҳамда у ёки бу маҳсулот таннархига тўғридан-тўғри киритиб бўлмайдиган, балки уларнинг таннархига билвосита, яъни тақсимлаш йўли билан олиб бориладиган харажатлар.

Меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлиги харажатлари - деҳқончилик ва чорвачилик соҳасида меҳнат ҳимояси ва техника хавфсизлигини таъминлашга қаратилган тадбирларга сарфланган харажатлар.

Дала шийпонларини сақлаш ва ишчиларни овқатлантириш харажатлари - деҳқончилик тармоғига мўлжалланган далаларда жойлашган шийпонлар, палаткалар, вақтинчалик нотитул иншоотларни сақлаш, улардаги асосий воситаларга қилинган амортизация ажратмалари, жорий ва капитал таъмирлаш, ишчиларни иссиқ овқат билан таъминлаш харажатлари.

Бошқа умумишлаб чиқариш харажатлари – умумхўжалик мақсадидаги асосий воситаларни ижарага олиш, уларни суғурта қилиш, ўсимликлар ва молларни карантин қилиш ва бошқа умумишлаб чиқаришга доир тадбирларга сарфланган харажатлар.

Назорат учун тест совопл - жавоблари

1. Ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари – бу:

- а) асосий хўжаликларга хизмат кўрсатувчи хўжаликлар;
- б) мустикал хўжаликлар;
- в) алохида тармоқлар;
- г) ҳаммаси тўғри.

2. Ишчи ҳайвонларни сақлаш харажатлари қайси ёзузда тўғри ва тўлик берилган?

- а) Дебет 2010 Кредит 1010, 6710, 6520, 0200;
- б) Дебет 2310 Кредит 1010, 6710, 6520, 6990, 0200;
- в) Дебет 2510 Кредит 1010, 6710, 6520, 6990, 0200;
- г) Дебет 2710 Кредит 1010, 6710, 6520, 6990, 0200.

3. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари қишлоқ хўжалиги тармоқлари ўртасида қандай тақсимланади?

- а) ҳисоб сисёатига кўра; б) раҳбарнинг буйруғи билан;
- в) маълум мезонлар асосида; г) а ва в жавоб тўғри.

4. 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» счёти ҳисобот йили охирида қайси счётта ёпилади?

- а) фақат 2510 счётта; в) 9010 счётта;
- б) 2010, 2510 счётларга; г) 2810 счётта.

5. Дала шийпонни сақлаш харажатлари қандай харажатлар турига кирди?

- а) асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- б) умумишлаб чиқариш харажатлари;
- в) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари;
- г) давр харажатлари.

6. МТП хизматлари қайси гуруҳ харажатларга кирди?

- а) асосий ишлаб чиқариш харажатларига;
- б) умумишлаб чиқариш харажатларига;
- в) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига;
- г) давр харажатларига.

7. Чорвачилик тармоғида умумишлаб чиқариш харажатлари қандай тақсимланади?

- а) чорва моллари ўртасида;
- б) фермалар ва чорвачилик махсулотлари ўртасида;
- в) ёрдамчи ишлаб чиқариш хўжаликлари ўртасида;
- г) тўғри жавоб йўқ.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазирамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иктисодий–ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил

3. «Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобинини соддалантирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодий ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БҲМС № 1 «Ҳисоб сисемати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

7 БҲМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

8. Санаев Н. С. Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. –Т.: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси», 2006.- 145 б.

9. Дўстмуродов Р., Манарипов О. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш. Ўқув кўланма. – Т., 2007.- 94 б.

15-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР КЎРСАТКИЧЛАРИ, СОЛИҚЛАР, МАЖБУРИЙ АЖРАТМАЛАР ВА ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ

15.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари ва уларнинг ҳисоби

Сотишдан олинган даромаднинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотлар турли йўллар билан сотилади. Яъни, пахта тўлиқ давлат буюртмаси асосида давлатга тасдиқланган сотиш баҳоларида сотилади. Етиштирилган ғалланинг 50 фоизи давлатга тасдиқланган сотиш баҳоларида, қолган қисми эса эркин келишув баҳоларида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга сотилади. Давлат буюртмаси рўйхатиغا киритилмаган барча бошқа турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ўзга юридик шахсларга тузилган шартномалар асосида келишув нархларида, шунингдек бозорларда аҳолига бозор баҳоларида сотилади. Бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги корхоналари етиштирган маҳсулотларини ўз ходимларига меҳнат ҳақи учун натурал тўлов сифатида ҳам беришлари, уларни бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида киритишлари ҳамда бепул хайрия этишлари ҳам мумкин.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини давлат буюртмаси, шунингдек ўзаро тузилган шартномалар асосида сотиш турли тайёрлов ва қайта ишловчи корхоналар, масалан, пахтани қабул қилиш ва қайта ишлаш заводлари, дон маҳсулотлари комбинатлари, жун заводлари, ёғ-мой комбинатлари ва бошқа шу каби ташкилотлар билан тузилган шартномалар асосида амалга оширилади. Давлат буюртмасини бажарувчи ташкилотлар, шунингдек бошқа сотиб олувчи юридик шахслар қишлоқ хўжалиги корхоналарига шартномада кўрсатилган дастлабки тўловни амалга оширадilar. Бундай тўловларга қишлоқ хўжалиги корхоналарида куйидагича бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 6310 «Олинган бўнақлар».

Тайёрлов ва қайта ишловчи корхоналарга қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотиш счёт-фактуралар ва уларга илова қилинадиган қабул қилиш-топшириш далолатномалари, товар-транспорт накладнойлари ва бошқа ҳужжатлар билан расмийлаштирилади. Ушбу ҳужжатлар асосида қишлоқ хўжалиги

маҳсулотларини сотишдан олинган даромадга қуйидагича бухгалтерия ҳисоби берилади:

Дебет 4010 «Харидорлардан олинган счётлар»;

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Шундан сўнг, дастлаб, харидорлардан олинган бўнақлар сўммаси ёпилади ва унга қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 6310 «Олинган бўнақлар»;

Кредит 4010 «Харидорлардан олинган счётлар»

Харидорлардан охири ҳисоб-китоблар бўйича қарзларнинг келиб тушишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4010 «Харидорлардан олинган счётлар»

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бозорда аҳолига сотиш, одатда, бириктирилган масъул моддий жавобгар шахслар (масалан, омбор мудирлари) томонидан амалга оширилади. Ушбу моддий жавобгар шахслар томонидан бозорларда аҳолига қишлоқ хўжалик маҳсулотларини нақд пулга сотишдан олинган даромад кассага кирим қилинади. Касса кирим ордери асосида қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини нақд сотишдан олинган даромад сўммасига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»;

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини ўз ходимларига меҳнат ҳақи учун тўлаш сотишдан олинган даромад ҳисобланади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6710 «Меҳнат ҳақи бўйича қарз»;

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида киритилишига таъсис шартномалари ва счёт-фактуралар асосида қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0600 «Молиявий инвестициялар»;

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар»;

Қишлоқ хўжалик маҳсулотларини бошқа юридик шахсларга бепул хайрия сифатида берилишига тузилган шартномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) бепул берилган маҳсулотлар қийматига:

Дебет 4010 «Харидорлардан олинган счётлар»;

Кредит 9010 «Маҳсулот сотишдан олинган даромадлар».

б) бепул берилган маҳсулотлар бўйича қарзнинг ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;
Кредит 4010 «Харидорлардан олинадиган счётлар».

Сотиш таннархининг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида сотилган қишлоқ хўжалик маҳсулотлари таннархининг ҳисоби 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» счётида юритилади. ҳисобот йили давомида ушбу счётнинг дебетидеда сотилган маҳсулотлар режа таннархи бўйича қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи»;
Кредит 2810 «Тайёр маҳсулотлар».

Ҳисобот йили охирида барча ҳақиқий ишлаб чиқариш харажатлари аниқлангач, сотилган ҳамда оморларда сотилмасдан қолган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархи аниқланади. Шунингдек, 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» счётининг дебетидеда акс эттирилган сотилган маҳсулотларнинг режа таннархидаги қиймати қўшимча ёзув ёки «сторно» усуллари бўйича ҳақиқий таннархидаги қийматига стқазилади. Бунда, чунончи, режа таннарх ҳақиқий таннархдан катта бўлса, у ҳолда «сторно» ёки «қизил ёзув» усулида Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» ёзуви берилади. Режа таннарх ҳақиқий таннархдан кичик бўлса, у ҳолда «қўшимча ёзув» усулида Дебет 9110 «Сотилган маҳсулотлар таннархи» Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» ёзуви берилади.

Давр харажатларининг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа юридик шахслардаги сингари давр харажатлари асосан учта гуруҳга бўлинади: (1) сотиш харажатлари; (2) маъмурий-бошқарув харажатлари; (3) бошқа операцион харажатлар. Давр харажатларининг таркиби ва уларнинг ҳисобини юритишда қишлоқ хўжалиги корхоналари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низоми»га ва 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га амал қилишлари лозим.

Сотиш харажатларига қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ барча турдаги харажатлар, яъни, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ярмарка ва

кўргазмаларини ташкил этишга, уларни реклама қилишга, контракт тузишга, оморхоналарни сақлашга, сотиш билан шуғулланувчи ходимларга меҳнат ҳақи ва ижтимоий тўловларга сарфланган ҳамда шу каби бошқа харажатлар киради. Сотиш харажатларининг ҳисоби 9410 «Сотиш харажатлари» счётида олиб борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 6010, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. ҳисобот йили охирида 9410 «Сотиш харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган сўммага Дебет 9910 «Молиявий натижа» Кредит 9410 «Сотиш харажатлари» ёзуви берилади.

Маъмурий-бошқарув харажатларига қишлоқ хўжалиги корхоналарини бошқарув аппаратини сақлашга доир харажатлар, чунончи, бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий тўлов, амортизация ажратмалари, хизмат сафарлари, газета ва журналларга обуна, канцелярия товарлари ва бошқа шу каби харажатлар киради. Маъмурий-бошқарув харажатларининг ҳисоби 9420 «Бошқарув харажатлари» счётида олиб борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 6010, 6970, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. ҳисобот йили охирида 9420 «Бошқарув харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган сўммага Дебет 9910 «Молиявий натижа» Кредит 9420 «Бошқарув харажатлари» ёзуви берилади.

Бошқа операцион харажатларга қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турли хайрия сифатида берилган мулкни ҳисобдан чиқарилиши, тўланган пеня ва жарималар, кўрсатилган моддий ёрдамлар, банк хизматлари учун тўловлар, аудиторлик текширувлари ва турли консалтинг хизматлари учун тўловлар, сотиш ҳажмига нисбатан пенсия фондига, мактаб таълимини ривожлантириш фондига ва автойул фондига мажбурий ажратмалар, суд харажатлари, воз кечилган дебиторлик қарзлари ва шу каби бошқа харажатлар киради. Бошқа операцион харажатларининг ҳисоби 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида олиб борилади. Бу счётнинг дебетида юқорида келтирилган барча турдаги харажатлар тўпланади, бунда 0200, 1000, 4010, 5010, 5110, 6010, 6970, 6990, 6710, 6520 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи счётлар кредитланади. ҳисобот

йили охирида 9430 «Бошқа операцион харажатлари» счёти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган сўммага **Дебет 9910 «Молиявий натижа» Кредит 9430 «Бошқа операцион харажатлар»** ёзуви берилди.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги қорхоналарида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларга асосий воситалар ва бошқа активлар (номоддий активлар, қимматли қоғозлар, материаллар)ни сотишдан олинган фойда, жорий ижарадан олинган фойда, хизмат кўрсатувчи бўлинмалардан тушумлар, воз кечилган кредиторлик қарзлар, бегараз олинган молиявий ёрдам, инвентаризацияда аниқланган оргиқчалар ва бошқа шу каби қўшимча даромадлар киради. Ушбу турдаги даромадларнинг ҳисоби 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» счётлар тизимида очилган алоҳида счётларнинг кредитида олиб борилди. Бунда 1000, 4800, 5010, 5110, 6010, 6900, 9210, 9220 ва бошқа аниқ даромадларни ифодаловчи счётлар дебетланади. ҳисобот йили охирида 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» счёти ёпилади, яъни унинг кредитида тўпланган сўммага **Дебет 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар» Кредит 9910 «Молиявий натижа»** ёзуви берилди.

Молиявий фаолиятга доир даромадларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги қорхоналарида молиявий фаолиятга доир даромадларга дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар, узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар, хорижий валютада ифодаланган баланс моддалари бўйича ижобий курс фарқлари (ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган қишлоқ хўжалиги қорхоналарида) киради. Бу турдаги даромадларнинг ҳисоби 9500 «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар» счётлар тизимида очилган алоҳида счётларнинг кредитида олиб борилди. Бунда 4010, 4800, 5020, 5200 ва бошқа аниқ даромадларни ифодаловчи счётлар дебетланади. ҳисобот йили охирида 9500 «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар» счёти ёпилади, яъни унинг кредитида тўпланган сўммага **Дебет 9500 «Молиявий фаолиятдан олинган даромадлар» Кредит 9910 «Молиявий натижа»** ёзуви берилди.

Молиявий фаолиятга доир харажатларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги қорхоналарида молиявий фаолиятга доир харажатларга олинган кредит ва қарзлар учун тўланган фоизлар, узоқ муддатли

ижара бўйича фоииз тўловлари, қимматли қоғозларни чиқаришга доир харажатлар, хорижий валютада ифодаланган баланс моддалари бўйича салбий курс фарқлари (ташқи иқтисодий фаолият билан шуғулланаётган қишлоқ хўжалик корхоналарида) киради. Бу турдаги харажатларнинг ҳисоби 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» сўтлар тизимида очилган алоҳида сўтларнинг дебетида олиб борилади. Бунда 5200, 6010, 6900 ва бошқа аниқ харажатларни ифодаловчи сўтлар кредитланади. ҳисобот йили охирида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» сўти ёпилади, яъни унинг дебетида тўпланган сўммага Дебет 9910 «Молиявий натижа» Кредит 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатлар» ёзуви берилади.

Фойда кўрсаткичларини аниқлаш ва уларнинг ҳисоби. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа юридик шахслар сингари бешта фойда кўрсаткичи аниқланади ва улар «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда»да акс эттирилади. Республикамизда амалда бўлган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида» Низомга мувофиқ ушбу фойда кўрсаткичлари куйидагича аниқланади:

1. Сотишдан олинган фойда ёки зарар (Фс) ёки (Зс)

$$\text{Фс (Зс)} = \text{Ст} - \text{Тс},$$

мос равишда $\text{Фс} = \text{агар } \text{Ст} > \text{Тс}, \quad \text{Зс} = \text{агар } \text{Ст} < \text{Тс}$

Бу ерда:

Ст – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини сотишдан олинган соф тушум;

Тс – қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг сотиш таннари.

2. Асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар (Фаф) ёки (Заф)

$$\text{Фаф (Заф)} = \text{Фс (Зс)} - \text{Дх} + \text{Бод}$$

Бу ерда:

Дх- давр харажатлари;

Бод – асосий фаолиятдан олинган бошқа операцион даромадлар.

3. Умумхўжалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарарлар (Фух) ёки (Зух)

$$\text{Фух (Зух)} = \text{Фаф (Заф)} + \text{Фмф} - \text{Змф}$$

Бу ерда:

Фмф – молиявий фаолиятдан олинган фойда;

Змф - молиявий фаолиятдан кўрилган зарарлар.

4. Солиққача фойда ёки зарарлар (Фст) ёки (Зст)

$$\text{Фст (Зст)} = \text{Фух (Зух)} + \text{Фф} - \text{Фз}$$

Бу срада:

Фд – фавкулодда фойда;

Фз – фавкулодда зарарлар

5. Соф фойда ёки соф қопланмаган зарарлар (Сф) ёки (Сз)

$$\text{Сф (Сз)} = \text{Фст (Зст)} - \text{Дс}$$

Бу срада, Дс – фойдадан олинадиган солиқлар - фойда солиғи, инфратузилмани ривожлантириш солиғи, ягона солиқ (бошқа фаолият турлари билан шуғулланувчи қишлоқ хўжалиғи корхоналари учун).

Якуний молиявий натижаларни ифодаловчи фойда (зарар) кўрсаткичларининг йиғма ҳисоби 9910 «Молиявий натижа» счётида юритилади. Ушбу счётнинг кредитида барча турдаги даромадлар, кредитида эса сотиш таннари, давр харажатлари, молиявий фаолиятга доир харажатлар, фавкулодда зарарлар ҳамда фойданинг ишлатилиши акс эттирилади. Ҳисобот даври охирида бу счётнинг кредит ва дебет айланмалари суммасини ўзаро таққослаш асосида якуний молиявий натижа аниқланади. Агар кредит айланма суммаси дебет айланма суммасидан катта бўлса, бу ҳисобот даврида олинган соф фойдани, агар кредит айланма сўммаси дебет айланма суммасидан кичик бўлса, бу ҳисобот даврида кўрилган жами зарарни билдиради. Ҳисобот даврида олинган соф фойданинг ёпилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 9910 «Молиявий натижа»;

Кредит 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Ҳисобот даврида кўрилган жами зарарнинг ёпилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)»;

Кредит 9910 «Молиявий натижа».

Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси қишлоқ хўжалиғи корхонаси пайчилари йиғилиши қарорига асосан улар ўртасида тақсимланиши, шунингдек ўтган йилларнинг фойдаси таркибида корхонада қолдирилиши мумкин. Ушбу хўжалиқ операциялари ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

а) ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдасини пайчилар ўртасида тақсимланишига:

Дебет 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)»;

Кредит 6610 «Ғаьснечларга дивидендлар бўйича қарз».

б) ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдасини ўтган йиллар фойдасига киритилишига:

Дебет 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)»;

Кредит 8720 «ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

Ҳисобот йилининг жами зарари ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси, шунингдек резерв капитали эвазига қопланиши мумкин: Ушбу хўжалик операциялари ҳисобда куйидагича акс эттирилади:

а) ҳисобот йилининг жами зарарининг ўтган йиллар тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан қопланишига:

Дебет 8720 «ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (зарари)»;

Кредит 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

б) ҳисобот йилининг жами зарарининг резерв капитали ҳисобидан қопланишига:

Дебет 8520 «Резерв капитали»;

Кредит 8710 «ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (зарари)».

15.2. Кишлоқ хўжалиги корхоналарини солиққа тортиш бўйича давлат сиёсати ва солиқлар бўйича ҳисоб-китобларнинг ҳисоби

Давлатимизнинг солиқ сиёсатида белгиланган тартиб-қоидаларга кўра кишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ тўловчилар сифатида уч гуруҳга бўлинади: (1) ягона ер солиғини тўловчилар; (2) ягона солиқ тўловини тўловчилар; (3) умумбелгиланган солиқларни тўловчилар.

Ушбу гуруҳларга кирувчи кишлоқ хўжалиги корхоналари, шунингдек улар тўлайдиган мос равишдаги солиқлар ўзининг объекти, солиқ ставкаси, ҳисоб-китоби, тўлаш тартиби ва бошқа жиҳатлари бўйича бир қанча хусусиятларга эга. Қуйида кишлоқ хўжалиги корхоналари тўлайдиган солиқларни ҳисоб-китоб қилиш ва улар ҳисоби хусусиятларига тўхталамиз.

Ягона ер солиғи. Солиқ кодексининг 362-моддасига кўра ягона ер солиғини тўловчилар бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

*кишлоқ хўжалиги товарларини ишлаб чиқарувчилар;

*қишлоқ хўжалиги йўналишидаги илмий-тадқиқот ташкилотларининг тажриба-экспериментал хўжаликлари ва таълим муассасаларининг ўқув-тажриба хўжаликлари.

Солиқ кодексининг ушбу моддасига асосан бир вақтнинг ўзида қуйидаги шартларга жавоб берадиган юридик шахслар солиқ солиш мақсадида қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар жумласига киради:

- ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш ёхуд ер участкаларидан фойдаланган ҳолда фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш асосий фаолият тури бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалигини юритиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ўзларига белгиланган тартибда берилган ер участкаларига эга бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш улуши реализация қилиш ёки қайта ишлаш учун олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ўз ичига олувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлаш умумий ҳажмида камида 50 фоизни ташкил этадиган юридик шахслар.

Солиқ кодекси 362- моддаси иккинчи қисмининг иккинчи ва учинчи хатбошиларида назарда тутилган шартларга жавоб берадиган янгидан ташкил этилган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар давлат рўйхатидан ўтказилган пайтдан эътиборан ягона ер солигини тўловчилар бўлади.

Қуйидагилар ягона ер солигини тўловчилари бўлиб ҳисобланмайди:

*ўрмон ва овчилик хўжаликлари;

*юридик шахс ташкил этган ва ташкил этмаган ҳолда тузилган деҳқон хўжаликлари.

Ягона ер солигини тўлаш тартибини қўллаш учун солиқ тўловчи ҳар йили жорий солиқ даврининг 1 февралига қадар солиқ бўйича ҳисобга олиш жойидаги давлат солиқ хизмати органларига ўтган солиқ даврида қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлашнинг умумий ҳажмида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши кўрсатилган маълумотномани тақдим этиши лозим. Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлашнинг умумий ҳажмида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва

қайта ишлаган улушини аниқлашда Солиқ кодексининг 132-моддасида назарда тутилган бошқа даромадлар ҳисобга олинмайди. **Мисол:** ўтган йилда жами соф тушум 2 миллиард сўм, шундан ўзи етиштирган ва қайта ишлаган маҳсулотни сотишдан олинган тушум (1) - ҳолатда 600 млн. сўм, (2) - ҳолатда 1,5 миллиард сўм, дейлик. Мисол шартига кўра, умумий соф тушумда қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши (1)-ҳолатда 30 %, (2) -ҳолатда 75 %ни ташкил этади. Демак, (1)- ҳолатда ушбу қишлоқ хўжалиги корхонаси ягона ер солиғини тўловчиси ҳисобланмайди, чунки унинг умумий соф тушумида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши Солиқ кодексининг 362-модда учинчи бандида белгиланган меъёрдан паст, аксинча (2)-ҳолатда у ягона ер солиғи тўловчиси ҳисобланади, чунки бу ҳолатда қишлоқ хўжалиги корхонасининг умумий тушумида қишлоқ хўжалиги маҳсулотининг ўзи етиштирган ва қайта ишлаган улуши белгиланган меъёрдан юқори.

Агар ўтган солиқ даври яқунлари бўйича ягона ер солиғи тўловчи Солиқ кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб бермаса, солиқ тўловчи жорий солиқ даврининг бошидан бошлаб умумбелгиланган солиқларни ёки ягона солиқ тўловини тўлашга ўтиши керак бўлади.

Микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига кирадиган солиқ тўловчи Солиқ кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб бермай қўйган солиқ даврдан кейинги йилнинг 1-февралидан кечиктирмай давлат солиқ хизмати органига солиқ солиш тартибини танлаш тўғрисида ёзма билдириш тақдим этиши лозим. Солиқ тўловчининг ёзма билдиришни белгиланган муддатда тақдим этмаганлиги унинг умумбелгиланган солиқларни тўлашга розилиги деб ҳисобланади.

Ягона ер солиғини тўлашдан умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтган солиқ тўловчи Солиқ кодексиди назарда тутилган юридик шахслардан олинадиган фойда солиғи, ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ва юридик шахсларнинг мол-мулкига солинадиган солиқ бўйича у умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтган солиқ даврининг биринчи чораги учун жорий тўловларни тўлашдан озод қилинади.

Умумбелгиланган солиқларни ёки ягона солиқ тўловини тўлашга ўтган ягона ер солиғини тўловчи 362-модданинг биринчи қисмида назарда тутилган тартибга мувофиқ фақат навбатдаги

солиқ даври бошидан бошлаб яна ягона ер солиғини тўлашга ўтишга ҳақлидир.

Солиқ кодекси 362-моддасининг иккинчи қисмида белгиланган шартларга жавоб берадиган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар, шунингдек қишлоқ хўжалиги йўналишидаги илмий-тадқиқот ташкилотларининг тажриба-экспериментал хўжаликлари ва таълим муассасаларининг ўқув-тажриба хўжаликлари фаолиятнинг ягона ер солиғини тўлаш татбиқ этиладиган қисми бўйича солиқ солишнинг бошқача тартибини танлаш ҳуқуқига эга эмас.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлаш билан боғлиқ бўлмаган фаолият турларини амалга оширишда ягона ер солиғи тўловчи мазкур фаолият турлари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритиши шарт.

Солиқ кодекси 350-моддасининг биринчи қисмига мувофиқ солиқ солиш тартибини танлаш ҳуқуқи сақлаб қолинган микрофирмалар ва кичик корхоналар фаолиятнинг бошқа турлари бўйича корхоналарнинг тегишли тоифалари учун белгиланган ставкалар бўйича ягона солиқ тўлови тўлаши мумкин. Микрофирмалар ва кичик корхоналар тоифасига кирмайдиган солиқ тўловчи умумбелгиланган солиқларни тўлашга ўтиши керак.

Ягона ер солиғини тўловчилар учун Солиқ кодексининг 132-моддасида назарда тутилган бошқа даромадларга солиқ солинмайди, дивидендлар ва фоизлар, биргаликдаги фаолиятдан олинган даромадлар бундан мустасно.

Биргаликдаги фаолиятдан олинадиган даромадларга ягона ер солиғи тўловчига дивидендларга солиқ солиш учун белгиланган ставкалар бўйича солиқ солинади.

Ер участкалари ижарага (шу жумладан ички хўжалик пудратига) берилганида ягона ер солиғини тўлаш мажбурияти ижарага берувчининг зиммасида сақланиб қолади.

Қонун ҳужжатларига мувофиқ қишлоқ хўжалигини юритиш учун эгалик қилишга, фойдаланишга ёки ижарага берилган ер участкаси солиқ солиш объекти, ер участкаларининг қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланган норматив қиймати¹¹ солиқ солинадиган база ҳисобланади.

¹¹ **Изох:** 1. Хар бир хўжалик бўйича қишлоқ хўжалиги ерларининг норматив қиймати Ўзбекистон Республикаси Ер ресурслари, геодэзия, картография ва давлат кадастри давлат Қўмитаси томонидан белгиланади.

2. Белгиланган мезонларга мувофиқ ягона ер солиғи тўловчиларига киритиладиган балиқчилик хўжаликлари туман бўйича ўртача сугориладиган ерлар норматив қийматидан келиб чиқиб, ягона ер солиғини тўлайдилар.

Эгалик қилиш ҳуқуқи, фойдаланиш ҳуқуқи ёки ижара ҳуқуқи йил мобайнида вужудга келган ер участкалари учун солиқ солинадиган база ер участкаларига бўлган ҳуқуқ вужудга келган кейинги ойдан бошлаб ҳисоблаб чиқарилади. Ер участкаси майдони камайтирилган тақдирда, солиқ солинадиган база ер участкаси майдони камайтирилган ойдан бошлаб камайтирилади.

Юридик шахсларда ягона ер солиғи бўйича имтиёзга бўлган ҳуқуқлар вужудга келганда солиқ солинадиган база бу ҳуқуқ вужудга келган ойдан бошлаб камайтирилади. Ягона ер солиғи бўйича имтиёзга бўлган ҳуқуқ тугатилган тақдирда, солиқ солинадиган база бу ҳуқуқ тугатилган ойдан кейинги ойдан бошлаб кўпайтирилади.

Ягона ер солиғини тўлашдан қуйидагилар озод қилинади:

*Солиқ кодекси 362-моддаси иккинчи қисмининг иккинчи ва учинчи хатбошиларида назарда тутилган шартларга мувофиқ келган тақдирда, янги ташкил этилган қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар давлат рўйхатидан ўтказилган ойдан бошлаб икки йил муддатга. Мазкур имтиёз тугатилган фермер хўжаликлари базасида ташкил этилган фермер хўжалиқларига татбиқ этилмайди;

*ихтиёрий тугатилаётган тадбиркорлик субъектлари - юридик шахслар давлат рўйхатидан ўтказувчи орган ихтиёрий тугатиш тўғрисида қабул қилинган қарор ҳақида хабардор қилинган кундан эътиборан. Ихтиёрий тугатиш қонун ҳужжатларида белгиланган муддатларда тугалланмаган ёки тугатиш тартиб-таъомили тугатилган ва фаолият қайта тикланган тақдирда ушбу имтиёз қўлланилмайди ҳамда солиқ сўммаси имтиёз қўлланилган бутун давр учун тўлиқ миқдорда ундирилади.

Қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар - ягона ер солиғи тўловчиларга Солиқ кодекси 282-моддасининг иккинчи қисмида назарда тутилган ер солиғи бўйича имтиёзлар ҳам татбиқ этилади.

Ягона ер солиғини тўловчилари учун календарь йил солиқ даври бўлиб ҳисобланади. Календарь йил учун ягона ер солиғи сўммаси ер участкаларининг норматив қийматини ягона ер солиғининг белгиланган ставкасига кўпайтириш орқали топилади.

Мисол: Ягона ер солиғи тўловчи «Саҳоват» фермер хўжалиги учун ажратилган жами ер участкаси 2009 йил 1 январь ҳолатига 242,4 га, шундан:

*йўллар, ариқлар ва зовурлар ўтган ер майдони – 17,0 га;

- *экин ерлари майдони – 43,4 га;
- *боғ участкалари майдони – 83,0 га;
- *узумзорлар майдони – 93,4 га;
- *кўп йиллик дарахтзорлар майдони – 1,3 га;
- *бўз ерлар майдони – 4,3 га.

1 га ер участкасининг норматив қиймати:

- *экин ерлари майдони учун – 947,2 минг сўм;
- *боғ участкалари майдони учун – 462,3 минг сўм;
- *узумзорлар майдони учун – 467,4 минг сўм;
- *кўп йиллик дарахтзорлар майдони учун – 947,2 минг сўм;
- *бўз ерлар майдони учун 15,1 минг сўм.

Ягона ер солиғи ставкаси – 3,5 %, ягона ер солиғи тўловидан озод қилинган ер участкалари майдони (боғлар ва узумзорлар бўйича 176,4 га ёки норматив қиймати 82026,1 минг сўм, солиққа тортиладиган ер участкалари майдони 49,0 га ёки норматив қиймати 42404,8 минг сўм.

15.1-жадвал

«Саҳоват» фермер хўжалиги бўйича 2009 йил учун ягона ер солиғи ҳисоб-китоби

№	Кўрсаткич	Ер майдони, га	Ернинг қиймати, минг сўм		Сумма, минг сўмда
			1 га учун	жами	
1	Жами ер майдони	242,4		X	
	Шундан				
1.1	Йуллар, ариқ ва зовурлар	17,0	X	X	
1.2	Экин ерлари майдони	43,4	947,2	41108,5	
1.3	Боғ участкалари майдони	83,0	462,3	38370,9	
1.4	Узумзорлар майдони	93,4	467,4	43655,2	
1.5	Кўп йиллик дарахтзорлар	1,3	947,2	1231,4	
1.6	Бўз ерлар	4,3	15,1	64,9	
2	Жами солиққа тортиладиган ер участкалари (1- 1.1)	225,4		124430,9	
3	Ягона ер солиғи ставкаси, %			3,5	
4	Ягона ер солиғи суммаси				4355,1
5	Шундан				
5.1	Солиқдан озод ерлар	176,4	X	82026,1	2870,9
5.2	Солиқ тўланадиган ерлар	49,0	X	42404,8	1484,2

Юқорида келтирилган шартли маълумотлар асосида тузилган ягона ер солиғи ҳисоб-китоби 15.1-жадвалда келтирилган.

15.1-жадвалда келтирилган ягона ер солиғининг ҳисоб-китоби ер участкаси жойлашган ердаги давлат солиқ хизмати органига жорий солиқ даврининг 1 майгача тақдим этилади.

Йил давомида берилган ер участкалари учун ягона ер солиғи ер участкаси берилганидан кейинги ойдан бошлаб тўланади. Ер

участкиси олиб қўйилган (камайтирилган) тақдирда, ягона ер солиғини тўлаш ер участкаси олиб қўйилган (камайтирилган) ойдан бошлаб тўхтатилади (камайтирилади).

Ер участкасининг таркиби ва майдони йил давомида ўзгарган, шунингдек ягона ер солиғи бўйича имтиёзга бўлган ҳуқуқ вужудга келган (туғатилган) тақдирда, солиқ тўловчилар давлат солиқ хизмати органларига ҳисобот йилининг 1 декабригача ягона ер солиғининг аниқлик киритилган ҳисоб-китобини тақдим этишлари шарт.

Солиқ кодексни 369-моддасида белгиланган тартибга кўра ягона ер солиғини тўлаш қуйидаги муддатларда амалга оширилади:

*ҳисобот йилининг 1 июлигача - йиллик солиқ суммасининг 20 фоизи;

*ҳисобот йилининг 1 сентябригача - йиллик солиқ суммасининг 30 фоизи;

*ҳисобот йилининг 1 декабригача - солиқнинг қолган суммаси.

Ягона ер солиғининг ҳисобланган суммасига ҳисоб-китоб асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар;

Кредит 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар».

Мақсадли ишлатиш шарти билан тўловдан озод этилган ягона ер солиғи суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар»;

Кредит 8840 «Солиқ имтиёзлари».

Ягона ер солиғининг бюджетга ўтказиб берилишига тўлов топшириқномаси асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга солиқлар бўйича қарзлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўлови

Солиқ кодексининг 362-моддасида белгиланган шартларга кўра ягона ер солиғини тўловчи кишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари мақомига мос келмайдиган, асосий фаолияти кишлоқ хўжалиги бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар тоифасига кирувчи кишлоқ хўжалиги корхоналари ягона солиқ тўловини тўловчилари ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2009 йил 22 декабрдаги «Ўзбекистон Республикасининг 2010 йилги асосий макроиқтисодий кўрсаткичлари ва давлат бюджети параметрлари тўғрисида» ПҚ-1245-сон қарорига биноан кичик корхоналар (ҳодимларининг сони 50 кишигача) ва микрофирмалар (ҳодимларининг сони 20

кишигача) тоифасига кирувчи асосий фаолияти қишлоқ хўжалиги бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар тоифасига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари 6 %лик ставкада ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Асосий фаолиятдан ташқари бошқа фаолият турлари бўйича бу турдаги корхоналар алоҳида ҳисоб юритишлари ҳамда ягона солиқ тўловини белгиланган ставкаларда тўлашлари лозим.

Ягона солиқ тўловини тўловчи қишлоқ хўжалиги корхоналари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари эса фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлашлари мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йилнинг бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти бўлиб қишлоқ хўжалиги корхоналарининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови суммаси ялпи тушум суммасини Ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғини тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Нақд пулга ва нақд пулсиз сотилган маҳсулот, товарлар, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг ҳажми.

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, чунончи:

а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари;

в) рента даромади, автотранспорт корхонаси ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар;

д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларини қўшимча баҳолаш;

ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк;

з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

и) илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш тарикасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операцион даромадлар.

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, чунончи:

а) олинган роялти ва капигал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетмиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва ҳоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар.

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқиладиганда қуйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтёрий равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивидендлар ва фонизлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чоракда ўсиб боровчи яқун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва ифтимлар бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»

Умумбелгиланган солиқлар

Ягона ер солиғини ҳамда ягона солиқ тўловини тўловчилари мақомига мос келмайдиган қишлоқ хўжалиги корхоналари қуйидаги умумбелгиланган солиқларни тўловчилари ҳисобланадилар:

*ҚҚС;

*фойда солиғи;

*мол-мулк солиғи;

*ер солиғи;

*сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов;

*ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлайдиган ушбу умумбелгиланган солиқ тўловлари солиқ қонунчилиги ҳужжатларида келтирилган тартибларда ҳисобланади ва бюджетга ўтказиб берилади. Қуйида уларнинг айримларига тўхталамиз.

ҚҚС. Умумбелгиланган солиқларни тўловчи қишлоқ хўжалиги корхоналари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, товарлар, бажарилган иш, кўрсатилган хизматлар, мулкни ижарага бериш, уларни сотиш, бепул бериш ва бошқа сотиш операциялари бўйича ҚҚС тўловчи ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, товарлар, иш ва хизматларни сотишдан олинган ҚҚС суммаси белгиланган ставка (20 фоиз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

(1) - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:

$$С_{ккс} = \text{Сай} \times С / 100 \quad (1)$$

бунда: $С_{ккс}$ - буюртмачилардан ундириладиган солиқ суммаси;

$Сай$ - солиққа тортиладиган айланма;

С - қўшилган қиймат солиғи ставкаси.

(2)-усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$С_{\text{ққс}} = T_{\text{қ}} \times C / (C + 100) \quad (2)$$

бунда: $T_{\text{қ}}$ - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган айланма.

Мисол: *Харидорларга сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари қиймати ҚҚС билан биргаликда сёт-фактура бўйича 72 млн сўм, дейлик.*

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС суммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 12 млн. сўмни $(72 * 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда сотилган маҳсулотнинг ҚҚСсиз сотиш қиймати 60 млн. сўмдан $(72-12)$ иборат бўлади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида сотишдан олинган ҚҚС суммаси ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 12 млн. сўмни $(60 * 20\% / 100 \%)$ ташкил этади.

Қишлоқ хўжалик корхоналарида нақдсиз пулга сотилган товар-моддий бойликлар, иш ва хизматларга тўғри келадиган ҚҚС суммаси харидорлар ва буюртмачиларга тақдим этилган сёт-фактураларда алоҳида устунчада кўрсатилади. ҚҚС суммаси харидорлар ва буюртмачилардан олинган сётларнинг жами суммасига киритилади. ҳисобланган ҚҚС суммасига сёт-фактуралар асосида куйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинган сётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Нақд пулга сотилган товар-моддий бойликлар, иш ва хизматларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси буюртмачидан кассага кирим қилинган жами тушум таркибида ўз аксини топади ва унга куйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бюджетга тўланган ҚҚС суммаси сотишдан олинган ҚҚС суммасидан таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда сёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади.

21-сон БХМСга мувофиқ таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ва сёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ

тўловлари» счётининг дебетида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шуъба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тутагандан кейинги ойнинг 25 санасигача қишлоқ хўжалиги корхоналари давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этишлари лозим. Шунингдек, улар солиқ идораларига ҚҚС ҳисоб-китобига илова тариқасида солиқ даври мобайнида олинган товарлар (ишлар, хизматлар) бўйича счёт-фактуралар реестрини тақдим этишлари лозим.

ҚҚС ҳисоб-китоби, шунингдек унга илова қилинадиган реестр ва тақсимот асосида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланган сумманинг камайтиришга олиб борилган қисмига бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Камайтиришга олиб борилмаган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига мутаносиб усул бўйича аниқланган ҳамда киритилган ҚҚС суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»,

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ бўлган суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сумма ҳисобот даврдан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси ҳисобланган ҚҚС сўммасидан ортиқ бўлганида, унда бундай ортиқча сумма (манфий сальдо) қишлоқ хўжалиги корхонасига унинг солиқ ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сумма қишлоқ хўжалиги корхонасининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС

суммасининг қишлоқ хўжалиги корхонасига қайтарилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнақ тўловлари».

Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Фойда солиғи. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра қишлоқ хўжалиги корхоналарида бошқа хўжалик юритиш субъектларидаги каби фойда солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида» Низомда номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари яна қуйидаги иккита фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган даромад (Стд);**

$Стд = Фст(Зст) + Стх + Сбх + Бом - Гр - Счх - Д - Ф$

Бу ерда: **Фст (Зст)** – солиқ тортилгунгача бўлган фойда ёки зарар

Стх – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

Сбх – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

Счх – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – бегараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар.

- **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)** – солиққа тортиладиган даромаддан фойда солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда сўммаси, яъни:

$Стф = Стд - И$

Бу ерда: **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар ҳамда солиқдан озод этилган фойда суммаси.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда Солиқ кодекси ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни

шакллантириш тўғрисида» низомга мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда суммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннарихи, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар таркибига, чунончи меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, қишлоқ хўжалиги корхонасининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби харажатлар киради. Уларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (147-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида» Низомнинг 1-иловасида келтирилган. Солиқ қонунчилигига асосан қишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни мустақил ҳисоблашлари, улар суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» сўтда акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексида (146-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида» Низомнинг 2-иловасида келтирилган. Ушбу харажатлар ҳам фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда, Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекин кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегирилиб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги хужжатларига асосан қишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Солиқ кодекси ва Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Беғараз олинган мулк деганда, бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шарт билан олинган мулк (асосий

воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда, қишлоқ хўжалиги корхонасига давлат (хукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, ҳалқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган бегараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий-техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъй белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олиган дивидендлар ва фойзлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун уларнинг суммалари фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғини ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда солиғи бўйича имтиёзлар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатлар, солиқдан озод этилган фойданинг турлари ҳамда имтиёз меъёрлари Солиқ кодексига (158,159-моддалар) очиб берилган.

Фойда солиғи (Нф) суммаси қишлоқ хўжалиги корхонасининг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$\text{Нф} = \text{Стф} * \text{См} : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган фойда солиғи суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9810 «Даромад (фойда) солиғи бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Қишлоқ хўжалиги корхоналарини бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

15.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби

Умумдавлат солиғларини тўловчи қишлоқ хўжалиги корхоналари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига қуйидаги ажратмалар, тўловлар ва ушланмаларни амалга оширадilar (15.2-жадвал).

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда

тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

15.2-жадвал

Қишлоқ хўжалиги корхоналари тўлайдиган мажбурий ажратмалар, тўловлар ва ушланмалар (2010 йил учун)

Мақсадли фондлар тури	Мажбурий ажратма тури		Мажбурий ушланма тури	
	Ажратма базаси	Ставка	Ушланма базаси	Ставка
Пенсия фонди	1 Сотишдан олинган соф тушум 2 Ҳисобланган иш ҳақи фонди	1 % 25%	1 Ҳисобланган иш ҳақи фонди	4,0 %
Йўл фонди	1 Сотишдан олинган соф тушум	1,5 %	1 Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кирилган автотранс-порт воситаларининг сотиб олиш нархи 2 Сотиб олинган ва вақтинчалик олиб кирилган 40 га ача утириш жойлари бўлган автобуслар ва 10 тоннагача юк кўтарадиган юк автотранспорт воситаларининг сотиб олиш нархи	Энг камда 6 % Энг камда 20 % ¹
Мактаб таълимини ривожлантириш фонди	1 Сотишдан олинган соф тушум	1 %		

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойида ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма суммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счётлари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810);

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

¹ Ўзинг автомобилларнинг фондларини муддатига қараб ҳар бир от кучи учун онг кам иш ҳақига нисбатан белгиланган фондга ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда.

² 40 га ача утириш жойлари бўлган автобуслар ва 10 тоннагача юк кўтарадиган автомобилларнинг фондларини муддатига қараб ҳар бир от кучи учун онг кам иш ҳақи нисбатан белгиланган фондга ҳисобланган суммадан кичик бўлган тақдирда.

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига 3,5 фоизлик мажбурий ушланманинг ушлаб қолиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим суммаси 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Таянч иборалар

Сотишдан олинган даромад - қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотларни давлатга ҳамда бошқа юридик ва жисмоний шахсларга қатъий белгиланган ва эркин нархларда сотишдан олинган туғум.

Сотиш таннарни – сотилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштиришга сарфланган ҳақиқий ишлаб чиқариш харажатлари.

Сотиш харажатлари - қишлоқ хўжалиги корхоналарида етиштирилган маҳсулотларни сотиш билан боғлиқ барча турдаги харажатлар, чунончи, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари ярмарка ва кўргазмаларини ташкил этиш, уларни реклама қилиш, контрактларни тузишга, омборхоналарни сақлаш, сотиш билан шуғулланувчи ходимларга меҳнат ҳақи ва ижтимоий тўловларга сарфланган ҳамда шу каби бошқа харажатлар.

Маъмурий-бошқарув харажатлари - қишлоқ хўжалиги корхоналари бошқарув аппарати сақлашга доир харажатлар, чунончи, бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий тўлов, амортизация ажратмалари, хизмат сафарлари, газета ва журналларга обуна, канцелярия товарлари ва бошқа шу каби харажатлар.

Бошқа операция харажатлар - қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турли хайрия сифатида берилган мулкнинг ҳисобдан чиқарилиши, тўланган пеня ва жарималар, кўрсатилган моддий ёрдамлар, банк хизматлари учун тўловлар, аудиторлик текширувлари ва турли консалтинг хизматлари учун тўловлар, сотиш хажмига нисбатан пенсия фондига, мактаб таълимини ривожлантириш фонди ва автйўл фондига мажбурий ажратмалар, суд харажатлари, воз кечилган дебиторлик қарзлари ва шу каби бошқа харажатлар.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар - асосий воситалар ва бошқа активлар (помоддий активлар, қимматли қоғозлар, материаллар)ни сотишдан олинган фойда, жорий ижарадан олинган фойда, хизмат кўрсатувчи бўлинмалардан тушумлар, воз кечилган кредитгорлик қарзлар, бегараз олинган молиявий ёрдам, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар ва бошқа шу каби кўшимча даромадлар.

Молиявий фаолиятга доир даромадлар - дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар, узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар, қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар, хорижий валютада ифодаланган баланс мўддалари бўйича ижобий курс фарқлари.

Молиявий фаолиятга доир харажатлар - олинган кредит ва қарзлар учун тўланган фоизлар, узоқ муддатли ижара бўйича фоиз тўловлари, қимматли қоғозларни чиқаришга доир харажатлар, хорижий валютада ифодаланган баланс мўддалари бўйича салбий курс фарқлари.

Соф фойда – жами даромадлардан барча харажатлар ва солиқ тўловлари айириб ташлангандан кейин қолган сумма.

Ягона ер солигини тўловчилар - қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар; қишлоқ хўжалиги йўналишидаги илмий тадқиқот тапшилотларининг тажриба хўжаликлари ва таълим муассасаларининг ўқув-тажриба хўжаликлари.

Солиқ солиш мақсадида қишлоқ хўжалиги товарлари ишлаб чиқарувчилар:

- ер участкаларидан фойдаланган ҳолда қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш ёхуд ер участкаларидан фойдаланган ҳолда фақат қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш асосий фаолият тури бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалигини юритиш учун маҳаллий давлат ҳокимияти органлари томонидан ўзларига белгиланган тартибда берилган ер участкаларига эга бўлган юридик шахслар;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва ўзи етиштирган мазкур маҳсулотни қайта ишлаш улushi реализация қилиш ёки қайта ишлаш учун олинган қишлоқ хўжалиги маҳсулотини ўз ичига олувчи қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етиштириш ва қайта ишлаш умумий ҳажмида камида 50 фоизни ташкил этадиган юридик шахслар.

Ягона ер солиғи суммаси ер участкаларининг норматив қийматини ягона ер солиғининг белгиланган ставкасига кўпайтириш орқали топилган сумма.

Ягона солиқ тўлови - Солиқ кодексининг 362-моддасида белгиланган шартларга кўра ягона ер солиғини тўловчи қишлоқ хўжалиги товар ишлаб чиқарувчилари мақомига мос келмайдиган, асосий фаолияти қишлоқ хўжалиги бўлган кичик корхоналар ва микрофирмалар тоифасига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан тўланадиган солиқ тўлови.

Умумбелгиланган солиқлар - ягона ер солиғини ҳамда ягона солиқ тўлови тўловчилари мақомига мос келмайдиган қишлоқ хўжалиги корхоналари томонидан тўланадиган умумбелгиланган солиқлар (ҚҚС; фойда солиғи;

мол-мулк солиғи; ер солиғи; сув ресурсларидан фойдаланганлик учун тўлов; ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи).

Мажбурий ажратмалар ва тўловлар - умумдавлат солиқларини тўловчи қишлоқ хўжалиғи корхоналари томонидан солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига қилинадиган мажбурий ажратмалар, тўлов ва ушланмалар.

Назорат учун тест савол – жавоблари

Хўжалик вазияти

«Саховат» фермер хўжалиғи (тармоқ коди 21120), ходимларининг жами соғи 46 киши, қишлоқ хўжалиғи товарлари ишлаб чиқарувчиси сифатида ягона ер солиғи, бошқа фаолият турларидан ягона солиқ тўловини тўловчиси ҳисобланади. Ер участкалари майдони 242 га, ер участкасининг норматив қиймати 42050 минг сўм, ягона ер солиғи ставкаси 3,5 % (ер участкаси норматив қийматига нисбатан).

2009 йилда эришилган натижалар:

*ўзи етиштирган қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини сотишдан олинган соф тушум 600 млн. сўм;

*четдан олинган қишлоқ хўжалик маҳсулотларини қайта ишлашдан олинган омухта еминг сотишдан олинган тушум 200 млн. сўм;

*четдан сотиб олинган емлارни улгуржи сотишдан олинган тушум 150 млн. сўм;

*сотиш таннархи жами 771 млн. сўм, шундан:

- ўзи етиштирган қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларининг сотиш таннархи 500 млн. сўм;

- четдан олинган қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини қайта ишлашдан олинган омухта еминг сотиш таннархи 156 млн. сўм;

- четдан сотиб олинган емларни сотиш таннархи 115 млн. сўм;

*давр харажатлари – 80 млн. сўм, шундан сотиш харажатлари 12,5 млн. сўм, бошқарув харажатлари 27,5 млн. сўм. бошқа операция харажатлар 40 млн. сўм;

*олинган дивидендлар (дивиденд солиғи ушланган) – 2 млн. сўм;

*тўланган фонизлар - 3 млн. сўм;

*фавқулоддаги зарарлар 6 - млн. сўм;

*беғараз олинган мулк - 10 млн. сўм;

*воз кечилган кредиторлик қарзлари - 4 млн. сўм.

Солиқ қонунчилиғи ҳужжатларига кўра қишлоқ хўжалиғи маҳсулотларини қайта ишлаш фаолияти 8%лик, улгуржи савдо фаолияти 5%лик ЯСТга тортилади. Фермер хўжалиғининг бошқа фаолиятдан олинган даромадлари унинг тармоқ кодига мос равишда солиққа тортилади.

Ушбу хўжалик вазиятида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобларни тошинг.

1. Фермер хўжалиғининг ягона ер солиғига тортиладиган соф тушуми тенг:

- а) 600 млн. сўм; б) 750 млн. сўм;
в) 950 млн. сўм; г) 200 млн. сўм.

2. Фермер хўжалигининг 8 %лик ягона солиқ тўловига тортиладиган соф тушуми тенг:

- а) 600 млн. сўм; б) 750 млн. сўм;
в) 950 млн. сўм; г) 200 млн. сўм.

3. Фермер хўжалигининг 5 %лик ягона солиқ тўловига тортиладиган соф тушуми тенг:

- а) 600 млн. сўм; б) 150 млн. сўм;
в) 950 млн. сўм; г) 200 млн. сўм.

4. Фермер хўжалигининг ягона ер солиғи суммаси тенг:

- а) 21 млн. сўм; б) 1,47млн. сўм;
в) 4,74 млн. сўм; г) 2,47 млн. сўм.

5. 1 %лик Пенсия фондига ажратма суммаси тенг:

- а) 6 млн. сўм; б) 7,5 млн. сўм;
в) 9,5 млн. сўм; г) 2,0 млн. сўм.

6. 1 %лик мактаб таълимиши ривожлантириши фондига ажратма суммаси тенг:

- а) 6 млн. сўм; б) 7,5 млн. сўм;
в) 9,5 млн. сўм; г) 2,0 млн. сўм.

7. 1,5 %лик йўл фондига ажратма суммаси тенг:

- а) 7,5 млн. сўм; б) 6,5 млн. сўм;
в) 9,0 млн. сўм; г) 3,0 млн. сўм.

8. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича олган сотишдан олган фойдаси тенг:

- а) 100 млн. сўм; б) 179 млн. сўм;
в) 115 млн. сўм; г) 156 млн. сўм.

9. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича асосий фаолиятдан олган фойдаси тенг:

- а) 103 млн. сўм; б) 113 млн. сўм;
в) 115 млн. сўм; г) 111 млн. сўм.

10. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича умумхўжалик фаолиятидан олган фойдаси тенг:

- а) 102 млн. сўм; б) 103 млн. сўм;
в) 113 млн. сўм; г) 105 млн. сўм.

11. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича солиққача фойдаси тенг:

- а) 97 млн. сўм; б) 96 млн. сўм;
в) 107 млн. сўм; г) 99 млн. сўм.

12. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича 8 %лик ЯСТ суммаси тенг:

- а) 23,5 млн. сўм; б) 16 млн. сўм;
в) 7,5 млн. сўм; г) 48 млн. сўм.

13. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича 5 % лик ЯСТ суммаси тенг:

- а) 23,5 млн. сўм; б) 16 млн. сўм;
в) 7,5 млн. сўм; г) 48 млн. сўм.

14. Фермер хўжалигининг 2009 йил якуни бўйича олган соф фойдаси тенг:

- а) 72,5 млн. сўм; б) 73,5 млн. сўм;
в) 42,5 млн. сўм; г) 75,5 млн. сўм.

15. Бюджетга тўланадиган ягона ер солиғи суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9810 Кредит 6410 23,5 млн. сўмга;
- б) Дебет 9430 Кредит 6410 1,47 млн. сўмга;
- в) Дебет 9430 Кредит 6410 16 млн. сўмга;
- г) Дебет 9810 Кредит 6410 7,5 млн. сўмга.

16. Бюджетга тўланадиган ягона солиқ тўлови суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9810 Кредит 6410 23,5 млн. сўмга;
- б) Дебет 9430 Кредит 6410 1,47 млн. сўмга;
- в) Дебет 9430 Кредит 6410 16 млн. сўмга;
- г) Дебет 9810 Кредит 6410 7,5 млн. сўмга.

17. Бюджетдан ташқари фондларга мажбурий ажратмалар суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9810 Кредит 6410 23,5 млн. сўмга;
- б) Дебет 9430 Кредит 6410 21 млн. сўмга;
- в) Дебет 9430 Кредит 6410 16 млн. сўмга;
- г) Дебет 9810 Кредит 6410 7,5 млн. сўмга.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг соддалангирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Аудия вазирлиги и томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БҲМС №1 «Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

7. БҲМС №4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

8. Санаев Н. С. Фермер хўжаликларида бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. –Т.: «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон миллий кутубхонаси», 2006.- 145 б.

9. Дўстмуродов Р., Машаришов О. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этиш. Ўқув қўлланма. – Т., 2007.- 94 б.

16-БОБ. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТ ШАКЛЛАРИНИ ТЎЛДИРИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

16.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий ҳисоботнинг турлари, таркиби ва уни тақдим этиш муддатлари

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари, ҳисоб жараёнининг якуний босқичи молиявий ҳисоботни тузиш ҳисобланади. Республикамизнинг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни (16-модда)га мувофиқ қишлоқ хўжалиги корхоналарининг молиявий ҳисоботи ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот, асосий воситалар ҳаракати тўғрисида ҳисобот, пул оқимлари тўғрисида ҳисобот, хусусий капитал тўғрисида ҳисобот, изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлардан иборат.

Кичик бизнес субъектлари ҳисобланган қишлоқ хўжалиги корхоналарига молиявий ҳисоботни ихчамлаштирилган тарзда тузиш ва тақдим этишга руҳсат этилади. Ушбу ихчамлаштирилган молиявий ҳисобот ўз ичига бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот, дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома ҳамда тушунтириш хатини олади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарида барча хўжалик юритувчи субъектларидагидек ҳисобот даври бўлиб тақвим йилининг 1 январидан 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Тақвим йилининг 1 октябридан кейин давлат рўйхатидан ўтган қишлоқ хўжалиги корхоналари учун биринчи ҳисобот йили давлат рўйхатидан ўтган санадан келгуси йилнинг 31 декабригача бўлган давр ҳисобланади. Ушбу даврда юз берган хўжалик жараёнлари биринчи ҳисобот йилига доир, деб тан олинади ва мос равишда шу даврнинг молиявий ҳисоботига киритилади.

Молиявий ҳисоботни тақдим этиш муддатлари қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ташкилий-ҳуқуқий мақомига боғлиқ. Чунончи, хорижий инвестициялар иштирокидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари фақат йиллик йиллик молиявий ҳисоботни тузадилар ва уни кейинги йилнинг 25 мартигача тақдим этадилар. Ширкатлар, фермер ва деҳқон хўжаликлари, шунингдек акциядорлик жамияти, масъулияти чекланган жамият ва хусусий корхоналар мақомидаги қишлоқ хўжалиги корхоналари йиллик молиявий ҳисоботни кейинги йилнинг 15 февралигача тақдим этишлари лозим.

Кичик бизнес субъектларига кирувчи қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий ҳисоботни фақат ҳисобот йили якуни бўйича тақдим этадилар. Ушбу мақомга эга бўлмаган бошқа турдаги ташкилотлар (хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналардан ташқари) йиллик ҳисоботдан ташқари чораклик ҳисоботларни ҳам тузишлари ва уларни чоракликдан кейинги ойнинг 25 санасигача тегишли органларга тақдим этишлари керак.

16.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия балансини тўлдириш хусусиятлари

Қишлоқ хўжалиги корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар каби бухгалтерия балансини тўлдиришда ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрда 140-сон буйруқ билан тасдиқланган «Молиявий ҳисобот шакллари тўлдириш бўйича тартиб»га асосланишлари лозим. Қуйида ушбу тартибга асосланилган ҳолда қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия балансининг алоҳида моддаларини тўлдириш хусусиятларига тўхталамиз.

012-сатр «Асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати»да қишлоқ хўжалиги корхоналари балансида бўлган асосий воситаларнинг қолдиқ қиймати акс эттирилади. Ушбу сатрда, қуйидагилар кўрсатилади:

- асосий воситаларнинг мос равишда бошланғич қиймати ҳамда жамланган эскиришини акс эттирувчи сўтлар (0110-0199 ва 0210-0290)нинг давр охиридаги қолдиқлари суммаларининг фарқи;

- белгиланган тартибга кўра асосий воситалар таркибига киритилган узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларнинг, чунончи лизинг бўйича сотиб олинган тракторлар, комбайнлар ва бошқа қишлоқ хўжалик техникаларининг қолдиқ қиймати (мос равишда 0310 ва 0299 сўтлар қолдиқлари ўртасидаги фарқ сўммаси).

100-сатр «Капитал қўйилмалар»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ўз мақсадларида хўжалик ёки пудрат усулларида олиб борган тугалланмаган капитал инвестицияларининг қиймати кўрсатилади.

150-сатр «Ишлаб чиқариш захиралари»да омборларда сақланаётган уруғликлар, ўғитлар, дори-дармонлар, ем-хашак, ёқилғи, қурилиш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларнинг корхонада белгиланган ҳисоб баҳоларидаги қиймати акс эттирилади. Ушбу сатр суммаси 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи сўтлар» тизимида очилган барча сўтлар қолдиқларининг йиғиндисига, шунингдек барча моддий жавобгар шахсларнинг ҳисобот даври охирига тузган материал

ҳисоботи қолдиқлари йиғиндисига тенг бўлиши лозим. Агар материалларни сотиб олиш ва тайёрлаш алоҳида олинган 1510 счётда, улар қийматидаги фарқлар махсус 1610 счётда юритилган бўлса, ушбу счётларнинг қолдиқлари мос равишда балансинг бу сатри суммасида ҳисобга олинishi керак.

160-сатр «Тугалланмаган ишлаб чиқариш»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳисобот йили охирида келгуси йил ҳосили учун қилинган сарф-харажатлар суммаси кўрсатилади.

170-сатр «Тайёр маҳсулотлар»да етиштирилган, лекин ҳали сотилмаган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларининг ҳақиқий таннархи кўрсатилади.

190-сатр «Келгуси давр харажатлари»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг ҳисобот даврида асосий ишлаб чиқариш ва давр харажатларига тегишли бўлмаган харажатлари акс эттирилади. Ушбу сатрда қишлоқ хўжалиги корхоналари ўзларининг қуйидаги харажатларини акс эттиради:

- келгуси даврда бажариладиган ишлар учун тўловлар;
- келгусида жорий этилиши мумкин бўлган лойиҳаларни ишлаб чиқаришга доир харажатлар;
- келгуси йилда чоп этиладиган махсус меъёрий-техник адабиётлар учун қилинган сарфлар;
- келгуси йил учун ўтказиб қўйилган ижара тўловлари;
- мавсумий характерга эга бўлган ишлар учун олдиндан тўловлар, қишлоқ хўжалиги машиналари ва ускуналарини консервация қилиш харажатлари;
- янги ишлаб чиқариш турлари учун кадрларни жалб этиш ва тайёрлаш харажатлари;
- олдиндан ҳисобланган меҳнат таътили харажатлари;
- келгуси йил учун газета ва журналлар обунаси учун тўловлар;
- бошқа келгуси давр харажатлари.

210-сатр «Жами дебиторлик қарзлар»да қишлоқ хўжалиги корхоналарига ҳисобот даври охирига қарздор шахсларнинг жами қарзлари кўрсатилади. Жами дебиторлик қарзлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (220, 240, 250, 260, 270, 290, 300, 310) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлдиришга асос дебиторлик қарзларнинг алоҳида турларни акс эттирувчи счётларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

450-сатр «Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг йил охиридаги жами тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) кўрсатилади. Ушбу сумма ўтган

йилларнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) ва ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) суммаларидан ташкил топади. Қопланмаган зарарлар балансинг ушбу сатрида минус ишораси билан кўрсатилади.

Мақсадли тушумлар (460-сатр)да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг турли мақсадларда олинган грантлари, дотациялари, субсидиялари ҳамда солиқлар бўйича мақсадли имтиёзлар суммалари акс эттирилади.

Жами узоқ муддатли мажбуриятлар (490-сатр)да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бир йилдан кўп муддатга олган кредит ва қарзлари бўйича мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами узоқ муддатли мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (500-590) кўрсатилади. Ушбу сатрларни гўлдиришга асос бўлиб узоқ муддатли кредиторлик қарзларининг алоҳида турларни акс эттирувчи сўтларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

600-сатр «Жами жорий мажбуриятлар»да қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бир йилдан кам бўлган муддатга олган кредитлари, қарзлари ва бошқа мажбуриятларининг жами суммаси кўрсатилади. Жами жорий мажбуриятлар уларнинг алоҳида турлари бўйича балансинг мос сатрларида (610-760) кўрсатилади. Ушбу сатрларни тўлдиришга асос бўлиб жорий кредиторлик қарзларининг алоҳида турларни акс эттирувчи сўтларнинг охириги қолдиқлари ҳисобланади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналари баланс валютасининг жами суммаси активда ва пасивда алоҳида сатрларда (мос равишда 390-сатр ва 780-сатр) кўрсатилади.

Қишлоқ хўжалиги корхоналарига тегишли бўлмаган актив ва пасивлар балансида «Балансдан ташқари сўтларда ҳисобга олинадиган қийматликларнинг мавжудлиги тўғрисида маълумот»да 790-920-сатрларда кўрсатилади. Бундай актив ва пасивларга, чунончи қуйидагилар қиради:

- қисқа муддатга ижарага олинган асосий воситалар (790-сатр);
- қайта ишлашга қабул қилинган материаллар (810-сатр);
- ўрнатиш учун қабул қилинган ускуналар (830-сатр);
- ссуда шартномаси бўйича олинган мулклар (890-сатр);
- келгуси даврларда солиқ солинадиган базадан чиқариладиган харажат-лар (900-сатр);
- вақтинчалик солиқ имтиёзлари (910-сатр);
- фойдаланишдаги инвентар ва хўжалик жиҳозлари (920-сатр).

16.3. Кишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тўлдириш хусусиятлари

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тузишга асос қишлоқ хўжалиги корхоналарининг барча даромадлари ва харажатлари, фойда, унинг ишлатилиш ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) сўтларнинг маълумотлари ҳисобланади. ҳисоботнинг алоҳида сатрлари куйидаги тартибда шакллантирилади.

Сатр коди	Сатр номи	Сатрни тўлдириш тартиби
010	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган соф гушум	Етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган соф гушум ҳисоби учун мўлжалланган 9010, 9020, 9030 сўтларнинг кредит айланмаси суммалари йилгидисидан кайтаришган маҳсулотлар (иш, хизматлар) суммаларини беришган чегирмалар суммаларини (9040 ва 9050 сўтларнинг дебет айланма суммалари) айирини орқали топилади ва даромадлар устуничасида кўрсатилади
020	Сотишган маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннари	Етиштирилган кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, товарлар, иш ва хизматларнинг сотиш таннари ҳисоби учун мўлжалланган 9110, 9120, 9130, 9140, 9150 сўтларнинг дебет айланмаси суммалари йилгидиси харажатлар устуничасида кўрсатилади
030	Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялпи фойдаси (зарари)	010 ва 020-сатрлар суммаларининг фарқи еилади Ижобий фарк олинган фойдани кўрсатади ва у даромадлар устуничасига еизтади Салбий фарк соғишдан кўришган зарарни ифодалайди ва у харажатлар устуничасига еилади
040	Давр харажатлари, жами	050, 060, 070, 080- сатрларнинг суммалари йилгидиси кўрсатилади
	Шу жумладан	
050	Сотиш харажатлари	Сотиш харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9410 сўтнинг дебет айланма суммаси харажатлар устуничасида кўрсатилади
060	Маъмурий харажатлар	Маъмурий харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9420 сўтнинг дебет айланма суммаси харажатлар устуничасида кўрсатилади
070	Бошқа операцион харажатлар	Бошқа операцион харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9430 сўтнинг дебет айланма суммаси харажатлар устуничасида кўрсатилади
080	Келгусида соликка тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари	Келгусида соликка тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари ҳисоби учун мўлжалланган 9440 сўтнинг дебет айланма суммаси харажатлар устуничасида кўрсатилади

090	Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Асосий фаолиятга доир бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9310 – 9390 ҳисобларнинг кредит айланма суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасида кўрсатилади
100	Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)	030 сатр – 040 сатр + 090 сатр Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
110	Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами	120, 130, 140, 150, 160-сатрлар суммаларининг йиғиндиси
	Шу жумладан	
120	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар	Дивидендлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9520 ҳисобларнинг кредит айланма суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
130	Фондлар кўринишидаги даромадлар	Фондлар кўринишидаги даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9530 ҳисобларнинг кредит айланма суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
140	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар	Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9550 ҳисобларнинг кредит айланма суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
150	Валюта курси фарқидан даромадлар	Валюта курси фарқидан даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9540 ҳисобларнинг кредит айланма суммаси даромадлар устунчасига ёзилади
160	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари	Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари ҳисоби учун мўлжалланган 9510, 9560, 9590 ҳисобларнинг кредит айланма суммалари йиғиндиси даромадлар устунчасига ёзилади
170	Молиявий фаолият бўйича харажатлар	180, 190, 200, 210 сатрлар суммаларининг йиғиндиси харажатлар устунчасида ёзилади
	Шу жумладан	
180	Фондлар кўринишидаги харажатлар	Фондлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 ҳисобларнинг дебет айланма суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
190	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фондлар кўринишидаги харажатлар	Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фондлар кўринишидаги харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9610 ҳисобларнинг дебет айланма суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
200	Валюта курси фарқидан зарарлар	Валюта курси фарқидан зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9620- ҳисобларнинг дебет айланма суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
210	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар	Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар ҳисоби учун мўлжалланган 9630, 9690 ҳисобларнинг дебет айланма суммалари йиғиндиси харажатлар устунчасига ёзилади

220	Умумхўжалик фаолияти фойдаси (зарари)	100–сатр+110–сатр–170–сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
230	Фавкулдда фойда ва зарарлар	Фавкулдда фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 сўтнинг кредит айланма сўммаси даромадлар устунчасига ва фавкулдда зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 сўтнинг дебет айланма сўммаси харажатлар устунчасига ёзилади
240	Даромад(фойда) солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)	220–сатр (+ -) 230–сатр. Фойда суммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади
250	Фойда солиғи	Фойда солиғи (ягона солиқ тўлови) ҳисоби учун мўлжалланган 9810 сўтнинг дебет айланма суммаси харажатлар устунчасига ёзилади
260	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар	Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар ҳисоби учун мўлжалланган 9820,9830 сўтларнинг дебет айланма суммалари харажатлар устунчасига ёзилади
270	Ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)	240 –сатр + 250–сатр – 260–сатр. Фойда сўммаси даромадлар устунчасида, зарар суммаси эса харажатлар устунчасида кўрсатилади

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Келгуси давр харажатлари қолдиғи қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?

- бухгалтерия балансида;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
- юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.

2. Қишлоқ хўжалиғи корхонасининг соф тушуми қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?

- бухгалтерия балансида;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
- юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.

3. Қишлоқ хўжалиғи корхонасининг ҳисобот даврдаги соф фойдаси қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?

- бухгалтерия балансида;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;
- хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;
- юқорида келтирилган ҳисоботларда акс эттирилмайди.

4. Қишлоқ хўжалиғи корхонасига харидорлардан келиб тушган пул маблағлари қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?

- бухгалтерия балансида;
- молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;

в) хусусий капитал тўғрисида ҳисоботда;

г) пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда.

5. Қишлоқ хўжалиги корхонасида муддати ўтиб кетган дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисидаги батафсил маълумотлар қайси ҳисобот шаклида акс эттирилади?

а) бухгалтерия балансида;

б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботда;

в) дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотномада;

г) пул оқимлари тўғрисида ҳисоботда.

6. Кичик бизнес субъекти ҳисобланган қишлоқ хўжалиги корхоналари молиявий ҳисоботни тошпиради:

а) ҳар ойда;

б) ҳар чоракда;

в) йил якуни бўйича;

г) икки йилда бир марта.

7. Кичик бизнес субъекти ҳисобланган қишлоқ хўжалиги корхоналари тошпирадиган молиявий ҳисобот таркибига кирмайди:

а) бухгалтерия баланси;

б) молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот;

в) дебиторлик ва кредиторлик қарзлар тўғрисида маълумотнома;

г) пул оқимлари тўғрисида ҳисобот.

8. Қишлоқ хўжалиги корхонаси бухгалтерия баланси асосида унинг жорий тўлов қобилияти даражаси (коэффициенти) қандай топилади?

а) баланс валютаси суммаси мажбуриятлар суммасига бўлинади;

б) жорий активлар суммаси жорий мажбуриятлари суммасига бўлинади;

в) пул маблағлари жорий мажбуриятлар суммасига бўлинади;

г) баланс активи 2-бўлими суммасини баланс пассиви 2-бўлими суммасига бўлиш йўли билан.

9. Қишлоқ хўжалиги корхонаси ўз молиявий ҳисоботларини мажбурий тошпирмайди:

а) давлат солиқ инспекциясига;

б) давлат статистика органларига;

в) хизмат кўрсатувчи банкка;

г) аудиторлик ташкилотига.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз - ватанимиз тараққиети ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиетини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Фермер хўжалиқларида бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазиғлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазиғлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан

тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим этиш учун концептуал асос. ЎзР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 475.

5. БХМС № 1 «Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот». Ўз Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

6. БХМС № 3 «Молиявий нагизжалар тўғрисида ҳисобот. ЎзР АВ томонидан 1998 йил 26 августда рўйхатга олинган, № 484.

7. БХМС № 9 «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 4 ноябрда рўйхатга олинган, № 519.

8. БХМС № 14 «Хусусий капитал тўғрисида ҳисобот». ЎзР АВ томонидан 2004 йил 1 мартда рўйхатга олинган, № 36.

9. БХМС № 15 «Бухгалтерия баланси». ЎзР АВ томонидан 2003 йил 20 мартда рўйхатга олинган, № 1226.

10. БХМС № 9 «Пул оқимлари тўғрисида ҳисобот». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 4 ноябрда рўйхатга олинган, № 519.

11. «Чораклик ва йиллик молиявий ҳисобот тақдим этиш муддатлари тўғрисида низом». ЎзР АВ томонидан 2000 йил 3 июлда рўйхатга олинган, 1 942 (кейинги ўзгартиришлар билан).

12. «Молиявий ҳисобот шакллари тўғрисида бўйича тартиб». ЎзР АВ томонидан 2003 йил 24 январда рўйхатга олинган, № 1209 (кейинги ўзгартиришлар билан).

13. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.

14. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: “Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси” нашриёти, 2004.

15. Дўстмуродов Р., Маширапов О. Фермер хўжалигида бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини гашкил этиш. Ўқув қўлланма. - Т., 2007.- 94 б.

16. Очилов И.К., Қурбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. -Т.: IQTICOD-MOLIYA, 2007.

17. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. - Т.: O'qituvchi, 2004.

III-БЎЛИМ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

17-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ АСОСЛАРИ

17.1. Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Республикамиз халқ хўжалигини ривожлантиришда транспорт тармоғи муҳим аҳамиятга эга. Бу тармоқ ўз ичига темир йўл, ҳаво йўллари, дарё, денгиз, ерости ва срусти йўллари транспортларини олади.

Республикамизнинг географик ўрни, табиий-иқлимий шароити, уни дунёнинг бошқа мамлакатлари билан боғловчи дарё ва денгиз йўлларининг йўқлиги, шунингдек бошқа объектив ва субъектив шароитлар сабабли мамлакатимиз транспорт тармоғида автотранспорт ўзига хос ўрин эгаллайди. Чунончи, республикамизда ташилайётган юк ҳажмининг 85 фоизи, йўловчи ташиш ҳажмининг 96 фоизи айнан автотранспортга тўғри келади. Бу, ўз навбатида, автотранспорт хизматларини кўрсатувчи корхоналарнинг халқ хўжалигида катта аҳамият касб этишини, шунингдек уларни бухгалтерия ҳисобининг муҳим субъектларидан бири эканлигини билдиради.

Автотранспорт корхоналарини бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш ва тавсифлаш мумкин.

Мулкый шаклига кўра автотранспорт корхоналари давлат, нодавлат ҳамда аралаш мулк шаклидаги корхоналарга бўлинади.

Ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра автотранспорт корхоналари очик ва ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятлари, масъулияти чекланган жамият, хусусий корхона ҳамда давлат унитар корхонаси каби турларга бўлинади. Бу турдаги корхоналарни тузиш ва улар фаолиятини юритиш тартиби республикамизнинг махсус қонунлари ва «Давлат корхоналари тўғрисида» Низом билан белгиланган.

Таъсисчиларининг таркибига кўра автотранспорт корхоналари маҳаллий ва хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга бўлинади. Хорижий инвестициялар иштирокидаги автотранспорт корхоналари устав капиталининг миқдори бошқа турдаги хорижий

инвестициялар ишгирокидаги корхоналар сингари энг камида 150000 АҚШ доллари миқдориди бўлиши, шунингдек унинг камида 30 фоизи хорижий таъсисчилар маблағларидан ташкил топиши лозим.

Фаолият юритиш доирасига кўра автотранспорт корхоналари халқаро ва маҳаллий миқёсда фаолият юритувчи корхоналар ҳисобланади. Маҳаллий миқёсдаги автотранспорт корхоналари, ўз навбатида, фаолиятини шаҳарлараро ва шаҳар миқёсида юритувчи корхоналарга бўлинади.

Ихтисослашганлигига кўра автотранспорт корхоналари юк ташиш ҳамда йўловчи ташишга ихтисослашган корхоналарга бўлинади. Ушбу турдаги корхоналар мос равишдаги автотранспорт воситаларига эга бўлади. Мос равишдаги транспорт воситаларига эгалик қилиш ушбу корхоналарнинг номланишида ҳам ўз аксини топади. Мисол учун «Автобус парки», «Таксомотор парки», «Автобаза», «Автожамғарма» каби номлардан ушбу корхоналарнинг қайси хизмат турига ихтисослашганлигини билиш мумкин.

Ходимларнинг сонига кўра автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари микрофирмалар, кичик корхоналар, ўрта ва йирик корхоналарга бўлинади. Республикамиз қонун ҳужжатларига мувофиқ автотранспорт соҳасида ходимларнинг сони микрофирмалар учун кўпи билан 10 тагача, кичик корхоналар учун кўпи билан 25 тагача бўлиши лозим.

Таплаган солиқ режимига кўра автотранспорт корхоналари умумбелгиланган ва ихчамлаштирилган солиқ режимларида ишловчи корхоналарга бўлинади. Республикамизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналари ихчамлаштирилган солиқ тўловлари режимида ишлаши мумкин. Йирик ва ўрта корхоналар ҳисобланган автотранспорт корхоналари, одатда, умумбелгиланган солиқларни тўлайдилар.

Республикамизнинг амалдаги меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатларига мувофиқ автотранспорт корхоналарининг фаолияти асосий ва асосий бўлмаган фаолият турларига бўлинади. Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолияти автотранспорт ёрдамида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) ҳисобланади. Уларнинг асосий бўлмаган фаолиятига молиявий, инвестиция ва бошқа фаолият турлари киради.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) деганда автотранспорт ёрдамида аҳоли ва юридик шахсларга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича

бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) тушунилади. Автотранспорт ёрдамида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) ҳажмининг пул бирлигидаги қиймати мамлакатнинг ялли ички маҳсулотида ўз аксини топади.

Автотранспорт воситалари томонидан бажариладиган ишлар (кўрсатиладиган хизматлар) ҳажмини ифодаловчи сон ҳамда сифат кўрсаткичлари автотранспорт корхонасининг маълум даврлар учун тузиладиган бизнес режа (трансмолиярежа)сида ўз аксини топади. Бухгалтерия ҳисоби ушбу кўрсаткичлар бўйича бизнес режа (трансмолиярежа)да кўрсатилган марралар бажарилишини назорат ҳамда таҳлил қилишда муҳим ахборот манбаи ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарининг юк ташиш ва йўловчи ташиш бўйича кўрсатилган хизматлари қатъий лицензияланадиган фаолият ҳисобланади. Ушбу фаолият билан шуғулланиш ҳуқуқи автотранспорт корхоналарига ўзбекистон Республикасининг автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан берилади.

Автотранспортда юк ташиш ва йўловчи ташиш бўйича кўрсатиладиган хизматлар улар билан шуғулланувчи юридик шахслар ходимлари ва яқка тартибдаги тадбиркорлардан махсус квалификацион талабларга жавоб беришни тақозо этади. Ушбу талаблар Ўзбекистон Республикасининг автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан тасдиқланган ҳамда ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2004 йил 28 июнда 1377-сонли рақам билан рўйхатга олинган «Автомобиль транспортида йўловчи ва юк ташиш билан шуғулланувчи юридик шахслар ходимлари ва индивидуал тадбиркорларга қўйиладиган квалификацион талаблар тўғрисида» Низомда тўлиқ келтирилган.

17.2. Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари

Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатида бошқа турдаги корхоналар сингари танлаб олинган бухгалтерия ҳисоби объектларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив ишини ташкил қилиш, товар-моддий бойликлар инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидалар ўз аксини топиши лозим.

Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг ташкилий шаклини белгилашда уларнинг катта-кичиклиги, мақоми, ҳужжатлар сони ва бошқа жиҳатлар муҳим аҳамият касб этади. Чунончи, йирик автохўжаликларда бажариладиган ҳисоб-китоб

ишларининг кўплиги махсус бухгалтерияни ташкил қилиш, шунингдек унинг таркибида алоҳида бўлимларни (масалан, транспорт воситалари иш фаолияти ҳисоби бўлими, моддий бойликлар ҳисоби бўлими, меҳнат ва унга ҳақ тўлаш ҳисоб-китоби бўлими, молиявий ҳисоб-китоблар бўлими ва бошқалар) очишни тақозо этади. Микрофирмалар ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналарида махсус ҳисоб бўлими ташкил қилинмаслиги, ушбу ишлар шартнома асосида ишга қабул қилинган яқка бухгалтер ёки махсус бухгалтерлик фирмалари томонидан юритилиши мумкин.

Автотранспорт корхонасида бухгалтерия ҳисобининг тўғри ташкил этилганлигига унинг раҳбари бевосита жавобгар ва масъулдирлар. Чунончи, раҳбар бухгалтерия ҳисобининг ташкил этилиши ва юритилишини таъминлаш мақсадида «Бухгалтерия тўғрисида» Низом, бош бухгалтер ва бухгалтерларнинг касбий маҳоратига қўйиладиган талаблар, бухгалтерлар ўртасида функционал мажбуриятларнинг тақсимоли, меҳнат шартномалари ва бошқа ички меъёрий ҳужжатларни ўз буйруғи билан тасдиқлаши лозим. Ушбу ички меъёрий ҳужжатларнинг мавжудлиги ва уларга амал қилиш автоҳўжаликларда бухгалтерия ҳисобининг тўғри ташкил қилиниши ва юритилишининг муҳим омилларидан ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналари ҳисоб сиёсатида автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинмаган даромадлар, уларга доир сарф-харажатлар ҳамда якуний молиявий натижаларни ифодаловчи кўрсаткичларни тан олиш ва ҳисобини юритиш усуллари аниқ белгилаб қўйилиши лозим. Чунончи, ҳисоб сиёсатида нақд пул асосида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни касса усулида, нақд пулсиз асосида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни эса ҳисоблаш усулида тан олиш ҳамда ҳисобга олиш тартибини аниқ белгилаб қўйиш мақсадга мувофиқ. Бундан ташқари хайдовчилар томонидан йўловчилардан олинган нақд пул ҳисобидан қилинган сарф-харажатлар (масалан, йўлда олинган ёқилғи, эҳтиёт қисмлар, таъмирлашга сарфланган пул маблағлари)ни даромад сифатида тан олиш ва тегишли сўмларда акс эттириш тартиби ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланиши лозим.

Автотранспортда нақд пулсиз бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинмаган даромадларни тан олишда ҳисоб-китоб ҳужжатларини тақдим этиш бўйича белгиланган тартиб муҳим аҳамият касб этади. Айнан шартномаларда белгиланган тартибга

кўра нақд пулсиз бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадлар сўғ – фактуралар асосида ҳар куни, ҳар ой охирида, иш (хизмат)лар тўлиқ ёппасига тугагандан сўнг тан олиниши мумкин. Автотранспорт корхонаси томонидан даромад тан олиш ва ҳисобини юритишнинг ушбу усуллардан қайси бири танлаб олинганлиги ёки уларнинг ҳар бирини қайси турдаги ишлар учун қўлланилиши ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг характерли жиҳатларидан бири шундаки, улар бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш мавжуд бўлмайди, яъни ҳисобот даври давомида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга қилинган барча сарф-харажатлар шу ҳисобот даврида ушбу иш (хизмат)лар таннархи сифатида тан олинади ва ҳисобдан чиқарилади. Республикамизда қабул қилинган тартибларга мувофиқ транспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган сарф-харажатлар ҳисоблаш усули бўйича, шунингдек ҳисобот даврлари даромадлари ва харажатларининг мослиги, муҳимлилик каби тамойиллар асосида тан олиниши ҳамда ҳисобда акс эттирилиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини аниқлашда турли калькуляция бирликлари қўлланилади. Чунончи, юк ташиш автотранспортлари учун таннарх калькуляцияси уларнинг турлари бўйича 1 соатлик иш, 1 тонна юк, 1 тонна-километрга тузилади. Йўловчи ташишга мўлжалланган автотранспортлар учун таннархни калькуляция қилиш бирлиги сифатида транспорт воситаларининг турлари бўйича 1 соатлик иш, 1 та йўловчи ёки 1 киши-километр олинади. Автотранспорт корхоналари ушбу калькуляция бирликлари бўйича бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар таннархи ҳисобини ҳисобот даврида норматив таннарх, режа таннархи ёки ҳақиқий таннарх усулларидан бири бўйича олиб боришлари мумкин. Ушбу усулларнинг қайси бири танлаб олинганлиги автотранспорт корхонасининг ҳисоб сиёсатида ўз аксини топиши лозим. Норматив таннарх ва режа таннархи усулларини танлаб олган корхоналар ҳисоб сиёсатида мос равишда норматив ва режа таннархидан четланишларни ҳисобга олишнинг аниқ тартиби белгиланиши лозим.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг таннархи, шунингдек автотранспорт корхонаси томонидан олинadиган фойда суммаси уларга сарфланган

материаллар (ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтист қисмлар ва бошқалар) қийматини баҳолаш усулларига бевосита боғлиқдир. Республикаимизнинг 4-сон БХМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ автотранспорт корхоналари ўз моддий бойликлари қийматини ФИФО, АВЭКО, идентификациялаш усуллари бўйича ҳисобини юритиш мумкин ҳисобланади. Белгиланган тартибга кўра, ушбу усулларнинг барчасини қўллаш таъқиқланмаган. Бирок, автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналардаги каби бир хил номдаги ТМЗлар бўйича бир вақтнинг ўзида баҳолашнинг турли усулларини қўллаш мумкин эмас. Шу боис ҳам, автотранспорт корхоналари ўзларининг ҳисоб сиёсатида ТМЗлар қийматини баҳолашнинг танланган усулларини уларнинг турлари бўйича аниқ кўрсатишлари ҳамда унга амал қилишлари лозим.

Автотранспорт корхоналари фаолиятида автотранспортга қўйиладиган автошиналар, аккумулятор ва шу каби бошқа агрегатлар муҳим ўрин тутати. Ушбу эҳтиёт қисмларни ҳисобдан чиқариб боришнинг белгиланган тартиби ҳам бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига катта таъсир кўрсатади. Чунончи, уларни автомашиналарга қўйилган вақтида ҳисобдан чиқариш айнан шу даврга тўғри келувчи таннарх суммасининг кескин ошиб кетишига олиб келади. Ушбу активларни белгиланган хизмат муддатларида бир маромда ҳисобдан чиқариб бориш тартибини қўллаш таннархнинг кескин ошиб кетиши олдини олади. Шунинг учун ҳам автотранспорт корхоналарида эҳтиёт қисмларни ҳисобдан чиқариб боришнинг оқилона усулини танлаб олиш ва унга амал қилиш улар ҳисоб сиёсатининг муҳим жиҳатларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Бозор муносабатлари автотранспорт корхоналарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби номаълум дебиторлик қарзларни бевосита ёки таъкил қилинадиган махсус резерв эвазига ҳисобдан чиқариш усулларидан бирини ҳисоб сиёсатида аниқ белгилаш талабини қўяди.

Автотранспорт ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар автотранспорт корхоналарида турли хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хўжаликлар (масалан, диспетчерлик бўлими, таъмирлаш цехлари, автомобиль ёғилғиларини қуйиш шохобчалари, гараж, омборхона, тиббий кўрик бўлими ва шу кабилар) фаолиятини узлуксиз кузатиш ҳамда ҳужжатли асосда ҳисобга олиб боришни тақозо этади. Ушбу ҳусусиятлар автотранспорт корхоналарида ўзига хос бошланғич ҳужжатлар

тизимини шакллантиришни, уларни тузилишидан тортиб, то архивга тошпирилишига қадар бўлган айланиш графигини аниқ белгилашни, шунингдек бошланғич ҳужжатлар асосида тегишли ҳисоб регистрларини юритиш талабини қўяди.

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари бухгалтерия ҳисоби журнал-ордер, мемориал-ордер, бош-журнал ва ихчамлаштирилган шакллардан бири бўйича қўлда ёки замонавий компьютерли технологияларга асосланган ҳолда юритилиши мумкин. Танланган ҳисоб шакли, унга мос ҳисоб регистрларини юритиш тақсимоти ва тартиби автотранспорт корхонаси ҳисоб сиёсатида аниқ ифодаланган бўлиши лозим.

Автотранспорт корхоналари фаолиятининг хусусиятлари уларда ўзига хос ишчи счётлар режасини ишлаб чиқиш ҳамда уни қўллашни талаб қилади. Чунончи, автотранспорт ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг нақд пул ва нақд пулсиз амалга оширилиши, уларни қўшилган қиймати солиғига тортилишидаги хусусиятлар, товар-моддий бойликларни хизмат муддати давомида бир маромда ҳисобдан чиқариб боришнинг муҳим аҳамият касб этиши ва бошқа жиҳатлар ишчи счётлар режасида алоҳида махсус счётларни назарда тутишни зарурат қилиб қўяди. Ишчи счётлар режасида назарда тутилиши лозим бўлган бундай счётлар ва уларнинг юритилиш тартибига кейинги маърузаларда алоҳида тўхталамиз.

17.3. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари бухгалтерия ҳисобининг объектлари асосий ва асосий бўлмаган фаолият турлари, уларни ташкил қилувчи жараён ва операциялар, фаолият турларининг олиб борилишини таъминловчи активлар, активларни ташкил топиш манбалари, шунингдек эришилган молиявий натижалар ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобининг ушбу объектлари автотранспорт корхоналарида, бир томондан, ўзига хос хусусиятларга, иккинчи томондан эса, барча корхоналардаги каби умумий жиҳатларга эга.

Автотранспорт корхоналари асосий фаолиятини бевосита автотранспорт воситалари билан боғлиқлиги бухгалтерия ҳисобидан, аввало, ушбу воситаларнинг мавжуд ҳолати ва ҳаракати, улар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар, олинган даромад ва қилинган харажатлар, автотранспорт

хизматидан эришилган молиявий натижалар тўғрисидаги ахборотларни йиғиш, қайд этиш, гуруҳлаш, жамлаш каби вазифаларни бажаришни тақозо этади. Бундан ташқари ҳисоб ходимлари автотранспорт воситалари иш фаолиятини сон ва сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткичларни доимий назорат ва таҳлил қилиш, назорат ва таҳлил натижаларини тегишли бошқарув қарорларини қабул қилиш мақсадида раҳбарият ҳамда бошқа фойдаланувчиларга ўз вақтида етказиб бериш каби вазифаларни ҳам бажаришлари лозим.

Автотранспорт томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар нақд ҳамда нақд пулсиз амалга оширилади. Автотранспорт корхоналари томонидан нақд пулга кўрсатилган хизматлар аҳолига кўрсатилган пуллик хизматларнинг муҳим турларидан бири ҳисобланади. Ушбу пуллик хизматларнинг ҳажми автотранспорт корхоналарининг кассасига топширилган пул миқдори билан, шунингдек сотилган йўл чипталари, талонлар ҳамда ҳайдовчилар томонидан йўлда ёқилғи сотиб олиш учун сарфланган йўл пули миқдоридан иборат бўлади. Нақд пулсиз автотранспорт хизматлари тузилган шартномалар асосида кўрсатилади. Ушбу хизматлар ҳажми буюртмачиларга тақдим этилган ва улар томонидан тўлов учун қабул қилинган счё-фактуралар асосида аниқланади. Ушбу хусусиятлар автоҳўжаликларда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмини ҳисоб-китоб ва тўлов турлари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисобга олиш зарурати борлигидан дарак беради.

Автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни кўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)га тортишда ҳам ўзига хос хусусиятлар мавжуд. Чунончи, биргина автотранспорт ёрдамида йўловчи ташишда шаҳар ичи маршрутларидан тушган тушумлар ҚҚСга тортилмайди. Шаҳарлараро ва шаҳар худудидан 10 километрдан ортиқ масофдаги манзилларга йўловчи ташишдан тушган тушумлар ҚҚСга тортилади. Юк ташишдан тушумлар уларнинг шаҳар ичи ёки шаҳарлараро қатновидан қатъий назар ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида ҚҚСга тортилади. Автотранспорт томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларни ҚҚСга тортишдаги ушбу хусусиятлар бухгалтерия ҳисоби олдида автотранспорт корхоналарида ҚҚСга тортиладиган ҳамда унга тортилмайдиган даромадларни алоҳида ҳисобга олиш талабини қўяди.

Автотранспорт корхоналари фаолиятида транспорт воситаларининг муҳим аҳамиятга моликлиги ҳайдовчилар ҳамда

бошқа техник ходимлар меҳнати ва улар меҳнатига ҳақ тўлашни ташкил қилишда ўзига хос ёндашишни талаб қилади. Чунончи, автотранспорт воситаларини эксплуатация қилиш ҳамда улар бутлиги ва ишга лойиқлигини таъминлаш зарурати, автотранспорт турлари, маркалари, уларнинг юк ташиш имкониятлари, бошқариш даражасининг мураккаблиги, махсус разрядларни талаб қилиш ёки қилмаслиги, ишлаш тартиби ва шу каби бошқа омиллар автохўжаликларда меҳнатни ташкил қилишнинг, мос равишда моддий жавобгарликнинг якка ҳамда бригада шаклларида кенг фойдаланиш, шунингдек меҳнатга ҳақ тўлашнинг ишбай ва вақтбай турларини кенг қўллашни тақозо этади. Ушбу хусусиятлар автохўжаликларда меҳнат ва меҳнатга ҳақ тўлаш ҳисобини ташкил қилишда махсус ёндашишни зарурат қилиб қўяди.

Автотранспорт воситаларининг иш фаолияти уларни ҳаракатга келтирувчи ёғилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва шу каби бошқа моддий бойликларнинг тегишли миқдорда мавжудлиги, уларнинг бутлиги, сифати ва бошқа жиҳатларига боғлиқ. Шу боис ҳам ушбу активлар ҳисобини тўғри ташкил қилиш автохўжаликлар фаолияти иқтисодий самарадорлигини оширишда муҳим ўрин тутади.

Юқоридаги хусусиятлардан келиб чиққан ҳолда автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисоби олдида турган асосий вазифаларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- автотранспорт воситалари ҳолати ҳамда ҳаракатини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш, улар асосида транспорт воситаларининг аналитик ва синтетик ҳисобини юритиш;
- автотранспорт воситаларининг иш фаолияти, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни ҳисобот даврлари бўйича ҳисобга олиш, уларни тасдиқловчи ҳужжатларни ўз вақтида ва тўғри расмийлаштириш;
- автотранспорт воситаларини эксплуатация қилишга доир харажатларнинг тизимли ҳисобини юритиш, ҳисоб маълумотлари асосида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннаرخини аниқлаш;
- автотранспорт воситалари фаолияти узлуксизлигини таъминлаш учун зарур ишлаб чиқариш захиралари (ёқилғи, ёғлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқалар) ҳолати ҳамда ҳаракатига доир бошланғич ҳужжатлар, моддий ҳисоботлар, шунингдек ҳисоб регистрларини ўз вақтида ва тўғри тузилишини таъминлаш;

- автотранспорт ёрдамида нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар бўйича ҳисоб-китобларни барча буюртмачилар бўйича ўз вақтида ва тўғри олиб бориш;

- кўрсатилган автотранспорт хизматларидан олинган нақд пул тушумларини корхона кассасига кирим қилиниши, нақд пул ҳисобидан ҳайдовчилар томонидан автомобиль ёғилғиларининг харид қилиниши, пул маблағларининг банк муассасасига топширишини тўғри ва ўз вақтида ҳужжатлаштириш;

- автотранспорт ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан эришилган молиявий натижа кўрсаткичларини тўғри шакллантириш, уларни бухгалтерия счётлари ва ҳисобот шаклларида тўғри акс эттириш;

- меҳнат ҳақи, солиқлар ва мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни тўғри ҳамда ўз вақтида амалга оширилишини таъминлаш.

Таянч иборалар

Транспорт – ўз ичига темир йўл, ҳаво йўллари, дарё, денгиз, ерости ва ерусти йўллари транспортларини олувчи халқ хўжалигининг махсус тармоғи.

Автотранспорт - транспорт тармоғининг автомобиллар ёрдамида юк ва йўловчи ташишга ихтисослашган соҳаси.

Автотранспорт корхонаси - автомобиллар ёрдамида юк ва йўловчи ташишга ихтисослашган юридик шахс.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар) - автотранспорт ёрдамида аҳолига ва юридик шахсларга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича бажарилган ишлар (кўрсатилган хизматлар).

Автотранспорт корхонасининг ҳисоб сисъати – автотранспорт корхонаси раҳбари томонидан танлаб олинган бухгалтерия ҳисоби объектларини тан олиш мезонлари, улар ҳисобини юритишга асос бўлувчи ҳужжатлар тизими, ишчи счётлар режаси, бошланғич ҳужжатлар айланиши, архив ишини ташкил қилиш, товар-моддий бойликлар инвентаризациясини ўтказиш жадвали, ҳисобни юритишга доир бошқа тартиб-қоидалар мажмуаси.

Назорат учун тест савол-жавоблари

1. Автотранспорт - бу:

- а) транспорт тармоғининг соҳаси;
- б) жараён;
- в) фаолият тури;
- г) олдинги барча жавобларнинг барчаси тўғри.

2. Автотранспорт корхоналари:

- а) акциядор жамиятлари бўлиши мумкин эмас;
- б) кичик корхона бўла олмайди;

- в) масъбулияти чекланган жамият бўлиши мумкин эмас;
 г) олдинги барча жавоблар нотўғри.
- 3. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисоби объектларига кирди:**
 а) активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал;
 б) хўжалик фаолияти турлари;
 в) хўжалик фаолияти нагижалари;
 г) юқорида и жавобларда келтирилганларнинг барчаси.
- 4. Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятига кирди:**
 а) юк ташиш;
 б) йўловчи ташиш;
 в) хизматларни реклама қилиш;
 г) юқорида санаб ўтилганларнинг барчаси.
- 5. Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолияти:**
 а) лицензиялаштирилади; б) лицензиялашгирилмайди;
 в) рухсатнома олинади; г) айрим ишлар лицензиялашгирилади.
- 6. Автотранспорт корхонаси ҳисоб си, сатини белгилайди:**
 а) Вазирлар Маҳкамаси;
 б) ўзавто ва дарё транспорти агентлиги;
 в) корхонанинг раҳбарият органи;
 г) бош бухгалтер.

Хўжалик вазияти

Автотранспорт корхонаси ихтиёрида мавжуд: ёқилғи – 4000000 сўм; автошиналар – 6000000 сўм; транспорт воситалари (қолдиқ қийматида) – 120000000 сўм; пул маблағлари – 7000000 сўм; дебиторлик қарзлар – 15000000 сўм; устав капитали – 75000000 сўм; резерв капитали – 55000000 сўм; кредиторлик қарзлар – 67000000 сўм; тақсимланмаган фойда – 3500000 сўм; мақсадли тушумлар – 6000000 сўм; бошқа эҳтиёг қисмлар – 5000000 минг сўм.

Хўжалик вазияти шартида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга жавобларни тонинг.

- 1. Корхона баланси валютаси суммаси тенг:**
 а) 120000000 сўмга;
 б) 156000000 сўмга;
 в) 157000000 сўмга;
 г) тўғри жавоб йўқ.
- 2. Корхонанинг жорий активлари суммаси тенг:**
 а) 0 сўм сўм;
 б) 37000000 сўм;
 в) 36000000 сўм;
 г) тўғри жавоб йўқ.
- 3. Корхонанинг ишлаб чиқариш захиралари суммаси тенг:**
 а) 15000000 сўм;
 б) 130000000 сўм;
 в) 135000000 сўм;
 г) тўғри жавоб йўқ.

4. Корхонанинг хусусий капитали суммаси тенг:

- а) 84000000 сўм;
- б) 75000000 сўм;
- в) 90000000 сўм;
- г) 3500000 сўм.

5. Корхонанинг жорий тўлов қобилияти даражаси неча фоиз?

- а) 179 фоиз б) 55 фоиз
- в) 41 фоиз г) 74 фоиз

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “NoMa” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Транспорт соҳасида алоҳида фаолият турларини лиценциялаштириш тўғрисида низомни тасдиқлаш тўғрисида» қарори, 2003 йил 21 август, №360-сон.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарори, 2004 йил 10 март, 118-сон.

5. БҲМС №1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот. ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №474.

6. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: “Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси” нашриёти, 2004.

18-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ ВОСИТАЛАРИ ВА УЛАР ИШ ФАОЛИЯТИНИНГ ҲИСОБИ

18.1. Автотранспорт воситаларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши

Автотранспорт корхоналари моддий-техника базасида автотранспорт воситалари (АТВ) бош ролни ўйнайди. Уларсиз автотранспорт корхоналари ўзларининг юк ташиш, йўловчи ташиш ҳамда бошқа иш (хизмат)лардан иборат асосий фаолиятини юрита олмайдилар. Шу боис ҳам автотранспорт корхоналарида АТВларнинг етарли миқдорда мавжудлиги, уларнинг бутлиги, ишга яроқлиги, янгилашиб туриши, шунингдек ҳар бир автомобиль иш фаолияти қатъий ҳисобини юритиш ўта муҳим аҳамият касб этади.

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВларни бухгалтерия ҳисоби объекти сифатида турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлатилиш мақсадига кўра автотранспорт корхоналари АТВлари йўловчи ташиш, юк ташиш ва махсус ишларга мўлжалланган бўлади.

Йўловчи ташишга мўлжалланган АТВларга автобуслар, микроавтобуслар ҳамда такси сифатида ишлатиладиган энгил автомобиллар киради.

Юк ташишга мўлжалланган АТВларга бортли, фургонли, ўзи тўкгич (самосвал), тортгичли автомашиналар, шунингдек уларнинг тиркамалари ва яримтиркамалари мисол бўлади.

Махсус иш (хизмат)ларни бажаришга мўлжалланган АТВларга сув, сут, ёқилғи, нон ва бошқа турдаги юкларни ташувчи, шунингдек махсус ишларни, масалан қурилиш мосламалари ва конструкцияларини кўтариш, синдириш, янчиш машиналари, ёнғин ўчириш, чиқинди ташиш, асфальт йўлларни қор ва музлардан тозалаш, супуриш, сув сепиш каби ишларни бажарувчи автомобиллар киради.

Барча турдаги ушбу АТВ ишлаб чиқилган жойи, номи, маркаси, истеъмол қиладиган ёқилғи турига кўра ўзаро фарқланади.

Ишлаб чиқилган жойига кўра АТВ хорижий мамлакатлар ҳамда мамлакатимизда ишлаб чиқарилган автомобилларга бўлинади. Чунончи, республикаимиз автотранспорт корхоналарида Россия, Белоруссия, Германия, Япония ва дунёнинг бошқа мамлакатларида, шунингдек республикаимизнинг ўзида ишлаб

чиқилган 100 дан ортик номдаги ва турли маркалардаги АТВлар ишлатилмоқда.

Истеъмол қиладиган ёқилғи турига кўра АТВлар бензин (Б), дизель ёқилғиси (Д), шунингдек суюлтирилган газ (СГ) ҳамда сиқилган табиий газ (ТГ)да ишлайдиган автомобилларга бўлинади.

Номи бир хил, лекин маркаси турлича бўлган АТВлар уларга сарфланадиган ёқилғининг асосий меъёрлари бўйича ҳам ўзаро фарқланади (18.1-жадвалга қаранг).

18.1-жадвал

Автотранспорт воситаларининг айрим турлари бўйича ҳар 100 км масофага сарфланадиган ёқилғининг асосий меъёрлари

Транспорт тури, модели, маркаи ва модификацияси	Асосий меъёр, л/100 км	Ёқилғи тури
I. ЮК ТАШИШ АВТОМОБИЛЛАРИ		
ГАЗ		
ГАЗ- 52, -52А, -52-01, -52-03, -52-04, -52-05, -52-54, -52-74, -53Ф	22,0	Б
ГАЗ-52-07, -52-08, -52-09	30,0	СГ
ГАЗ-52-27, -52-28	21 (22)	ТГ
ГАЗ-53,-53А, -53-12, -52-12-016 ва б	25,0	Б
ГАЗ-63,- 63А	26,0	Б
ГАЗ-66,-66А, -66АЭ, -66-01, -66-02, -66-04, -66-05, -66-11	28	Б
ГАЗ-3309, ГАЗ-5441	17	Д
ЗИЛ		
ЗИЛ-130, -130А1, -130Г, -130ГУ, -130С, -130-76, -130Г-76 ва бошқалар	31,0	Б
ЗИЛ-131, -131А	41,0	Б
ЗИЛ-133Г, -133Г1,-133Г2, -133ГУ	38,0	Б
ЗИЛ-133ГЯ	25,0	Д
ЗИЛ-138	42,0	СГ
ЗИЛ-138А, 138АГ	31 (32)	ТГ
ЗИЛ-150, ЗИЛ-151, -151А	39,0	Б
ЗИЛ-5301ПО	15,0	Д
КамаЗ		
КамаЗ-4310 -43105	31,0	Д
КамаЗ-5320	25,0	Д
КамаЗ-53219	22,0	ТГК6,5Д екп 26,0 Д
КрАЗ		
КрАЗ-255Б,-255Б1	42,0	Д
КрАЗ-257,- 257Б1	38,0	Д
МАЗ		
МАЗ-514	25,0	Д
МАЗ-543	98,0	Д
УАЗ		
УАЗ-451, -451Д, -451ДМ,-451М	14,0	Б
УАЗ-452, -452Д, -452ДМ	16,0	Б
УАЗ -33032, -3332-01	21,5	Б
УАЗ-3909	17,0	Б

БелАЗ		
БелАЗ-540 -540А	135	Д
БелАЗ-548А	100,0	Д
БелАЗ-548ГД	200,0	СГ
БелАЗ-549, -7509	270,0	Д
БОШҚА МАМЛАКАТЛАР ЮК МАШИНАЛАРИ		
Tatra 111 R	33,0	Д
Iveco-190 33	25,0	Д
Мерседес-бенц-1635S, -1926, -1928, -1935	23,0	Д
Мерседес-бенц-1834LS	18,5	Д
Мерседес-бенц-1840	17,0	Д
Мерседес-бенц-2232S	27,0	Д
Volvo-1033	22,0	Д
Volvo FH-12/380	15,0	Д
Volvo FL 10	27,0	Д
Ford Transit FT 150/150L	10,0	Д
Ford Transit FT 150/150L 2 01	13,0	Б
2. АВТОБУСЛАР		
ЛАЗ-695 (Б, Е, Ж, М, Н модиф.)	41,0	Б
ЛАЗ-699Р	28,1	Д
ПАЗ-672, -672А, -672Г ва бошқалар	34,0	Б
Икарус-55	28,0	Д
Икарус-280,-280,01	43,0	Д
Мерседес-бенц-308D	10,8	Д
Мерседес-бенц-0302	32,0	Д
Волваген 2,0	11,5	Б
Волваген 2,5D	9,4	Д
Отанул М-24	17,8	Д
Отанул М-24	44,6	ТГ
3. ЕНГИЛ АВТОМОБИЛЛАР		
ГАЗ-24,-24-10, 24-60	13,0	Б
ГАЗ-24-07	16,5	СГ
ГАЗ-3102, 3102-12	12,5	Б
ГАЗ-3105	13,7	Б
Audi 80 1 6	13,1	Б
BMW М3	11,0	Б
BMW 725	10,1	Д
Мерседес-бенц Е 200	9,5	Б
Мерседес-бенц Вито 110D	9,6	Д
Nissan Almera 1 5	7,6	Б
Nissan Patrol GD 3 0D	12,5	Д
Нексия	9,0	Б
Матиз	7,5	Б

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВлар узунлиги, двигателининг иш ҳажми, оғирлиги бўйича ҳам турлича бўлади. Масалан, автобуслар узунлиги бўйича мини (5,5 метргача), кичик (6,0 метрдан 7,5 метргача), ўрта (8,5 метрдан 10 метргача), катта (11 метрдан 12 метргача) ҳамда суперкатта (16,5 метрдан 24 метргача) автобусларга бўлинади.

Енгил автомобильлар двигателларининг ишчи ҳажмига кўра жуда кичик (1,1 литргача), кичик (1,1 литрдан 1,8 литргача), ўрта

(1,8 литрдан 3,5 литргача), катта (3,5 литрдан ортик) турларга бўлинади.

Юк ташиш автомобиллари оғирлиги (массаси)га кўра қуйидаги 7 гуруҳга ажратилади:

- 1-гуруҳ - 1,2 тоннагача;
- 2-гуруҳ - 1,2 тоннадан 2,0 тоннагача;
- 3- гуруҳ -2,0 тоннадан 8,0 тоннагача;
- 4-гуруҳ – 8,0 тоннадан 14,0 тоннагача;
- 5-гуруҳ - 14 тоннадан 20,0 тоннагача;
- 6-гуруҳ – 20,0 тоннадан 40,0 тоннагача;
- 7-гуруҳ – 40,0 тоннадан юқори.

Халқаро амалиётда АТВларнинг БМТ Европа иқтисодий комиссиясининг ички транспорт Қўмитаси томонидан ишлаб чиқилган классификатори кенг қўлланилади. Ушбу классификаторда АТВларни таснифлаш учун 6 хонали кодлар асос қилиб олинган. Бу кодларнинг алоҳида разрядлари қуйидагиларни ифодалайди:

- 1-сон АТВнинг тоифаси ва синфини;
- 2-сон АТВнинг турини;
- 3-ва 4-сонлар АТВнинг модели тартиб рақамини;
- 5-сон АТВнинг модификациясини;
- 6-сон қайси иқлимга мўлжалланганлигини.

Халқаро классификаторга мувофиқ йўловчи ташишга мўлжалланган АТВлар 3 та тоифага (М1, М2, М3) бўлинади. Шундан, биринчи тоифа (М1)га фақат енгил автомобиллар киритилади. Иккинчи ва учинчи тоифа (М2, М3)ларга турли узунлик ва ўриндиқлар сонига эга бўлган автобуслар киритилади. М2 ва М3 – тоифаларга киритилган автобуслар қуйидаги синфларга ажратилади:

- 1-синф – шаҳар ичида ҳаракатланувчи автобуслар;
- 2-синф- шаҳарлараро ҳаракатланувчи автобуслар;
- 3-синф – туристлар учун мўлжалланган автобуслар.

Шаҳар ичи ва шаҳарлараро қатновларни бажарувчи ҳамда 22 тадан кам бўлган йўловчиларни ташишга мўлжалланган автобуслар А синфга (туриб ва ўтириб кетувчи йўловчилар учун) ҳамда В синфга (фақат ўриндиқларга ўтириб кетувчи пассажирлар учун) ажратилади.

Халқаро классификаторга мувофиқ юк ташишга мўлжалланган АТВлар оғирлигига (массаси) га кўра 3 та тоифага (№1, №2, №3) ажратилади. Чунончи, №1 тоифага оғирлиги (массаси) 3,5

тоннагача бўлган юк ташувчи ва махсус автомобиллар, №2 тоифага оғирлиги 3,5 тоннадан 12,0 тоннагача бўлган юк ташувчи ва махсус автомобиллар, №3 тоифага оғирлиги (массаси) 12,0 тоннадан ортиқ бўлган юк ташувчи ва махсус автомобиллар киради.

Автомобилларнинг тиркамалари (яримтиркамалари) оғирлиги (массаси)га кўра 4 та тоифага (01, 02, 03, 04) бўлинади. Чунончи, 01 тоифага оғирлиги (массаси) 0,75 тоннагача бўлган тиркамалар, 02 тоифага оғирлиги 0,75 тоннадан 3,5 тоннагача бўлган тиркама ва яримтиркамалар, 03 тоифага оғирлиги 3,5 тоннадан 10,0 тоннагача бўлган тиркама ва яримтиркамалар, 04 тоифага эса оғирлиги (массаси) 10,0 тоннадан ортиқ бўлган тиркама ва яримтиркамалар киради.

АТВларнинг номлари, алоҳида белгилари, тоифаси, синфи, моделининг тартиб рақамлари, модификация рақамлари уларни ишлаб чиқарувчи корхоналар томонидан қўйилади. Масалан, Венгрияда ишлаб чиқарилган автомобилга берилган «IKARUS-260,01» белгиларда 2 рақами унинг автобус эканлигини, 60 – автобус модели тартиб рақамини, 01- модификация рақамини билдиради.

Ҳозирги пайтда барча МДХ мамлакатларида, шу жумладан бизнинг республикамизда ҳам, АТВларни таснифлаш ва уларга бериладиган миллий давлат рақами белгиларини халқаро талаблар ва стандартларга мувофиқлаштириш ишлари олиб борилмоқда. Чунончи, ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2007 йил 27 июндаги «Автомобилтранспорт воситалари учун рўйхатдан ўтказиш давлат рақами белгиларининг янги намуналарини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 131-сон қарорига асосан мамлакатимизда 2007-2010 йиллар мобайнида барча турдаги автомобилтранспорт воситаларига янги намунадаги давлат рақамлари белгилари берилади. Юридик шахс мақомидаги автотранспорт корхоналари АТВларига давлат рақамлари белгилари тасдиқланган I тур, XII тур, IA тур, IIIA тишдаги шаклларда ажратилади.

АТВлар автотранспорт корхоналари балансига уларнинг **бошланғич қиймати** бўйича кирим қилинади. АТВларнинг бошланғич қиймати республикамизнинг 5-сон БХМС «Асосий воситалар»га мувофиқ ўз ичига қуйидагиларни олади:

- АТВнинг сотиб олиш қиймати (ҚҚС билан бирга);
- АТВни ташиб келтириш харажатлари;
- АТВ бўйича божхона тўловлари (импорт қилинган АТВларга тегишли);

- АТВни корхонага етказиб келишга сафарбар қилинган ходимларга тўланган сафар харажатлари;
- брокерлик хизмати учун тўловлар;
- АТВни давлат рўйхатидан ўтказиш харажатлари (счёт-маълумотнома, техник паспорт, йўл фондига сотиб олиш қийматидан 6 фоиз миқдоридаги тўлов);
- АТВни сотиб олиш ва етказиб келиш билан боғлиқ бошқа харажатлар.

АТВнинг бошланғич қиймати автотранспорт корхонаси бухгалтерияси томонидан юқорида келтирилган тартибда ҳисоб-китоб қилиниши, ушбу ҳисоб-китоб корхона раҳбари томонидан тасдиқланган бўлиши лозим.

АТВларнинг бошланғич қиймати улар фойдаланишга қабул қилингандан кейинги даврда қайта баҳоланиши, шунингдек қилинган қўшимча капитал инвестициялар эвазига кўпайиши мумкин. АТВларнинг ушбу сабабларга кўра кейинги даврларда вужудга келган янги қиймати уларнинг **тикланган қиймати** деб аталади. Тикланган қиймат вужудга келган вақтдан бошлаб АТВларнинг янги бошланғич қийматини ташкил қилади.

АТВларга қилинган қўшимча капитал инвестицияларга уларни модернизация қилиш, қайта жиҳозлаш, таркибий тузилишини ўзгартиришга кетган сарф-харажатлар киради.

АТВлар модернизацияси деганда, одатда, уларнинг техник-эксплуатацион хусусиятлари (қуввати, фойдали хизмат муддати ва бошқа жиҳатлари)ни яхшилашга, қўллаш соҳасини ўзгаришига олиб келадиган ишлар тушунилади. Модернизация ишларига, чунончи, АТВнинг эски двигателини қуввати катта бўлган бошқа двигателга алмаштириш, унинг бортини узайтириш ёки қайта жиҳозлаш, қўшимча рессорлар қўйиш каби ишлар мисол бўлади. Ушбу мақсадлардаги харажатлар АТВлар бошланғич қийматига қўшилади.

АТВлар шиналари ва бошқа эҳтиёт қисмларини алмаштириш, эски мотор ўрнига айнан шу қувватдаги янги моторни қўйиш каби ишларга кетган сарф-харажатлар капитал инвестиция сифатида тан олинмайди, улар АТВларнинг таъмирлаш харажатлари сифатида ҳисобдан чиқарилади.

АТВларни таъмирлаш уч турга, яъни жорий, ўрта ва капитал таъмирлашга бўлинади.

Жорий таъмирланиш ишлари профилактик нуқтан назардан доимий тарзда ўтказилади. Жорий таъмирлашлар, одатда, ҳар чорақда, шунингдек носозлик ҳолатлар юз берган пайтларда ўтказилади.

Ўрта таъмирланиш ишлари йилгига камида бир мартаба ўтказилади. Унинг жорий таъмирлашдан фарқи шундаки, бунда АТВнинг айрим қисмлари ва агрегатлари алмаштирилади.

Капитал таъмирлаш ишлари автотранспорт корхоналарининг бизнес режаларига мувофиқ турли муддатларда амалга оширилади. Чунончи, АТВлар техник ҳолати ва эксплуатация қилиш интензивлигига қараб бир неча йиллар ичида бир марта таъмирланиши мумкин. Капитал таъмирлашнинг жорийи ва ўрта таъмирлашдан фарқи шундаки, бунда АТВнинг мотори, бorti ва бошқа қисмлари тўлиқ ечиб олинади ва қайтадан тахланади, шунингдек яроқсиз ҳолга келган агрегатлар тўлиқ алмаштирилади.

Автотранспорт корхоналари балансида АТВлар қолдиқ қийматида акс эттирилади. АТВларнинг қолдиқ қиймати деганда, уларнинг бошланғич (тикланган) қиймати ва жамланган эскириши суммалари ўртасидаги фарқ тушунилади.

18.2. Автотранспорт воситалари ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида АТВлар ҳолати ва ҳаракатининг синтетик ҳисоби бош китобда очиладиган 0160 «Транспорт воситалари» счётида юритилади. АТВлар ҳолати ва ҳаракатининг аналитик ҳисоби уларнинг ҳар бирига очилган ҳисоб карточкаларида ёки «Асосий воситалар ҳисоби китоби»да олиб борилади. ҳисоб карточкалари автотранспорт корхонасида ҳар бир АТВга давлат рўйхатидан ўтгандан сўнг очилади. Ушбу карточкада АТВнинг барча техник маълумотлари, унинг сотиб олиниши (беул олиниши)ни тасдиқловчи ҳужжатнинг тартиб рақами, санаси, шунингдек бошланғич қиймати, тикланган қиймати, жамланиб борувчи эскириш суммаси, қолдиқ қиймати ҳисобот даврлари бўйича акс эттирилади. ҳисоб карточкаси АТВнинг корхонада фойдали хизмат муддатида тўлиқ сақланади. Корхона балансидан чиқарилган санага АТВга очилган ҳисоб карточкаси ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида АТВлар асосан сотиб олиш, беул олиш, таъсисчилар бадали сифатида киритиш эвазига кўпаяди.

АТВлар сотиб олиниши бухгалтерия ҳисобида тасдиқловчи бошланғич ҳужжатлар асосида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (18.2-жадвал).

АТВларни бошқа юридик ва жисмоний шахслардан беул олиниши тузилган шартнома шартларига кўра ва счёт-фактуралар асосида автотранспорт корхонаси балансига кирим қилинади.

Бухгалтерия ҳисобида ушбу операцияга қуйидагича ёзув қилинади:

18.2-жадвал

АТВларнинг сотиб олинishiни счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВ нинг сотиб олиш баҳосидаги қийматига (ККС билан бирга)	15000000	0820	6010	Счет-фактура, инвойс, божхона юк декларацияси (БЮД)
2.	АТВ бўйича божхона тўловлари суммаси	9000000	0820	6990	БЮД
3	Сотиб олишдан н воситачилик хаки суммаси	150000	0820	6990	Счет-фактура
4	Сотиб олиш бўйича сафар харажатлари суммаси	750000	0820	6970	Бунақ ҳисоботи
5	Транспорт харажатлари суммасига	200000	0820	6990	Счет -фактура
6	Давлат автона юратига тўловлар суммаси	15525	0820	6990	Счет-фактура
7.	Йул фондига сотиб олиш қийматидан 6 фонзлик тўлов суммаси	900000	0820	6520	Счет, тўлов топширик-номаси
8	АТВни бошланғич қиймати бўйича кирими	28015525	0160	0820	Ҳисоб-китоб

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 8530 «Бепул олинган мулк».

Автотранспорт корхоналарида, масъулияти чекланган жамиятларда, хусусий корхоналарда АТВлар таъсисчилар томонидан уларнинг бадаллари эвази ҳисобидан ҳам шакллантирилиши мумкин. Таъсисчилар томонидан корхона балансига киритилган АТВ қийматига таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомаси, счёт-фактуралар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллари бўйича қарзи».

АТВларнинг бошланғич қиймати, юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, улар қийматини қайта баҳолаш, шунингдек автомобилларни модернизация қилиш эвазига кўпайиши мумкин. Автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари ҳар йилнинг 1 январь ҳолатига ўзларининг барча асосий воситалари, шу жумладан АТВларни қайта баҳолашлари лозим. Қайта баҳолаш белгиланган тартибга мувофиқ индекс ёки тўғридан-тўғри баҳолаш усулларида бири бўйича амалга оширилади. Қайта баҳолаш корхона раҳбари томонидан тузилган

махсус комиссия томонидан ёки шартнома асосида мулкни баҳолаш ҳукуки бўлган махсус корхона томонидан амалга оширилади. Қайта баҳолаш натижалари «Қайта баҳолаш далолатномаси» билан расмийлаштирилади. Ушбу далолатномага асосан АТВлар бошланғич қиймати оширилишига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар».

Бир вақтнинг ўзида АТВлар бўйича уларнинг жамланган эскириши суммасини оширилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

8510 «Мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» счётининг кредити ва дебетида акс эттирилган суммаларнинг ижобий фарқи АТВларни қайта баҳолаш эвазига вужудга келган резерв капиталини билдиради. Қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали автотранспорт корхонаси балансида хусусий капитал элементи сифатида акс эттирилади.

АТВлар бошланғич қийматини модернизация қилиш эвазига кўпайиши махсус «Модернизация қилиш далолатномаси» асосида ҳисобга олинади. Ушбу далолатнома махсус комиссия томонидан тузилади ва раҳбар томонидан тасдиқланади. АТВлар модернизациясига кетган барча сарф-харажатлар дастлаб 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар» счётининг дебетида тўпланadi. Далолатнома асосида модернизация харажатлари суммасини АТВларнинг бошланғич қийматига киритилишига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 0890 «Бошқа капитал қўйилмалар».

Автотранспорт корхоналари АТВларни шартномалар асосида жорий ва узоқ муддатли ижарага олишлари ҳам мумкин.

Жорий ижарага (1 йилгача муддатгача) олинган АТВлар автотранспорт корхоналари балансига кирим қилинмайди. Бундай АТВлар баланسدан ташқари 001 «Жорий муддатли ижара бўйича олинган асосий воситалар» счётининг дебетида ҳисобга олинади. Жорий ижара муддати тугагач, АТВлар ижара берувчига қайтарилadi. Бунда очилган 001 «Жорий муддатли ижара бўйича олинган асосий воситалар» счёти кредитланади ва шу йўл билан ушбу сёт ёпилади.

Узоқ муддатли ижарага (1 йилдан кўн муддатга) олинган АТВлар автотранспорт корхоналарининг балансига кирим қилинади ва мос равишда 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар» счётида ҳисобга олинади. АТВларни узоқ муддатли ижарага олиш операциялари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс этирилади:

- *АТВнинг келишув қийматига;*

Дебет 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар»;

Кредит 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли ижара бўйича қарз».

- *Узоқ муддатли ижара бўйича қарзнинг жорий қисмига;*

Дебет 7910 «Тўланадиган узоқ муддатли ижара бўйича қарз»;

Кредит 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми».

- *Узоқ муддатли ижара мажбуриятининг жорий қисмига доир тўлов амалга оширилишига*

Дебет 6950 «Узоқ муддатли мажбуриятларнинг жорий қисми»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

- *Узоқ муддатли ижарага олинган АТВни асосий воситалар таркибига олинишига улар бўйича (ижара муддати тугаб, мажбуриятлар тўлиқ тўлангандан сўнг)*

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 0310 «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситалар».

Автотранспорт корхоналари ихтиёридаги АТВлар турли сабабларга кўра, жумладан тугатиш, сотиш, бепул бериш, таъсис бадали сифатида киритиш ҳолларида ҳисобдан чиқарилади. Шунингдек, АТВларнинг бошланғич қиймати уларни қайта баҳолаш эвазига ҳам камайгирилиши мумкин.

АТВлар фойдали хизмат муддатини ўтаганда, яроқсиз ҳолга келганда тугатилади. Тугатиш ишлари махсус комиссия томонидан амалга оширилади. Унинг натижалари комиссия томонидан «Тугатиш далолатномаси»да акс этирилади. Ушбу далолатнома раҳбар томонидан тасдиқлангач, у тугатиш натижаларини ҳисобда акс этиришга асос бўлади.

АТВларни тугатиш натижалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзувлар билан акс этирилади (18.3-жадвал):

АТВларнинг сотилиши турли сабабларга кўра юз беради, масалан автотранспорт корхонаси банкротга учраганда, эски автомобилларга зарурат бўлмаганда, янги автомобилларнинг сотиб олинишини маблағ билан таъминлаш мақсадида ва бошқа

ҳолларда. Автотранспорт корхоналари томонидан АТВларни сотиш шартномалар асосида амалга оширилади ва счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади.

18.3-жадвал

АТВларнинг тугатилишини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилиши	5000000	9210	0160	Тугатиш далолатномаси
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилиши а	5000000	0260	9210	Тугатиш далолатномаси
3	Тугатишдан олинган эътиёт қисмлар ва металлдорнинг баҳоланган қийматиға	100000	1040, 1090	9210	Тугатиш далолатномаси
4	Тугатиш харажатлари а	25000	9210	6710, 6520, 6990	Тугатиш далолатномаси
5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудға келган резерв капитални камайтирилиши а	500000	8510	9210	Тугатиш далолатномаси
6	Тугатишдан олинган молиявий натижаға - олинган фойда суммасиға - юрилган зарар суммасиға	575000 -	9210 9430	9310 9210	Тугатиш далолатномаси

Автотранспорт корхоналари АТВларни қолдиқ қийматдан юқори нархларда, қолдиқ қийматида ва ундан паст бўлган қийматларда сотишлари мумкин. АТВларни сотиш ва ундан олинган натижалар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (18.4-жадвал):

18.4-жадвал

АТВларнинг сотилишини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилиши	5000000	9210	0160	Счёт-фактура, маълумотнома
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилиши	4000000	0260	9210	Счёт-фактура, маълумотнома
3	АТВнинг сотиш қиймати	3000000	4010	9210	Счёт-фактура,
4	ҚҚС суммасиға (агар корхона ушбу солиқни туловчиси бўлса, сотиш қиймати ва қолдиқ қиймат ўртасидаги фарқ суммасидан) (3000000-1000000)*20%/120%	333333	9210	6410	Счёт-фактура, ҳисоб-китоб
5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудға келган резерв капитални камайтирилиши	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумотномаси
6	Сотишдан олинган молиявий натижаға - фойда суммаси - зарар суммаси	2166667 -	9210 9430	9310 9210	Ҳисоб-китоб

Республикамизнинг Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ умумсолиқларни тўловчи автотранспорт корхоналари АТВларни қолдиқ қиймати ва қолдиқ қийматидан паст нархларда сотганларида ҚҚС тўловчи ҳисобланмайдилар. Шунингдек, ягона солиқ тўловчиси тўловчи автотранспорт корхоналари АТВларни сотганда ҚҚС тўламайди.

АТВларни бошқа юридик ва жисмоний шахсларга бепул берилиши фақат тузилган шартномалар асосида амалга оширилади ҳамда қабул қилиш-топшириш далолатномалари ва счётураалар билан расмийлаштирилади.

АТВларнинг бепул берилиши ва унинг натижаларини счётуларда акс эттириш АТВларни сотиш бўйича юқорида келтирилган тартибга тўлиқ ўхшайди. Фақат, бепул беришдан кўрилган зарар суммасини ҳисобдан чиқариш АТВларни бепул беришда келишилган нархга, автотранспорт корхонасининг ҚҚС тўловчиси ёки тўловчиси эмаслигига, шунингдек қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталининг суммасига бевосита боғлиқ. Ушбу хусусиятни қуйидаги мисол асосида кўриб чиқамиз.

Мисол. Айтайлик, автотранспорт корхонаси бошланғич қиймати 5000000 сўм, жамланган эскириши 4000000 сўм бўлган автомобильни 2000000 сўм миқдоридида ҳаёда шартномаси асосида ногиронлар уйига берди. Автомобильни қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали 500000 сўм. Автоҳўжалик ҚҚС тўловчиси ҳисобланади.

Автомобильни бепул бериш ва ундан кўрилган зарар юқоридаги маълумотларга кўра ҳисобда қуйидагича акс эттирилиши лозим (18.5-жадвал).

Агар, автотранспорт корхонаси юқоридаги мисолда келтирилган автомобилни қолдиқ қиймати бўйича ҳаёда қилганда эди, у ҳолда ушбу операция бўйича ҚҚС тўланмайди. Корхонанинг бепул беришдан кўрилган зарари қайта баҳолаш суммасига камайтирилгандан сўнг 500000 сумни (1000000-500000) ташкил этади.

Республикамизнинг Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра ягона солиқ тўловчиси автотранспорт корхоналарининг АТВлари қолдиқ қиймати бўйича бепул берилганда уларга солиқ юки фақатгина қайта баҳолаш суммасининг қолдиқ қийматдан ортиқ бўлган қисмигагина тушади. Масалан, қолдиқ қиймати 1000000 сўм бўлган АТВ шу қийматда бепул берилган ҳолда, унинг қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали 1500000 сумни ташкил этган бўлса,

у холда ўртадаги 500000 сўмлик фарқ сўммаси автотранспорт корхонасида ягона солиқ тўлови базасига киритилади.

18.5-жадвал

АТВларнинг бепул берилишини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилиши	5000000	9210	0160	Счет-фактура, маълумотнома
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилиши	4000000	0260	9210	Счет-фактура, маълумотнома
3	АТВни бепул беришдаги шартнома қиймати	2000000	4010	9210	Счет-фактура.
4	ҚҚС суммасига (агар корхона ушбу солиқни тўловчи бўлса, сотиш қиймати ва қолдиқ қиймат ўртасидаги фарқ суммасидан) $(2000000 - 1000000) * 20\% / 120\%$	166667	9210	6410	Счет-фактура, ҳисоб-китоб
5	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилиши	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумотномаси
6	Бепул берилган АТВ бўйича 9210 счётнинг етилишига $(2000000 - 1000000) / 0,8 = 500000 - 166667$	1333333	9210	4010	Ҳисоб-китоб
7	Бепул беришдан кўрилган зарар суммаси $(2000000 - 1333333)$	666667	9430	4010	Ҳисоб-китоб

Автотранспорт корхоналари ўз АТВларини бошқа юридик шахсларга таъсис бадали сифатида ҳам киритишлари мумкин. Бундай операцияларни амалга оширишга тузилган шартномалар асос бўлади. АТВларни таъсис бадали сифатида берилиши қабул қилиш-топшириш далолатномалари, счёт-фактуралар ҳамда бухгалтериянинг тегишли маълумотномалари асосида ҳисобга олинади. Ушбу мазмундаги операцияларни ҳисобга олишда республикада белгиланган қуйидаги тартибларга амал қилиниши лозим:

биринчидан, таъсис бадали сифатида берилган АТВлар уларнинг бошланғич қийматида, шунингдек улар бўйича жамланган эскириш суммаси корхонанинг балансидан юқорида келтирилган ёзувлар асосида чиқарилади;

иккинчидан, таъсис бадали сифатида киритилган АТВлар автотранспорт корхоналарида молиявий инвестициялар сифатида тан олинади ва мос равишда 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар» счётида акс эттирилади;

учинчидан, АТВларни таъсис бадали сифатида киритиш, уларнинг келишув қийматидан қатъий назар, ҚҚСга тортилмайди;

тўртинчидап, АТВларни таъсис бадали сифатида киритишдан олинган фойда ёки кўрилган зарар мос равишда 9310 «Асосий воситалар чиқимидан фойда» ва 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётида акс эттирилади.

Автотранспорт корхоналари АТВларни жорий ва узоқ муддатли ижарага беришлари ҳам мумкин. Ушбу операциялар ҳисоби республикамизнинг 6-сон БҲМС «Ижара ҳисоби»га мувофиқ олиб борилиши лозим. Чунончи, АТВларни жорий (1 йил муддатгача) ижарага беришда улар автотранспорт корхоналарининг балансидан чиқарилмайди. Автотранспорт корхонасининг ҳисоб сийсатига кўра бундай АТВлар ҳисоби ишчи сётлар режасида назарда тутилган алоҳида сётда, масалан 0161 «Жорий ижарага берилган транспорт воситалари» счётида ҳисобга олиниши мумкин. Бу ҳолда АТВларни жорий ижарага берилиши ушбу сётнинг дебитида, уларнинг қайтариллиши эса унинг кредитида акс эттирилади.

АТВларни узоқ муддатли (1 йилдан кўп муддатга) ижарага бериш бухгалтерия ҳисобида куйидагича акс эттирилади (18.6-жадвал).

Автотранспорт корхоналарида АТВлар бошқа асосий воситалар сингари икки йилда камида бир маротаба инвентаризация қилиниши лозим. АТВлар инвентаризацияси, унинг натижаларини ҳужжатли расмийлаштириш ҳамда ҳисобга олиш республикамизнинг 19-сон БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»га мувофиқ амалга оширилади.

Ҳисобдан чиқарилган, бироқ инвентаризация пайтида эксплуатация қилинаётганлиги аниқланган АТВлар автотранспорт корхонаси балансига қайта кирим қилинади ва унга бухгалтерияда куйидагича ёзув берилади.

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

АТВлар инвентаризациясида камомадлар аниқланганда, дастлаб, уларнинг бошланғич қиймати ва жамланган эскириши, шунингдек улар бўйича олдинги даврларда қайта баҳолаш эвазига шаклланган резерв капитали ҳисобдан чиқарилади. Ушбу операциялар бухгалтерия ҳисобида юқорида келтирилган ёзувларга ўхшаш тарзда акс эттирилади. Шундан сўнг, мавжуд бўлмаган АТВнинг қолдиқ қиймати айбдор шахслар аниқлангунга қадар камомад сифатида тан олинади ва унга куйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар»;

18.6-жадвал

АТВларнинг узоқ муддатли ижарага берилишини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	АТВнинг бошланғич қийматини ҳисобдан чиқарилиши	15000000	9210	0160	Ижара шартномаси, счёт-фактура, бухгалтерия маълумотномаси
2	АТВ бўйича ҳисобланган жами эскириш суммасини ҳисобдан чиқарилиши	14000000	0260	9210	Ижара шартномаси, счёт-фактура, бухгалтерия маълумотномаси
3	АТВни узоқ муддатли ижарага бериш бўйича шартнома қиймати	3000000	0920	9210	Ижара шартномаси, счёт-фактура
4	АТВни узоқ муддатли ижарага бериш бўйича шартнома қийматининг жорий қисмига (мисол учун ижара 5 йилга берилган бўлса жорий йилга доир ижара ҳақи 6000000 сумни ташкил этади – 3000000/5)	600000	4810	0920	Ижара шартномаси, счёт-фактура, ҳисоб-китоб
5	Узоқ муддатли ижара тулови суммасининг келиб тушуши	600000	5110	4810	Банк кўчирмаси
6	АТВ бўйича қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капиталини камайтирилиши	500000	8510	9210	Бухгалтерия маълумотномаси
7	Узоқ муддатли ижарадан олинган даромаднинг кечиктирилган суммаси	2500000	9210	7230	Ҳисоб-китоб
8	Кечиктирилган даромаднинг жорий қисми (2500000/5)	500000	7230	6230	Ҳисоб-китоб
9	Узоқ муддатли ижарадан олинган даромаднинг ҳисобот давр даромадига кушиллиши	500000	6230	9390	Ҳисоб-китоб

Кредит 9210 «Асосий воситаларнинг чиқими».

АТВларнинг кам чиқиши айбдор шахс бўйнига автотранспорт корхонаси раҳбарияти томонидан белгиланган миқдорда қўйилади. Ушбу миқдор камомад сифатида тан олинган АТВнинг қолдиқ қийматига, қайта баҳолаш натижасида вужудга келган резерв капитали суммаси чегирилиб топилган қолдиқ қийматда, қолдиқ қийматдан паст ҳамда ундан юқори қийматларда белгиланиши мумкин. Мисол учун, айтайлик камомад чиққан АТВнинг қолдиқ қиймати 500 минг сўм, қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали суммаси 300 минг сўмни ташкил этади. Корхона раҳбарияти, камомадни 1-ҳолатда 200 минг сўм, 2-ҳолатда 500 минг сўм, 3-ҳолатда 100 минг сўм миқдоридан

ундириб олишга қарор қилган бўлса, мос равишда, бу ҳолатлар бўйича бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар берилиши лозим:

1-ҳолатда (АТВ бўйича камомад сўммасини 200 минг сўм миқдориди ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар».

2-ҳолатда (АТВ бўйича камомад сўммасини 500 минг сўм миқдориди ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари» - 500000 сўм

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар» -200000 сўм;

Кредит 9310 «Асосий воситалар чиқимидан фойда» - 300000 сўм.

3-ҳолатда (АТВ бўйича камомад сўммасини 100 минг сўм миқдориди ундиришга қарор қилинганда):

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарар бўйича қарзлари» - 100000 сўм

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар» - 100000 сўм

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликлар бузилишидан йўқотишлар» -200000 сўм.

18.3. Автотранспорт воситалари иш фаолияти кўрсаткичларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида ҳар бир АТВ иш фаолияти алоҳида юритилади. Бунинг учун АТВларнинг ҳар бирига махсус «Автотранспорт иш фаолияти ҳисоби карточкаси» очилади. Бу карточкаларда АТВлар иш фаолиятини ифодаловчи сон ва сифат кўрсаткичлар даврлар бўйича акс эттирилади ҳамда жамлаб борилади.

АТВлар иш фаолияти ҳажмини ифодаловчи сон кўрсаткичлар ташилган юк ҳажми ва юк айланмаси (юк айланмаси) ҳисобланади. Чунончи, ташилган юк ҳажми тоннада, юк айланмаси (юк айланмаси) тонна-километрда. йўловчи ташиш ҳажми эса киши сониди, йўловчи айланмаси (йўловчи айланмаси) киши-километрда ҳисобга олинади.

Тонна-километр (т/км) – бу транспорт томонидан 1 тонна юкни 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик. Транспорт томонидан бажарилган жами ишнинг тонна-километр (т/км)даги ҳажми ташилган юк

миқдорини (тонна) жами юк билан босиб ўтилган масофа (км)га кўпайтириш орқали топилади.

Киши-километр (к/км) – бу транспорт томонидан 1 кишига 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик. Транспорт томонидан бажарилган ишнинг киши-километр (к/км)даги ҳажми ташиш билан йўловчилар сонини (киши) жами йўловчилар билан босиб ўтилган масофа (км)га кўпайтириш орқали топилади.

АТВлар иш фаолияти турли сифат кўрсаткичлари билан тавсифланади. Уларнинг асосийлари қуйидагилар ҳисобланади:

- **1 тонна-километр (т/км) юк айланмасининг таннархи.** Бу кўрсаткич юк ташиш автомобиль транспорти эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларни жами бажарилган иш ҳажми, яъни юк айланмаси (т/км) миқдорига бўлиш орқали топилади.

- **1 киши-километр (к/км) йўловчи айланмасининг таннархи.** Бу кўрсаткич йўловчи ташувчи автомобиль транспорти эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларни жами бажарилган иш ҳажмига, яъни йўловчи айланмаси (к/км) миқдорига бўлиш орқали топилади.

- **автомобилларнинг техник тайёргарлик коэффициенти.** Бу кўрсаткич маълум даврда жами техник соз ҳамда юк ташиш (йўловчи ташиш) учун яроқли бўлган автомобильлар сонини уларнинг шу даврда жами рўйхатдаги сонига бўлиш орқали топилади.

- **автомобильларни ишга чиқиш коэффициенти.** Бу кўрсаткич маълум даврда жами ишга чиққан автомобиллар сонини шу даврда хўжаликда мавжуд бўлган жами автомобиллар сонига бўлиш орқали топилади.

- **ишдаги автомобиль-кунлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврдаги жами автомобиль-кунлар сонини шу даврдаги автомобилларни ишга чиқиш коэффициентига кўпайтириш орқали топилади.

- **ишда бўлмаган автомобиль-кунлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврда хўжаликдаги жами автомобиль-кунлар сонидан жами ишдаги автомобиль-кунлар сонини айириш орқали топилади. Автохўжаликларда ишда бўлмаган автомобиль-кунлар сони объектив ва субъектив сабабларга кўра юз беради. Чунончи, дам олиш ҳамда байрам кунларига, шунингдек режадаги техник кўрик ва таъмирлаш ишларига тўғри келадиган автомобиль-кунлари сони объектив сабаблар ҳисобланади. Йўлга чиқиб, турли тасодифий ҳолатларга кўра иш вақтини тўлиқ ўтамасдан хўжаликка қайтган, шунингдек ҳайдовчининг берилган

топширикни бажармаганлиги ва шу каби бошқа ҳолатларга кўра ишда бўлмаган автомобилларга тўғри келувчи автомобиль-кунлари сони субъектив сабаблар ҳисобланади. Бундай сабабларга кўра вужудга келган автомобиль-кунлар сони тузилган махсус далолатномалар асосида ҳисобга олинади.

- **наряддаги автомобиль-соатлар сони.** Бу кўрсаткич маълум даврда хўжаликдаги жами автомобиль-кунлар сонини автомобилларнинг нарядда бўлган ўртача суткалик соатлари сонига кўпайтириш орқали топилади.

- **автомобиллар иш вақтидан фойдаланиш коэффициенти.** Бу кўрсаткич автомобилларнинг ҳаракатдаги вақтини нарядда бўлган вақтига бўлиш орқали топилади.

- **босиб ўтилган масофанинг фойдалилик коэффициенти.** Бу кўрсаткич автомобилларнинг маълум даврда юк билан босиб ўтган масофасини жами юк билан ва юксиз босиб ўтган масофасига бўлиш орқали топилади.

- **юк кўтариш имкониятидан фойдаланиш коэффициенти.** Бу кўрсаткич автомобильлар томонидан маълум даврда ҳақиқатда ташилган юк ҳажмини уларнинг шу даврга тўғри келадиган жами юк ташиш имкониятига бўлиш орқали топилади.

АТВлар иш фаолиятини ифодаловчи кўрсаткичлар ҳисобини юритишга асос бўлувчи бошланғич ҳужжатлардан бири йўл варақалари ҳисобланади. Ушбу ҳужжатнинг турлари, шакллари, уларни тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлдириш ва ишловдан ўтказиш тартиблари Ўзбекистон Республикаси автомобиль ва дарё транспорти агентлиги бошлиғининг 2004 йил 3 июндаги 83-буйруғи билан тасдиқланган «Ташувчиларнинг юк автомобиллари учун йўл варақалари, товар-транспорт накладнойларини тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлдириш ва ишловдан ўтказиш бўйича йўриқнома» билан белгиланган.

Йўл варақаси АТВ иш фаолиятини аниқлаш ва ҳисобга олиш учун мўлжалланган белгиланган намунадаги ҳуқуқий ҳужжатдир. Йўриқномада турли мақсад ва йўналишлар учун йўл варақаларининг қуйидаги намунавий шакллари тасдиқланган:

№ 4-с (ишбай) шакл - АТВларда юк ташишда улар ҳайдовчиларига меҳнат ҳақи ишбай шаклда шартнома асосида белгиланган тарифларда ҳисоб-китоб қилинганда қўлланилади.

№ 4-п (вақтбай) шакл - АТВларда юк ташишда улар ҳайдовчиларига меҳнат ҳақи вақтбай шаклда шартнома асосида белгиланган тарифларда ҳисоб-китоб қилинганда қўлланилади.

№ 4-м (шаҳарлараро) шакл – АТВларда юк ташиш шаҳарлараро йўналишида амалга оширилганда қўлланилади. Ушбу шаклнинг юза қисмида босмаҳона усулида қизил ранли кагакча ичида «Шаҳарлараро ташиш» ёзуви бўлади.

№ 1 (халқаро) шакл – АТВларда юк ташиш халқаро йўналишларда амалга оширилганда қўлланилади.

Йўл варақалари АТВ ҳайдовчиларига автотранспорт корхонасининг махсус бўлими (диспетчерлик бўлими) ёки ушбу функция юклатилган ходим томонидан ҳар бир иш кунига (сменага) берилади. Шаҳарлараро ва халқаро йўналишларда юк ташиш учун йўл варақалари бир иш кунидан ортиқ муддатга берилиши мумкин. Ҳайдовчилар кейинги иш кунини (смена)га йўл варақаларини олишлари учун олдинги иш кунини (смена)га берилган йўл варақаларини топширишлари шарт. Улар йўл варақаларини олганликлари тўғрисида диспетчерлик бўлимида юритиладиган «Берилган йўл варақаларини қайд этиш китоби»га имзо чекадилар. Берилган йўл варақалари автотранспорт корхонасининг бурчак штамп ва муҳрига эга бўлиши лозим.

Автотранспорт корхоналарига, уларнинг ташкилий-ҳуқуқий шаклидан қатъий назар, йўловчи ва юк ташиш автомобилларини белгиланган шалдаги йўл варақаларисиз йўлга чиқариш қатъийан ман этилади.

Йўл варақаларининг тасдиқланган ҳар бир шаклини тўлдириш тартиби йўриқномада келтирилган.

4-с (ишбай) шаклдаги йўл варақалари юза ва орқа қисмлардан, ушбу қисмлар эса алоҳида бўлимлардан иборат бўлиб, уларда АТВ иш фаолиятига доир маълумотлар кўрсатилади. Чунончи, йўл варақасининг юза қисмида унинг тартиб рақами, берилган санаси, иш режими, ҳайдовчи фамилияси, исми-шарифи, тоифаси, АТВнинг маркаси, давлат белгиси рақами, типи, тиркама ёки яримтиркаманинг маркаси, давлат белгиси рақами, ҳайдовчи билан йўлга чиқаётган шахслар (экспедитор, юк ташувчи ва туширувчи, стажер)нинг фамилияси, исми-шарифи алоҳида белгиланган қаторларда кўрсатилади.

Йўл варақасининг «ҳайдовчи ва автомобилнинг иши» бўлимида (2-ва 3-устунлар) автомобилнинг нарядга чиқиш ва ундан қайтиб келиш санаси (кун, ой, йил) ҳамда вақти (соат, дақиқа) акс эттирилади.

Йўл варақасининг «ҳайдовчига берилган топшириқ» бўлимида (15-22-устунлар) буюртмачи ташкилотнинг номи, унга етиб бориш

вакти, юк олиш ва юкни отказиб бериш жойлари, ташиланиш юкнинг номи, юк билан бориб келиш қатновлар сони, босиб ўтиладиган масофа, ташиладиган юк миқдори (гоннада) кўрсатилади.

Йўл varaқасининг махсус «ёқини берилиши» ўз имида диспетчер машина бакида мавжуд бўлган ёқинини ҳисобга олган ҳолда берилиши лозим бўлган ёқилги миқдорини сўз билан кўрсатади.

Автомобиль нарядга чиққанча йўл varaқасининг бошқа қисмлари ҳам тўлдирилади. Чупончи, ёқилги қуйиш шохобчаси мулдари атомобилга қуйилган ёқилгининг гури, миқдорини кўрсатиб, уни уз имзоси билан тасдиқлайди. ҳайдовчинини йўлга чиқишдан олдин тиббий кўрикдан ўтганлиги ва уни иш қобилиятига эгаллиги автотранспорт корхонаси врачининг имзоси билан тасдиқланади.

Автомобилнинг нарядга чиқиши навбатчи механик рухсати билан амалга оширилади. Бунинг учун навбатчи механик йўл varaқасининг махсус бўлимида автомобильнинг нарядга чиқишдан олдин спидометр кўрсаткичинини, уни назорат пунктдан ҳақиқатда чиқиб кетаётган вақтинини, бақда мавжуд бўлган ёқилги миқдорини, автомобильнинг техник созлигини ўз имзоси ва штампи билан тасдиқлайди. Йўл varaқасининг «ҳайдовчи имзоси» қаторига ҳайдовчи автомобилни навбатчи механикдан техник соз ҳолатда қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади. ҳайдовчининг имзоси берилган топшириқни бажаришга киришганлигини ҳам тасдиқлайди.

Йўл varaқасининг махсус бўлими ҳайдовчи томонидан АТВ ёрдамида нарядда бўлган вақтда ҳақиқатда бажарилган ишлар тўғрисида маълумотларни акс эттиришга мўлжалланган. Бундай маълумотлар йўл varaқасида буюртмачи ташкилотнинг маъсул ходими томонидан ёзилади, шунингдек имзоланади ва муҳр билан тасдиқланади. Йўл varaқасининг 23-устунида қатновларнинг тартиб рақамлари, 24-устунда ТТНларнинг тартиб рақамлари, 25-устунда ҳар бир қатновда бўлган вақт (соат, дақиқа) кўрсатилади, 26-устунда юк жўнатувчининг имзоси ва муҳри қўйилади.

Йўл varaқасининг махсус бўлимида (27-29-устунлар) автомобилнинг буюртмачи ихтиёрига жўнатилган кунда бўш турган вақтлари ва сабаблари кўрсатилади. 30-устунда автомобилнинг бўш турган вақти ва сабабларини тасдиқловчи шахсларнинг имзоси ва буюртмачи-ташкилотнинг муҳри қўйилади.

Автомобиль наряддан автотранспорт корхонасига қайтгач, ҳайдовчи уни навбатчи механикка топширади. Ҳайдовчи автомобильни соз ҳолатда топширганлиги ва навбатчи механик уни соз ҳолатда қабул қилиб олганлиги тўғрисида йўл варақасига имзо чекадилар. Бундан ташқари навбатчи механик ҳайдовчининг йўл варақасида автомобильнинг спидометр кўрсаткичини, корхонага қайтган ҳақиқий вақтини (соат, дақиқа), бақда қолган ёғилғи миқдорини тегишли колонкаларга ёзади, уларни ўз имзоси ва штампи билан тасдиқлайди.

Ҳайдовчилар АТВлар навбатчи механик томонидан қабул қилингандан сўнг йўл варақаларини барча уларга илова қилинадиган ҳужжатлар билан бирга диспетчерлик бўлимига имзо қўйиб топширади. Ушбу бўлим ходими йўл варақаларига қўшимча маълумотларни, масалан автомобилнинг гараждан биринчи хизмат жойигача ҳамда охириги хизмат жойидан гаражгача юксиз босиб ўтган масофасини, бажарган ишининг характерига кўра ёғилғи сарфи коэффициентини, илова қилинган ҳужжатлар сонини ва бошқа шу қабиларни акс эттиради ҳамда уларни ўз имзоси билан тасдиқлайди.

4-п (вақтбай) шаклдаги йўл варақалари бошқа шаклдаги йўл варақаларидан фарқли ўлароқ махсус кесиб олиннадиган талон қисмига эга. Бу талонда кўрсатилган кўрсаткичлар буюртмачи томонидан тўлдирилади, имзоланади ва штамп билан тасдиқланади. Талон транспорт корхонаси томонидан буюртмачига бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун счёт-фактура тақдим этишга асос бўлади.

№1 (халқаро) ҳамда 4-м (шаҳарлараро) шакллардаги йўл варақаларининг асосий қисмларини тўлдириш тартиби 4-с (ишбай) ва 4-п (вақтбай) шакллардаги йўл варақаларини тўлдириш тартибига ўхшайди. Фақат №1 (халқаро) шаклдаги йўл варақаларида қўшимча тарзда босиб ўтилган йўл узунлиги (км), ташилган юк (тонна), юк айланмаси ҳажми (т/км), автомобилнинг бўш турган вақтлари (соат, дақиқа) каби кўрсаткичлар мос равишда ўзбекистон ҳудуди ҳамда чет эл мамлакатлари ҳудудлари бўйича кўрсатилади. Шунингдек, ушбу йўл варақасининг «ёқилғи» бўлимида мос равишда республикамиз ҳудудда ҳамда чет эл мамлакатлари ҳудудида олинган ёқилғининг миқдори ва сарфининг ҳисоб-китоби алоҳида-алоҳида кўрсатилади. Бу бўлимнинг алоҳида устуларида автомобильнинг чиқиб кетиш ва қайтиб келиш санасига бўлган ёқилғининг қолдиғи, унинг меъёр

бўйича сарфи ва ҳақиқий сарфи, қилинган тежам ва ортикча сарфлар кўрсатилади. №1 (халқаро) шаклдаги йўл варақасида «Иш ҳақи ҳисоб-китоби» бўлими бўлиб, унинг алоҳида устунларида иш турлари ва уларга ҳисобланган иш ҳақи тўғрисидаги маълумотлар кўрсатилади.

Йўл варақаларида кўрсатилган маълумотларнинг ҳаққонийлиги учун автотранспорт корхонаси раҳбари ҳамда уларни расмийлаштиришга масъул ходимлар шахсан жавобгар ҳисобланади. Йўл варақаларини расмийлаштириш функцияси юклатилган масъул ходим йўл варақалари бланкаларининг сарфи тўғрисида ойлик ҳисобот тузиши ва уни бухгалтерияга тақдим этиши лозим. Йўл варақаларини расмийлаштиришда бўяб ёзиш ва тузатишлар киритишга йўл қўйилмайди.

Автотранспорт корхоналарида юқорида келтирилган тартибга мувофиқ тўлғазилган барча йўл варақалари уларга илова қилинган ҳужжатлар билан бирга диспетчерлик бўлими томонидан бухгалтерияга топширилади.

Автотранспорт корхонаси бухгалтериясида йўл варақаларига ишлов берилади, яъни улар асосида автомобилларнинг иш фаолияти, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад, буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар, ҳайдовчилар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар ҳисоби юритилади.

Йўриқномага мувофиқ йўл варақаларига ишлов бериш қуйидаги усулларнинг бири бўйича компьютерлар ёрдамида ёки қўлда амалга оширилади.

Йўл варақаларига компьютерлар ёрдамида ишлов беришда барча маълумотлар «Автотраспорт иш фаолияти ҳисоби карточкаси»нинг электрон меню шаклига ҳар бир реквизитнинг коди орқали киритилади. ҳисоб-китоб қилинадиган кўрсаткичларни компьютер ўзи ҳисоблайди ҳамда карточканинг тегишли қаторлари ва устунларига ёзади. Шу йўл билан тўлғазилган электрон карточкаларни компьютернинг экранига ёки босмага мос равишдаги режимлар орқали чиқариб олиш мумкин. Компьютер хотирасида тўшланган электрон карточкалар унда АТВлар иш фаолиятига доир маълумотларни турли шакл ва мазмундаги машинограммалар кўринишида олиш имконини беради. Ушбу машинограмма маълумотлари автотранспорт корхонаси бошқарув аппарати бўлинмалари томонидан АТВлар иш фаолияти самарадорлиги кўрсаткичларини назорат қилиш, таҳлил этиш ва тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишда кенг фойдаланилади.

АТВлар иш фаолияти ҳисобини юритишга асос бўлувчи яна бир бошланғич ҳужжат товар-транспорт накладнойи (ТТН) ҳисобланади.

Товар-транспорт накладнойи (ТТН) юк ташиш жараёни катнашчилари учун ягона шаклда тасдиқланган бошланғич ҳужжат бўлиб, у товар-моддий бойликларнинг бир жойдан бошқа жойга АТВлар ёрдамида кўчишидаги ҳаракатини ҳисобга олиш учун мўлжалланган.

Номи юқорида зикр этилган Йўриқномага асосан республикамизда автотранспорт корхоналари учун ТТНнинг уч турдаги намунавий шакллари тасдиқланган:

№ 1-т шакл – шаҳар ичи ва шаҳар атрофида юк ташиш учун;

№ 2-тм шакл – шаҳарлараро йўлларда юк ташиш учун;

СМР шакл – халқаро йўлларда юк ташиш учун.

ТТНнинг барча шакллари юк жўнатувчилар томонидан йўриқномада келтирилган тартибларга қатъий амал қилинган ҳолда тузилиши лозим. Юк жўнатувчилар томонидан тузилган ТТНларнинг икки нусхаси автотранспорт корхонасига тақдим этилади. Автотранспорт корхонасида ТТНнинг бир нусхаси юк жўнатувчи билан ҳисоб-китоб қилиш учун тақдим этиладиган счёта-фактурага илова қилинади, иккинчиси эса йўл варақасига илова қилинади ва АТВ иш фаолияти ҳисобини юритишга асос бўлади.

АТВларда нақд пул тўлаш шартин билан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар йўл варақалари ҳамда уларга илова қилинадиган ҳужжатлар (кирим касса ордери квитанцияси, чек ва бошқалар) бўйича амалга оширилади.

Автотранспорт корхоналари бухгалтериясининг муҳим вазибаларидан бири АТВлар иш фаолиятидан олинган даромадларнинг пул бирлигидаги ҳисобини юритиш ҳисобланади.

АТВлар иш фаолиятидан олинган даромадлар деганда бошқа юридик шахслар (бўйртмачиларга) тузилган шартномалар асосида, шунингдек жисмоний шахсларга нақд пулга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган соф тушум тушунилади.

Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятидан олинган соф тушум АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган янги тушум ҳамда уларга тўғри келувчи қўшилган қиймат солиғи суммалари ўртасидаги фарқдан ташкил топади. Ягона солиқ тўлови режимида ишловчи автотранспорт корхоналарида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган жами тушум уларнинг соф тушуми бўлиб ҳисобланади.

Республикамининг 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби сўтлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ автотранспорт корхоналарида АТВлар иш фаолиятдан олган даромадлари 9030 «Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан даромадлар» сўтида ҳисобга олинади. Чунончи, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг тўлов шаклига кўра олинган даромадлар ушбу сўтда қуйидагича акс эттирилади (18.7-жадвал).

18.7-жадвал

АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадларни сўтларда акс эттириш

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Дебет сўт	Кредит сўт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	Нақд пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад суммаси	5000000	5010	9030	Кириш касса ордери
2	Нақд пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси	1000000	5010	6410	Кириш касса ордери
3	Нақд пулсиз бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромад суммаси	30000000	4010	9030	Сўт-фактура
4	Нақд пулсиз бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси	6000000	4010	6410	Сўт-фактура
5	Йўловчи ташиш автотранспорти хайдовчиси томонидан йўл ҳақи эвазига соғиб олинган ёкилғи	500000	1040	9030	НКМ чеки, қвиғанция
6	Йўловчи ташиш автотранспорти хайдовчиси томонидан йўл ҳақи эвазига қилинган таъмирлаш ишлари	300000	2010	9030	Қвиғанция, далолатнома, раҳбар буйруғи (қарори)
7	АТВ иш фаолиятдан олинган даромадларни ҳисобга олувчи сўтнинг епилиши	35800000	9030	9910	Бухгалтерия ҳисоб-китоби

АТВлар иш фаолиятдан олинган даромадларнинг аналитик ҳисоби ҳар бир автомобиль бўйича махсус регистр (машинограмма)да юритилади.

Таянч иборалар

Йўловчи ташиш автотранспорти - автобуслар, микроавтобуслар ҳамда такси сифатида ишлатиладиган енгил автомобиллар.

Йўк ташиш автотранспорти - бортли, фургонли, ўзи тўқкич (самосвал), тортгичли автомашиналар, шунингдек уларнинг тиркамалари ва яримтиркамалари.

Махсус автотранспорт - сув, сут, ёқилми, нон ва бошқа турдаги юкларни ташувчи, шунингдек махсус ишларни, масалан қурилиш мосламалари ва конструкцияларини кўтариш, синдириш, янгиш машиналари, ёнғин ўчириш, чиқинди ташиш, асфальт йўлларни қор ва музлардан тозалаш, сунуриш, сув селиш каби ишларни бажарувчи автомобиллар.

«Автотранспорт иш фаолияти ҳисоби карточкиси» - АТВлар иш фаолиятини ифодаловчи сон ва сифат кўрсаткичларни даврлар бўйича аке эгтиришга мўлжалланган ҳисоб регистри.

Тонна-километр (т/км) – транспорт томонидан 1 тонна юкни 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик.

Юк айланмаси - транспорт томонидан бажарилган жами ишнинг тонна-километр (т/км)даги ҳажми.

Киши-километр (к/км) – транспорт томонидан 1 кишини 1 км масофага ташиш бўйича бажарилган ишни ҳисобга олиш учун қабул қилинган шартли бирлик.

Йўловчи айланмаси - транспорт томонидан бажарилган жами ишнинг киши-километр (к/км)даги ҳажми.

1 тонна-километр (т/км) юк айланмасининг таннархи - юк ташиш автомобиль транспорти эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларнинг жами бажарилган иш ҳажми, яъни юк айланмаси (т/км) миқдорига нисбати.

1 киши-километр (к/км) йўловчи айланмасининг таннархи - йўловчи ташувчи автомобиль транспорти эксплуатацияси учун сарфланган жами харажатларни жами бажарилган иш ҳажмига, яъни йўловчи айланмаси (к/км) миқдорига нисбати.

Автомобилларнинг техник тайёргарлик коэффициенти - маълум даврда жами техник соз ҳамда юк ташиш (йўловчи ташиш) учун яроқли бўлган автомобильлар сонини уларнинг шу даврда жами рўйхатдаги сонидagi ҳиссасини ифодаловчи кўрсаткич.

Автомобилларни ишга чиқиш коэффициенти - маълум даврда жами ишга чиққан автомобиллар сонини шу даврда хўжаликда мавжуд бўлган жами автомобиллар сонидagi ҳиссасини ифодаловчи кўрсаткич.

Ишдаги автомобиль-қушлар сони - маълум даврдаги жами автомобиль-қушлар сонини шу даврдаги автомобилларни ишга чиқиш коэффициентида кўпайтириш орқали топиладиган кўрсаткич.

Ишда бўлмаган автомобиль-қушлар сони – бу маълум даврда хўжаликдаги жами автомобиль-қушлар сонидан жами ишдаги автомобиль-қушлар сонини айириш орқали топиладиган кўрсаткич.

Наряддаги автомобиль-соатлар сони - маълум даврда хўжаликдаги жами автомобиль-қушлар сонини автомобилларнинг нарядда бўлган ўртача суткалик соатлари сонига кўпайтириш орқали топиладиган кўрсаткич.

Автомобиллар иш вақтидан фойдаланиш коэффициенти – автомобилларнинг харажатдаги вақтини нарядда бўлган вақтига бўлиш орқали топиладиган кўрсаткич.

Босиб ўтилган масофанинг фойдалилик коэффициенти - автомобилларнинг маълум даврда юк билан босиб ўтган масофасини жами юк билан ва юксиз босиб ўтган масофасига бўлиш орқали топиладиган кўрсаткич.

Юк кўтариш имкониятидан фойдаланиш коэффициенти – автомобиллар томонидан маълум даврда ҳақиқатда ташилган юк ҳажмини уларнинг шу даврга тўғри келадиган жами юк ташиш имкониятига бўлиш орқали топиладиган кўрсаткич.

Йўл варақаси – автотранспорт воситаси иш фаолиятини аниқлаш ва ҳисобга олиш учун мўлжалланган белгиланган намунадаги ҳуқуқий ҳужжат.

Товар-транспорт накладной (ТТН) – юк ташиш жараёни қатнашчилари учун ягона шаклда тасдиқланган ҳамда товар-моддий бойликларнинг бир жойдан бошқа жойга автотранспорт воситалари ёрдамида кўчишидаги ҳаракатини ҳисобга олиш учун мўлжалланган бошланғич ҳужжат.

Автотранспорт воситалари иш фаолиятидан олинган даромадлар - бошқа юридик шахс (буюртмачи)ларга тузилган шартномалар асосида, шунингдек жисмоний шахсларга нақд пулга юк ташиш ҳамда йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган соф тушум.

Назорат учун тест савол-жавоблари

- 1. Автотранспорт воситаларига кирмайди:**
 - а) автобус;
 - б) бульдозер;
 - в) Газ 53;
 - г) Дамас.
- 2. Қуйидаги АТВларнинг қайси бирида йўловчи ташиш ман этилади?**
 - а) Матиз;
 - б) Газ-3102;
 - в) тиркамали трактор;
 - г) автобус.
- 3. Тиркама ва яримтиркамалар:**
 - а) алоҳида давлат рақами белгисига эга бўлмайди;
 - б) алоҳида давлат рақами белгисига эга бўлади;
 - в) беш хонали давлат рақами белгисига эга;
 - г) давлат рақами белгисиз ишлатилади.
- 4. АТВлар ҳисоби юритилади:**
 - а) қолдиқ қийматда;
 - б) бошланғич қийматда;
 - в) бозор қийматида;
 - г) эксперт баҳолаган қийматда.
- 5. Қуйидаги сарф-ҳаражатларнинг қайси бири АТВнинг бошланғич қийматини оширади:**
 - а) техник кўрувга тўлов;
 - б) ўрнатилган автошиналар қиймати;
 - в) бортни кенгайтириш ва янгича жиҳозлаш ҳаражатлари;

- 1) ўрнати ва янги аккумулятор қиймати.
6. Қуйидагиларнинг қайси бири АТВ иш фаолиятини сон жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткич:
- АТВ юк айланмаси 500000 т/км;
 - Автобуста ҳисобот йилида 400000 киши танилди;
 - АТВда юк ташишдан олинган даромад 3000000 сўм;
 - юқоридаги кўрсаткичларнинг барчаси
7. Қуйидагиларнинг қайси бири йўл варақасида кўрсатилмайди:
- ҳайдовчига берилган тошпирив;
 - АТВнинг юксиз босиб ўтган йўли;
 - бош ҳисобчинини фамилияси;
 - гараждан чиқиб кетилган вақт.
8. Қуйидагиларнинг қайси бири АТВ иш фаолиятини сифат жиҳатдан ифодаловчи кўрсаткич ҳисобланади:
- АТВ юк айланмаси 1500000 т/км;
 - Автобус паркиннинг қуввати 60 фонзга ишлатилди;
 - йўловчиларни ташишдан тушум 10000000 сўмни ташкил этди;
 - юқоридаги кўрсаткичларнинг барчаси.
9. Автотранспорт корхоналарида ташилган юк ҳисобини юритишга асос бўлади:
- счёт-фактура;
 - товар-транспорти накладной;
 - кирим касса ордери;
 - далолатнома.
10. Юк ташишдан олинган янги тушум 120000000 сўм (ҚҚС билан). Юк ташишдан олинган соф тушум тенг:
- 120000000 сўмга;
 - 100000000 сўмга;
 - 200000000 сўмга;
 - тўғри жавоб йўқ.
11. 10-тестда келтирилган маълумотлар бўйича соф тушум суммаси қуйидаги ёзувларнинг қайси бирида тўғри аке эттирилган:
- Дебет 4010 Кредит 9030 120000000 сўмга;
 - Дебет 4010 Кредит 9030 100000000 сўмга;
 - Дебет 4010 Кредит 9030 200000000 сўмга;
 - Дебет 4010 Кредит 6410 200000000 сўмга.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

- Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
- Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Нопа” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январь 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Транспорт соҳасида алоҳида фаолият турларини лиценциялаштириш тўғрисида» қарори, 2003 йил 21 август, № 360-сон.

4. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида» қарори, 2004 йил 10 март, 118-сон.

5. БХМС № 1 «Ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот. ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474.

6. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004.

7. «Ташувчиларнинг юк автомобиллари учун йўл варақалари, товар-транспорт накладнойларини тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлдириш ва ишловдан ўтказиш бўйича йўриқнома». ЎЗР автомобиль ва дарё транспорти агентлиги бошлиғининг 2004 йил 3 июндаги 83-буйруғи билан тасдиқланган. ЎЗР АВ томонидан 2004 йил 2 июлда рўйхатга олинган, №1 382.

19-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ЗАХИРАЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

19.1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари хисобини ташкил қилиш асослари

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларига қуйидагилар қиради:

- **ёқилғи** - бензин, солярка, суюлтирилган газ, сиқилган табиий газ;
- **ёғлаш материаллари** - афтол, солидол, литол ва бошқалар;
- **эхтиёт қисмлар ва агрегатлар** – двигатель, аккумулятор, автошина, рессорлар, поршин, гильза ва бошқалар;
- **хўжалик инвентарлари** – турли ўлчамли калитлар, ломкратлар, махсус кийим-кечаклар, халатлар, пайофзал ва бошқалар;
- **бошқа материаллар** – темир-терсақлар, симлар, бўёқлар, дока, бўз ва бошқа хилма-хил материаллар

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари хисобини тўғри ва ўз вақтида юритишнинг муҳим шартларидан бири омбор хўжалиги, устахона (цех), гараж, автомобилларга ёқилғи қўйиш шохобчаси (АЁҚШ) ва бошқа ёрдамчи бўлинмалар ишини рационал ташкил қилиш ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарининг **омбор хўжалиги** деганда, эхтиёт қисмлар ва агрегатлар, хўжалик инвентарлари ҳамда бошқа материалларнинг сақлаш жойлари тушунилади.

Устахона (цех)лар – АТВларни таъмирлаш, уларга турли агрегатларни ясаш ва ўрнатишга ихтисослашган ёрдамчи бўлимлар.

Гараж – АТВларнинг туриши ва сақланиши учун мўлжалланган жой ёки қурилмалар. Автотранспорт корхонада гаражлар очик, ярим очик (айвон) ҳамда ёпиқ кўринишли бўлиши мумкин. ҳар бир гараж ўзининг тартиб рақамига эга бўлади, уларнинг пештахтасига АТВнинг давлат белгиси рақами ёзиб қўйилади.

АЁҚШ деганда, автотранспорт корхонаси территориясида алоҳида ажратилган ер майдонида жойлашган ҳамда махсус қурилмалар (срости ва ер устидаги цистерналар, ёқилғи қуувчи автоматлар ва бошқалар) билан жиҳозланган ёрдамчи хўжалик тушунилади. Бу хўжалик белгиланган барча тегишли хавфсизликлар, чунончи, инсон ҳаёти хавфсизлиги, АТВларнинг техник хавфсизлиги талабларига тўлиқ жавоб бериши лозим. АЁҚШларга ўрнатилган цистерна ва бочкаларнинг ҳажмлари, уларга кетадиган ёқилғи сиғимлари индивидуал тарзда махсус

шкала (жадвал) билан белгиланади. Ушбу шкала (жадвал) корхона раҳбари томонидан тасдиқланган бўлиши лозим. Цистерна ва бочкалар сифимига доир маълумотлар уларга очилган инвентар карточкаларда кўрсатилади.

Автотранспорт корхоналари раҳбарлари ишлаб чиқариш захиралари сақланадиган ва ишлатиладиган барча хўжаликлар бўйича қатъий моддий жавобгарликни ўрнатишлари, чунончи, омбор мудирлари, устахона (цех) бошлиқлари, АЁҚШ мудирлари ва бошқалар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузиши лозим.

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг сон ва суммавий ҳисоби юритилади. Чунончи, ишлаб чиқариш захираларининг сақлаш жойларида (омбор, устахона, цех, АЁҚШ) уларнинг сонли ҳисоби олиб борилади. Бунинг учун турли ҳисоб регистрлари (карточкалар, журналлар, қайдномалар)нинг намунавий шаклларидадан фойдаланилади.

Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерияси барча ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ва аналитик ҳисобини юритади.

Республикамизнинг 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га мувофиқ автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ҳисоби 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларда олиб борилади. Бундай счётлар 1020 «Сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар», 1030 «ёқилғи», 1040 «Эҳтиёт қисмлар», 1080 «Инвентар ва хўжалик буюмлари» 1090 «Бошқа материаллар» счётлари ҳисобланади. Ушбу доимий актив счётларнинг дебетида тегишли номдаги ишлаб чиқариш захираларининг давр боши ва охиридаги қолдиғи ҳамда уларнинг турли манбалардан келиб тушиши эвазига кўпайиши акс эттирилади. Бу счётларнинг кредитида ишлаб чиқариш захираларининг ишлатилиши ва бошқа чиқимлари кўрсатилади.

Республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ автотранспорт корхоналарининг барча турдаги ишлаб чиқариш захиралари юқорида номлари келтирилган счётларда уларнинг таннархи бўйича ҳисобга олинади. Ушбу БҲМСга асосан ишлаб чиқариш захираларининг таннархи уларнинг сотиб олиш баҳоларидаги қийматини ҳамда сотиб олиш ва ташиб келтиришга доир барча қўшимча харажатларни олади.

Сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммасини ишлаб чиқариш захираларининг таннархига киритилиши ёки киритилмаслиги автотранспорт корхоналари ишлаётган солиқ режимиغا боғлиқ. Чунончи, умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларини сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси уларнинг таннархига киритилмайди, балки бюджет билан ҳисоб-китобларда камайтиришга олиб борилади. Бундан фақатгина шаҳар йўловчи транспорти хизматларига сарфланган ишлаб чиқариш захираларига тўғри келувчи ҚҚС суммаси истиснодир. Бу турдаги автотранспорт хизматларига сарфланган ёқилғи, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси бюджет билан ҳисоб-китобларда камайтиришга олиб борилмайди, аксинча уларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси ишлаб чиқариш захиралари таннархига ҳамда мос равишда кўрсатилган хизматлар таннархига киритилади.

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият юритувчи автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларини сотиб олишда таъминотчиларга тўланган ҚҚС сўммаси тўлиғича ишлаб чиқариш захиралари таннархига киритилади.

Ишлаб чиқариш захиралари ҳисобини юритишда улар қийматини ҳисобдан чиқаришнинг танлаб олинган усули муҳим роль ўйнайди. Чунончи, ФИФО (биринчи тушум – биринчи чиқим) усулда ишлаб чиқариш захиралари қандай қийматда қирим бўлган бўлса, ўша қийматда келиб тушиш кетма-кетлиги бўйича ҳисобдан чиқариб борилади. Агар автотранспорт корхонасида АВЭКО усул танлаб олинган бўлса, у ҳолда ишлаб чиқариш захираларининг ҳисобдан чиқарилишида дастлаб уларнинг ўртача қиймати (таннархи) топилб, ўша қиймат (таннарх) бўйича улар ҳисобдан чиқарилади.

Автотранспорт корхоналарида бошқа корхоналар сингари ишлаб чиқариш захираларининг ҳисобдан чиқарилишида ЛИФО усулни қўллаш республикамизнинг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ таъқиқланган.

Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар, ушбу бойликларнинг тасдиқланган номенклатуралари, уларнинг қирим қийматлари (баҳолари) бўйича юритилади.

19.2. Автомобиль ёқилғиларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналари ишлаб чиқариш захиралари таркибида ёқилғи ва мойлаш материаллари алоҳида ўрин тутади. Чунончи, АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархида ёқилғи ва мойлаш материаллари харажатларининг ҳиссаси 45-55 фоизни ташкил қилади. Шу боис ҳам, автотранспорт корхоналарида ёқилғи ва мойлаш материалларини тежаб–тергаб сарфлаш, уларнинг нораціонал чиқимларига йўл қўймаслик автотранспорт хизматлари таннархини камайтиришнинг муҳим омилларидан бири ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналари ҳисоб тизими автомобиль ёқилғилари ва ёғлаш материалларини турган жойлари ҳамда турлари бўйича акс эттириш талабларига жавоб бериши лозим. Бунинг учун бухгалтерия ҳисоби ишчи сўётлар режасида қуйидаги махсус сўётларни очиш мақсадга мувофиқ:

1030 «Омбордаги ёқилғи»;

1031 «ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу сўётларни юритиш автотранспорт корхоналарида уларни ёқилғи ҳамда мойлаш материаллари билан таъминлашнинг танлаб олинган усулига бевосита боғлиқ. Ҳозирги пайтда автотранспорт корхоналарида АТВларни ёқилғи ҳамда мойлаш материаллари билан таъминлашнинг икки усули қўлланилмоқда.

Булар:

1. Ўзида ташкил қилинган АЁҚШлар орқали.

2. Бошқа юридик шахсларнинг АЁҚШлари орқали.

Биринчи усулни қўллаётган автотранспорт корхоналарида автомобиль ёқилғилари ва мойлаш материаллари асосан нефть маҳсулотлари бўйича таъминот-сотиш билан шуғулланувчи махсус корхоналардан (нефтьбазаларидан) тузилган шартномалар асосида сотиб олинади. Шунингдек, автомобиль ёқилғилари ва мойлаш материаллари бошқа ташкилотлардан бегараз олиниши, таъсисчилар томонидан таъсис бадали сифатида киритилиши ҳам мумкин. Шаҳарларо транспорт қатновларини амалга ошираётган АТВлар бўйича уларнинг ҳайдовчилари зарурат бўлганда ёқилғи ва мойлаш материалларини ўз ҳисобидан ёки берилган бўнак ҳисобидан ҳамда йўловчи ташишдан тушган тушум ҳисобидан нақд сотиб олишлари ҳам мумкин.

Таъминот-сотувчи корхоналардан автомобиль ёқилғилари ва мойлаш материаллари АЁҚШ хўжалиги мудирини ёки экспедиторларини

томонидан уларга берилган ишончномалар асосида олиб келинади. Ёқилги ва мойлаш материаллари олиб келинганлигига гувоҳлик берувчи асосий ҳужжатлар таъминот-сотувчи корхоналар томонидан тақдим этилган счёт-фактуралар ва товар-транспорт накладнойлари ҳисобланади. Ушбу ҳужжатларда ёқилги ва мойлаш материалларининг номи, маркаси, сифими, температураси, миқдори (килограмм ва литрларда), келишув баҳоси, келишув баҳосидаги қиймати, ҚҚС суммаси, жами тўлов сўммаси акс эттирилади.

ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида таъминотчи-сотувчи томонидан берилган счёт-фактуралар асосида келиб тушган автомобиль ёқилғиларига бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар қилинади:

а) ёқилгининг сотиб олиш қийматига (ҚҚСсиз):

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилги»;

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

б) таъминотчиларга тўланадиган ҚҚС сўммасига:

Дебет 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари»;

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Агар ёқилги бўйича таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси келиб тушганда тўлиқ 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётнинг дебетига олинган бўлса, у ҳолда ой охирида шаҳар йўловчи транспорти учун ишлатилган ёқилги ҳисоб-китоби асосида уларга тўғри келувчи ҚҚС сўммаси ёқилги таннархига тикланади. Ушбу тикланган суммага қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилги»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар бўйича бўнак тўловлари».

Ихчамлаштирилган солиқ режимида ишловчи автотранспорт корхоналарида таъминотчилардан келиб тушиши ёқилгининг қиймати юқорида келтирилган ёзувда ҚҚС суммаси билан биргаликда акс эттирилади.

АТВларни ёқилги билан бошқа юридик шахсларнинг АЁҚШлари орқали таъминлаш ҳам шартнома асосида амалга оширилади. Ушбу усулда автотранспорт корхонаси шартнома тузилган юридик шахсга олдиндан тўлов суммасини ўтказди. Ёқилги олиш учун автотранспорт корхонаси ўз экспедиторига юридик шахс бўлган АЁҚШ номига ишончнома ҳамда расмий хат билан ёқилги қуйиладиган АТВларнинг рўйхатини беради.

Юридик шахс бўлган АЁҚШда берилган ишончнома ҳамда ёқилғи қуйиладиган АТВларнинг рўйхати асосида автотранспорт корхонаси номига ҳар ойга алоҳида тарқатиш қайдномаси очилади. Унда ёқилғи берилган сана, АТВнинг давлат белгиси рақами, йўл варақаси рақами, берилган ёқилғи тури, унинг миқдори, суммаси, ҳайдовчининг фамилияси, исми кўрсатилади. Олинган ёқилғи миқдорини ҳайдовчилар қайдномада ўз имзолари билан тасдиқлайдилар.

Ой охирида тарқатиш қайдномасида берилган ёқилғининг миқдори ва суммаси жамланади. У юридик шахс бўлган АЁҚШ бошлиғи, бош ҳисобчиси ва ёқилғини берган оператор томонидан имзоланади ҳамда муҳр билан тасдиқланади. Тарқатиш қайдномасининг бир нусхаси счёт-фактура билан биргаликда автотранспорт корхонасига тақдим этилади.

Автотранспорт корхонасида юридик шахс бўлган АЁҚШдан бевосита ҳайдовчилар жавобгарлигига олинган ёқилғи тақдим этилган счёт-фактура ва тарқатиш қайдномалари асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»;

Кредит 6010 «Товар етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар».

Республикамининг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра юридик шахс бўлган АЁҚШлар савдо корхоналари сифатида ҚҚС тўловчилари бўлиб ҳисобланмайдилар. Шу боис ҳам, улардан олинган ёқилғи бўйича автотранспорт корхонасида ҚҚСга доир бухгалтерия ёзувлари бўлмайди.

Ҳайдовчилар томонидан сафар даврида ўз ҳисобидан олинган ёқилғи суммасига юридик шахс ҳисобланган АЁҚШ назорат-касса машинаси чеки асосида бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»;

Кредит 6970 «Ҳисобдор шахсларга қарзлар».

Йўловчи ташишга мўлжалланган АТВ ҳайдовчилари томонидан ёқилғини йўлда йўловчи ташишдан олинган тушум ҳисобидан сотиб олинишига юридик шахс ҳисобланган АЁҚШ назорат-касса машинаси чеки асосида бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»;

Кредит 9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар».

Автотранспорт корхоналарида бошқа шахслардан беғараз ёрдам сифатида келиб тушган ёқилғи тузилган шартнома ва счёт-

фактура асосида бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи» ёки
1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»;

Кредит 8530 «Беғараз олинган мулк».

Автотранспорт корхоналари балансига уларнинг таъсисчилари томонидан таъсис бадали сифатида киритилган ёқилғи суммаси бухгалтерия ҳисобида таъсис шартномаси, баҳолар келишуви баённомаси, кирим далолатномаси ёки счёт-фактура асосида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи»;

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллари бўйича қарзлари».

Автотранспорт корхоналарида АЁҚШларга кирим қилинган ёқилғи асосан ҳайдовчиларга АТВлар ёрдамида иш бажариш (хизмат кўрсатиш) мақсадида йўл варақаларида диспетчер томонидан кўрсатилган миқдорда берилади. ёқилғини ҳайдовчиларга берилиши тарқатиш қайдномаси ёки лимит-қуйиш қайдномаси (варағи) билан расмийлаштирилади. ҳайдовчиларнинг қайдномалардаги имзоси улар томонидан олинган ёқилғи миқдорини тасдиқлайди. Бу қайдномалар икки нусхада тузилади. Унинг бир нусхаси АЁҚШ мудирда қолади, иккинчи нусхаси эса у томонидан тузилган «ёқилғи ҳаракати тўғрисида ҳисобот» билан бирга бухгалтерияга топширилади.

Ёқилғининг ҳайдовчиларга берилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи»;

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

Ёқилғининг ички алмашиши накладнойлар билан расмийлаштирилади ва улар асосида бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 1030 «Омбордаги ёқилғи» (олувчи шахс);

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи» (берувчи шахс).

Автотранспорт корхоналарида АЁҚШга кирим қилинган ёқилғи зарур ҳолларда тузилган шартнома ҳамда раҳбарнинг рухсати асосида бошқа юридик шахсларга сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши мумкин. ёқилғининг бундай чиқимлари счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади. Счёт-фактуралар асосида ёқилғининг чиқиб кетиш йўналишига кўра бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар қилинади:

1. Ёқилғи сотилганда:

а) сотиш қийматиға (ҚҚСсиз):

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) ҚҚС суммасига:

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) ёқилгининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»;

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) сотишдан олинган фойда суммасига:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»;

Кредит 9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан олинган фойда».

д) сотишдан кўрилган зарар суммасига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

2. Ёқилғи бепул (беғараз) берилганда:

а) келишув қийматиға (ҚҚСсиз):

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) ҚҚС суммасига:

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) ёқилгининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»;

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) бепул беришдан кўрилган зарар суммасига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар».

3. Ёқилғи таъсис бадали сифатида киритилганда:

а) келишув қийматиға (ҚҚСсиз):

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар»;

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

б) ҚҚС суммасига:

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестицияларни ҳисобга олувчи счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

в) ёқилгининг сотиб олиш қийматида ҳисобдан чиқарилган суммасига:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»;

Кредит 1030 «Омбордаги ёқилғи».

г) таъсис бадали сифатида киритишдан олинган фойда суммасига:

Дебет 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши»;

Кредит 9320 «Бошқа активларнинг чиқиб кетишидан олинган фойда».

д) таъсис бадали сифатида киритишдан кўрилган зарар суммасига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 9220 «Бошқа активларнинг чиқиб кетиши».

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган ёқилғи ва мойлаш материаллари сарфи бухгалтерияда ҳайдовчиларнинг йўл варақалари асосида ҳар бир АТВ бўйича унинг типи, маркаси, босиб ўтган йўли, ташилган юк миқдори, шунингдек ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг белгиланган асосий меъёрларига кўра аниқланади. ёқилғининг ушбу мақсадларда ишлатилиши ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилиш тартибига кейинги БОБда алоҳида тўхталамиз.

19.3. Автомобиллар учун эҳтиёт қисмлар ҳисоби

Автомобильлар учун жуда кўп турдаги эҳтиёт қисмлар ишлатилади. Уларнинг турли белгилари, масалан, номлари, маркалари, модели, турган жойи, келиб тушиш манбалари, ишчи ҳолати, яроқлилик даражаси, хизмат муддатлари ҳамда бошқа жиҳатлари бўйича таснифлаш мумкин. Эҳтиёт қисмларнинг ушбу белгилари бўйича тавсифи, одатда, автотранспорт корхоналарида қўлланиладиган «Эҳтиёт қисмлар классификатори»да келтирилади.

Турган жойига кўра эҳтиёт қисмлар омбордаги ва фойдаланишдаги эҳтиёт қисмларга бўлинади.

Омбордаги эҳтиёт қисмлар, ўз навбатида, **яроқлилик даражасига кўра** қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- янги эҳтиёт қисмлар;

- олдин фойдаланишда бўлган, лекин яроқли ҳолдаги эҳтиёт қисмлар;

- фойдаланишга яроқсиз эҳтиёт қисмлар.

Автотранспорт корхоналари янги эҳтиёт қисмларни турли корхоналардан, масалан, уларни бевосита ишлаб чиқарувчи, таъминот-сотувчи корхоналардан тузилган шартномалар асосида сотиб оладилар. Шунингдек, улар бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бегараз олиниши, ҳисобдор шахслар ҳамда ҳайдовчилар томонидан нақд пулга сотиб олиниши, таъсисчилар томонидан киритилиши ҳам мумкин.

Келиб тушган янги эҳтиёт қисмлар автотранспорт корхоналарининг омборларига сотиб олиш қиймати (таннархи) бўйича кирим қилинади.

Олдин фойдаланишда бўлган, лекин яроқли ҳолдаги эҳтиёт қисмлар, одатда, АТВларни тугатиш, қайта жиҳозлаш ва модернизациясидан кейин омборларларга комиссия томонидан баҳоланган қийматларда кирим қилинади.

АТВларни тугатиш, таъмирлаш, модернизация қилишда яроқсиз деб топилган эҳтиёт қисмлар омборларга металллом сифатида баҳосиз кирим қилинади.

Омборларда кирим қилинган эҳтиёт қисмларнинг ҳисоби «Омбор ҳисоби карточкаси» ёки «Омбор ҳисоби китоби»да сон кўринишда юритилади. Омбор ҳисоби карточкаси эҳтиёт қисмларнинг ҳар бир тури, уларнинг кирим баҳолари бўйича очилади. Омбор ҳисоби китобида эҳтиёт қисмларнинг ҳар бир турига, кирим баҳоларига қараб алоҳида варақлар ажратилади.

Эҳтиёт қисмлар автотранспорт корхоналарида АТВларнинг жорий ва капитал таъмирланиши, шунингдек уларни қайта жиҳозлаш ҳамда модернизация қилинишига ишлатилади. Эҳтиёт қисмлар омборлардан бундай мақсадларда устахоналар, цехлар, ва гаражларга автотранспорт корхонаси раҳбари (бош инженери)нинг руҳсати билан берилади. Ушбу операциялар икки нусхада талабномалар, ички накладнойлар, лимит-забор варақалари билан расмийлаштирилади. Эҳтиёт қисмларнинг АТВларга қўйилиши, таъмирлашга, модернизация ва қайта жиҳозлаш ишларига сарфланиши тегишли далолатномалар билан расмийлаштирилади.

Эҳтиёт қисмларнинг автотранспорт корхонасидан четга чиқиб кетиши, масалан, зарурат юзасидан сотилиши, бепул берилиши, таъсис бадали сифатида киритилиши тузилган шартномалар

асосида амалга оширилади. Бу мазмундаги операциялар счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Автотранспорт корхоналарида моддий жавобгар шахслар (омбор мудирлари, устахона бошлиқлари, гараж мудирлари) ўзларининг моддий жавобгарлигидаги эҳтиёт қисмлар бўйича ҳисоб сўёсатида белгилаб қўйилган муддатларда уларнинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида икки нусхада ҳисобот тузади. Ҳисоботнинг биринчи нусхаси барча бошланғич ҳужжатлар билан биргаликда бухгалтерияга топширилади. Унинг қабул қилиб олинганлиги тўғрисида бухгалтер томонидан имзоланган иккинчи нусхаси моддий жавобгар шахсга қайтарилади.

Автотранспорт корхоналари амалиётида эҳтиёт қисмлар ҳолати ва ҳаракати тўғрисида ҳисоботни сон кўринишда тузиш усули кенг қўлланилади. Ушбу усулда моддий жавобгар шахслар ҳисоботда эҳтиёт қисмлар ҳолати ва ҳаракатини фақат сон кўринишда акс эттиради. Бухгалтерияда моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари асосида эҳтиёт қисмларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича сон-сумма кўринишида айланма қайдномалар тузилади. Ушбу айланма қайдномалар эҳтиёт қисмлар бўйича аналитик ҳисоб регистрлари ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида омбордаги эҳтиёт қисмларнинг синтетик ҳисоби 1040 «Эҳтиёт қисмлар» счётида юритилади. Эҳтиёт қисмларнинг омборларга кирими, шунингдек уларнинг омборлардан фойдаланишга берилиши, сотилиши ва бошқа чиқимлари ушбу счётда қуйидагича акс эттирилади (19.1-жадвалга қarang).

Автотранспорт корхоналарида айрим эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатилганда бирданига эмас, балки бир маромда уларнинг фойдали хизмат муддати мобайнида ҳисобдан чиқариб борилади. Бу аккумуляторлар ва автошиналарга тегишлидир. Ушбу эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатиш учун омбордан берилганда омбор мудирлари жавобгарлигидан соқит қилинади. Бир вақтнинг ўзида улар учун моддий жавобгарлик фойдали хизмат муддати тугагунча ҳайдовчилар зиммасига ўтказилади.

Бухгалтерияда АТВларга ўрнатилган янги аккумуляторлар ва автошиналар иш фаолиятини назорат қилиш мақсадида мос равишда «Аккумулятор иш фаолияти ҳисоби карточкаси» ва «Автошиналар иш фаолияти ҳисоби карточкаси» очилади. Ушбу карточкаларда янги аккумулятор ва автошиналарнинг маркаси, модели, кафолатли хизмат муддати меъёри, ўрнатилган АТВнинг

Эхтиёт қисмлар ҳаракатини счётларда акс эттириш

№	Операциянинг маъмуни	Сумма	Дебет счёт	Кредит счёт	Асос бўлувчи ҳужжат
1	ҚҚС тўловчи автотранспорт корхоналарида эҳтиёт қисмлар таъминотчилардан кирим қилинган -сотиб олиш қиймати (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммаси	1000000 200000	1040 4410	6010 6010	Шартнома, счёт-фактура
2	Ягона солиқ тўловчи автокорхоналарда эҳтиёт қисмларнинг таъминотчилардан кирим қилиниши (ҚҚС билан бирга)	1200000	1040	6010	Шартнома, счёт-фактура
3	Шаҳар йуловчи транспорти учун нишлатилган эҳтиёт қисмлар бўйича таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммасининг улар таннарига киритилиши	200000	1040	4410	Далолатнома ва бухгалтерия ҳисоб-китоби
4	Эҳтиёт қисмларнинг бепул келиб тушиши	300000	1040	8530	Шартнома, счёт-фактура
5	Эҳтиёт қисмларнинг таъминотчилар томонидан устав капиталига бадал сифатида киритилиши	600000	1040	4610	Шартнома, счёт-фактура
6	Йуловчи ташиш автотранспорти ҳайдовчилари томонидан йўл ҳақи эвазига сотиб олинган ва омборга кирим қилинган эҳтиёт қисмлар суммаси	50000	1040	9030	НКМ чеки, квитанция
7	АТВ ҳайдовчилари томонидан берилган бўнак ҳисобидан сотиб олинган ва омборга кирим қилинган эҳтиёт қисмлар суммаси	30000	1040	4230	Квитанция, НКМ чеки, счёт-фактура
8	АТВ ҳайдовчилари томонидан ўз ҳисобидан сотиб олинган ва омборга топширилган эҳтиёт қисмлар суммаси	35000	1040	6990	Квитанция, НКМ чеки, счёт-фактура
9	Эҳтиёт қисмларни устахона, цехлар ва бошқа ердан ҳужаликларга берилиши (нчки алмашув)	1500000	1040	1040	Талабнома, лимит-забор варағи, накладной
10	Эҳтиёт қисмларнинг зарур ҳолларда сотилиши -сотиш қиймати (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммаси -таннари	400000 80000 400000	4010 4010 9220	9220 6410 1040	Шартнома, счёт-фактура
11	Эҳтиёт қисмларнинг бепул берилиши -бериш қиймати (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммаси -таннари -зарар суммаси	400000 80000 400000 480000	4010 4010 9220 9430	9220 6410 1040 4010	Шартнома, счёт-фактура
12	Эҳтиёт қисмларнинг таъсис бадали сифатида киритилишига -келишув қиймати (ҚҚСсиз) -ҚҚС суммаси -таннари	400000 80000 400000	0600 0600 9220	9220 6410 1040	Шартнома, счёт-фактура

давлат белгиси рақами, ҳайдовчининг фамилияси, исми-шарифи, уларни ўрнатиш санаси кўрсатилади. Шунингдек, унинг алоҳида

устунларида ҳисобот даврлари бўйича аккумулятор ва автошиналар томонидан бажарилган иш (ташилган юк ҳажми, ишлаган ойлар сони, босиб ўтилган йўл), уларни ҳисобдан чиқариш санаси ва сабаблари акс эттирилади. Аккумуляторлар ва автошиналарнинг фойдали хизмат муддатини ўтаганда ва яроқсиз ҳолга келганда улар АТВдан ечиб олинади ҳамда омборга металллом сифатида кирим қилинади. Бунда, мос равишда, уларга очилган ҳисоб карточкалари ҳам ёпилади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом асосида ўзбекистон Республикаси автомобиль ва дарё транспорти агентлиги томонидан ишлаб чиқилган шу номдаги тармоқ низомига мувофиқ АТВларга ўрнатилган янги аккумулятор ва автошиналар ҳисоби 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида юритилади. Чунончи, АТВларга ўрнатилган аккумуляторлар ва автошиналар қиймати «ўрнатиш далолатномаси»га мувофиқ бухгалтерияда қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари»;

Кредит 1040 «Эҳтиёт қисмлар».

Аккумулятор ва автошиналарнинг қиймати улар АТВларга ўрнатилган кундан бошлаб, фойдали хизмат муддати мобайнида бир маромда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ташнарига махсус ҳисоб-китоблар асосида киритиб борилади. Ушбу ҳисоб-китобларни тузиш ҳамда улар асосида ўрнатилган аккумулятор ва автошиналар қийматини ҳисобдан чиқариб бориш тартибига кейинги БОБда алоҳида тўхталамиз.

19.4. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясининг хусусиятлари

Автотранспорт корхоналарида ёқилги, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар ва бошқа ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясини ўтказиш, унинг натижаларини расмийлаштириш республикамининг 19-сон БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да келтирилган тартибларга мос равишда ушбу активларнинг транспортировка қилиниши, сақланиши, ишлатилиши ҳамда бошқа жиҳатларидаги хусусиятлари эътиборга олинган тарзда амалга оширилиши лозим. Чунончи, инвентаризация бошланиши олдида, моддий жавобгар шахслар ўзларининг жавобгарлигидаги ишлаб чиқариш захираларининг ҳолати ва ҳаракати тўғрисида

ҳисоботни беришлари, ушбу ҳисоботга барча бошланғич ҳужжатларнинг киритилганлиги, қайта санок ўтказилишига эътирозни йўқлиги тўғрисида тилхат берадилар.

Инвентаризациянинг белгиланган муддатларда ўтказилишини таъминлаш учун турли ташкилий ишлар амалга оширилади. Чунончи, омборларда сақланаётган эҳтиёт қисмлар дастлаб янги эҳтиёт қисмлар, олдин фойдаланишда бўлган яроқли эҳтиёт қисмлар ҳамда яроқсиз эҳтиёт қисмларга ажратилади. Номи, маркаси ва модели бир хил бўлган, лекин баҳоси турлича бўлган янги эҳтиёт қисмлар алоҳида сараланади. Санок ишларини осонлаштириш мақсадида инвентаризация варақасида гуруҳларга ажратилган эҳтиёт қисмларнинг номлари ва омбор ҳисоби бўйича миқдори олдиндан кўйиб чиқилади. Шундан сўнг, ҳар бир гуруҳ бўйича омбордаги эҳтиёт қисмларнинг мавжуд миқдори санаш, ўлчаш, тортиш ва шу каби бошқа усуллар асосида аниқланади ҳамда инвентаризация варақасининг тегишли устунчасига ёзилади.

Катта сифимли цистерна ва бочкаларда сақланаётган ёқилғи ва мойлаш материалларининг ҳақиқий миқдорини топиш учун инвентаризация комиссияси махсус ўлчов асбобларидан темир линейкалар, индикаторлардан фойдаланади. Темир линейка ёки индикаторлар ёрдамида, дастлаб, цистерна (бочка)нинг ёқилғи ва мойлаш материалларининг ҳақиқатда банд бўлган баландлиги тегишли ўлчов бирликлари (масалан, метр, дециметр, сантиметр) аниқланади. Шундан сўнг, ҳар бир цистерна ва бочка бўйича уларнинг топилган баландлик ўлчамига мос келувчи ёқилғининг миқдори махсус тасдиқланган шкала (жадвал) асосида топилади. Мисол учун, ҳажми 16 куб метрлик (4х2х2) цистернага 13120 литр солярка кетиши белгиланган, дейлик. Демак, 1 куб метрга 820 литр солярка тўғри келади. Инвентаризацияда цистернанинг ёқилғи билан банд бўлган баландлиги 1,25 метр эканлиги аниқланди. У ҳолда тасдиқланган шкалага кўра ушбу цистернадаги ёқилғининг миқдори 8200 литрни (4м * 2м * 1,25м * 820 л) ташкил қилади.

Инвентаризация варақаси ўтказилаётган инвентаризациянинг турига ҳамда мақсадига кўра турли нусхада расмийлаштирилади. Чунончи, моддий жавобгар шахслар алмашаётганда инвентаризация варақаси уч нусхада тузилади. Унинг бир нусхаси бухгалтерияга топширилади, иккинчи нусхаси моддий жавобгарликни олувчи шахсда, учинчи нусхаси эса моддий жавобгарликни топшираётган шахсда қолади.

Автотранспорт корхонаси бухгалтериясида комиссия томонидан тақдим этилган инвентаризация варақаси асосида «Такқослама қайднома» тузилади. Ушбу қайдномага фақат четланиш (ортиқча ёки камомад) мавжуд ишлаб чиқариш захиралари киритилади.

Ишлаб чиқариш захираларининг инвентаризацияда аниқланган ортиқчалари автотранспорт корхонаси раҳбарининг қарорига асосан бошқа даромадлар таркибига киритилади. Бухгалтерияда аниқланган ортиқчалар сўммасига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи сётлар» (ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли сётлар);

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Инвентаризация натижасида ишлаб чиқариш захиралари бўйича камомадлар, шунингдек уларнинг яроқсиз ҳолга келганлиги аниқланганда қуйидаги тарғибларга амал қилиш лозим:

Биринчидан, ёқилғи ҳамда мойлаш материаллари бўйича уларнинг сақлаш ва АТВларга қуйишдаги табиий камайиши (буғланиши, тўқилиши) белгиланган меъёрлар асосида ҳисобдан чиқарилади;

Иккинчидан, меъердаги табиий камайишлар миқдоридан ортиқ бўлган ёқилғи ва мойлаш материаллари миқдори камомад сифатида тан олинади;

Учинчидан, моддий жавобгар шахслар айби билан занглаган, синган ва бошқа сабабларга қўра яроқсиз ҳолатга келган эҳтиёт қисмлар уларга стказилган зарардан ҳосил бўлган йўқотишлар сифатида эътироф этилади;

Тўртинчидан, номн, маркаси, модели бир хил бўлган, лекин қимати турлича бўлган эҳтиёт қисмлар бўйича аниқланган камомад ва ортиқчаларни ўзаро бир-бири билан қоплашга раҳбарнинг ижозати билан руҳсат этилади.

Ишлаб чиқариш захираларининг белгиланган меъёрлардаги табиий камайиши уларнинг қимати бўйича автотранспорт корхоналарининг харажатларига киритилади. Бухгалтерияда табиий камайиш суммасига қуйидаги ёзувлар қилинади:

Дебет харажат сётлари (2010, 2310, 2510, 9400);

Кредит 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи сётлар» (ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли сётлар).

Камомад ва йўқотишлар сифатида тан олинган ишлаб чиқариш захираларига уларнинг қимати бўйича қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар»;

Кредит 1000 «Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» (ёқилги, эҳтиёт қисмлар ва бошқа материалларни акс эттирувчи тегишли счётлар).

Ишлаб чиқариш захиралари бўйича камомад ва йўқотишларнинг айбдор шахслар бўйнига қўйилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»;

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Ишлаб чиқариш захиралари бўйича камомад ва йўқотишларнинг айбдор шахслар бўйнига уларнинг қирим қийматидан қўп сўммага қўйилишида ўртадаги фарқ сўммасига бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилди:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»;

Кредит 9390 «Бошқа операцион даромадлар».

Ишлаб чиқариш захиралари бўйича аниқланган камомад ва йўқотишларнинг қорхона ҳисобидан қопланиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Таянч иборалар

Ёқилги - бензин, солярка, суюлтирилган газ, сиқилган табиий газ.

Ёғлаш материаллари - афтол, солидол, лигол ва бошқалар.

Эҳтиёт қисмлар ва агрегатлар – двигатель, аккумулятор, автошина, рессорлар, поршин, гильза ва бошқалар.

Хўжалик инвентарлари – турли ўлчамли калитлар, домкратлар, махсус кийим-кечаклар, халатлар, пойафзал ва бошқалар.

Бошқа материаллар – темир-терсақлар, симлар, бўёқлар, дока, бўз ва бошқа хилма-хил материаллар.

Омбор хўжалиги - эҳтиёт қисмлар ва агрегатлар, хўжалик инвентарлари ҳамда бошқа материалларнинг сақлаш жойлари.

Устахона (цех)лар – АТВларни таъмирлаш, уларга турли агрегатларни яшаш ва ўрнатишга ихтисослашган ёрдамчи бўлимлар.

Гараж – бу АТВларнинг туриши ва сақланиши учун мўлжалланган жой ёки қурилмалар.

АЁҚШ - автотранспорт қорхонаси ҳудудида алоҳида ажратилган ер майдонида жойлашган ҳамда махсус қурилмалар (ер ости ва ер устидаги

цистерналар, ёқилғи қуювчи автоматлар ва бошқалар) билан жиҳозланган ёрдамчи хўжалик.

Ёқилғи тарқатиш қайдиномаси - ҳайдовчиларга ёқилғини АТВлар ёрдамида иш бажариш (хизмат кўрсатиш) мақсадида йўл варақаларида диспетчер томонидан кўрсатилган миқдорда беришни расмийлаштирувчи ҳужжат.

Лимит-забор варағи - АТВлар ёрдамида иш бажариш (хизмат кўрсатиш) мақсадида йўл варақаларида диспетчер томонидан кўрсатилган миқдорда ёқилғининг ҳисобот даврининг маълум кунлари мобайнида берилишини расмийлаштирувчи ҳужжат.

Ўрнатиш далолатномаси - эҳтиёт қисмларнинг АТВларга қўйилишида тўзиладиган ҳужжат.

Аккумулятор иш фаолияти ҳисоби карточкаси - АТВларга ўрнатилган янги аккумуляторлар иш фаолиятини назорат қилиш мақсадида юритиладиган реестр бўлиб, унда янги аккумуляторнинг маркаси, модели, кафолатли хизмат муддати меъёри, ўрнатилган АТВнинг давлат белгиси рақами, ҳайдовчининг фамилияси, исми-шарифи, уларни ўрнатиш санаси, шунингдек ҳисобот даврлари бўйича аккумуляторлар томонидан бажарилган иш (ташилган юк ҳажми, ишлаган ойлар сони, босиб ўтилган йўл), уларни ҳисобдан чиқариш санаси ва сабаблари акс эттирилади.

Автошиналар иш фаолияти карточкаси - АТВларга ўрнатилган янги автошиналар иш фаолиятини назорат қилиш мақсадида юритиладиган реестр бўлиб, унда янги автошинанинг маркаси, модели, кафолатли хизмат муддати меъёри, ўрнатилган АТВнинг давлат белгиси рақами, ҳайдовчининг фамилияси, исми-шарифи, уларни ўрнатиш санаси, шунингдек ҳисобот даврлари бўйича автошина томонидан бажарилган иш (босиб ўтилган йўл), уларни ҳисобдан чиқариш санаси ва сабаблари акс эттирилади.

Назорат учун тест савол-жавоблари

1. Ишлаб чиқариш захирасига киради:

- а) бензин;
- б) россер;
- в) поршен;
- г) юкоридагиларнинг барчаси.

2. Қуйидагиларнинг қайси бири эҳтиёт қисмга кирмайди?

- а) гильза;
- б) сим;
- в) афтол;
- г) автошина.

3. Автомашина сотиб олинганда унга завод томонидан ўрнатилган аккумулятор қиймати:

- а) алоҳида ҳисобга олинади;
- б) бирданига ҳисобдан чиқариб юборилади;
- в) автомашинанинг бошланғич қийматига киради;
- г) ҳайдовчидан ундириб олинади.

4. Эҳтиёт қисмларнинг омордан автомашиналарга ўрнатишга берилиши расмийлаштирилади:

- а) талабномалар билан;
- б) лимит-забор варақаси билан;
- в) накладной билан;
- г) юқори келтирилган жавоблардаги хужжатларнинг бири билан.

5. Цистернада сақланаётган ёқилғи массасини ҳисобга олаётганда ҳаво ҳарорати даражасининг ўзгариши:

- а) таъсир ўтказмайди;
- б) эътиборга олинади;
- в) эҳтиборга олинмайди;
- г) фарқ қилмайди.

6. Таъминотчилардан келтирилган А-80 маркали бензиннинг микдори счёт-фактура бўйича 4500 кг. Автобазада бензин ҳисоби литрда юритилади. Бензиннинг зичлик коэффициентини 0,75. Бир литр бензиннинг сотиб олиш баҳоси (ҚҚСсиз) 500 сўм. Бензиннинг литрдаги микдори ва кирим баҳосидаги қиймати тенг:

- а) 4500 л, 2250000 сўм;
- б) 6000 л, 3000000 сўм;
- в) 3375 л, 1687500 сўм;
- г) 4500 л, 2700000 сўм.

7. 6-тестда келтирилган маълумотлар асосида кирим қилинган бензинга қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилиши керак?

- а) Дебет 1010 Кредит 6010 2250000 сўм;
- б) Дебет 1010 Кредит 6010 3000000 сўм;
- в) Дебет 1010 Кредит 6010 1687500 сўм;
- г) Дебет 1010 Кредит 6010 2700000 сўм.

8. 6-тестда келтирилган маълумотларга асосан кирим қилинган бензинга тўғри келувчи ҚҚС суммаси (20%)га ушбу солиқни тўловчи корхоналарда қандай ёзув берилади?

- а) Дебет 1010 Кредит 6010 450000 сўм;
- б) Дебет 4410 Кредит 6010 600000 сўм;
- в) Дебет 4410 Кредит 6010 337500 сўм;
- г) Дебет 1010 Кредит 6010 540000 сўм.

9. М-24.9 «Отайўл» автобусига ҳар бирининг қиймати 100000 сўмлик 4 та автошина ўрнатилди. Автошиналарнинг хизмат муддати меъёри 55 минг км. Автобусга қўйилган автошинага қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилади?

- а) Дебет 1040 Кредит 6010 400000 сўм;
- б) Дебет 2010 Кредит 1040 400000 сўм;
- в) Дебет 3190 Кредит 1040 100000 сўм;
- г) Дебет 3190 Кредит 1040 400000 сўм.

Хўжалик вазияти

АЁҚШ мудирининг берган ҳисоботига кўра ҳажми 20 куб (4*2,5*2) бўлган цистернада 13100 литр солярка мавжуд. Инвентаризацияда

цистернанинг 1,30 метрлик баландлигида ёқилғи тургани аниқланди. ёқилғи зичлиги коэффициентни 0,832, яъни 1 куб метрга 832 кг ёқилғи кетиши белгиланган. Бир литр солярканинг ўртача қирим баҳоси 400 сўм. Қорхона раҳбари камомад суммасини 20 фоизлик жарима билан нақд пул билан ундириб олишга буйруқ берган.

Хўжалик вазияти шартида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобларни топинг.

1. Цистернада ҳақиқатда мавжуд солярканинг миқдори тенг:
а) 13100 литр; б) 10816 кг; в) 8320 кг; г) 13100 кг.
2. Цистернада ҳақиқатда мавжуд солярканинг литрдаги миқдори тенг:
а) 13100 литр;
б) 13000 литр;
в) 10000 литр;
г) 10816 литр.
3. Солярка бўйича камомад миқдори тенг:
а) 0 литр;
б) 100 литр;
в) 3000 литр;
г) 2184 литр.
4. Аниқланган камомад суммаси тенг:
а) йўқ;
б) 40000 сўм;
в) 1200000 сўм;
г) 873600 сўм.
5. Камомад сўммасига қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилиши керак?
а) Дебет 5910 Кредит 1030 40000 сўм;
б) Дебет 3190 Кредит 1030 40000 сўм;
в) Дебет 9430 Кредит 1030 40000 сўм;
г) Дебет 4790 Кредит 1030 40000 сўм.
6. Қорхона раҳбарининг буйруғига қўра камомад суммасини АЁҚШ мудирини бўйича қўйилишига қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилиши керак?
а) Дебет 9430 Кредит 5910 40000 сўм;
б) Дебет 4730 Кредит 1030 40000 сўм;
в) Дебет 4730 Кредит 5910 40000 сўм;
г) Дебет 4790 Кредит 5910 40000 сўм.
7. АЁҚШ мудиридан камомад учун ундирилган жарима суммасига қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилиши керак?
а) Дебет 5910 Кредит 1030 8000 сўм;
б) Дебет 4730 Кредит 9330 8000 сўм;
в) Дебет 5010 Кредит 9330 8000 сўм;
г) Дебет 4790 Кредит 9330 8000 сўм.
8. АЁҚШ мудиридан нақд пул билан ундирилган суммасига қуйидаги ёзувларнинг қайси бири берилиши керак?
а) Дебет 5010 Кредит 5910 48000 сўм;

- б) Дебет 5010 Кредит 4730 48000 сўм;
 в) Дебет 5010 Кредит 9330 48000 сўм;
 г) Дебет 5010 Кредит 4790 48000 сўм.

Меъёрлий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазирамиз - ватапимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.
2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватапимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “*Notma*” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарори «Ўзбекистон автомобиль ва дарё транспорти агентлиги фаолиятини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида», 2004 йил 10 март, 118-сон.
4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.
5. «Ташувчиларнинг юк автомобиллари учун йўл варақалари, товар-транспорт накладнойларини тайёрлаш, ҳисобга олиш, тўлдириш ва ишловдан ўтказиш бўйича йўриқнома». ЎзР автомобиль ва дарё транспорти агентлиги бошлиғининг 2004 йил 3 июндаги 83-буйруғи билан тасдиқланган. ЎзР АВ томонидан 2004 йил 2 июлда рўйхатга олинган, № 1382.
6. БҲМС №1 «ҳисоб сисъати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №474
7. БҲМС №4 «Товар моддий захиралар». Ўз.Р. АВ томонидан 2006 йил 17 июлда рўйхатга олинган, №1595.
8. БҲМС №19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш». ЎзР АВ томонидан 1999 йил 2 ноябрда рўйхатга олинган, №833.
9. БОБожонов О., Жуманиёзов К. Молиявий ҳисоб. – Т.: Шарқ, 2002.
10. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти», 2004.
11. Очилов И.К., Қурбонбоев Ж.Э. Молиявий ҳисоб. - Т.: IQTCOD-MOLIYA, 2007.
12. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

20-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ХАРАЖАТЛАРИ ҲИСОБИ ВА БАЖАРИЛГАН ИШ (КЎРСАТИЛГАН ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ

20.1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи ва тавсифи

Автотранспорт корхоналарида АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари сифатида тан олинади. Ушбу харажатлар бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг таннархини ташкил этади.

Автотранспорт корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатларини турли белгилари бўйича таснифлаш мумкин.

Ишлаб чиқариш турига кўра автотранспорт корхоналарининг ишлаб чиқариш харажатлари асосий, ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларига бўлинади.

Автотранспорт корхоналарида **асосий ишлаб чиқариш харажатлари** деганда АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) учун кетган сарф-харажатлар тушунилади. Ушбу харажатларнинг ҳисоби 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига автотранспорт корхоналарининг таъмирлаш устахоналари, турли агрегатлар ва мосламаларни ясаш цехлари, АТВларни ювиш комплекси, диспетчерлик бўлими, гараж, АЁҚШ ва бошқа ёрдамчи хўжаликларга кетган харажатлар киради. Бу харажатларнинг ҳисоби 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида юритилади.

Автотранспорт корхоналарининг **умумхўжалик харажатлари** уларни газ, сув, электр қуввати ва буғ билан таъминлаш, АТВларни қўриқлаш, ходимларни тиббий қўриқдан ўтказиш бўлинмаларининг харажатлари ҳисобланади. Бундай харажатлар ҳисоби 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида олиб борилади.

Барча ишлаб чиқариш харажатлари уларнинг таннархга киритилиш усулига кўра бевосита ва билвосита харажатларга бўлинади. Бевосита харажатларга юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига тўғридан-тўғри олиб бориладиган харажатлар киради. Бундай харажатларга, чунончи, бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)га

бевосита сарфланган ёқилги, АТВлар хайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи ва бошқалар мисол бўлади.

Билвосита харажатлар деганда юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига махсус ҳисоб-китоблар асосида тақсимлаш йўли билан киритиладиган харажатлар тушунилади. Одатда, аксарият ёрдамчи ишлаб чиқариш, умумишлаб чиқариш харажатлари билвосита харажат ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида айрим ишлаб чиқариш харажатлари юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмининг ўзгаришига қараб мос равишда ўзгаради, уларнинг айримлари эса ўзгаришсиз қолади. Ўзгарувчан ишлаб чиқариш харажатларига ёқилги ва мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар, ҳисобланган ишбай меҳнат ҳақи ва бошқа харажатлар киради. Ўзгармас харажатларга, мисол учун, қатъий сўммада белгиланган ижара тўловлари, маошлар, мажбурий ажратмалар, бир хил маромда асосий воситаларнинг бошланғич қийматига нисбатан ҳисобланадиган амортизация (эскириш) суммаси ва бошқалар мисол бўлади.

Автотранспорт корхоналарида, бошқа хўжалик юритувчи субъектлардаги каби, ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида Низом»га асосан тартибга солинади.

Ушбу Низомга мувофиқ автотранспорт корхоналари ишлаб чиқариш харажатларининг таркибий моддалари иқтисодий мазмунига кўра беш гуруҳга бўлинади. Булар:

- **материал харажатлари** – юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун сарфланган ёқилги, мойлаш материаллари, эҳтиёт қисмлар хўжалик буюмлари, махсус жиҳозлар ва бошқа турдаги материаллар қиймати;

- **меҳнат ҳақи харажатлари** - юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВлар хайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи;

- **ижтимоий суғуртага ажратмалар** - юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВлар хайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақига нисбатан давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига белгиланган ставкалардаги мажбурий тўловлари;

- **амортизация харажатлари** - юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича ишларни бажариш (хизматларни кўрсатиш)га бевосита алоқадор асосий воситалар ҳамда номоддий активларнинг эскириш қиймати;

- **бошқа ишлаб чиқариш харажатлари** – юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун сарфланган бошқа ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш мақсадларидаги харажатлар, масалан газ, сув, электр қуввати, пар таъминоти, жорий ва капитал таъмирлаш харажатлари, шунингдек турли хизматлар учун ҳисобланган тўловлар.

Ишлаб чиқариш харажатлари ҳар бир моддасини ҳисобга олиш, шунингдек уларни юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритишнинг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Қуйида уларнинг асосийларига тўхталамиз.

20.2. Ёқилғи сарфи ҳисоби

Юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига ёқилғи қиймати уларнинг белгиланган меъёрий сарфига асосан киритилади. ёқилғининг меъёрий сарфи автомобильларнинг турлари бўйича қуйидаги алгоритмлар асосида топилади:

1.Юк ташишга мўлжалланган бортли автомобиллар бўйича:

$$\dot{E}_m = 0,01 * (\dot{I}_b * M_t + B_i * M_i) * (1 + 0,01 * K_t)$$

Бу ерда: \dot{E}_m – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

\dot{I}_b – автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

M_t – юксиз ҳолда ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 км;

B_i – транспорт бажарган иш ҳажми, т/км;

M_i – бажарилган ҳар 100 т/км иш учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 т/км;

K_t - тузатиш коэффициенти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда.

Ўз навбатида, юксиз ҳолда ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг меъёри (M_t) ҳамда транспорт бажарган иш ҳажми (B_i) қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади:

$$M_t = B_m + T_m * T_o$$

$$B_i = \text{Юх} * M_b$$

Бу ерда: B_m – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг асосий меъёри, л/100 км;

То – тиркама ёки ярим тиркаманинг хусусий оғирлиги, тоннада;
Тм – тиркама ёки ярим тиркаманинг қўшимча оғирлиги учун ёқилғи сарфининг меъёри, л/100 т/км;

Юҳ – ташилган юк миқдори, тонна;

Мб – юк билан босиб ўтилган масофа, км

Бортли юк ташиш автомобиллари бўйича ёқилғи сарфи меъёри ҳар бир тонна юкни 100 км масофага ташишда қуйидаги миқдоргача оширилади: бензинда – 2 литргача; дизель ёқилғисида -1,3 литргача; суюлтирилган газда -2,64 литргача; табиий газда – 2 куб метргача.

Мисол 1. *Айтайлик, КамАЗ-5320 маркали бортли юк ташиш машинаси ГКБ 8350-маркали тиркамаси билан йўл варақаси маълумотларига кўра 10000 т/км миқдориди иш бажарган. Босиб ўтилган йўл – 500 км. 1 литр дизель ёқилғисининг қирим қиймати ўртача 1000 сўм. Ушбу автомашина бўйича:*

- ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг асосий меъёри 25,0 литр;

- бажарилган ҳар 100 т/км иш учун ёқилғи сарфининг меъёри 1,3 литр;

- тиркаманинг ҳар 1 тонна оғирлиги учун қўшимча ёқилғи сарфи меъёри 1,3 литр;

- тиркаманинг оғирлиги 4,0 тонна;

- қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 10 фоиз.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра:

- ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфи меъёри:

$$M_t = B_m + T_m * T_o = 25 + 4 * 1,3 = 30,2 \text{ л};$$

- автомашинанинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\epsilon_m = 0,01 * (Y_b * M_t + B_i * M_i) * (1 + 0,01 * K_t) = 0,01 * (500 * 30,2 + 10000 * 1,3) * (1 + 0,01 * 10) = 309,1 \text{ литр}$$

- бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати 309100 сўм (309,1 л * 1000 сўм).

2. Ўзи тўқгич юк ташиш машиналари (самосваллар) бўйича:

$$\epsilon_m = 0,01 * Y_b * B_m * (1 + 0,01 * K_t) + Q_c * Q_m$$

Бу ерда: ём – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

Йб – автомобильнинг босиб ўтган йўли, км;

Бм – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг асосий меъёри, л/100 км;

Кт - тузатиш коэффициенти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтири-лиши), фоизларда;

Қс- катновлар сони;

Қм – юк билан ҳар бир катнов учун сарфланадиган ёқилғининг қўшимча меъёри, литрда.

Мисол. Айтайлик, КамАЗ -5511 маркали юкни ўзи тўкадиган (самосвал) автомашинаси йўл варақаси маълумотларига кўра бир кунда 10 қатновда юк ташиган ва жами 200 км масофани ўтаган. ҳар 100 км масофага ёқилғи сарфининг асосий меъёри 34,0 литр; карьерда ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 12 фоиз, юк билан ҳар бир қатнов учун ёқилғи сарфининг қўшимча меъёри 0,35 литр. 1 литр дизель ёқилғисининг қирим қиймати ўртача 1000 сўм.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автомашинанинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори:

$$\text{ём} = 0,01 * \text{Йб} * \text{Бмт} * (1 + 0,01 * \text{Кт}) + \text{Қ} * \text{Қм} = 0,01 * 200 * 34,0 * (1 + 0,01 * 12) + 10 * 0,35 = 79,66 \text{ литр}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 79660 сўм (79,66 л * 1000 сўм)ни ташкил қилади.

3. Автобуслар бўйича

$$\text{ём} = 0,01 * \text{Йб} * \text{Бм} * (1 + 0,01 * \text{Кт}) + \text{Ив} * \text{Қм}$$

Бу ерда: ём – ёқилғининг меъёрий сарфи, литрда;

Йб – автомобильнинг босиб ўтган йўли, км;

Бм – ҳар 100 км масофа учун ёқилғи сарфининг асосий меъёри, л/100 км;

Кт - тузатиш коэффициенти (меъёрга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда;

Ив – иситиш ускуналарининг иш вақти, соат;

Қм – иситиш ускуналарининг 1 соатлик иш вақтига сарфланадиган ёқилғининг қўшимча меъёри, литрда.

Мисол. Айтайлик, Икарус-260.01 маркали автобуснинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли декабрь ойида 20000 км, ҳар 100 км масофага ёқилғи (солярка) сарфининг асосий меъёри 40,0 литр; қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъёрига қўшимча 10 фоиз. 1 литр дизель ёқилғисининг қирим қиймати ўртача 1000 сўм. Иситиш ускунасининг иш вақти шу ойда 100 соат, иситиш ускунасининг ҳар соатлик иш вақтига ёқилғи сарфининг қўшимча меъёри 0,25 литр.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автобуснинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг миқдори

$$\text{ём} = 0,01 * \text{Йб} * \text{Бмт} * (1 + 0,01 * \text{Кт}) + \text{Ив} * \text{Қм} = 0,01 * 20000 * 40,0 * (1 + 0,01 * 10) + 100 * 0,25 = 8825 \text{ литр}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 8825000 сўм (8825 л * 1000 сўм)ни ташкил қилади.

4. Енгил автомобиллар бўйича:

$$\text{Ём} = 0,01 * \text{Бм} * \text{Йб} * (1 + 0,01 * \text{Кт})$$

Бу ерда: ём - ёқилғининг меъерий сарфи, литрда;

Бм - ҳар 100 км учун ёқилғи сарфининг асосий миқдори, л/100 км;

Йб - автомобилнинг босиб ўтган йўли, км;

Кт - тузатиш коэффициенти (меъерга қўшимча ёки уни камайтирилиши), фоизларда.

Мисол. Айтилик, такси сифатида ишлатилаётган ГАЗ-3102 маркали автомобилнинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли ҳисобот ойда 10000 км, ҳар 100 км масофага ёқилғи (бензин) сарфининг асосий меъери 13,0 литр; қиш даврида ишлаганлик учун ёқилғи сарфи меъерига қўшимча 10 фоиз. 1 литр бензиннинг қирим қиймати ўртача 1100 сўм. Иситиш ускунасидан фойдаланилганлик учун ёқилғи сарфининг қўшимча меъери 15 фоиз.

Юқорида келтирилган шартли маълумотларга кўра автобуснинг бажарган ишига тўғри келадиган ва унинг таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғи миқдори

$$\text{ём} = 0,01 * \text{Йб} * \text{Бмт} * (1 + 0,01 * \text{Кт}) = 0,01 * 10000 * 13,0 * (1 + 0,01 * 15) = 1495 \text{ литр}$$

Бажарилган иш таннархига киритилиши лозим бўлган ёқилғининг қиймати ушбу мисол шартига кўра 1644500 сўм (1495 л * 1100 сўм)ни ташкил қилади.

Юқорида келтирилган ҳисоб-китоблар асосида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга сарфланган ёқилғи қийматига автотранспорт корхоналарида қуйидаги бухгалтерия ёзуви берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 1031 «Ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ҳисобот даврида ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғининг меъёрдан ортиқ ёки кам сарфланганлиги қуйидаги тартибда ҳисоб-китоб қилинади (20.1-жадвал):

**Автотранспорт воситалари бўйича ёқилғи сарфини белгиланган
меъёрдан четланишларининг ҳисоб-китоби (литрда)**

№	АТВ давлат белгиси рақами	Хайдовчининг ФИШ	Ҳисобот даври бошидаги қолдиқ	Ҳисобот даврида берилган ёқилғи	Жами ёқилғи (4+5)	Меъёр бўйича сарфланган ёқилғи	Ҳисобот даври охиридаги қолдиқ		Четланиш	
							меъёр бўйича (6-7)	ҳақиқатда	ортиқча сарф (9<8)	тежам (9>8)
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1	10 АҒ 401	Усаров	20	300	320	285	35	30	5	-
2	10 АҒ 402	Холов	40	400	440	430	10	12	-	2
3.	10 АҒ 403	Тошев	25	375	400	380	20	20	-	-
Худди шу тарзда барча бошқа АТВлар бўйича										
Жами			700	4500	5200	4800	400	345	85	30

Хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғининг ҳисобот даври охиридаги ҳақиқий миқдори АТВлар бакидаги ёқилғини инвентаризация қилиш йўли билан аниқланади. Инвентаризация варақаларида акс эттирилган қолдиқни (жадвалнинг 9-устунчаси маълумотлари) ёқилғининг меъёрий сарфлар ҳисобдан чиқариб топилган қолдиғи (жадвалнинг 8-устунчаси маълумотлари) билан таққослаш асосида ёқилғи бўйича эришилган тежам ёки меъёрдан ортиқ сарфлар аниқланади. Чунончи, ёқилғининг ҳақиқий қолдиғини меъёрий сарфлар асосида топилган қолдиқдан кам бўлиши ёқилғи бўйича ортиқча сарфларга йўл қўйилганлиқни, аксинча ҳолат эса улар бўйича тежамкорликка эришишни билдиради.

Хайдовчилар томонидан ёқилғи сарфи бўйича йўл қўйилган меъёрдан ортиқчалар камомад сифатида тан олинади ва мос равишда ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар»;

Кредит 1031 «хайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу камомад айбдор шахс, яъни АТВ ҳайдовчиси бўйича кўйилганда:

Дебет 4730 «Ходимларнинг моддий зарарни қоплаш бўйича қарзлари»;

Кредит 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

Ёқилғининг меъсрдан ортиқ сарфи корхона ҳисобидан копланганда:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 5910 «Камомад ва бойликларга етказилган зарардан йўқотишлар».

ҳайдовчилар томонидан ёқилғи сарфи бўйича тежамкорликка эришилганда тежалган ёқилғи сўммасига қизил ёзув билан куйидаги бухгалтерия ўтказмаси берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 1031 «ҳайдовчилар жавобгарлигидаги ёқилғи».

Ушбу ёзув АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини ёқилғи тежами эвазига камайганлиги, шунингдек тежалган ёқилғининг ҳайдовчи жавобгарлигида қолганлигини билдиради.

20.3. Эҳтиёт қисмлар сарфининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида АТВларга ўрнатилган эҳтиёт қисмлар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш иккита усулда амалга оширилади: (1) усул – бу эҳтиёт қисмлар қийматини улар АТВларга ўрнатилганда фойдали хизмат муддати мобайнида таннархга бир маромда ёки бажарилган иш ҳажмига қараб киритиб бориш усули; (2) усул – бу эҳтиёт қисмлар қийматини улар АТВларга ўрнатилганда таннархга тўлиғича киритиш усули.

Биринчи усул АТВларга ўрнатиладиган янги автошиналар ва аккумуляторлар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритишда қўлланилади. Иккинчи усул қолган эҳтиёт қисмлар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритишда ишлатилади.

АТВларга ўрнатилган автошиналар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш куйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчидан, ўрнатиш далолатномасига мувофиқ АТВга ўрнатилган автошиналар қиймати топиб олинади.

Иккинчидан, йўл варақалари ҳамда автошиналар иш фаолияти ҳисоби қарточкалари асосида АТВлар томонидан ўрнатилган янги автошиналарда босиб ўтилган масофанинг узунлиги аниқланади.

Учинчидан, ўрнатилган янги автошиналар бўйича улар қийматининг бир бирлик ишга тўғри келадиган меъёри топилади. Бундай меъср автошиналар қийматининг 1 км босиб ўтилган

масофага тўғри келувчи ўртача суммаси ҳисобланади. Ушбу ўртача сумма ўрнатилган автошиналар қийматини улар бўйича ишлаб чиқарувчи завод томонидан белгиланган йўл босиб ўтиш меъёрига бўлиш орқали топилади.

Тўртинчидан, ҳар ойда АТВ томонидан босиб ўтилган масофани 1 км босиб ўтилган масофага тўғри келадиган сумма (меъёр)га кўпайтириш орқали ўрнатилган автошиналарнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган суммаси топилади.

Мисол. *Айтайлик, 2007 йил 1 май куни М-50 «Ўзотайўл» автобусига ҳар бирининг кирим баҳоси 110 минг сўмлик жами қиймати 440 минг сўмлик тўртта баллон ўрнатилди. Баллонларнинг завод томонидан белгиланган масофа ўтиш меъёри 55 минг км. Демак, уларнинг 1 км масофани босиб ўтишида ҳисобдан чиқариладиган ўртача қиймати 8 сўм (440000/55000). Автобуснинг йўл варақалари бўйича босиб ўтган йўли ойлар бўйича қуйидагича: май – 6000 км; июнь – 6200 км; июль – 5500 км; август – 6400 км; сентябрь – 7000 км.*

Автошиналар қийматини ҳар ойда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига бажарилган иш ҳажмига, яъни босиб ўтган йўлига кўра ҳисобдан чиқариб борилиши қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (20.2-жадвалга қаранг).

20.2-жадвал

Автошиналар қийматини бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш ҳисоб-китоби

Ой	Босиб ўтилган йўл, км	1 км босиб ўтилган йўл учун белгиланган меъёр, сўм	Автошиналарнинг таннархга киритиладиган суммаси
Май	6000	10	60000
Июнь	6200	10	62000
Июль	5500	10	55000
Август	6400	10	64000
Сентябрь	7000	10	70000
Шу тарзда бошқа ойлар бўйича			

АТВларга ўрнатилган янги автошиналарнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиб бориладиган қиймати бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари».

Ушбу бухгалтерия ёзуви автошиналарнинг белгиланган хизмат муддати тўлиқ тугагунга қадар бериб борилади. Автошиналарнинг

хизмат муддати тугаган ҳисобот даврида (ойда) уларнинг 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида ҳисобда турган суммаси нолга айланади ва мос равишда ушбу счёт ёпилади.

Автошиналар белгиланган хизмат муддатидан кейинги даврда фойдаланишга яроқли бўлганлиги учун ишлатилса, у ҳолда улар бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган сумма мавжуд бўлмайди. Агар, автошиналар хизмат муддатидан кейин реставрация қилинган ҳолда ишлатилса, у ҳолда уларнинг реставрация қиймати кейинги белгиланган хизмат муддати мобайнида юқорида келтирилган тартибда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиб борилади.

АТВларга ўрнатилган янги аккумуляторларнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган суммаси уларнинг сотиб олиш қийматини белгиланган фойдали хизмат ойлари сонига бўлиш орқали топилади. Аккумуляторларнинг хизмат муддати уларнинг маркалари бўйича тайёрловчи завод томонидан белгиланади. Мисол учун, М-24.9 «Ўзотайўл» автобусларига ўрнатиладиган 2x2V-88 маркали аккумуляторларнинг фойдали хизмат муддати уларни ишлаб чиқарувчи завод томонидан 24 ой миқдоридан белгиланган. Мисол учун, айтайлик, ушбу аккумуляторларнинг сотиб олиш қиймати 120 минг сўм. Демак, бу аккумулятор АТВга ўрнатилганда, унинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қиймати 5000 сўмни (120000/24) ташкил қилади.

АТВларга ўрнатилган аккумуляторлар худди автошиналар сингари ўрнатилган санадан бошлаб, 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари» счётида ҳисобга олинади. Уларнинг ҳар ойда ҳисобдан чиқариб бориладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қийматига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 3190 «Бошқа келгуси давр харажатлари».

Аккумуляторларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган ҳар ойлик қийматини худди автошиналар каби босиб ўтган йўли бўйича ҳам ҳисоб-китоб қилиш мумкин. Бунинг учун янги ўрнатилган аккумуляторнинг фойдали хизмат муддати мобайнида 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келадиган ўртача қиймати меъёр сифатида топилади. Сўнгра, ҳар ойда АТВ томонидан босиб ўтилган йўл узунлиги

аккумуляторнинг 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келадиган ўрғача қийматига кўпайтирилади. Топилган сумма ҳисобот ойида аккумулятор қийматининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қисмини билдиради.

Мисол. *Айтайлик, қиймати 120000 сўмлик 2x2V-88 маркали аккумулятор ҳисобот йилининг 15 сентябрида АТВга ўрнатилди. Аккумуляторнинг фойдали хизмат муддати 80 минг км. Демак, 1 км босиб ўтиладиган масофа учун аккумуляторнинг ҳисобдан чиқариладиган қиймати ўртача 1,50 сўм (120000/80000)ни ташкил этади. Ҳисобот йилининг ойлари бўйича АТВ томонидан босиб ўтилган йўл қуйидагича: сентябрда 4000 км; октябрда 7500 км; ноябрда 8000 км; декабрда 6000 км.*

Ўқоридаги шартли маълумотларга кўра аккумуляторнинг ҳисобот йили ойлари бўйича ҳисобдан чиқариладиган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган қийматини қуйидагича ҳисоб-китоб қилиш мумкин (20.3-жадвал):

Фойдали хизмат муддати белгиланмаган бошқа эҳтиёт қисмлар АТВларга ўрнатилган куни тегишли далолатномалар (масалан, капитал ёки жорий таъмирлаш далолатномаси, ўрнатиш далолатномаси) асосида дастлаб ёрдамчи ёки умумишлаб чиқариш харажатлари таркибига, кейин эса бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилади. Бухгалтерия ҳисобида ушбу операциялар мос равишда қуйидагича акс акс эттирилади:

20.3-жадвал

Аккумулятор қийматини ҳисобот йили ойлари бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиш ҳисоб-китоби

Ойлар	Босиб ўтилган йўл, км	Ҳисобдан чиқариш меъёри, сўм	Ҳисобдан чиқариш суммаси, сўм	Бухгалтерия ёзуви	
				Дебет	Кредит
Сентябрь	4000	1,5	6000	2010	3190
Октябрь	7500	1,5	11250	2010	3190
Ноябрь	8000	1,5	12000	2010	3190
Декабрь	6000	1,5	9000	2010	3190
Жами ҳисобот йилида			38250		

- эҳтиёт қисмлар қийматини ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари таркибига киритилишига:

Дебет 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари;
Кредит 1040 «Эҳтиёт қисмлар».
- *ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатларини
бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига
киритилишига:*

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;
Кредит 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш»,
2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

20.4. Меҳнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий суғуртага мажбурий ажратмалар бўйича харажатларнинг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига юк ташиш ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВлар ҳайдовчиларига, ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқаришга бевосита алоқадор ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи суммаси, шунингдек мос равишда ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган ажратмалар киритилади.

Автотранспорт корхоналарида ходимларга меҳнат ҳақи ишбай ва вақтбай шаклларда, тарифли ҳамда тарифсиз тизимларда ҳисобланади. ҳисобланган меҳнат ҳақи асосий ҳамда қўшимча меҳнат ҳақларидан ташкил топади.

Асосий меҳнат ҳақи АТВлар ҳайдовчилари, шунингдек ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқаришга бевосита алоқадор ходимларга ҳақиқатда бажарган иши (кўрсатган хизмати) ёки ишлаган вақти учун ҳисобланган меҳнат ҳақи киради. Ушбу ходимларга турли хизматлари, унвонлари ва тоифалари учун қўшимча ҳақлар, берилган топшириқни бажарганлиги ёки ошириб бажарганлиги, материалларни тежаб-тергаб сарфланишига эришганлиги учун ҳисобланган мукофотлар, моддий ёрдамлар, компенсациялар, вақтинчалик меҳнатга лаёқатсизлиги учун берилган нафақалар, меҳнат таътили ҳақи ҳамда шу каби бошқа тўловлар қўшимча меҳнат ҳақини ташкил этади.

Ишбай шаклда ишловчи ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблашга асос бўлиб улар бажарган иш (кўрсатган хизмат) ҳажми, шунингдек бир бирлик иш ёки хизмат учун белгиланган тариф (расценка) ҳисобланади. Чунончи, юк ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВ ҳайдовчилари учун бажарган иш ҳажми

ташилган юк миқдори ёки ташилган йўловчилар сони, юк (йўловчи) айланмаси, босиб ўтилган масофа, нарядда бўлган вақт миқдори каби кўрсаткичлар билан ифодаланadi. Ушбу кўрсаткичлардан бири бўйича ифодаланган иш ҳажми миқдорини бир бирлик иш ҳажми учун белгиланган тариф (расценка)га кўпайтириш йўли билан ҳайдовчиларнинг асосий меҳнат ҳақи топилади. Бунда бажарилган иш ҳажмини тасдиқловчи асосий ҳужжатлар йўл варақалари, товар-транспорт накладнойлари ҳисобланади.

Вақтбай шаклда ишловчи ходимларга асосий иш ҳақини ҳисоблашга асос бўлиб уларга автотранспорт корхонасининг тасдиқланган штат жадвали бўйича белгиланган маош миқдори, шунингдек ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти ҳисобланади. Ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган вақти миқдорини (кунлар ёки соатларда) тасдиқловчи асосий ҳужжат бўлиб «Ишга келиш ҳисоби табели» ҳисобланади. Белгиланган маошни ҳисобот давридаги иш кунлари (соатлари) сонига бўлиш ҳамда топилган суммани ходимларнинг ҳақиқатда ишлаган кунлари (соатлари) миқдорига кўпайтириш йўли билан уларнинг асосий меҳнат ҳақи топилади.

АТВ ҳайдовчилари, ёрдамчи ва умумишлаб чиқаришга бевосита алоқадор барча бошқа ходимларнинг тоифалари ва разрядлари учун тўланадиган кўшимчалар, шунингдек кечки (тунги) сменаларда, байрам ҳамда дам олиш кунларида ишлаганлик учун кўшимчалар, мукофотлар тузилган меҳнат шартномаларида белгиланган ёки транспорт корхонаси раҳбари буйруғи билан тасдиқланган меъёрлар асосида ҳисобланади. Меҳнатга яроқсиз кунлар учун нафақа, меҳнат таътили ҳақи каби кўшимчалар ходимларга умумбелгиланган тартибларда мос равишдаги тасдиқловчи ҳужжатлар асосида ҳисоб-китоб қилинади.

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар учун АТВ ҳайдовчиларига ҳисобланган асосий ва кўшимча меҳнат ҳақлари суммасига ҳисоб-тўлов қайдномалари ёки меҳнат ҳақи ҳисоб-китоби асосида қуйидагича бухгалтерия езуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар».

АТВ ҳайдовчиларига ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган мажбурий ажратма суммасига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш ходимларига ҳисобланган барча турдаги меҳнат ҳақи суммалари бухгалтерия ҳисобида мос равишда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар».

Мос равишда ушбу ходимларга ҳисобланган меҳнат ҳақи суммасига нисбатан белгиланган ставкаларда ижтимоий суғуртага қилинган мажбурий ажратма суммасига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган меҳнат ҳақи ҳамда ижтимоий суғуртага мажбурий тўловларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархга киритиладиган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг аналитик ҳисоби автотранспорт корхоналарининг алоҳида олинган жавобгарлик марказлари (гараж, устахона, АЁҚШ, ювиш комплекси ва бошқалар) бўйича 10 журнал-ордерда олиб борилади.

20.5. Амортизация харажатлари ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига бевосита уларнинг юритилишига алоқадор асосий воситалар ҳамда номоддий активларга ҳисобланган амортизация (эскириш) суммалари киритилади. Ушбу активларга амортизация (эскириш) ҳисоблаш республикамизнинг 5-сон БҲМС «Асосий воситалар» ҳамда 7-сон БҲМС «Номоддий активлар»да назарда тутилган усуллар, яъни бир маромда ҳисоблаш усули, бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули, кумулятив усул ҳамда камайиб борувчи қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усулига асосан амалга оширилади.

Куйида амортизация (эскириш) ҳисоблаш усулларини автотранспорт корхоналарида қўллашдаги хусусиятлар, уларнинг афзалликлари ва камчиликларини автотранспорт воситалари мисолида кўриб чиқамиз.

Бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усулини барча турдаги автотранспорт воситаларига қўллаш мумкин. Бу усулда автотранспорт воситаларининг йиллик амортизация суммаси уларнинг амортизацияланадиган қийматини белгиланган йиллик амортизация меъёрига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш, ойлик амортизация суммаси эса йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш йўли билан топилади.

Мисол. Айтайлик, М-24.9 «Ўзотайўл» автобусининг бошланғич қиймати 18000000 сўм. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 5 фоиз миқдориди белгиланган, 2-ҳолатда эса кўзда тутилмаган. Йиллик амортизация меъёри – 15 фоиз.

Демак, ушбу автобуснинг амортизацияланадиган қиймати 1-ҳолатда 17100000 сўмни ($18000000 - 18000000 * 5\%$), 2-ҳолатда эса 18000000 сўмни ташкил этади. Йиллик амортизация суммаси 1-ҳолатда 2565000 сўмни ($17100000 * 15\%$), 2-ҳолатда эса 2700000 сўмни ($18000000 * 15\%$) ташкил қилади. Ойлик амортизация суммаси 1-ҳолатда 213750 сўмдан ($2565000/12$), 2-ҳолатда эса 225000 сўмдан ($2700000/12$) иборат бўлади.

Ҳисоб-китоблардан кўришиб турибдики, бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усулига кўра автотранспорт корхонасида автобуснинг фойдали хизмат муддати охирига келиб 1-ҳолатда 17100000 сўмлик бошланғич қиймати тўлиқ тикланади, 900000 сўмлик қиймати тикланмасдан қолади, 2-ҳолатда эса автобуснинг бошланғич қиймати фойдали хизмат муддати охирида тўлиқ тикланади.

АТВларга бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усули айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунончи, ушбу усулда амортизация (эскириш) АТВлар ҳақиқатда ишлаган ёки ишламаганлигидан қатъий назар ҳисобланади. Ишчи ҳолатда бўлмаган АТВларга амортизация (эскириш)ни бир маромда ҳисоблаб бориш автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархи ошишига олиб келади. Шу боис ҳам, бу усул фақат АТВлар фойдали хизмат муддати мобайнида доимий ҳолда ишчи ҳолатда ушлаб турилганда тегишли самарани беради.

Амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усулида автотранспорт воситалари амортизацияси (эскириши) уларнинг бир бирлик иш фаолиятига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёрини ҳақиқатда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда бир бирлик бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) сифатида турли кўрсаткичлар, чунончи 1 км, 1 соат, 1 тонна, 1 т/км, 1 киши/км каби кўрсаткичлар олиниши мумкин. Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ушбу бирликларига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёрлари куйидагича топилади:

- 1 км босилган масофага тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида босиб ўтилиши олдиндан белгиланган жами масофа узунлигига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 соатлик иш фаолиятига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида иш вақтининг олдиндан белгиланган жами сонига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 тонна ташиладиган юк ҳажмига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида ташиладиган юкнинг олдиндан белгиланган жами ҳажмига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 т/км юк айланмасига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида юк айланмасининг олдиндан белгиланган жами миқдорига бўлиш йўли билан топилади;

- 1 киши/км йўловчи айланмасига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри АТВнинг амортизацияланадиган қийматини фойдали хизмат муддати даврида йўловчи айланмасининг олдиндан белгиланган жами миқдорига бўлиш йўли билан топилади.

Иш фаолияти ташилган юк ҳажмига қараб ҳисобга олинадиган автотранспорт воситалари бўйича бажарилган иш таннархига киритиладиган амортизация (эскириш) суммаси ҳисобот даврида ҳақиқатда ташилган юк миқдорини 1 тонна ташиладиган юк ҳажмига тўғри келувчи амортизация (эскириш) меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Мисол. Айтайлик, юк ташишига мўлжалланган КамАз-55102 ўзи тўккич (самосвал)нинг бошланғич қиймати 20000000 сўм.

Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 10 фойз, яъни 2000000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса у кўзда тутилмаган. Ушбу АТВ ёрдамида унинг фойдали хизмат муддатида (8 йил) ташиладиган юк ҳажми 100000 тонна миқдорида белгиланган. ҳисобот ойида АТВда ташилган юк миқдори йўл варақалари ва ТТНлар бўйича 1000 тонна.

Юқоридаги маълумотлар асосида КамАз-55102 ўзи тўққич (самосвал) бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. (1) ташиладиган 1 тонна юкга тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри 180 сўм (18000000/100000); (2) ҳисобот даврида ҳисобланадиган амортизация суммаси 180000 сўм (180*1000).

Иккинчи ҳолатда. (1) ташиладиган 1 тонна юкка тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёри 200 сўм (20000000/100000); (2) ҳисобот даврида ҳисобланадиган амортизация суммаси 200000 сўм (200*1000).

АТВларга амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули юқорида келтирилган тартибга ўхшаш тарзда бошқа ўлчов бирликларида ифодаланган иш (хизмат)ларга ҳам қўлланилади.
Чунончи:

- иш фаолияти босиб ўтилган масофа узунлиги билан ўлчанадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари асосида топилган жами босиб ўтилган йўл узунлигини 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келувчи амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти нарядда бўлган вақт билан ҳисобга олинадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари асосида топилган жами нарядда бўлган вақт миқдорини 1 соатлик ишга тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти юк айланмаси (т/км) ҳажми билан ҳисобга олинадиган АТВлар бўйича ҳисобот даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл варақалари ҳамда ТТНлар асосида топилган жами юк айланмаси миқдорини 1 т/км юк айланмасига тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади;

- иш фаолияти йўловчи айланмаси (киши/км) билан ҳисобга олиннадиган АТВлар бўйича ҳисобог даврида таннархга олиб бориладиган амортизация харажатлари суммаси йўл varaқалари ҳамда «АТВ иш фаолияти ҳисоби карточкаси» асосида топилган жами йўловчи айланмаси миқдорини 1 киши/км йўловчи айланмасига тўғри келадиган амортизация меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади.

Юқорида келтирилган тарғибдан кўриниб турибдики, амортизация (эскириш)ни бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усулида амортизация харажатлари фақат АТВлар ёрдамида маълум иш бажарилганда вужудга келади ҳамда улар мос равишда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилади. Иш бажармаган АТВлар бўйича ушбу усулга мувофиқ амортизация (эскириш) ҳисобланмайди. Бундай тартиб бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини, шунингдек мос равишда молиявий натижалар кўрсаткичларини аниқ ҳисоб-китоб қилишга имкон беради. Бундан ташқари амортизация (эскириш)ни бажарилган иш ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули АТВларни фойдали хизмат муддати мобайнида доимий ҳолда ишчи ҳолатда ушлаб туришга, уларнинг техник-эксплуатацион имкониятларидан самарали фойдаланишга ундайди.

АТВларга амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули ҳам айрим камчиликлардан ҳоли эмас. Чунончи, ушбу усул бўйича амортизация (эскириш) ҳисоблашда АТВларнинг зарурат юзасидан жорий ва капитал таъмирлашда бўлиши, шунингдек уларнинг вақт ўтиши билан маънавий эскириши эътибордан четда қолади. Бундан ташқари, даромад (фойда) солиғи тўловчи автотранспорт корхоналарида амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш тартиби республикамизнинг Солиқ кодексига назарда тутилган меъёрлардан ортиқ ёки кам ҳисобланган эскириш суммаларини ушбу солиқ базасига кўшиш ёки ундан чегиришга доир кўшимча ҳисоб-китобларни амалга ошириш талабини қўяди.

Амортизация (эскириш) ҳисоблашнинг кумулятив усулида АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган амортизация харажатлари куйидагича ҳисоб-китоб қилинади. Дастлаб, АТВнинг фойдали хизмат муддати йиллари сонларининг йиғиндиси топиб олинади. Сўнгра, ҳар бир хизмат йили сони жами хизмат йиллари сонларининг йиғиндисига нисбат

(пропорция) қилиб олинади. Ушбу нисбат (пропорция) амортизация меъери ҳисобланади. Фақат ушбу нисбат (пропорция) қўлланишда тескари ҳолда ишлатилади. ҳисобот йилида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритиладиган амортизация (эскириш) суммаси амортизация меъери сифатида белгиланган нисбат (пропорция)ни АТВнинг амортизацияланадиган қийматига кўпайтириш йўли билан тошилади.

Мисол. *Айтайлик, такси сифатида ишлатилаётган «Матиз» автомашинасининг бошланғич қиймати 7500000 сўм. Тугатиш қиймати 1-ҳолатда 500000 сўм белгиланган, 2-ҳолатда эса у кўзда тутилмаган «Матиз» автомобилнинг фойдали хизмат муддатида 5 йил. Хизмат йиллари сонлари йиғиндиси 15 (1+2+3+4+5), мос равишда амортизация ҳисоблашда меъёр сифатида олинган сонлар нисбати: 1-йил учун 5/15; 2-йил учун 4/15, 3-йил учун 3/15, 4-йил учун 2/15 ва 5-йил учун 1/15.*

Юқоридаги маълумотлар асосида такси сифатида ишлатилаётган «Матиз» бўйича амортизация қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади.

Биринчи ҳолатда. 1-йил учун 2333333 сўм ($7000000 \cdot 5/15$); 2-йил учун 1866667 сўм ($7000000 \cdot 4/15$), 3-йил учун 1400000 сўм ($7000000 \cdot 3/15$), 4-йил учун 933333 сўм ($7000000 \cdot 2/15$), ва 5-йил учун 466667 сўм ($7000000 \cdot 1/15$).

Иккинчи ҳолатда. 1-йил учун 2500000 сўм ($7500000 \cdot 5/15$); 2-йил учун 2000000 сўм ($7500000 \cdot 4/15$), 3-йил учун 1500000 сўм ($7500000 \cdot 3/15$), 4-йил учун 1000000 сўм ($7500000 \cdot 2/15$) ва 5-йил учун 500000 сўм ($7500000 \cdot 1/15$).

Кумулятив усулда ҳисобот ойлари бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) таннархига киритиладиган АТВларнинг амортизация (эскириш) суммаси йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш орқали аниқланади.

Кўриниб турибдики, кумулятив усул юқорида келтирилган иккита усулдан фарқли ўлароқ АТВларни тезлаштирилган ҳолда амортизация қилинишига олиб келади. Бу, бир томондан, АТВлар маънавий эскиришининг олдини олади, иккинчи томондан уларнинг техник-эксплуатацион имкониятларидан тўлиқ фойдаланишни объектив зарурат қилиб қўяди.

Ўзбекистон Республикасининг солиқ кодексига мувофиқ даромад (фойда) солиғи тўловчи автотранспорт корхоналарида АТВларга кумулятив усул бўйича ҳисобланган амортизация суммаси бир маромда ҳисоблаш усулида ҳисобланган эскириш

суммасидан катта бўлса, у ҳолда ўртадаги фарқ суммаси даромад (фойда) солиғи базасига қайта қўшилади.

Кумулятив усулнинг камчиликларидан бири шундаки, у бир маромда ҳисоблаш усули сингари АТВлар амортизацияси (эскириши)ни ҳисобот даврларида ҳақиқатда келтирган даромадига мос ҳолда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига имкон бермайди.

Амортизация (эскириш)ни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усули ҳам тезлаштирилган усулга кирди. Ушбу усулда автотранспорт воситаларининг амортизацияланадиган қиймати уларнинг бошланғич қиймати ҳисобланади. Амортизация (эскириш) меъёри АТВларнинг Солиқ кодексида кўзда тутилган меъёрни белгиланган коэффициентга кўпайтиргандан кейин топилган миқдорда қўлланилади. Масалан, Солиқ кодексига мувофиқ йиллик амортизация меъёри 20 фоиз бўлган АТВ бўйича автотранспорт корхонаси ҳисоб сисъатида ўрнатилган меъёрга нисбатан 1,5 коэффициент қўлланилиши кўзда тутилган бўлса, у ҳолда ушбу АТВнинг йиллик амортизация меъёри 30 фоизни ($20 \times 1,5$), агар бу коэффициент 2 бўлса, у ҳолда йиллик амортизация меъёри 40 фоизни (20×2) ташкил этади. Йиллик амортизация меъёрининг 1/12 қисми ойлик амортизация меъёри ҳисобланади.

Амортизация (эскириш)ни қолдиқ қийматдан ҳисоблаш усулида амортизация (эскириш) суммаси АТВ сотиб олинган ойдан кейинги ойдан бошлаб бошланғич қийматдан, ундан кейинги ойлاردан бошлаб эса олдинги ойлари охирига қолган қолдиқ қийматдан ҳисобланади.

Ўқоридаги маълумотлар асосида автотранспорт корхонасида ушбу автомобиллар амортизацияси улар сотиб олинган ҳисобот йилида камайиб боровчи қолдиқ усулида қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (20.4-жадвал).

20.4-жадвал

Камайиб боровчи қолдиқ усулида автотранспорт воситаларига ҳисобланадиган амортизация (эскириш) сўммасининг ҳисобот

Ойлар	Амортизация- ланадиган қиймат	Ойлик амортизация меъёри, %	Ойлик амортизация сўммаси	Жамланган амортизация суммаси	Қолдиқ қиймат
Октябрь	15000000	2,5	375000	375000	14625000
Ноябрь	14625000	2,5	365625	740625	14259375
Декабрь	14259375	2,5	356484	1097109	13902891

Мисол. Айтайлик, автотранспорт корхонаси 15 сентябрь куни такси сифатида ишлатиш мақсадида 10 дона «Волга 31105» русўмли автомобилларни сотиб олди. Улар ҳар бирининг

бошлангич қиймати 15000000 сўм. Корхона ҳисоб сиёсатида АТВларнинг тугатиш қиймати назарда тутилмаган. АТВларнинг хизмат муддати 5 йил, йиллик амортизация меъёри 20 %. Корхона йиллик амортизация меъёрини 1,5 барабар, яъни 30 фоиз миқдориди қўллаш тартибини белгилаган. Демак, АТВлар бўйича ойлик амортизация меъёри 2,5 фоиз (30/12).

Амортизация (эскириш)ни камайиб борувчи қолдикдан ҳисоблаш усулини тугатиш қиймати кўзда тутилган АТВларга ҳам қўллаш мумкин. Бунда, кўзда тутилган тугатиш қийматига амортизация ҳисобланмайди. Ушбу сумма АТВнинг амортизацияланадиган давр охирида қолдиқ қиймат сифатида қолади.

АТВлар бўйича амортизация суммасини уларнинг камайиб борувчи қолдиқ қийматидан ҳисоб-китоб қилиш автотранспорт корхоналарида дастлабки йилларда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархининг кескин ошиши, кейинги йилларда эса унинг камайиб боришига олиб келади. Бу, ўз навбатида, автотранспорт корхоналари олдига дастлабки йилларда АТВлардан максимум даражада самарали фойдаланиш, улар ёрдамида кўпроқ иш бажариш (хизмат кўрсатиш)ни, мос равишда кўпроқ даромад олишни таъминлашдек муҳим вазифаларни қўяди.

АТВларга амортизация (эскириш) ҳисоблаш барча усулларда амортизацияланадиган қиймат миқдорига етган ҳисобот даврида тўхтатилади. Ушбу даврдан кейин ишга яроқли АТВлар амортизация ҳисобланмасдан фойдаланилади.

Автотранспорт корхоналарида юк ёки йўловчи ташишга ихтисослашган АТВларга ҳисобланган амортизация (эскириш) суммасига ҳар ойда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

ёрдамчи ишлаб чиқариш ва умумишлаб чиқаришга доир амортизация (эскириш) харажатлари бухгалтерия ҳисобида мос равишда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дебет 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 0260 «Транспорт воситаларининг эскириши».

Мос равишда ушбу харажатларнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритилишига қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари».

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган амортизация харажатларининг аналитик ҳисоби 13-журнал–ордерда, шунингдек асосий воситалар ҳамда номоддий активларга очилган инвентар карточкаларда юритилади.

20.6. Автотранспорт корхоналарида бошқа ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва тақсимоли

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган бошқа ишлаб чиқариш харажатлари асосан ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланади.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларига автотранспорт корхоналарида қуйидаги бўлинмаларнинг харажатлари киритилади:

(1) АТВларга ўрнатиладиган турли деталлар, конструкция ва мосламаларини тайёрлаш устахоналари;

(2) АТВлар сақланадиган гараж хўжалиги;

(3) АТВларни ёқилғи ва мойлаш материаллари билан таъмирлаш бўлинмалари;

(4) АТВларни таъмирлаш бўлинмалари;

(5) АТВларни ювиш ва профилактика қилиш бўлинмалари;

(ёрдамчи ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятига доир харажатлар ҳисоби 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебетида ёрдамчи ишлаб чиқаришга кетган материал, иш хақи, ижтимоий суғурта, амортизация, турли хизматлар ва бошқа сарф-харажатлар тўғрисидаги маълумотлар жамланади. Бунда мос равишдаги харажат моддаларини акс эттирувчи счётлар (масалан, 1000, 6710, 6520, 0200, 6000, 6990 ва бошқалар) кредитланади. 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг кредитида ёрдамчи ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларнинг ҳисобдан чиқарилиши, яъни ушбу счётнинг ёпилиши акс эттирилади.

Автотранспорт корхоналарида 2310 «ёрдамчи ишлаб чиқариш» счётининг ёпилиши қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади:

(1) ёрдамчи ишлаб чиқаришдан олинган турли деталлар, конструкциялар, мосламалар, хўжалик жиҳозлари қийматиغا:

Дебет 1000 «Материаллар»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(2) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг капитал инвестиция сифатида тан олинган суммасига:

Дебет 0890 «Бошқа капитал қуйилмалар»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(3) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари асосий ишлаб чиқариш харажатларига киритилган суммасига:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

(4) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг давр харажатлари ҳисоби счётларига ўтказилган қисмига:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олиб борувчи счётлар»;

Кредит 2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ва улар тақсимотининг аналитик ҳисоби автотранспорт корхоналари ёрдамчи ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10 журнал-ордерда юритилади.

Автотранспорт корхоналарида умумишлаб чиқариш характерига эга харажатлар ҳисоби 2500 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётида юритилади. Ушбу счётда қуйидаги харажатлар акс этирилади:

а) омбор хўжалиқларини сақлаш ҳамда уларни эксплуатация қилиш харажатлари;

б) ишлаб чиқариш мақсадидаги мол-мулкни суғурталаш харажатлари;

в) ишлаб чиқариш биноларини иситиш, ёритиш ва сақлаш харажатлари;

г) АТВлар ёрдамида иш (хизмат)ларни юритувчи ходимларга маиший, тиббий, санитария-гигиена, овқатланишни ташкил қилиш бўйича хизматларни кўрсатиш бўлинмалари.

д) ишлаб чиқариш мақсадида фойдаланиладиган мол-мулкни ижарага олиш харажатлари;

е) умумишлаб чиқаришда банд ходимларига ҳисобланган меҳнат ҳақи ва ижтимоий суғуртага ажратмалар;

ж) умумишлаб чиқариш хусусиятига эга бошқа харажатлар.

Ҳисобот ойни мобойнида 2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётининг дебетида ва мос равишдаги бошқа счётларнинг кредитида номлари юқорида зикр этилган харажат моддалари бўйича маълумотлар жамланади. Ой охирида ушбу счётнинг дебетида тўпланган харажатлар автотранспорт корхонаси ҳисоб сиёсатида келтирилган тартибга мувофиқ асосий ишлаб чиқариш (2010 счёт), ёрдамчи ишлаб чиқариш (2310 счёт)

ҳамда давр харажатлари (9400 счёт)га тақсимланади.

Автотранспорт корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг аналитик ҳисоби умумишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлинмалари бўйича 10 журнал-ордерда юритилади.

20.7. Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш тартиби

Автотранспорт корхоналарида уларнинг ихтисослашганлигига кўра ҳар бир машина томонидан бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг режали ёки норматив таннархи олдиндан калькуляция қилинади. Бунда калькуляция қилиш бирлиги сифатида турли кўрсаткичлар, масалан, 1 тонна ташиладиган юк, 1 км босиб ўтиладиган масофа ёки АТВнинг 1 соатлик иш фаолияти олинади. Режа ёки норматив таннархни калькуляция қилиш, одатда, бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)ларнинг автотранспорт корхонаси учун қанчага тушиши, шунингдек эришиладиган молиявий натижаларни олдиндан чамалаш мақсадида амалга оширилади.

Бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи ҳисобот даврлари (ой, чорақ, йил) охирида 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг маълумотлари, шунингдек АТВларнинг иш фаолияти ҳисоби карточкалари асосида ҳисоб-китоб қилинади. Бунда, жами сарфланган харажатларни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига бўлиш йўли билан уларнинг бир бирлигига тўғри келадиган суммаси, яъни таннархи топилади. Бир бирлик иш (хизмат)га тўғри келадиган ҳақиқий таннарх ҳамда режа (норматив) таннарх ўртасидаги фарқ автотранспорт корхонасида харажатлар бўйича белгиланган меъёрларга қанчалик даражада амал қилинаётганлигига баҳо беришга асос бўлади.

Режа ёки меъёрий таннарх АТВларнинг ҳар бир тури бўйича махсус калькуляция карточкаларини тузиш йўли билан ҳисоб-китоб қилинади. Ушбу калькуляция карточкаларида таннархга кирувчи харажатларнинг моддалари, уларнинг бир бирлик иш (хизмат) учун белгиланган миқдорлари (меъёрлари), улар асосида топилган жами таннарх сўммаси ўз аксини топади. Калькуляция карточкалари автотранспорт корхонаси раҳбари томонидан тасдиқланади. Улар АТВлар ёрдамида иш бажариш ёки хизмат кўрсатиш бўйича буюртмачилар билан шартномалар тузишда шартнома қийматини белгилашга хизмат қилади.

АТВлар ёрдамида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш ҳамда шартнома баҳоларини аниқлаш тартиби кўрғазмали тарзда 20.5-жадвалда юк ташишга мўлжалланган АТВ бўйича, 20.6-жадвалда эса йўловчи ташишга мўлжалланган АТВлар бўйича келтирилган.

20.5-жадвал

Юк ташиш транспортида бажариладиган иш (кўрсатиладиган хизмат) режа таннархи ҳамда шартнома аҳолярининг ҳисоб-китоби

АТВ маркаси – ГАЗ-53.

Юк қўтариш меъёри – 5 тонна.

ёқилги тури – суюлтирилган газ.

Калькуляция бирлиги – 1 соатлик иш.

АТВнинг иш вақти – 8 соат;

Босиб ўтиладиган йўл –120 км.

№	Харажат моддалари	Сўмма
1	Мехнат ҳақи	803,68
	а) тариф бўйича (8 × 100,46)	38,41
	б) машинани ишга тайерлаш (23 × 1,67)	200,92
	в) тоифа учун, 25%	417,20
	г) мукофот, 40%	131,41
	д) бошка қўшимчалар, 9%	
	Жами иш ҳақи харажатлари	1591,62
2	Иқтимоий сўғуртага ажратма (24 %)	382,0
3	Ёқилги (27 × 120/100 × 241,37)	7820,38
4	Мойлаш материаллари (872,89 × 1,09 × 1,2 × 0,324)	369,92
5	Автошина эскириши (151250 × 6 × 120/(1000 × 1,17) × (100 × 1,1))	846,15
6	Таъмирлаш фондига ажратма (120 × 28,60)	3432,0
7	Амортизация	3844
8	Гидравлика суюқлиги (15 × 0,87 × 1,5 × 2 × 95,49 × 8)	23,93
9	Бошка харажатлар (жами харажатдан 15%)	2746,50
10	Жами ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх)	21056,5
11	Давр харажатлари (таннархдан 25%)	5264,12
12	Жами харажатлар	26320,62
13	Рентабеллик (жами харажатлардан 20%)	5264,12
14	Жами хизмат қиймати (ҚҚСсиз)	31584,74
15	1 соатлик ишнинг	
	-таннархи	2632,06
	-сотниш қиймати (ҚҚСсиз)	3948,09

АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи турли усулларда калькуляция қилиниши мумкин. Амалиётда кенг тарқалган усуллар яхлит ҳамда буюртмали усуллар ҳисобланади.

Яхлит усулда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи яхлит тарзда автотранспорт

**Йўловчи ташиш транспортида бажариладиган иш
(кўрсатиладиган хизмат) таннархи ҳамда шартнома
баҳоларининг ҳисоб-китоби**

Калкуляция бирлиги - 1 соатлик иш.

АТВнинг иш вақти - 8 соат;

Босиб ўтиладиган йўл -150 км.

№	Харажат моддаси	ДАЗ- 695 (бензин)	ДАЗ- 695 (газ)	М 24.9 (дизель)
1	Ҳайдовчининг иш ҳақи	2284.80	2284.80	2450
2	Ижтимоий сугуртага ажратма	548.35	548.35	588
3	Екилгн суммаси. а) 150 км га харажат, литр б) 1 литр екилгннинг киймати, сўм	25277 61.5 411	15312 63.8 240	6968 24 290.33
4	Мойлаш материаллари	458	258	209
5	Автошиналарнинг эскириши	2192	2192	2054
6	Амортизация	-	-	17098
7	Бошқа харажатлар а) ерданчи ишлаб чиқариш харажатлари б) бошқа харажатлар	14520 10120 4400	11088 7728 3360	20196 14076 6120
8	Жами ишлаб чиқариш харажатлари (таннарх)	45280.15	31683.15	49563
10	Давр харажатлари	11320	7920	12390
11	Жами харажатлар	56600.15	39603.15	61953
12	Фойда (20%)	11320	7920	12390
13	Жами сотиш киймати (ККС'сиз)	67920.15	47523.15	74343
14	1 соатнинг а) таннархи б) сотиш баҳоси (ККС'сиз)	5660 8490	3960 5940	6195 9293

корхонаси бўйича бош китобда очилган 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти маълумотлари асосида топилди. Ушбу счётнинг дебетида алоҳида корреспонденцияланувчи счётлар бўйича тўшланган йиғма маълумотлар бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархини билдиради. ҳисобот ойн охирида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи куйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи»;

Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш».

Яхлит усулда 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счётининг дебетида алоҳида корреспонденцияланадиган счётлар бўйича келтирилган маълумотлар автотранспорт корхонаси бўйича «Бажарилган иш

(кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи тўғрисида ҳисобот»ни тузишга асос бўлади. Ушбу ҳисоботда ҳар бир харажат моддаси бўйича келтирилган маълумотларни тасдиқланган режа (норматив) таннарх маълумотлари билан таққослаш бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни тўғри режалаштирилганлиги ёки улар бўйича нормативларнинг тўғри белгиланганлигига баҳо беришга, режа ёки нормативлардан четланишларнинг сабаблари, айбдорлари ва бошқа жиҳатларини аниқлашга, шунингдек тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишга имкон беради.

Буюртмали усулда буюртмачилар учун АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархи уларнинг қар бири бўйича ҳисоб-китоб қилинади. Бундай ҳисоб-китоб қар бир буюртмачи бўйича 2010 «Асосий ишлаб чиқариш» счёти қошида очилган аналитик сётларда тўпланган маълумотлар асосида амалга оширилади.

Таянч иборалар

АТВ ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархи – АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган жами харажатлар.

Асосий ишлаб чиқариш харажатлари - АТВлар ёрдамида юк ташиш ёки йўловчи ташиш бўйича бажарилган иш (кўрсатилган хизмат) учун кетган сарф-харажатлар.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари - автотранспорт корхоналарининг таъмирлаш устахоналари, турли агрегатлар ва мосламаларни яшаш цехлари, АТВларни ювиш комплекси, диспетчерлик бўлими, гараж, АЁҚШ ва бошқа ёрдамчи хўжаликларга кетган харажатлар.

Умумишлаб чиқариш харажатлари - газ, сув, электр қуввати ва буғ билан таъминлаш, АТВларни кўриқлаш, ходимларни тиббий кўриқдан ўтказиш бўлинмаларининг харажатлари.

Ёқилғининг меъёрий сарфи – ёқилғининг йил мавсумига қараб АТВ босиб ўтган йўли, ташиган юки, тиркамаси, иситилиши, йўлга чиққанича қизитилишини ҳисобга олган ҳолда махсус ҳисоб-китоб асосида аниқланган меъёрий сарфи.

Ёқилғининг ҳақиқий сарфи – ёқилғининг йил мавсумига қараб АТВ босиб ўтган йўли, ташиган юки, тиркамаси, иситилиши, йўлга чиққанича қизитилишини ҳисобга олган ҳолда махсус ҳисоб-китоб асосида аниқланган ҳақиқий миқдори.

Автошинанинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси - АТВ томонидан босиб ўтилган масофани 1 км босиб ўтилган масофага тўғри келадиган суммага (меъёрга) кўпайтириш орқали ўрнатилган автошиналарнинг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига киритиладиган суммаси.

Аккумуляторнинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси - АТВ томонидан босиб ўтилган йўл узунлигини аккумуляторнинг 1 км босиб ўтиладиган йўлга тўғри келадиган ўртача қийматига кўпайтириш орқали аккумулятор қийматининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига кириштиладиган суммаси.

Ҳайдовчилар меҳнат ҳақи харажатлари – ҳайдовчилар томонидан бажарилган иш ҳажми миқдорини бир бирлик иш ҳажми учун белгиланган тариф (расценка)га кўпайтириш йўли билан топиладиган сумма.

Бир маромда амортизация (эскириш) ҳисоблаш усули – уларнинг йиллик амортизация суммасини амортизацияланадиган қийматни белгиланган йиллик амортизация меъёрига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш, ойлик амортизация суммаси эса йиллик амортизация суммасини 12 га бўлиш орқали топиш усули.

Амортизация (эскириш)ни бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига мутаносиб ҳисоблаш усули - автотранспорт воситалари амортизацияси (эскириши) суммасини уларнинг бир бирлик иш фаолиятига тўғри келадиган амортизация (эскириш) меъёрини ҳақиқатда бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар ҳажмига кўпайтириш орқали топиш усули.

Автотранспорт соҳасида таннархни калькуляция қилиш бирлиги - 1 тонна ташиладиган юк, 1 км босиб ўтиладиган масофа, 1 соатлик иш фаолияти, 1 т/км.

Таннарх калькуляциясининг яхлит усули - АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархини яхлит тарзда автотранспорт корхонаси бўйича ҳисоб-киتاب қилиш усули.

Таннарх калькуляциясининг буюртмалы усули - АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳақиқий таннархини ҳар бир буюртма бўйича ҳисоб-киتاب қилиш усули

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларига қиради:

- а) асосий ишлаб чиқариш харажатлари;
- б) ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари;
- в) умумий ишлаб чиқариш харажатлари;
- г) юқоридагиларнинг барчаси.

2. Автотранспорт корхонасида билвосита харажатларга қиради:

- а) ёқилғи сарфи;
- б) эҳтиёт қиёмлар сарфи;
- в) электр қуввати сарфи;
- г) ҳайдовчиларга ҳисобланган меҳнат ҳақи.

3. Автотранспорт воситаларига сарфланган ёқилғи ҳисобдан чиқарилади:

- а) белгиланган меъёрлар асосида;
- б) ҳақиқатда сарфланган ёқилғи миқдориди;
- в) раҳбар ижозат берган миқдорда;
- г) диспетчер ижозат берган миқдорда.

4. Ёқилғиниң меъсрий сарфи белгиланади:

- а) АТВниң тури буйича;
- б) ҳамма АТВ буйича бир хилда;
- в) рахбар хошими а кўра;
- г) юқоридаги шартларниң бири буйича.

5. Автотранспорт корхоналарида юк ташини машиналарига ҳисобланган 15000000 сўмлик амортизация ажратмаларига қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) Дебет 2010 Кредит 0260 1500000 сўм;
- б) Дебет 3190 Кредит 0260 1500000 сўм;
- в) Дебет 9420 Кредит 0260 1500000 сўм;
- г) Дебет 2310 Кредит 0260 1500000 сўм.

6. Автотранспорт корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқарини харажатлари суммаси ҳисобот йилида 15526000 сўмни ташкил этди, бу харажатларниң бажарилган иш (қўрсатилган хизмат)лар ташпархига киритилишига бухгалтерия ёзуви беринг.

- а) Дт 3190 Кт 2310 15526000 сўм;
- б) Дт 9420 Кт 2310 15526000 сўм;
- в) Дт 2010 Кт 2310 15526000 сўм;
- г) Дт 9130 Кт 2310 15526000 сўм.

1-хўжалик вазияти

Транспорт корхонасида 12 та ЗиЛ, 14 та КамАЗ, 10 та КраЗ, 1 та Дамас, 1 та Тико ва 1 та Нексия мавжуд ҳисобот йилида ЗиЛ машиналари жами 400000 км, КамАЗлар 300000 км, КраЗлар 200000 км, Дамас 10000 км, Тико 5000 км, Нексия 15000 км йўл босган.

Барча юк ташини машиналари суюқлаштирилган газда, енгил автомобиллар эса бензинда юради. ҳар 100 км йўлга газ сарфи юк машиналари буйича ўрғача 17 кг, 1 кг газниң ўрғача нархи 300 сўм. ҳар 100 км йўлга Тико 6 литр, Дамас 7 литр ва Нексия 8 литр сарфлайди. 1 литр бензинниң ўрғача нархи 550 сўм (енгил автомобилларниң барчаси ёрдамчи ишлаб чиқарини хизмат қилади).

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра қуйидаги саволларга жавобларни тошинг.

1. Ҳисобот йилида юк ташини ташпархига киритиладиган суюқлаштирилган газ харажатлари суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) Дт 2010 Кт 1050 30000000 сўм;
- б) Дт 3190 Кт 1050 32000000 сўм;
- в) Дт 2010 Кт 1050 33000000 сўм;
- г) Дт 2010 Кт 1050 35000000 сўм;

2. Ҳисобот йилида енгил автомобилларга сарфланган бензин қиймати қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) Дт 2010 Кт 1050 1365000 сўм;
- б) Дт 3190 Кт 1050 2235000 сўм;

- в) Дт 9420 Кт 1050 1182500 сўм;
г) Дт 2310 Кт 1050 1182500 сўм;

2-хўжалик вазияти

2 январь куни 4 та аккумулятор ҳар бирининг қиймати 60000 сўмдан юк ташиш автотранспорт воситаларига қўйилди. Хизмат муддати – 2 йил. Шулардан биттаси октябрь ойи охирида яроқсиз деб топилди.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобларни топинг.

1. АТВларга 2-январь куни қўйилган аккумуляторларнинг қиймати қанча ва унга қандай бухгалтерия эъзуви қилинади?

- а) Дт 2010 Кт 1040 240000 сўм;
б) Дт 3190 Кт 1040 180000 сўм;
в) Дт 3190 Кт 1040 240000 сўм;
г) Дт 9420 Кт 1040 60000 сўм.

2. Ҳар ойда аккумуляторларнинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси қанча?

- а) 7500 сўм;
б) 60000 сўм;
в) 10000 сўм;
г) 2500 сўм.

3. Ҳисобот йилида аккумуляторларнинг ҳисобдан чиқариладиган суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия эъзуви қилинади?

- а) Дт 2010 Кт 1040 125000 сўм;
б) Дт 2010 Кт 3190 115000 сўм;
в) Дт 2010 Кт 3190 114000 сўм;
г) Дт 9420 Кт 1040 112500 сўм.

4. Октябрь ойи охирида яроқсиз деб топилган аккумуляторнинг қолдиқ суммасини топинг:

- а) 12500 сўм;
б) 35000 сўм;
в) 25000 сўм;
г) 45000 сўм.

5. Яроқсиз деб топилган аккумуляторнинг қолдиқ қиймати корхона харажатларига олиб борилганда, қандай бухгалтерия эъзуви берилади?

- а) Дт 4730 Кт 1040 35000 сўм;
б) Дт 9430 Кт 3190 35000 сўм;
в) Дт 2010 Кт 5910 35000 сўм;
г) Дт 2310 Кт 2010 35000 сўм;

3-хўжалик вазияти

Автотранспорт корхоналарида юк ташиш машиналари ҳайдовчилари иш вақти режим бўйича - ўртача 8 соат, 1 соатлик ўртача тариф - 400 сўм, жами иш куни 255 кун, ҳайдовчилар сони – 42 киши. Иш ҳақидан ижтимоий суғуртага ажратма – 24%.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобни тошинг.

1. Ҳисобот йилида ҳисобланган иш ҳақи суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилди?

- а) Дт 2010 Кт 6710 32272000 сўм;
- б) Дт 3190 Кт 6710 35272000 сўм;
- в) Дт 9420 Кт 6710 33272000 сўм;
- г) Дт 2010 Кт 6710 34272000 сўм.

2. Ҳисобот йилида юк таниш машиналари ҳайдовчилари иш ҳақига нисбатан ижтимоий сугуртага 24 фоизлик ажратма суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилди?

- а) Дт 2010 Кт 6520 8125280 сўм;
- б) Дт 3190 Кт 6520 8215280 сўм;
- в) Дт 9420 Кт 6520 8235280 сўм;
- г) Дт 2010 Кт 6520 8225280 сўм.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. - Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнама №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. -Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқилиш ва сотилиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

5. БҲМС №1 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №474

6. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб. - Т.: Молия, 2002.

7. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти, 2004.

8. Хасанов Б.А., Хапимов А.А. Бошқарув ҳисоби. Дарслик. - Т.: Иқтисод-молия, 2005.

21-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА МОЛИЯВИЙ НАТИЖАЛАР КЎРСАТКИЧЛАРИНИНГ ҲИСОБИ ВА УЛАРНИ МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТДА АКС ЭТТИРИШНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

21.1. Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган молиявий натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби

Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган молиявий натижалар сотишдан олинган соф тушум, сотиш таннархи, сотишдан олинган фойда ёки зарар, давр харажатлари, асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар, асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар каби кўрсаткичлар билан тавсифланади. Ушбу кўрсаткичларни шакллантириш ва ҳисобга олишда автотранспорт корхоналари бошқа хўжалик юритувчи субъектлар сингари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида низом»га, шунингдек республикамизнинг 1-сон «Молиявий ҳисобот ва ҳисоб сиёсати», 2-сон БҲМС «Асосий фаолиятдан олинган даромадлар», 3-сон БҲМС «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» ва 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га амал қилишлари лозим.

Автотранспорт корхоналарида **сотишдан олинган соф тушум** деганда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган даромадлар тушунилади. ҳисобот даври (ой, чорак, йил) давомида сотишдан олинган соф тушум 9030 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматлардан даромадлар» счётининг кредитида акс эттирилади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида **сотиш таннархи** деганда АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга кетган барча ишлаб чиқариш мақсадидаги сарф-харажатлар тушунилади. Ушбу кўрсаткичнинг ҳисоби ҳисобот даври (ой, чорак, йил) давомида 9130 «Бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг таннархи» счётида юритилади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебитида тўпланган сўмма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Сотишдан олинган фойда ёки зарар АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган соф тушум ҳамда уларнинг сотиш таннархи суммаларининг фарқидан ташкил топади. Соф тушумнинг сотиш таннархидан кўн бўлиши автотранспорт корхонасининг бажарилган иш (кўрсагилган хизмат)лардан фойда олганлигини, аксинча соф тушумнинг сотиш таннархидан кам бўлиши эса автотранспорт корхонасининг бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан зарар кўрганлигини билдиради. Бухгалтерия ҳисобида сотишдан олинган фойда ёки зарар суммаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти маълумотлари асосида арифметик йўл билан топилади.

Автотранспорт корхоналарида давр харажатлари деганда улар томонидан бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларни сотиш, маъмурий-бошқариш ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар тушунилади. Ушбу харажатларнинг ҳисоби мос равишда 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 9430 «Бошқа операцион харажатлар» ва 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётларида олиб борилади.

Автотранспорт корхоналарида сотиш харажатларига реклама харажатлари, иш ва хизматларни бажариш бўйича шартномаларни тузиш харажатлари, сотиш билан боғлиқ сафар харажатлари ва бошқалар қиради. Сотиш харажатлари 9410 «Сотиш харажатлари» счётининг дебетида ва бу харажатларнинг аниқ турини ифодаловчи бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990 ва шу қабилар) кредитида акс эттирилади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебетида тўпланган сўмма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарининг маъмурий-бошқарув харажатларига бошқарув аппарати ходимларига ҳисобланган иш ҳақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, юқори ташкилотни сақлаш учун ажратмалар, телефон алоқаси, канцелярия жиҳозларини ҳисобдан чиқариш ва бошқа шу қабил бошқарув билан боғлиқ харажатлар қиради. Маъмурий-бошқарув харажатлари 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» счётининг дебетида ва аниқ харажатларни ифодаловчи бошқа счётларнинг (0200, 0500, 1000, 5010, 5110, 6710, 6520, 6990) кредитида акс эттирилади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебетида тўпланган сўмма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида бошқа операцион харажатларга ходимларга кўрсатилган моддий ердамлар, компенсация тўловлари, турли оталиқ ва ҳайрия мақсадларида қилинган харажатлар, мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув солиғи, пенсия фондига, йўл фондига, мактабларни ривожлантириш фондига мажбурий ажратмалар, мулкни сотиш ва беришдан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар киради. Ушбу харажатлар 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётининг дебетида акс эттирилади. Бунда операцион харажатларнинг аниқ моддаларини ифодаловчи бошқа счётлар (1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220) кредитланади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебетида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётининг дебетида уларнинг келгусида фаолиятни ривожлантириш мақсадида сарфлаган харажатлари, чунончи янги ишлаб чиқариш ва янги технологияларни ўзлаштириш, бошқарув тизимини яхшилашга сарфланган ва бошқа шу каби операцион харажатлар акс эттирилади. Бу турдаги харажатлар республикамизнинг солиқ қонунчилигига кўра келгуси 10 йил ичида бир маромда солиқ базасидан махсус ҳисоб-китоб асосида чиқариб борилади. Келгусида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар бу счётнинг дебетида ва бошқа счётларнинг (масалан, 1000, 5110, 5010, 6010, 6710, 6520, 6990 ва шу кабилар) кредитида акс эттирилади. ҳисобот давр охирида ушбу счётнинг дебетида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан у ёпилади.

Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатларини ўзгариши автотранспорт корхоналарида бошқа юридик шахслардаги каби баланسدан ташқари 012 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган ҳисобот давр харажатлари» счётида белгиланган муддатда кўрсатиб борилиши лозим.

Автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларига қуйидагилар киради:

- асосий воситаларни сотиш ва бошқа чиқимларидан олинган фойда;
- номоддий активлар, материаллар ва бошқа активларни сотишдан олинган фойда;
- ундирилган жарималар;

- воз кечилган кредиторлик қарзлар;
- қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар;
- беғараз олинган молиявий ёрдам;
- хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан олинган даромадлар;
- инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар;
- ҳисобог йилида аниқланган ўтган йилларнинг фойдаси ва бошқалар.

21-сон БХМСга мувофиқ автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида акс эттирилади. Бунда асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, яъни 1000, 5010, 5110, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220 ва бошқалар дебетланади. ҳисобот давр охирида 9300 «Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Автотранспорт корхоналарида **асосий фаолиятдан олинган фойда (зарар)** сотишдан олинган фойда (зарар) суммасига асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар суммасини қўшиш ҳамда давр харажатлари суммасини айиришдан кейин ҳосил бўлган суммадан ташкил топади. Бухгалтерия ҳисобида асосий фаолиятдан олинган фойда ёки зарар суммаси 9910 «Якуний молиявий натижа» счёти маълумотлари асосида арифметик йўл билан топилади.

21.2. Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижаларнинг ҳисоби

Автотранспорт корхоналари, олдинги мавзуларда таъкидлаб ўтганимиздек, асосий фаолиятдан ташқари бошқа асосий бўлмаган фаолият турлари билан ҳам шуғулланишлари мумкин. Бундай фаолият турларига, уларнинг инвестиция фаолияти, молиявий фаолияти, эмиссия фаолияти ва бошқалар киради. Ушбу фаолият турлари бўйича эришилган молиявий натижалар ҳам мос равишда уларга доир даромад, харажат ҳамда фойда ёки зарар кўрсаткичлари билан тавсифланади. Бу кўрсаткичлар билан биргаликда топилган молиявий натижалар автотранспорт корхоналарининг умумхўжалик фаолиятидан олинган молиявий натижаларини ифодалайди.

Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятидан олинган даромадларга бошқа юридик шахсларга киритилган

молиявий инвестициялардан дивиденд, роялти ва фоиз кўринишида олинган даромадлар, шунингдек узоқ муддатли ижарадан, валюта курсларини ижобий томонга ўзгаришидан, қimmatли қoғoзларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар киради. Ушбу даромадлар ҳисобот даврида 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида акс эттирилади. Бунда асосий бўлмаган фаолият турларидан олинган бошқа даромадларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, чунончи 4010, 4310, 4810, 4820, 4830, 4840, 4850, 5210, 5220, 5810, 6230 ва бошқалар дебетланади. ҳисобот давр охирида 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг кредитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Автотранспорт қорхоналарининг умумхўжалик фаолиятига доир харажатларга олинган кредит ва қарзлар учун тўланадиган фоизлар, валюта курсларининг салбий томонга ўзгариши, қimmatли қoғoзларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар киради. Ушбу харажат ва зарарлар ҳисобот даврида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида счётларнинг дебитида акс эттирилади. Бунда асосий бўлмаган фаолият турларига доир харажат ва зарарларнинг аниқ турларини ифодаловчи счётлар, чунончи 6010, 6310, 6910, 6920, 6990, 5020, 5210, 5220, 5810 ва бошқалар кредитланади. ҳисобот давр охирида 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи счётлар» тизимида очиладиган алоҳида дебитида тўпланган сумма 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан улар ёпилади.

Умумхўжалик фаолиятига доир даромад ва харажатлар ўртасидаги фарк автотранспорт қорхоналарининг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойдаси ёки ундан кўрилган зарарини билдиради. Ушбу фойда ёки зарар арифметик йўл билан 9500 «Молиявий фаолиятдан даромадларни ҳисобга олувчи счётлар» ҳамда 9600 «Молиявий фаолиятга доир харажатларни ҳисобга олувчи счётлар»нинг 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг мос равишда кредит ва дебет томонларига ўтказилган маълумотлар асосида топилади.

Автотранспорт қорхоналарининг умумхўжалик фаолияти молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичларга юқоридаги кўрсаткичлардан ташқари солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда

(зарар) ва даромад (фойда) солиғига тортиладиган фойда (зарар) кўрсаткичлари ҳам киради.

Автотранспорт корхоналарининг солиқ тўлагунга қадар бўлган фойдаси (зарари) уларнинг умумхўжалик фаолиятидан олинган фойда (зарар) суммасига фавқулодда фойда суммасини қўшиш ҳамда фавқулодда зарар суммасини айириш йўли билан топилади. 21-сон БХМСга мувофиқ автотранспорт корхоналарида фавқулодда даромадлар 9710 “Фавқулодда фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулодда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турларини кўрсатувчи счётлар, масалан 0100, 0400, 0700, 1000, 4890, 5010, 5110 ва бошқа счётлар дебетланади. Фавқулодда зарарлар ҳисоби 9720 “Фавқулодда зарарлар” счётининг дебетида юритилади. Бунда фавқулодда ҳодисалардан кўрилган зарарларнинг аниқ моддаларини кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 5010, 5110, 6990 ва бошқа счётлар кредитланади. ҳисобот даври охирида 9710 “Фавқулодда фойда” счётининг кредитида ҳамда 9720 “Фавқулодда зарарлар” счётининг дебетида тўпланган суммалар мос равишда 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади ва шу йўл билан ушбу счётлар ёпилади.

Даромад (фойда) солиғига тортиладиган фойда (зарар) кўрсаткичи солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасига Солиқ Кодексининг 147-моддасида келтирилган доимий фарқлар ва беғараз олинган мулк суммаларини қўшиш, шунингдек ушбу Кодекснинг 146-моддасида келтирилган вақтинчалик фарқлар, олинган дивидендлар ҳамда фойда солиғи бўйича солиқ қонунчилигида кўзда тутилган имтиёзлар суммаларини чегириш йўли билан топилади.

21.3. Автотранспорт корхоналарида соф фойда ва унинг ишлатилиш ҳисоби

Автотранспорт корхоналарининг ҳисобот давр (чорак, йил)даги соф фойдаси (қопланмаган зарари) уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра турлича аниқланади. Умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида соф фойда (қопланмаган зарар) солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан ҳисобланган даромад (фойда) солиғи ҳамда ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммасини айириш орқали топилади. Ягона солиқ тўловида ишловчи автотранспорт корхоналарининг соф фойдаси

уларнинг солиқ тўлагунга қадар бўлган фойда (зарар) суммасидан ҳисобланган яғона солиқ тўлови суммасини айириш орқали топилади.

Автотранспорт корхоналарининг соф фойдаси (зарари) 9910 «Яқуний молиявий натижа» счётида барча даромад ва харажатлар, даромаддан ундириладиган солиқлар тўлиқ акс эттириб бўлингач, унинг ёпилишига қадар кредит ҳамда дебёт айланмаси суммалари ўртасидаги фарқдан иборат бўлади. Ушбу счётнинг ёпилишига қадар бўлган кредит айланма суммасининг дебёт айланма суммасидан катта бўлиши транспорт корхонасида соф фойдага эришилганликни, унинг дебёт айланма суммасининг кредит айланма суммасидан катта бўлиши эса транспорт корхонасининг ҳисобот даври зарар билан яқунлаганлигини билдиради. Эришилган соф фойда бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9910 «Яқуний молиявий натижа»;

Кредит 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Автотранспорт корхонасининг ҳисобот йилида фаолиятни зарар билан яқунлаши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 8710 «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»;

Кредит 9910 «Яқуний молиявий натижа».

Автотранспорт корхоналари соф фойдасини уларнинг ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра қонун ҳужжатлари ҳамда таъсис ҳужжатларида белгиланган муддат ва тартибларда турли мақсадларда ишлатадилар. Чунончи, акциядорлик жамиятлари шаклидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси келгуси йилда акциядорлар йиғилиши қарорига мувофиқ тақсимланади. Акция эгаларига соф фойданинг дивиденд сифатида тақсимланишига бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 8710 «ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»;

Кредит 6610 «ҳисобланган дивидендлар».

Соф фойдадан резерв капиталига қилинган ажратма суммасига:

Дебет 8710 «ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»;

Кредит 8520 «Резерв капитали».

Ҳисобот йилнинг тақсимланмаган қолинган соф фойдасининг ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасига ўтказилишига:

Дебет 8710 «ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 8720 «ўтган йилларнинг тақсимламаган фойдаси (қопланмаган зарари)».

Масъулияти чекланган жамият шаклидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси устав шартларига мувофиқ тақсимланади ҳамда юқорида келтирилган ёзувларга ўхшаш ёзувлар асосида бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади.

Республикамизнинг хусусий корхоналар тўғрисидаги қонунига мувофиқ ушбу мақомдаги автотранспорт корхоналарида олинган соф фойда улар эгаларининг мулки ҳисобланади ҳамда дивиденд солиғига тортилмайди.

Давлат унитар корхоналари мақомидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг соф фойдаси тақсимланмайди. Ушбу турдаги корхоналарда ҳисобот йилнинг соф фойдаси уларнинг устав капиталини кўпайтиришга йўналтирилади ва унга қуйидагича бухгалтерия ҳисоби қилинади:

Дебет 8710 «ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»

Кредит 8300 «Устав капитали».

Давлат унитар корхоналари мақомидаги автотранспорт корхоналарида ҳисобот йилнинг қопланмаган зарари устав капиталини камайтиришга олиб борилади ва у юқоридаги ёзувга тескари бўлган ёзув асосида акс эттирилади.

21.4. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда акс эттириш хусусиятлари

Автотранспорт корхоналари молиявий натижаларини ифодаловчи кўрсаткичлар улар томонидан тузиладиган «Молиявий натижалар тўғрисида ҳисобот» (2-шакл)да ўз аксини топади. Ушбу ҳисоботни тузишга асос автотранспорт корхоналарининг барча турдаги даромад ва харажатлари, фойда ҳамда фойданинг ишлатилиши ҳисоби учун мўлжалланган вақтинчалик (транзит) сётлар маълумотлари ҳисобланади.

Молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботнинг алоҳида сатрлари қуйидаги тартибда шакллантирилади.

010-сатр «Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган соф тушум»да АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан тушган соф тушум акс эттирилади. Бу сатрни гўлдиришга асос бўлиб АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган

хизмат)лардан олинган даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган 9030 счётнинг кредит айланмаси суммаси ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида кўрсатилади.

020-сатр «Сотилган маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларнинг таннархи»да АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг сотиш таннархи акс эттирилади. Бу сатрни тўлдиришга асос бўлиб АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархи ҳисоби учун мўлжалланган 9130 счётнинг дебет айланмаси суммаси ҳисобланади. Ушбу кўрсаткич ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида кўрсатилади.

030-сатр «Маҳсулот (товарлар, иш ва хизмат)ларни сотишнинг ялли фойдаси (зарари)да ҳисоботнинг 010 ва 020-сатрларида кўрсатилган сўммаларнинг фарқи ёзилади. Бунда, ижобий фарқ АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан олинган фойдани кўрсатади ва у «Даромадлар» устунчасига ёзилади. Салбий фарқ эса АТВлар ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лардан кўрилган зарарни ифодалайди ва у ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасига ёзилади.

040-сатр «Давр харажатлари, жами»да автотранспорт корхонаси давр харажатларининг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 050-сатр «Сотиш харажатлари», 060-сатр «Маъмурий-бошқарув харажатлари», 070-сатр «Бошқа операцион харажатлар» ва 080-сатр «Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари»да кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. ҳисоботнинг 050-080-сатрларини тўлдиришга давр харажатларининг алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги 9410 «Сотиш харажатлари», 9420 «Маъмурий-бошқарув харажатлари» 9430 «Бошқа операцион харажатлар» 9440 «Келгусида солиққа тортиладиган базадан чиқариладиган ҳисобот даври харажатлари» счётларининг дебет айланмаси суммалари асос бўлади. Давр харажатлари суммалари ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

090-сатр «Асосий фаолиятнинг бошқа даромадлари»да автотранспорт корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлари акс эттирилади. Бу сатрни тўлдиришга асос асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоби учун мўлжалланган счётларнинг (9310-9390 счётлар) кредит айланмаси суммалари ҳисобланади. Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида кўрсатилади.

100-сатр «Асосий фаолиятнинг фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхонасининг асосий фаолиятдан олган фойдаси ёки кўрган зарари кўрсатилади. ҳисоботнинг ушбу сатри сўммаси унинг 030-сатри суммасидан 040-сатрдаги сўммани айириниш, шунингдек 090 сатрда кўрсатилган суммани қўшиш орқали топилади. Автотранспорт корхонасининг асосий фаолиятдан олган фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, кўрган зарари эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

110-сатр «Молиявий фаолиятнинг даромадлари, жами»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида молиявий ва инвестиция фаолият турларидан олган даромадларининг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 120-сатр «Дивидендлар кўринишидаги даромадлар», 130-сатр «Фоишлар кўринишидаги даромадлар», 140-сатр «Узоқ муддатли ижара (лизинг)дан даромадлар», 150-сатр «Валюта курси фарқидан даромадлар» ва 160-сатр «Молиявий фаолиятнинг бошқа даромадлари»да кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. ҳисоботнинг 120-160-сатрларини тўлдиришга молиявий фаолиятга доир даромадларнинг алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги сўтларнинг (9510-9590 сўтлар) кредит айланмаси суммалари асос бўлади. Молиявий фаолиятга доир даромадлар ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида акс эттирилади.

170-сатр «Молиявий фаолият бўйича харажатлар, жами»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида молиявий фаолиятга доир харажатларнинг умумий суммаси кўрсатилади. Бу сатрда кўрсатилган сумма мос равишда 180-сатр «Фоишлар кўринишидаги харажатлар», 190-сатр «Узоқ муддатли ижара (молиявий лизинг) бўйича фоишлар кўринишидаги харажатлар», 200-сатр «Валюта курси фарқидан зарарлар» ва 210-сатр «Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар»да кўрсатилган суммаларнинг йиғиндисига тенг бўлиши лозим. ҳисоботнинг 180-210-сатрларини тўлдиришга молиявий фаолият бўйича харажатларнинг алоҳида турлари ҳисоби учун мўлжалланган мос равишдаги сўтларнинг (9610-9690 сўтлар) дебет айланмаси суммалари асос бўлади. Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

220-сатр «Умумхўжалик фаолияти фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятдан олган фойдаси ёки кўрган зарари кўрсатилади. ҳисоботнинг ушбу сатри

суммаси унинг 100-сатри суммасига 110-сатрда кўрсатилган суммани кўшиш ҳамда 170-сатрдаги суммани айириш орқали топилади. Автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятидан олган фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, кўрган зарари эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

230-сатр «Фавқулоддаги фойда ва зарарлар»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида олган фавқулодда фойдаси ҳамда кўрган зарари акс эттирилади. Ушбу сатрда фавқулоддаги фойда ҳисоби учун мўлжалланган 9710 счётнинг кредит айланма суммаси даромадлар устунчасига ва фавқулоддаги зарарлар ҳисоби учун мўлжалланган 9720 счётнинг дебет айланмаси суммаси харажатлар устунчасига ёзилади.

240-сатр «Фойда солиғини тўлагунга қадар фойда (зарар)»да автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврдаги даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар фойдаси (зарари) кўрсатилади. ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 220-сатри суммасига 230-сатрда кўрсатилган фавқулоддаги фойда суммасини кўшиш ҳамда фавқулоддаги зарарлар суммасини айириш йўли билан топилади. Автотранспорт корхонасининг даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар бўлган фойда суммаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, даромад (фойда) солиғини тўлагунга қадар бўлган зарар суммаси эса унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

250-сатр «Фойда солиғи» умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари томонидан тўлдирилади. Ушбу сатрни тўлдиришга «Даромад (фойда) солиғи ҳисоб-китоби» асосида ҳисобланган ҳамда 9810 «Фойданинг даромад (фойда) солиғи учун ишлатилиши» счётининг дебет айланмасида кўрсатилган сумма асос бўлади. ҳисобланган даромад (фойда) солиғи суммаси ҳисоботнинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

260-сатр «Фойдадан бошқа солиқлар ва йиғимлар» сатри турли мақомдаги автотранспорт корхоналарида турлича тўлдирилади. Чунончи, умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари ушбу сатрда ҳисобот даврида ҳисобланган ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи суммасини «Харажатлар» устунчасида кўрсатадилар. Ихчамлаштирилган солиқ режимида фаолият юритувчи автотранспорт корхоналари бу сатрда ягона солиқ тўловини акс эттирадилар. Сатрни тўлдиришга асос бўлиб умумдавлат

солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналарида «Ободонлаштириш ва ижтимоий инфратузилмани ривожлантириш солиғи ҳисоб-китоби», ихчамлаштирилган солиқ режимида ишловчи автотранспорт корхоналари эса «Ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби» маълумотлари, шунингдек мос равишда ушбу ҳисобланган солиқ турлари ҳисоби учун мўлжалланган счётларнинг (9820, 9830 счётлар) дебет айланмаси суммалари ҳисобланади. ҳисоботда ҳисобланган солиқ суммалари унинг «Харажатлар» устунчасида акс эттирилади.

270-сатр «ҳисобот даврининг соф фойдаси (зарари)»да автотранспорт корхоналарининг ҳисобот даврда олган соф фойдаси (зарари) акс эттирилади. ҳисоботнинг ушбу сатри суммаси унинг 240-сатри суммасидан 250-сатрда ҳамда 260-сатрда кўрсатилган солиқлар сўммаларини айириш йўли билан топилади. Автотранспорт корхонасининг ҳисобот даврида эришган соф фойдаси ҳисоботнинг «Даромадлар» устунчасида, қопланмаган соф зарар суммаси эса унинг «Харажатлар» устунчасида кўрсатилади.

Назорат учун тест савол – жавоблари

Ҳўжалик вазияти

Автобус парки ҳисобот йилида йўловчиларни ташиш бўйича кўрсатилган хизматлардан тушумлар, шаҳар ичи маршрутларидан (ҚҚСсиз) – 450 млн. сўм; шаҳарлараро катновлардан (ҚҚС билан) - 600 млн. сўм; яқка тартибдаги буюргачиларга шаҳарлараро кўрсатилган хизматлардан (ҚҚС билан) – 60 млн. сўм. Кўрсатилган хизматлар таннархи жами – 750 млн. сўм. Воз кечилган кредиторлик қарзлар – 0,8 млн. сўм. Давр харажатлари – 100 млн. сўм, шундан солиқ базасига қайта қўшиладиган харажатлар - 15 млн. сўм, олинган дивидендлар (дивиденд солиғи ушланган) – 2 млн. сўм, тўланган фоизлар - 4 млн. сўм, фавқулоддаги зарарлар - 6 млн. сўм, беғараз олинган мулк - 15 млн. сўм.

Юқорида келтирилган шартли маълумотлар асосида қуйидаги тест саволларига тўғри жавобларни топинг.

1. Кўрсатилган автотранспорт хизматларидан олинган соф тушум тенг ва акс эттирилади:

- а) Дебет 5010, 4010 Кредит 9030 1110 млн. сўм;
- б) Дебет 5010, 4010 Кредит 9030 1050 млн. сўм;
- в) Дебет 5010, 4010 Кредит 9030 1000 млн. сўм;
- г) Дебет 5010, 4010 Кредит 9030 1200 млн. сўм.

2. Автотранспорт хизматларидан олинган ялпи фойда тенг ва у акс эттирилади:

- а) 250 млн. сўм, махсус счётда акс эттирилмайдми;

- б) 360 млн. сўм, 9030 счётада акс эгтириллади;
 - в) 300 млн. сўм, 9910 счётада акс эгтириллади;
 - г) 450 млн. сўм, 8710 счётада акс эгтириллади.
- 3. Асосий фаолиятдан олинган фойда тенг ва у акс эгтириллади:**
- а) 250 млн. сўмга, 9910 счётада акс эгтириллади;
 - б) 360,8 млн. сўмга, 9910 счётада акс эгтириллади;
 - в) 150,8 млн. сўмга, махсус счётада акс эгтирилмайди;
 - г) 300,8 млн. сўмга, 8710 счётада акс эгтириллади.
- 4. Автотранспорт корхонаси молиявий фаолиятдан:**
- а) 2 млн. сўмлик фойда олган;
 - б) 2 млн. сўмлик зарар кўрган;
 - в) 13 млн. сўмлик фойда олган;
 - г) 30 млн. сўмлик зарар кўрган.
- 5. Автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятдан олган фойдаси тенг:**
- а) 148,8 млн. сўм; б) 358 млн. сўм;
 - в) 263,8 млн. сўм; г) 448 млн. сўм.
- 6. Автотранспорт корхонасининг солиқ тортилгунга қадар фойдаси тенг:**
- а) 142,8 млн. сўмга; б) 257,8 млн. сўмга;
 - в) 352 млн. сўмга; г) 442 млн. сўмга.
- 7. Автотранспорт корхонасининг солиққа тортилдиган фойдаси тенг:**
- а) 155,8 млн. сўмга; б) 270,8 млн. сўмга;
 - в) 380 млн. сўмга; г) 470 млн. сўмга.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазирамиз - ватанамиз тараққийти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз вағанимиз тараққийтини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Фермер хўжаликлариди бухгалтерия ҳисобининг содалаштирилган тизимини ташкил этиш тўғрисида» Низом. Молия вазирлиги ва Қишлоқ ва сув хўжалиги вазирлигининг 2008 йил 21 январдаги 1, 1/2-сон қарори билан тасдиқланган, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2008 йил 26 мартда 1781-сон билан рўйхатга олинган.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БХМС № 1 «Ҳисоб сисёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, № 474

7. БҲМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486
8. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб.- Т.: Молия, 2002.
9. Воҳидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси» нашриёти, 2004.
10. Тўлаҳўжаева М.М. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб.-- Т.: Прагма корпорацияси, 2004.
11. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o'quv yurtlari uchun. – Т.: O'qituvchi, 2004.

22-БОБ. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА СОЛИҚЛАР, МАЖБУРИЙ АЖРАТМАЛАР ВА ТЎЛОВЛАРНИНГ ҲИСОБИ

22.1. Автотранспорт корхоналарида солиқларнинг ҳисоби

Республикаимизнинг солиқ қонунчилиги ҳужжатларига мувофиқ автотранспорт корхоналари ўз ташкилий-ҳуқуқий мақомига кўра умумдавлат солиқларини ёки ихчамлаштирилган ягона солиқ тўловини тўловчилари ҳисобланадилар. Ихчамлаштирилган ягона солиқ режимида фаолият кўрсатиши учун автотранспорт корхоналари уларни кичик бизнес субъектларига киритиш мезонлари талабларига мос келиши лозим. Кичик бизнес субъектларига кирувчи автотранспорт корхоналари умумдавлат солиқларини тўловчилари сифатида ҳам фаолият кўрсатиш ҳуқуқига эгадирлар.

Автотранспорт корхоналари тўлайдиган барча солиқ тўловлари солиқ қонунчилиги ҳужжатларида келтирилган тартибларда ҳисобланади ва бюджетга ўтказиб берилади. Аксарият солиқ тўловлари, чунончи мол-мулк солиғи, ер солиғи, сув ресурслари учун солиқ, ободонлаштириш ва инфратузилмани ривожлантириш солиқлари бошқа хўжалик юритувчи субъектларидаги каби умумбелгиланган тартибларда ҳисоб-китоб қилинади. Автотранспорт корхоналари томонидан тўланадиган ҚҚС, фойда солиғи ва ягона солиқ тўловини ҳисоб-китоб қилиш ҳамда уларни ҳисобга олиш ўзига хос айрим хусусиятларга эга. Қуйида ушбу хусусиятларга тўхталамиз

ҚҚС ҳисоб-китоби ва ҳисоби.

Автотранспорт корхоналари АТВ ёрдамида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар, мулкни ижарага бериш, уларни сотиш, бепул бериш ва бошқа сотиш операциялари бўйича ҚҚС тўловчи ҳисобланади. 2008 йил 1 январдан кучга кирган янги Солиқ кодексига мувофиқ (208-модда) ҚҚСдан шаҳар йўловчи транспортининг хизматлари (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари), шунингдек темир йўл ва умумий фойдаланишдаги автомобиль транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) шаҳар атрофидаги йўналишларда йўловчилар ташиш хизматларидан озод қилинган. Бунда шаҳар йўловчилар транспортининг хизматлари жумласига йўловчилар ташиш бўйича автомобиль ва электр транспорти билан шаҳар доирасида муайян йўналишлар бўйича қатнов

жадвалига биноан кўрсатиладиган хизматлар киради. Солиқ кодексини ушбу моддасида белгиланган қоидалар умумий фойдаланишдаги шаҳар йўловчилар ташиш транспорти ёки темир йўл ва автомобиль транспортида ходимларни ишдан ва (ёки) ишга ташиш бўйича хизматларга, юридик ва жисмоний шахслар буюртмалари асосида шаҳар агрофида тадбирлар ўтказиш учун ташиш бўйича хизматларга нисбатан ҳам татбиқ этилади. Бундан ташқари, Солиқ кодексининг 216-моддасига мувофиқ халқаро йўналишда ташишлар бўйича кўрсатиладиган қуйидаги хизматларни амалга ошириш айланмасига ноль даражали ставка бўйича қўшилган қиймат солиғи солинади:

*транзит юкларни ўзбекистон Республикаси ҳудуди бўйлаб ташиш. Транзит юкларни ташиш жумласига юкнинг транзитини амалга ошириш учун чет эллик шахслар билан тўғридан-тўғри тузилган шартномалар ёки халқаро (идоралараро) транспорт битимлари ҳамда божхона органларининг мазкур транзит юклар ҳақиқатда олиб кирилганлиги ва олиб чиқилганлиги тўғрисида белгилари мавжуд бўлган тақдирда, ўзбекистон Республикаси ҳудуди орқали чет эл транзит юкларини ташиш ва уларга хизмат кўрсатишга доир хизматлар киради;

*йўловчилар, багажлар ва почтани халқаро йўналишда ташиш. Агар жўнатиш пункти ёки тайин этилган пункт ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жойлашган бўлса, ташишлар ягона халқаро ташиш ҳужжатлари асосида расмийлаштирилган тақдирда, халқаро йўналишларда ташиш ҳисобланади.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга гўғри келадиган ҚҚС суммаси белгиланган ставка (20 фоз) бўйича иккита усулда қуйидаги формулалар асосида аниқланади:

1 - усул. Солиққа тортиладиган айланма ҚҚСсиз белгиланганда:

$$С_{ккс} = С_{ай} * C / 100, \quad (1)$$

бунда: $С_{ккс}$ - буюртмачилардан ундириладиган солиқ суммаси;

$С_{ай}$ - солиққа тортиладиган айланма;

C - қўшилган қиймат солиғи ставкasi.

2 - усул. Солиққа тортиладиган айланмада ҚҚС ҳам ҳисобга олинганда:

$$С_{ккс} = T_{к} * C / (C + 100), \quad (2)$$

бунда: $T_{к}$ - қўшилган қиймат солиғи ҳам ҳисобга олинган автотранспорт хизматлари қиймати.

Мисол: *Буюртмачига АТВ ёрдамида юк ташиш бўйича бажарилган ишларнинг қиймати ҚҚС билан биргаликда сўт-фактура бўйича 600 минг сўм, дейлик.*

Ушбу мисол бўйича сотишдан олинган ҚҚС суммаси (2)-формулага асосан топилади ва у 100 минг сўмни $(600 * 20 \% / 120 \%)$ ташкил этади. Бу ҳолда бажарилган ишнинг ҚҚСсиз сотиш қиймати 500 минг сўмдан (600-100) иборат бўлади.

Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммаси ҚҚСсиз сотиш қийматидан (1)-формула бўйича ҳисобланганда ҳам 100 минг сўмни $(500 * 20\% / 100 \%)$ ташкил этади.

Автотранспорт корхоналарида нақд пулсиз бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келадиган ҚҚС суммаси буюртмачиларга тақдим этилган счёт-фактураларда алоҳида устунчада кўрсатилади. ҚҚС суммаси буюртмачилардан олинadиган счётларнинг жами сўммасига киритилади. ҳисобланган ҚҚС суммасига счёт-фактуралар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 4010 «Олинadиган счётлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Нақд пулга кўрсатилган автотранспорт хизматларига тўғри келувчи ҚҚС суммаси буюртмачидан кассага кирим қилинган жами тушум таркибида ўз аксини топади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги миллий валютадаги пул маблағлари»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Автотранспорт корхоналарида бюджетга тўланadиган ҚҚС суммаси бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларга тўғри келувчи ҚҚС суммасидан таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммасини айириш йўли билан топилади. Бундан, юкорида таъкидланганидек, фақат ҚҚСдан озод этилган шаҳар йўловчилар транспортининг хизматлари (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари), шунингдек темир йўл ва умумий фойдаланишдаги автомобиль транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) шаҳар атрофидаги йўналишларда йўловчилар ташиш хизматлари мустасно. Ушбу хизмат турлари ҚҚСдан озод этилганлиги туфайли уларга тўғри келувчи таъминотчиларга товар-моддий бойликлар ва кўрсатилган хизматлар учун тўланган ҚҚС суммаси камайтиришга олиб борилмасдан, балки бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннарихига киритилади.

Солиқ кодексига мувофиқ (221-модда) автотранспорт корхоналарида камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси тўловчи танловига биноан алоҳида-алоҳида ёки мутаносиб усулда

аниқланади. Белгиланган тартибга кўра камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммасини аниқлашнинг танланган усулни календарь йил мобайнида ўзгартирилиши мумкин эмас.

Мутаносиб усул қўлланилганда камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси солиқ солинадиган айланмани янгу мумий айланма суммасидаги улушидан келиб чиқиб аниқланади.

Масалан, *автотранспорт корхонаси ҳисобот даврида 60 млн. сумлик (ҚҚСsiz) иш бажарган, шундан ҚҚСга тортиладиган иш ҳажми 36 млн. сўм, ҚҚСга тортилмайдиган иш ҳажми эса 24 млн. сўм. Таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотномалар ҳамда счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС жами 5 млн. сўм. Демак, ушбу мисолда келтирилган маълумотларга кўра ҚҚСга тортиладиган автотранспорт хизматларининг ҳиссаси 60 фоизни ($36/60 \cdot 100$) ва ҚҚСга тортилмайдиган хизматларнинг ҳиссаси эса 40 фоизни ($24/60 \cdot 100$) ташкил этади.*

Мутаносиб усулга кўра камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС сўммаси юкоридаги мисолда келтирилган маълумотлар бўйича 3 млн. сўмни ($5 \cdot 60\%$), камайтиришга олиб борилмайдиган, балки бажарилган иш (хизмат)лар таннархига олиб бориладиган ҚҚС сўммаси эса 2 млн. сўмни ($5 \cdot 40\%$) ташкил этади.

Алоҳида-алоҳида усул қўлланилганда ҚҚС тўловчи автотранспорт корхонаси солиқ солинадиган ва солиқ солинмайдиган айланма мақсадларида фойдаланиш учун олинган товар (иш, хизмат)лар юзасидан харажатлар ҳамда ҚҚС суммалари бўйича алоҳида-алоҳида ҳисоб юритади. Бунда алоҳида-алоҳида ҳисобни юритиш имкони бўлмаган умумий харажатлар бўйича харажатларни тақсимлаш мутаносиб усулда амалга оширилади.

21-сон БҲМСга мувофиқ таъминотчиларга товар-моддий ресурслар ва кўрсатилган хизматлар учун маълумотнома ва счёт-фактуралар асосида тўланган ҚҚС суммаси ҳисобот даври мобайнида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланади. Бунда 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар», 6100 «Ажратилган бўлинмалар, шубба ва қарам хўжалик жамиятларига тўланадиган счётлар», 6990 «Бошқа мажбуриятлар» счётлари кредитланади.

Ҳисобот даври тугагандан кейинги ойнинг 25 санасигача автотранспорт корхоналари давлат солиқ органларига ҚҚС ҳисоб-китобини белгиланган шаклда тақдим этишлари лозим. Шунингдек,

улар солиқ идораларига ҚҚС ҳисоб-китобига илова тариқасида солиқ даври мобайнида олинган товар (иш, хизмат)лар бўйича счёт-фактуралар реестрини ҳамда камайтиришга олиб борилиши ва таннархга киритилиши лозим бўлган ҚҚС суммаси тақсимоти ҳисоб-китобини ҳам тақдим этишлари лозим.

ҚҚС ҳисоб-китоби, шунингдек унга илова қилинадиган реестр ва тақсимот асосида 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари» счётининг дебетида тўпланган сўмманинг камайтиришга олиб борилган қисмига бухгалтерияда қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Камайтиришга олиб борилмаган ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархига мутаносиб усул бўйича аниқланган ҳамда киритилган ҚҚС суммасига қуйидагича қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»,

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»,

2510 «Умумишлаб чиқариш харажатлари»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Олдинги ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган ҚҚС суммасининг ҳисобот даври учун камайтиришга олиб борилган солиқ суммасидан ортиқ бўлган суммаси вужудга келган ҳолларда кўрсатилган ортиқча сўмма ҳисобот давридан кейинги даврда камайтиришга олиб борилади. Камайтиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси ҳисобланган ҚҚС суммасидан ортиқ бўлганида, унда бундай ортиқча сумма (манфий сальдо) автотранспорт корхонасига унинг солиқ ва йиғимлар бўйича қарзи бўлмаган тақдирда қонунда белгиланган тартибда қайтарилади. Бунда ушбу ортиқча сумма автотранспорт корхонасининг шахсий счётида ортиқча тўлов сифатида эмас, балки манфий сальдо сифатида ҳисобга олинади. Ортиқча тўланган ҚҚС суммасининг автотранспорт корхонасига қайтарилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 5110 «ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4410 «Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари».

Автотранспорт корхоналарини бюджетга ҚҚС бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «ҳисоб-китоб счёти».

Фойда солиғи ҳисоб-китоби ва унинг ҳисоби.

Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра автотранспорт корхоналарида бошқа хўжалик юришти субъектларидоги каби фойда солиғини ҳисоб-китоб қилиш учун «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисидаги» Низомда номлари келтирилган фойда (зарар) кўрсаткичларидан ташқари яна қуйидаги иккита фойда кўрсаткичи ҳисоблаш йўли билан топилади. Булар:

- **Солиққа тортиладиган даромад (Стд)**

$Стд = Фст (Зст) + Стх + Сбх + Бом - Гр - Счх - Д - Ф$

Бу ерда: **Фст (Зст)** – солиқ тортилгунгача бўлган фойда ёки зарар;

- **Стх** – солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар;

- **Сбх** – ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегирилиб бориладиган харажатлар;

- **Счх** – солиқ базасидан ҳисобот даврида чегириладиган харажатлар;

Бом – бегараз олинган мулк;

Гр – олинган грант ва субсидиялар;

Д – олинган дивидендлар;

Ф – олинган фоизлар

- **Солиққа тортиладиган фойда (Стф)** – бу солиққа тортиладиган даромаддан фойда солиғини ҳисоблаш учун имтиёз сифатида чегириб ташланадиган харажатларни айиргандан кейин қоладиган фойда суммаси, яъни:

$Стф = Стд - И$

Бу ерда: **И** – имтиёз сифатида солиққа тортиладиган даромаддан чегириладиган харажатлар ҳамда солиқдан озод этилган фойда суммаси.

Солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатлар деганда Солиқ кодекси ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисидаги» низомга мувофиқ молиявий натижаларни шакллантиришда солиққача фойда сўммасини камайтиришга олиб борилган, ҳисоботда сотиш таннари, давр харажатлари ва молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибида акс этирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатлар таркибига, чунончи меъёрдан ортиқ ишлаб чиқаришдаги йўқотишлар, меъёрдан ортиқ вакиллик харажатлари, моддий ёрдам ва компенсациялар, автотранспорт

корхонасининг асосий воситалари ва бошқа активларини сотиш ва бошқа чиқимларидан кўрилган зарарлар ва бошқа шу каби харажатлар киради. Уларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексда (147-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисидаги» Низомнинг 1-иловасида келтирилган. Солиқ қонунчилигига асосан автотранспорт корхоналари солиқ солиш базасига қайта қўшиладиган харажатларни мустақил ҳисоблаши, улар суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатиши лозим.

Ҳисобот даврида солиқ базасидан чегирилмайдиган, лекин келгусида чегириб бориладиган харажатлар деганда 9440 «Келгусида солиқ базасидан чегириладиган харажатлар» счётада акс эттирилган харажатлар тушунилади. Бундай харажатларнинг тўлиқ рўйхати Солиқ кодексда (146-модда) ва «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисидаги» Низомнинг 2-иловасида келтирилган. Ушбу харажатлар ҳам фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади.

Солиқ базасидан чегириладиган харажатлар деганда Низомга келтирилган 2-иловага мувофиқ ўтган ҳисобот йилида солиқ базасидан чегирилмаган, лекин кейинги ҳисобот давридан бошлаб 10 йил муддат мобайнида солиқ базасидан чегириб бориладиган харажатлар тушунилади. Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига асосан автотранспорт корхоналари солиқ базасидан чегириладиган харажатларни Солиқ кодекси ва Низомда келтирилган тартибга мувофиқ махсус ҳисоб-китоб ёрдамида мустақил ҳисоблашлари ва маълумотнома билан тасдиқлашлари, уларнинг суммасини фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатишлари лозим.

Беғараз олинган мулк деганда бошқа юридик ва жисмоний шахслардан ҳақи тўланмаслик шарти билан олинган мулк (асосий воситалар, номоддий активлар, ўрнатишга мўлжалланган жиҳозлар, материаллар) тушунилади.

Грантлар деганда автотранспорт корхонасига давлат (ҳукумат) ҳамда нодавлат, чет эл, халқаро ташкилот ва фондлар томонидан маълум мақсадлар учун берилган беғараз, гуманитар пул маблағлари ёки моддий-техник ёрдам суммаси тушунилади. Грант маблағлари қатъий белгиланган мақсадлар учун ишлатилади.

Олинган дивидендлар ва фоизлар Солиқ қонунчилигига мувофиқ алоҳида 10 фоизлик дивиденд солиғига тортилиши муносабати билан фойда солиғини ҳисоблашда чегириб ташланади. Шунинг учун

уларнинг суммалари фойда солиғи ҳисоб-китобининг алоҳида сатрида кўрсатилади. Ушбу даромадлардан дивиденд солиғи ундирилганлиги тўғрисида маълумотлар уларни берган юридик шахсларнинг маълумотномалари билан тасдиқланиши лозим.

Фойда солиғи бўйича имти, злар сифатида солиққа тортиладиган даромад суммасидан чегириб ташланадиган харажатлар, солиқдан озод этилган фойданинг турлари ҳамда имтиёз меъёрлари Солиқ кодексида (158,159-моддалар) очиб берилган. Чунончи, Солиқ кодексининг 158-моддасига мувофиқ автотранспорт корхоналарининг шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олган фойдаси фойда солиғини тўлашдан тўлиқ озод қилинган. Фойда солиғи бўйича берилган ушбу имтиёз йўловчи ташишга ихтисослашган автотранспорт корхоналарида шаҳар йўловчилар транспортида (таксидан, шу жумладан йўналишли таксидан ташқари) йўловчиларни ташиш бўйича хизматлар кўрсатишдан олинган фойда кўрсаткичини махсус ҳисоб-китоб қилишни ҳамда уни фойда солиғи ҳисоб-китобига илова қилишни тақозо этади.

Фойда солиғи (Нф) суммаси автотранспорт корхонасининг солиққа тортиладиган фойдаси суммасини (**Стф**) солиқ меъёрига (**См**) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади, яъни:

$$\text{Нф} = \text{Стф} * \text{См} : 100\%$$

Ҳисоб-китоб асосида ҳисобланган фойда солиғи суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс этирилади:

Дебет 9810 «Даромад(фойда) солиғи бўйича харажатлар»

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Автотранспорт корхоналарини бюджетга даромад (фойда) солиғи бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»

Кредит 5110 «ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўловининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби

Микрофирма ва кичик корхоналар мақомидаги автотранспорт корхоналари учун ягона солиқ тўлови ягона солиқ, бюджетдан ташқари Пенсия жамғармаси, Республика йўл жамғармаси ва Мактаб таълимини ривожлантириш жамғармасига мажбурий ажратмаларни тўлаш ўрнига жорий этилган. Ушбу солиқни тўловчи автотранспорт корхоналарида материал (иш, хизмат)лар харид қилинганда таъминотчи ташкилотларга тўланган ҚҚС суммаси материал бойлик (иш, хизмат)лар қийматига киритилади.

Ягона солиқ тўловини тўловчи автотранспорт корхоналари ихтиёрий тарзда рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига навбатдаги чорак бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмай, янги барпо этилаётган микро ва кичик корхона мақомидаги автотранспорт корхоналари эса фаолиятни амалга оширишни бошлашга қадар топшириладиган ариза асосида қўшилган қиймат солиғини тўлашлари мумкин. Ягона солиқ тўлови тўловчилари томонидан қўшилган қиймат солиғини тўлашдан бош тортиш навбатдаги йил бошланишига қадар бир ойдан кечиктирмасдан рўйхатдан ўтган жойидаги давлат солиқ хизмати органларига тақдим этиладиган ариза асосида навбатдаги йилнинг бошидангина амалга оширилади.

Ягона солиқ тўловини тўлаш объекти автотранспорт корхоналарининг барча фаолият турларидан олган ялпи тушуми ҳисобланади. Ягона солиқ тўлови суммаси ялпи тушум суммасини ушбу солиқнинг белгиланган меъёрига кўпайтириш йўли билан топилади. Бунда, ихтиёрий тарзда қўшилган қиймат солиғини тўловчилар учун ягона солиқ тўлови суммаси бюджетга тўланадиган қўшилган қиймат солиғи суммасига, бироқ ягона солиқ тўлови суммасининг 50 фоизидан ортиқ бўлмаган миқдорига камаяди.

Ягона солиқ тўловига тортиладиган ялпи тушум таркибига қуйидагилар киритилади:

1. Нақд пулга ва нақдсиз пулга бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)ларнинг ҳажми.

2. Асосий фаолиятдан бошқа даромадлар, яъни:

а) ундирилган ёки қарздор эътироф этган жарималар, пенялар, неустойкалар ҳамда хўжалик шартномаларининг шартларини бузганлик учун бошқа жазо турлари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллар даромадлари;

в) рента даромади, автотранспорт корхонаси ҳузуридаги ошхоналардан тушумлар, бошқа хизмат кўрсатувчи хўжаликлардан тушумлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкни сотишдан даромадлар;

д) кредиторлик ва депонентлик қарзини қонун билан белгиланган тартибда ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларни қўшимча баҳолаш;

ж) текин молиявий ёрдам, шу жумладан, текинга олинган мол-мулк;

з) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

и) илгари чиқариб ташланган харажатларни коплаш тарикасида олинган даромадлардан ташқари бошқа операция даромадлар.

3. Молиявий фаолиятдан даромадлар, яъни:

а) олинган роялти ва капитал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва ундан ташқарида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улушли иштирок этишдан олинган даромадлар, акциялар бўйича дивидендлар ҳамда облигациялар ва бошқа қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижара (лизинг)га беришдан даромад (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар (мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо), бунда манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошиб кетиш суммаси ягона солиқ тўловини ҳисоблаб чиқаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозлар, шуъба корхоналар ва ҳоказоларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар.

4. Фавқулодда даромадлар.

Солиқ солинадиган ялпи тушум ҳисоблаб чиқилаётганда куйидагилар ялпи тушумдан чиқариб ташланади:

а) ихтёрий равишда ўз аризасига кўра қўшилган қиймат солиғи тўловчилар учун қўшилган қиймат солиғи суммаси;

б) давлат субсидиялари суммаси;

в) давлат облигациялари ва бошқа давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

г) тўлов манбаида солиқ тўланганлигини тасдиқлайдиган ҳужжатлар (маълумотнома) мавжудлигида дивидендлар ва фойзлар.

Ягона солиқ тўлови ҳар чоракда ўсиб боровчи яқун билан ҳисоб-китобни топшириш муддатидан кечиктирмай тўланади.

Ягона солиқ тўлови бўйича ҳисоб-китобларнинг бухгалтерия ҳисоби 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз» счётида юритилади. Белгиланган тартибда ҳисоблаб чиқилган ягона солиқ тўлови бухгалтерия ҳисобида куйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 9820 «Фойдадан ҳисобланган бошқа солиқлар ва йиғимлар бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз».

Автотранспорт корхоналарини бюджетга ягона солиқ тўлови бўйича қарзларининг тўланишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарз»;

Кредит 5110 «ҳисоб-китоб счёти».

22.2. Автотранспорт корхоналарида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмалар ҳисоби

Умумдавлат солиқларини тўловчи автотранспорт корхоналари бошқа тармоқ корхоналари сингари солиқ тўловларидан ташқари давлатнинг бюджетдан ташқари мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни амалга оширади.

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ҳисоб-китоблари тасдиқланган шаклларда тузилади ва белгиланган муддатларда давлат солиқ идораларига тақдим этилади. Ушбу ҳисоб-китоб маълумотлари давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларни бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Пенсия фонди, Республика йўл фонди ва мактаб таълимини ривожлантириш фондига бажарилган ишлардан олинган соф тушумга нисбатан мос равишда белгиланган ставкаларда ҳисобланган мажбурий ажратмалар суммаси ҳисобот ойда ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Пенсия фондига ҳисобот даврида ҳисобланган иш ҳақи фондига нисбатан белгиланган ставкада ҳисобланган мажбурий ажратма суммаси ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет Харажат счёtlари (2010, 2310, 2510, 9410, 9420, 9210, 0810);

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақидан пенсия фондига белгиланган ставкада мажбурий ушланманинг ушлаб қоллиниши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходим билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Республика йўл фондига сотиб олинган янги автотранспорт воситалари учун тўланган мажбурий йиғим суммаси 5-сон БҲМС «Асосий воситалар»га мувофиқ уларнинг бошланғич қийматига киритилади ва ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0820 «Асосий воситаларни сотиб олиш»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Давлатнинг мақсадли фондларига мажбурий ажратма ва ушланмаларнинг ўтказиб берилиши ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»;

Кредит 5110 «ҳисоб-китоб счёти».

Ягона солиқ тўлови режимида фаолият кўрсатаётган автотранспорт корхоналари юқорида номлари келтирилган ушбу мажбурий ажратмаларнинг тўловчилари ҳисобланмайди.

Назорат учун тест савол – жавоблари

Хўжалик вазияти

Йўловчиларни тапишга ихтисослашган 2209-сонли автобус паркиннинг ҳисобот даврида бажарган иш ҳажми (соф тулум) 600 млн. сўм, шундан шаҳар ичи ва униинг теварагидаги маршрутлар бўйича кўрсатилган хизматлар 120 млн. сўм (ҚҚСсиз), шаҳарлараро қатновлар бўйича кўрсатилган хизматлар 480 млн. сўм (ҚҚСсиз). Таъминотчиларга тўланган ҚҚС сўммаси 60 млн. сўм. Соғиш таннархи – 420 млн. сўм, давр харажатлари – 80 млн. сўм, шундан солиқ базасига қайта қўпиладиган харажатлар – 12 млн. сўм, олинган дивидендлар (дивиденд солиғи ушланган) – 2 млн. сўм, тўланган фоизлар 3 млн. сўм, фавқулодда зарарлар 6 млн. сўм, бегараз олинган мулк – 10 млн. сўм, воз кечилган кредиторлик қарзлар – 4 млн. сўм.

Солиқ қонунчилиги ҳужжатларига кўра фойда солиғи ставкаси – 10%, ободонлаштириш солиғи ставкаси – 8 %, ягона солиқ тўлови ставкаси – 8 %.

Ушбу хўжалик вазиятида келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги саволларга тўғри жавобларни тошинг.

1. Бажарилган ишга тўғри келадиган ҚҚС суммаси тенг:

- а) 120 млн. сўм; б) 96 млн. сўм;
в) 80 млн. сўм; г) 100 млн. сўм.

2. Бюджетга тўланадиган ҚҚС суммаси тенг:

- а) 48 млн. сўм; б) 60 млн. сўм; в) 20 млн. сўм; г) 40 млн. сўм.

3. Сотишдан олинган ҚҚС суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9030 Кредит 6410 96 млн. сўмга;
б) Дебет 4010 Кредит 6410 96 млн. сўмга;
в) Дебет 4010 Кредит 6410 80 млн. сўмга;
г) Дебет 9030 Кредит 6410 120 млн. сўмга.

4. Таъминотчиларга тўланган ҚҚС суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 6410 Кредит 5110 100 млн. сўмга;
б) Дебет 4410 Кредит 6010 60 млн. сўмга;
в) Дебет 4410 Кредит 6410 60 млн. сўмга;
г) Дебет 6410 Кредит 5110 40 млн. сўмга.

5. Камайгиришга олиб бориладиган ҚҚС суммаси акс эттирилади:

- а) Дебет 6410 Кредит 4410 40 млн. сўмга;

- б) Дебет 6410 Кредит 4410 48 млн. сўмга;
 в) Дебет 6410 Кредит 5110 60 млн. сўмга;
 г) Дебет 6410 Кредит 4410 12 млн. сўмга.
- 6. Автотранспорт корхонасида ялпи тушум тенг:**
 а) 600 млн. сўмга; б) 696 млн. сўмга;
 в) 480 млн. сўмга; г) 120 млн. сўмга.
- 7. Автотранспорт корхонасининг сотишдан олган фойдаси тенг:**
 а) 600 млн. сўмга; б) 480 млн. сўмга;
 в) 120 млн. сўмга; г) йўқ.
- 8. Автотранспорт корхонасининг асосий фаолиятдан олган фойдаси тенг:**
 а) 180 млн. сўмга; б) 100 млн. сўмга;
 в) 104 млн. сўмга; г) 114 млн. сўмга.
- 9. Автотранспорт корхонасининг умумхўжалик фаолиятдан олган фойдаси тенг:**
 а) 100 млн. сўмга; б) 114 млн. сўмга;
 в) 103 млн. сўмга; г) 97 млн. сўмга.
- 10. Автотранспорт корхонасининг солиққача фойдаси тенг:**
 а) 97 млн. сўмга; б) 103 млн. сўмга;
 в) 114 млн. сўмга; г) 100 млн. сўмга.
- 11. Автотранспорт корхонасида солиққа тортиладиган фойда суммаси тенг:**
 а) 123 млн. сўмга; б) 110 млн. сўмга;
 в) 124 млн. сўмга; г) 107 млн. сўмга.
- 12. Автотранспорт корхонасида фойда солиғи суммаси тенг:**
 а) 3,9 млн. сўмга; б) 4,3 млн. сўмга;
 в) 4,4 млн. сўмга; г) 4,0 млн. сўмга.
- 13. Бюджетга тўланадиган фойда солиғи суммаси акс эттирилади:**
 а) Дебет 9810 Кредит 6410 3,9 млн. сўмга;
 б) Дебет 9810 Кредит 6410 4,3 млн. сўмга;
 в) Дебет 9810 Кредит 6410 4,4 млн. сўмга;
 г) Дебет 9810 Кредит 6410 4,0 млн. сўмга.
- 14. Автотранспорт корхонасининг йўл фондига 2,5 фоизлик ажратмаси суммаси тенг:**
 а) 9 млн. сўм; б) 7,5 млн. сўм; в) 6,0 млн. сўм; г) 15,0 млн. сўм.
- 15. Автотранспорт корхонасининг пенсия фондига 1,0 фоизлик ажратмаси суммаси тенг:**
 а) 4,2 млн. сўм; б) 3,5 млн. сўм; в) 2,8 млн. сўм; г) 6,0 млн. сўма.
- 16. Автотранспорт корхонасининг мактаб таълимини ривожлантириш фондига 1,0 фоизлик ажратмаси суммаси тенг:**
 а) 6 млн. сўм; б) 5,0 млн. сўм; в) 4,0 млн. сўм; г) 1,0 млн. сўм.
- 17. Автотранспорт корхонасида 9300 «Бошқа операцион даромадлар» счётида акс эттирилади:**
 а) 5 млн. сўм; б) 6 млн. сўм; в) 4 млн. сўм; г) 1 млн. сўм.
- 18. Автотранспорт корхонасида 9910 «Якуний молиявий натижа» счётининг кредит айланмаси суммаси тенг:**

- а) 500 млн. сўм; б) 501 млн. сўм;
- в) 506 млн сўм; г) тўғри жавоб йўқ.

19. Автотранспорт корхонасида 9910 «Якуний молиявий патижа» сч, типинг дебет айлапмаси суммаси тенг:

- а) 400 млн. сўм; б) 470 млн. сўм;
- в) 480 млн. сўма г) тўғри жавоб йўқ.

20. Автотранспорт корхонасининг ҳисобот йили соф фойдаси акс эттирилади:

- а) Дебет 9910 Кредит 8710 28 млн. сўмга;
- б) Дебет 9910 Кредит 8710 26 млн. сўмга;
- в) Дебет 9910 Кредит 8710 24 млн. сўмга;
- г) Тўғри жавоб йўқ.

Меъсрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз вақанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий патижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

5. БҲМС № 1 «ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 14 августда рўйхатга олинган, №474

6. БҲМС №21 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, №1181.

7. БОБожонов О., Жуманиязов К. Молиявий ҳисоб. - Т.: Молия, 2002.

8. Вохидов С.В. ва бошқалар. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари. - Т.: «Ўзбекистон ёзувчилар уюшмаси адабиёт жамғармаси нашриёти», 2004.

9. Тўлаҳўжаева М.М. ва бошқалар. Молиявий ҳисоб. – Т.: Прагма корпорацияси, 2004.

10. Urazov K.B. Buxgalteriya hisobi va audit. Oliy o‘quv yurtlari uchun. – Т.: O‘qituvchi, 2004.

11. Уразов К.Б. Инвестицияларнинг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортилиши. – Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, СБХ газетаси кутубхонаси, №6, 2003.

ҲУ-БЎЛИМ. САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

23-БОБ. САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИ ТАШКИЛ ЭТИШ АСОСЛАРИ

23.1. Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатидаги тасифи, тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари

Савдо юридик ва жисмоний шахслар томонидан амалга ошириладиган тадбиркорликнинг бир тури ҳисобланади. У ишлаб чиқариш соҳасини истеъмол соҳаси билан боғловчи бўғиндир. Савдосиз яратилган маҳсулотлар ўз истеъмолчиларига етиб бормади. Демак, савдо макон ва замонда такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишнинг муҳим шартларидан биридир.

Савдо товар-пул муносабатларининг мажмуасидир. Ушбу муносабатларда бир томондан сотувчи, иккинчи томондан эса сотиб олувчи иштирок этади. Товар-пул муносабатлари мажмуаси савдони иқтисодиётнинг махсус тармоғи даражасида ҳаракат қилишига олиб келади.

Савдо фаолиятини турли белгилари бўйича гуруҳлаш мумкин.

Амал қилиш ҳудудига кўра савдо фаолияти ички ва ташқи савдога бўлинади.

Ички савдо – бир мамлакат ҳудуди чегарасида амалга ошириладиган савдо фаолияти.

Ташқи савдо – мамлакат ичида ишлаб чиқарилган маҳаллий товарларни бошқа мамлакатларга сотиш фаолияти. Ташқи савдо фаолияти, бошқачасига, **экспорт** деб ҳам аталади.

Товарлар савдо-сотиғини амалга ошириш ва унда қўлланиладиган ҳисоб-китобларнинг шаклига кўра савдо улгуржи, майда улгуржи ва чакана савдо турларига бўлинади.

Улгуржи савдо – савдо соҳасида товарларнинг йирик туркумларини ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз шакли бўйича, уни тижорат тадбиркорлик фаолияти мақсадида ёки ўз ишлаб чиқариш-ҳўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланишни мўлжаллаётган ҳўжалик юритувчи субъектларга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Улгуржи савдо ҳам ички, ҳам ташқи савдо фаолияти бўлишлиги мумкин.

Майда улгуржи савдо – савдо соҳасида товарларни кичик туркумлар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ва нақд пул шакллари бўйича сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Майда улгуржи савдо фақат ички савдо фаолияти ҳисобланади. Ушбу савдо фаолияти чакана савдо корхоналари, улгуржи савдо корхоналари ва юридик шахс бўлмаган якка тартибдаги тадбиркорлар томонидан турғун савдо шохобчалари ҳамда истеъмол буюм бозорларида ажратилган жойлар орқали амалга оширилади.

Чакана савдо – савдо соҳасида яқиний истеъмол учун, ундан тижорат мақсадларида фойдаланиш ҳуқуқисиз аҳолига товарларни доналаб ёки кўп бўлмаган миқдорларда нақд пулга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш. Ушбу савдо фақат ички савдо фаолияти ҳисобланади.

Юритувчи шахсларнинг нуфузига кўра савдо фаолияти жисмоний шахслар ва юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдога бўлинади.

Жисмоний шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти деганда юридик шахс мақомисиз маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга хусусий тадбиркорлар томонидан амалга ошириладиган савдо тушунилади. Бундай хусусий тадбиркорлар савдо фаолиятини ўзларининг хусусий савдо дўконлари ёки буюм бозорларида ажратилган жойлар орқали амалга оширадилар.

Юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти деганда юридик шахс сифатида маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга корхоналар томонидан амалга ошириладиган савдо тушунилади. Бундай корхоналар савдо фаолиятини ўзларининг савдо дўконлари, шохобчалари, базалари, омборлари ёки буюм бозорларида ажратилган савдо тармоқлари орқали амалга оширадилар. Юридик шахслар савдонинг барча турларини олиб борадилар.

Юритувчиларнинг мулкий шаклига кўра савдо давлат, нодавлат ва аралаш мулкдаги корхоналар томонидан олиб бориладиган савдога бўлинади. Савдо фаолияти билан шугулланувчи давлат корхоналари республикамизда ҳозирги даврда ихтисослашган «Мудофаа савдо» тизими тасарруфидаги корхоналар ҳисобланади.

Савдо фаолияти билан шугулланувчи нодавлат ва аралаш мулкдаги корхоналар республикамизда акциядорлик жамиятлари, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар, масъулияти чекланган жамиятлар ва бошқа мақомдаги хусусий корхоналар ҳисобланади.

Товарларнинг гуруҳларига кўра савдо озик-овқат ва ноозик-овқат товарлари савдосига, гуруҳлар ичида эса алоҳида қуйи гуруҳ товарлари савдосига, масалан, нон ва нон маҳсулотлари савдоси, кишлоқ хўжалиги маҳсулотлари савдоси, алкоголь ва алкогольсиз ичимликлар савдоси, хўжалик моллари савдоси, қурилиш материаллари савдоси, автомобиллар савдоси, автомобиллар ёқилғиси савдоси, аралаш моллар савдоси, доридармонлар савдоси, тиббий техника ва оптика товарлари савдоси, тилла буюмлар савдоси ва шу каби бошқа турларга бўлинади.

Савдо фаолиятининг барча турлари, уларни амалга ошириш шартлари ва тартиби республикамызда давлат томонидан қабул қилинган меъёрий ҳужжатлар билан қатъий тартибга солинади. Республикамызда улгуржи савдо лицензиялаштирилмайдиган, чакана савдо ҳамда умумий овқатланиш эса лицензиялаштирилмайдиган фаолият турига киради. Алоҳида олинган товарларнинг, масалан, алкогольли ичимликларнинг сотилиши махсус рухсатномалар асосида амалга оширилади.

Савдо фаолиятининг турлари ва давлат статистика органлари берадиган тармоқ (фаолият) кодига кўра савдо корхоналари қуйидагиларга бўлинади:

- улгуржи савдо (71100);
- чакана савдо (71200);
- умумий овқатланиш (71300).

Улгуржи ва чакана савдо корхоналарига, ўз навбатида, мулкый шакли, сотадиган товарларининг турлари бўйича махсус ички савдо тармоғи кодлари бериледи.

Ходимларининг сонига кўра савдо корхоналарини йирик корхоналар, кичик корхоналар ва микрофирмаларга ажратиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 30 августдаги Фармони ва уни бажаришга доир Вазирлар Маҳкамаси томонидан 2003 йил 11 октябрда қабул қилинган «Кичик тадбиркорлик (бизнес) субъектларига кирадиган корхона ва ташкилотларни классификациясини тасдиқлаш тўғрисида» 439-сон қарорига мувофиқ савдо ва умумий овқатланишда:

микрофирмалар - банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 5 кишигача бўлган хўжалик юритувчи субъектлар;

кичик корхоналар - банд бўлган ходимларининг ўртача йиллик сони кўпи билан 6 кишидан 25 кишигача бўлган хўжалик юритувчи субъектлар.

Савдо фаолиятини юритувчи субъектларни давлат рўйхатидан ўтказиш уларнинг мулкый ва ташкилий шаклига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 20 августдаги «Тадбиркорлик фаолиятини ташкил этиш учун рўйхатдан ўтказиш тартиботлари тизимини тубдан такомиллаштириш тўғрисида» ги 357- сон қарори ва ушбу қарор билан тасдиқланган «Тадбиркорлик субъектларини давлат рўйхатидан ўтказиш, ҳисобга қўйиш ва руҳсат берувчи ҳужжатларни расмийлаштириш тартиби тўғрисида Низом»га мувофиқ савдо ва умумий овқатланиш корхоналари қуйидаги давлат органлари томонидан рўйхатга олинади:

- Тошкент шаҳрида ташкил этиладиган улгуржи ва чакана бозорлар, хорижий инвестиция иштирокидаги савдо корхоналари, шунингдек қонун ҳужжатларида кўзда тутилган ҳолларда бошқа савдо ташкилотлари – Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан;

- хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналар ва тегишли равишда Қорақалпоғистон Республикаси ва вилоятларда ташкил этиладиган бозорлар, очиқ акциядорлик жамиятлари ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда бошқа ташкилотлар - Қорақалпоғистон Республикаси Адлия вазирлиги ва вилоятлар адлия бошқармалари томонидан;

- масъулияти чекланган жамият, хусусий фирма (корхона), хўжалик жамияти, шубҳа хўжалик жамияти ва бошқа шакллардаги савдо ва умумий овқатланиш корхоналари – улар жойлашган жойдаги туман ва шаҳар ҳокимликлари ҳузуридаги «Тадбиркорлик субъектларини рўйхатдан ўтказиш инспекциялари» томонидан.

Савдо корхоналарининг ташкилий-ҳуқуқий асосларини белгилаб берувчи мезонлардан бири белгиланган устав фондини ўз вақтида (давлат рўйхатидан ўтган кундан бошлаб бир йил муддатда) шакллантириш ҳисобланади. Устав фондининг чегараланган миқдори фақат хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарга, шунингдек, улгуржи савдо билан шуғулланувчи юридик шахсларга тааллуқлидир. Жумладан, хорижий инвестициялар иштирокидаги корхоналарни ташкил этиш учун устав капиталининг энг кам миқдори 150000 АҚШ долларини, улгуржи савдо фаолияти билан шуғулланишни мўлжаллаган маҳаллий корхоналар учун энг кам ишҳақининг камида 3500 бараварини, шундан энг кам иш ҳақининг камида 1200 бараваридаги миқдори пул маблағларини ташкил этиши лозим.

Чакана савдо ва умумий овқатланиш билан шуғулланувчи маҳаллий юридик шахслар учун устав фондининг чегараланган миқдори давлат томонидан белгиланмаган. Фақат қонун

хужжатларига мувофиқ уларнинг муассислари корхонани давлат рўйхатидан ўтказишгача таъсис хужжатларида белгиланган ҳиссаларининг 30 фоиздаги миқдорини пул маблағлари билан олдиндан киришлари ва бу банк хужжатлари билан тасдиқланган бўлиши лозим. Агар тадбиркорлик субъекти устав фонди ёки унинг бир қисми мулкӣ улуш (кўчмас мулк, асБОБ-ускуналар ва бошқалар) ёки интеллектуал мулк ҳисобига шакллантирилган тақдирда банк маълумотномаси талаб қилинмайди.

23.2. Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари ва уни ташкил қилишнинг хусусиятлари

Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисобининг вазифаларига қуйидагилар қиради:

- товар айланмаси миқдорини хужжатли асосга эга бўлишини таъминлаш, уни ҳисоб регистрлари ва ҳисоботларда тўғри ақс эттириш;

- тузилган шартномалар бажарилаётганлигини, товарларнинг кирим ва чиқимиға тегишли бўлган бошланғич хужжатларни тўғри ва ўз вақтида расмийлаштирилишини таъминлаш;

- товарларнинг сотиш баҳоларини тўғри шаклланганлигини назорат қилиш;

- товарларни харидорларға етказишгача бажарилган транспортировка, сақлаш, ўраш, қадоқлаш, саралаш ва шу каби қўшимча жараёнлар мажмуасини хужжатларда ўз вақтида ва тўғри ақс эттириш, уларға сарфланган маблағларнинг аниқ суммасини ифодалаш;

- товар-пул муносабатлари орқали пул маблағларини тўплаш;

- савдо корхоналарида юз берадиган товар-пул операцияларини ўз вақтида тўғри хужжатлаштириш, гуруҳлаш ва жамланишини таъминлаш;

- амалға оширилган товар операцияларининг қонунийлиги ва товар-моддий бойликлар бутлигини таъминлаш;

- товар-моддий бойликларнинг сақланиш жойларида омбор ҳисобини белгиланган усул ва шаклларда, шунингдек ҳисоб регистрлари ҳисобланган китоб, карточка ёки қайдномаларни ўз вақтида ва тўғри юритилишини таъминлаш;

- барча моддий жавобгар шахслар фаолияти устидан қатъий назоратни олиб бориш, моддий-жавобгар шахслар билан тузилган моддий жавобгарлик тўғрисидаги шартномалар шартларига тўлиқ амал қилинаётганлиги тўғрисида раҳбариятға ҳаққоний ахборотларни бериб бориш;

- товар-моддий бойликлар бўйича баҳо сиёсатини тўғри шакллантириш ва ушбу сиёсатни тўғри амалга оширилиши устидан доимий назоратни олиб бориш;

- савдо шохобчалари ва омборлардаги товар-моддий бойликларни реал ҳолатини белгиланган муддатларда инвентаризациясини ўтказиб туриш.

Савдо корхоналари бир-бирларидан товар операцияларини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш бўйича ҳам фарқ қилади. Жумладан, улгуржи савдо корхоналаридаги товар операцияларининг характерли хусусиятларидан бири шундаки, биронта товар-моддий бойликнинг кирим ва чиқими бу ерда тегишли ҳужжатларни расмийлаштирмасдан туриб амалга оширилмайди. Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида аксинча, ҳар бир товар операциясини ҳужжатлаштириб бўлмайди. Омборлардан товарлар фақат нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотилади, чакана савдо ва умумий овқатланишда эса товарлар асосан нақд пулга, айрим ҳолларда кичик улгуржи шаклда нақдсиз сотилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига (БҲМС), шу жумладан 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га, мувофиқ, товар-моддий бойликларни ҳисобга олишнинг иккита тизими, яъни даврий тизим ва узлуксиз тизимини қўллаш мумкин.

Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг юқорида тавсифланган хусусиятларини эътиборга олган ҳолда товар-моддий бойликлар ҳисобини узлуксиз тизимини қўллаш зарурати ва шарт-шароитлари мавжуд. Ушбу тизимнинг моҳияти шундаки, товар-моддий бойликларнинг барча кирим ва чиқимининг ҳисоби аниқ бошланғич ҳужжатлар асосида юритилади. Жумладан, товарларни сотилиши харидорлар билан тузилган шартномаларда кўрсатилган баҳоларда уларни сотилганлигига гувоҳлик берувчи счёт-фактуралар асосида ҳисобга олиб борилади. Сотилган товарларнинг таннархи уларнинг кирим ҳужжатларида кўрсатилган баҳолари бўйича аниқ ҳужжатлар асосида топилади ва ҳисобга олинади. Бу, ўз навбатида сотишдан олинган даромадларни ҳар бир товар бўйича ҳужжатли асосда топиш имконини беради.

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида ҳар бир товарнинг сотилишини қатъий ҳужжатлаштириш имконининг мавжуд бўлмаслиги уларда ТМБлар ҳисобининг даврий тизимини қўллашни тақозо этади.

Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг муҳим вазифаларидан бири товар-моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракати бўйича синтетик ва аналитик ҳисобни юритиш ҳисобланади. 21-сон БҲМС «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» га мувофиқ товарларнинг синтетик ҳисобини барча савдо корхоналарида қуйидаги счётларда олиб бориш назарда тутилган:

2910 «Омбордаги товарлар». Омбордаги товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида ҳисоб баҳоси бўлиб таннарх, яъни сотиб олиш баҳоси (гайёрлов-транспорт ва бошқа сотиб олишга доир харажатлар билан биргаликдаги) ҳисобланади.

2920 «Чакана савдодаги товарлар». Чакана савдо шохобчалари (савдо дўкон, палатка, ларёк, киоска ва бошқалар)даги товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарининг чакана савдо шохобчаларида ҳисоб баҳоси бўлиб сотиш баҳоси, яъни савдо устамалари билан биргаликдаги ҳисобланган чакана баҳо ҳисобланади.

2920 «Кўргазмадаги товарлар». Кўргазма залларига қўйилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2940 «Вақтинча фойдаланишга (прокат)га берилган товарлар». Вақтинча фойдаланишга (прокат)га берилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2950 «Товар остидаги ва қайтариладиган идишлар». Товар остидаги ва қайтариладиган тараларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида ҳисоб баҳоси бўлиб таннарх, яъни сотиб олиш баҳоси ёки ўртача ҳисоб баҳоси ҳисобланади.

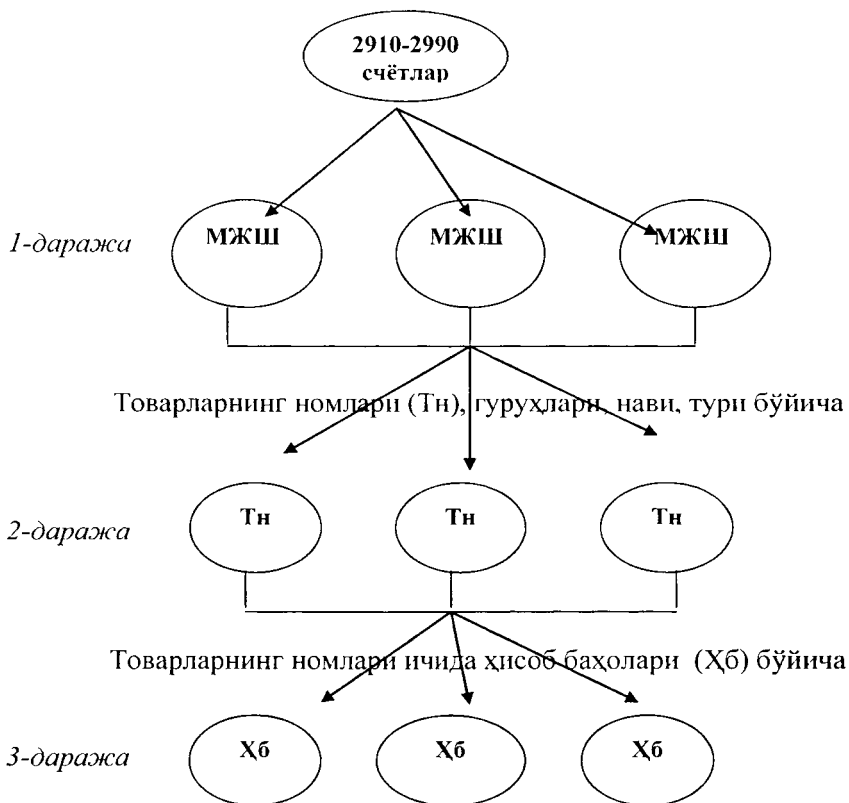
2960 «Комиссия (воситачилик) орқали сотишга берилган товарлар». Шартномалар асосида бошқа корхоналарга комиссия ва консигнация шартномалари асосида берилган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2970 «Йўлдаги товарлар». Гувоҳлик берувчи бошланғич ҳужжатлари асосида ҳисобга киритилган, лекин ой охирида йўлда бўлганлиги учун омборларга кирим қилинмаган товарларнинг

қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

2980 «Савдо устамаси». ҳисоб баҳосининг таркибий элементи чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналаридаги товарларнинг сотиб олиш баҳолари устига қўйилган савдо устамалари қолдиғи ва кўпайиши кредитида, камайиши эса дебетида акс эттирилади. Улгуржи савдо корхоналарида фақат чакана савдо шохобчаларидаги товарлар бўйича қўлланилади.

Моддий жавобгар шахслар (МЖШ) бўйича

23.1-расм. Савдо корхоналарида товарлар аналитик ҳисобининг иерархик тизими

2990 «Бошқа товарлар». Юқоридаги сётларда акс эттирилмай қолинган товарларнинг қолдиғи ва кўпайиши дебетида, камайиши эса кредитида ҳисоб баҳосида акс эттирилади.

Савдо корхоналарида товарларнинг аналитик ҳисоби 23.1-расмда келтирилган иерархик тизим бўйича қўлда ёки замонавий компьютерларда юритиладиган ҳисоб регистрларида олиб борилади:

Таянч иборалар

Ички савдо – бир мамлакат ҳудуди чегарасида амалга ошириладиган савдо фаолияти.

Ташқи савдо – мамлакат ичида ишлаб чиқарилган маҳаллий товарларни бошқа мамлакатларга сотиш фаолияти.

Экспорт - ташқи савдо фаолияти.

Улгуржи савдо – савдо соҳасида товарларнинг йирик туркумларини ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз шакли бўйича, уни тижорат талбиркорлик фаолияти мақсадида ёки ўз ишлаб чиқариш-хўжалик эҳтиёжлари учун фойдаланишни мўлжаллаётган хўжалик юритувчи субъектларга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш.

Майда улгуржи савдо – савдо соҳасида товарларни кичик туркумлар билан ўзаро ҳисоб-китобларнинг нақд пулсиз ва нақд пул шакллари бўйича сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш.

Чакана савдо – савдо соҳасида яқиний истеъмол учун, ундан тижорат мақсадларида фойдаланиш ҳуқуқисиз аҳолига товарларни доналаб ёки кўп бўлмаган миқдорларда нақд пулга сотишни назарда тутувчи фаолиятни амалга ошириш.

Жисмоний шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти - юридик шахс мақомисиз маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга бўлган хусусий талбиркорлар томонидан амалга ошириладиган савдо.

Юридик шахслар томонидан олиб бориладиган савдо фаолияти - юридик шахс сифатида маҳаллий ҳокимиятдан рўйхатдан ўтган ва савдо фаолиятини юритиш ҳуқуқига эга бўлган корхоналар томонидан амалга ошириладиган савдо.

Товарлар ҳисобининг узлуксиз тизими – товарлар кирими ва чиқими қатъий ҳужжатлар билан расмийлаштириладиган корхоналардаги ҳисоб тизими.

Товарлар ҳисобининг даврий тизими – товарлар чиқими қатъий ҳужжатлар билан расмийлаштирилмайдиган корхоналардаги ҳисоб тизими.

Назорат учун тест савол – жавоблари

1. Савдо фаолияти билан ким шуғулланиши мумкин?

- а) саноат корхонаси;
- б) қурилиш ташкилоти;
- в) фақат савдо корхонаси;
- г) савдо билан шуғулланиш учун рухсат гувоҳномасига эга ҳар қандай корхона.

2. Савдо фаолияти билан шуғулланиш учун рухсатномани ким беради?

- а) Молдия вазирлиги;
- б) Савдо вазирлиги;
- в) Маҳаллий давлат ҳокимияти;
- г) Адлия вазирлиги.

3. Қандай корхона савдо корхонаси деб аталади?

- а) савдо билан шуғулланувчи саноат корхонаси;
- б) савдо билан шуғ улланишга рухсати бор қурилиш ташкилоти;
- в) тармоқ коди «савдо» бўлган корхона;
- г) савдо билан шуғулланиш учун рухсат гувоҳномасига эга ҳар қандай корхона.

Меъёрӣ-ҳуқуқӣ ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанамиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанамиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини ошириш аҳимият қилади. “Notus” иқтисодий-ҳуқуқӣ рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2008.

4. «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

5. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори.

6. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Иизом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

7. «Ўзбекистон Республикасида чакана савдо Қоидалари». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарори билан тасдиқланган.

8. «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотлари (хизматлари)ни ишлаб чиқариш ва сотиш Қоидалари». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарори билан тасдиқланган.

9. Абдуллаев А., Қаюмов И. Бухгалтерия ҳисоби. – Т.: Минҳож, 2002

24-БОБ. УЛГУРЖИ САВДО КОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

24.1. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг моҳияти ва уларни амалга ошириш шартлари

Улгуржи савдо корхоналарининг асосий функцияси чакана савдо корхоналари, шунингдек товарларни хўжалик мақсадларида ишлатадиган бошқа тармоқ хўжалик юритувчи субъектларига нақд пулсиз шаклда сотиш ҳисобланади. Бунинг учун уларнинг ўзлари олдин товарларни турли ишлаб чиқариш корхоналари ва бошқа манбалардан сотиб оладилар. Товарларни сотишгача улгуржи савдо корхоналари уларни ўз омборларида сақлайди ва харидорларга тузилган шартномаларга мувофиқ сотади.

Товар операцияларини олиб бориш учун улгуржи савдо корхоналарида барча шарт-шароитларни яратиши лозим. Бундай шарт-шароитлар жумладан, куйидагилар ҳисобланади:

- товар-моддий бойликларнинг бут ва сифатли сақланишига имкон берувчи барча коммуникация воситаларга, тушириш ва юклаш, саралаш, ўлчаш, ўраш, қадоқлаш, транспортировка қилинишига имкон берувчи, тегишли равишдаги параметрлардаги майдонларга, шунингдек махсус жиҳозланган асБОБ-ускуналар, техник ҳамда технологик воситаларга ва шу кабиларга эга омбор хўжалиги мавжудлиги;

- товар-моддий бойликлар бўйича моддий жавобгарликнинг ўрнатилиши;

- товар-моддий бойликларнинг кирими ва чиқимини тегишли равишда ҳужжатли расмийлаштирилиши;

- товар-моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракатини сон ва суммали жиҳатдан аниқ, ўз вақтида тавсифловчи омбор ва бухгалтерия ҳисобининг юритилиши.

Улгуржи савдони амалга ошириш шартлари ва тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» 125-сон қарори¹² ва 2002 йил 27 ноябрдаги «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар

¹² Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикаси Хукуматининг истеъмол товаарлари олиб келиш ва сотиш масалалари бўйича айрим қарорларига ўзгартириш, қўшимчалар киритиш ва уларнинг айримларини ўз кучини йўқотган деб ҳисоблаш тўғрисида» 2003 йил 16 октябрдаги 446-сон қарори 1-иловасининг 5-бандига мувофиқ киритилган ўзгартиришлар билан).

томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» 407-сон қарор ва «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом билан белгиланган.

Ушбу меъёрий ҳужжатларга асосан 2002 йил 1 декабрдан бошлаб, улгуржи савдо билан юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар улгуржи савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсат гувоҳномасини олган тақдирда нақд пулсиз ҳисоб-китоб бўйича фақат тузилган шартномалар асосида назорат-касса машиналари билан жиҳозланган турғун савдо тармоғига эга юридик шахсларга, махсус истеъмолчилар, давлат таъминоти муассасалари, давлат таъминоти муассасаларини таъминлаш бўйича ихтисослаштирилган савдо фирмаларига, ўз ишлаб чиқариш-хўжалик фаолияти учун юридик шахсларга улгуржи сотадилар.

Улгуржи савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи гувоҳномасини олиш учун юридик шахслар қўйидаги талабларга жавоб беришлари лозим:

- товарларнинг сақланиши, туркумланиши, сортларга ажратилишини ва бутлигини таъминловчи ўз омборлари ва асБОБ-анжомлари мавжуд моддий-техника базасига эга бўлиши лозим;

- устав жамғармасини шакллантирган бўлиши лозим.

Улгуржи савдога рухсат гувоҳномасини олиш учун юридик шахслар солиқ тўловчи сифатида давлат рўйхатидан ўтказилган жойдаги туман (шаҳар) ҳокимлигига қуйидаги ҳужжатларни тақдим этишлари зарур:

- ариза;

- юридик шахснинг давлат рўйхатидан ўтказилганлиги тўғрисида гувоҳ- нома нусхаси;

- уставнинг «улгуржи савдо» фаолият тури кўрсатилган, норатил тасдиқланган нусхаси;

- юридик шахсда тегишли моддий-техник базанинг мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар нусхаси;

- устав жамғармасининг Низомда талаб қилинган пул маблағлари тўланганлигини тасдиқловчи банк ҳужжатининг нусхаси.

24.2. Товар - моддий бойликларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва сотиш баҳоларини аниқлаш тартиби

Республикамининг 4-сон БҲМС «Товар-моддий захиралар»га мувофиқ товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қиймати, яъни таннархи (Тт), ўз ичига қуйидагиларни олади:

1. Сотиб олишда товар етказиб берувчи билан тузилган шартномада кўрсатилган баҳо (Шб);

2. Сотиб олиш билан боғлиқ бошқа харажатлар (Сх). Буларга сотиб олиш билан боғлиқ брокерлик хизматлари, комиссия (воситачилик) харажатлар, ташиб келтириш харажатлари (темир йўл, сув, ҳаво йўллари ва бошқа транспорт ташкилотларнинг юклаш, тушириш ва етказиб бериш харажатлари), товарларни сертификациялаш харажатлари ва шу кабилар киради;

3. Божхона тўловлари (Бт). Божхона тўловларига акциз солиғи (А), қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС), божхона божи (Бб), божхона йиғими (Бй) киради. Бу харажатлар чет элдан импорт қилинган товарларга тааллуқли бўлиб, уларнинг суммалари божхона юк декларацияларида (БЮД) кўрсатилади.

Шундай қилиб, товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)ни аниқлашнинг математик қурилмаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

$$T_t = Шб + Сх + Бт$$

Бу ерда: $B_t = A + ҚҚС + Бб + Бй$

Ушбу математик қурилма бўйича товар-моддий захираларнинг сотиб олиш қийматини (таннархини) белгилаш қуйидаги тартибда амалга оширилади.

Биринчидан, келиб тушган товарларнинг сотиб олиш баҳоси бошланғич ҳужжатларга (счёт фактуралар, БЮД) асосан аниқланади. Ушбу баҳолар томонлар ўртасида тузилган шартномалар (контрактлар)га мос бўлиши лозим.

Иккинчидан, бошланғич ҳужжатларга (счёт фактуралар, БЮД) асосан таъминотчиларга ҳар бир товар бўйича тўланган ҚҚС суммаси топилади. ҚҚС суммаси уни сотиб олиш баҳосини 20 фоизга кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

Учинчидан, товарларнинг сотиб олинишига бевосита алоқадор турли хизмат харажатлари (ташиб келтириш, брокерлик, воситачилик, сертификациялаш ва бошқалар) суммаси ушбу хизматларни кўрсатган ташкилотларнинг тақдим этган счётлари бўйича аниқланади. Топилган сумма жами келиб тушган товарларнинг сотиб олиш қийматига (ҚҚС сиз) бўлинади ва натижа 100 фоизга кўпайтирилиб, бир сўмлик товарга тўғри келадиган хизмат харажатларининг ўртача фоизи аниқланади. Ушбу ўртача фоизни ҳар бир товарнинг сотиб олиш нархи (ҚҚС сиз) кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали унинг сотиб олиш баҳосига киритиладиган хизмат турлари харажатларининг ўртача сўммаси аниқланади.

Тўртинчидан, импорт товарлар бўйича божхона тўловларининг ҳар бир бирлик товарнинг сотиб олиш нархига қўшиладиган мос равишдаги акциз солиғи, ҚҚС солиғи, божхона божи ва божхона йиғимлари суммаси топилади.

Ушбу санаб ўтилган процедуралар амалга оширилгандан сўнг келиб тушган ҳар бир бирлик товарнинг ўртача сотиб олиш қиймати (таннархи) юқоридаги математик қурилма асосида топилади.

1-мисол. Улгуржи савдо корхонасида 2008 йил 15 январь куни 25-сон счёт фактура билан гилам тўқиш фабрикасида куйидаги товарлар қабул қилинди.

№	Товарнинг номи	Ўлчов бйр-лиги	Сони	Баҳоси	Жўна-тиш қиймати	ҚҚС, 20 %	Тўлов суммаси
1	Гилам 1.4*1.8	Дона	100	7500	750000	150000	900000
2	Гилам 1.8*2.6	Дона	200	9000	1800000	360000	2160000
3	Гилам 2*3	Дона	300	12500	3750000	750000	4500000
	Жами				6300000	1260000	7560000

Кўшимча ахборотлар: 1. Ташиб келтириш харажатлари - 93000 сўм, сертификация харажатлари -126000 сўм, брокерлик хизмати -63000 сўм.

Юқорида келтирилган маълумотлар асосида бир бирлик гилам маҳсулотларининг сотиб олиш қиймати уларнинг турлари бўйича куйидагича ҳисоб-китоб қилинади (24.1-жадвал).

24.1-жадвал

Бир бирлик гилам маҳсулотларини сотиб олиш қиймати (таннархи)нинг ҳисоб-китоби

№	Товарнинг номи	Шартнома баҳоси	ҚҚС, 20%	Хизмат харажатлари		Сотиб олиш қиймати (таннарх)
				%	Сумма	
1	2	3	4*	5**	6***	7****
1	Гилам 1.4*1.8	7500	1500	4.48	336	9336
2	Гилам 1.8*2.6	9000	1800	4.48	403	11203
3	Гилам 2*3	12500	2500	4.48	560	15560

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

*4-устунча бўйича ҳар бир товарга тўғри келадиган ҚҚС суммаси 3- устунчада кўрсатилган шартнома баҳосини 20 фоизга кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

**5 –устунчада 1 сўмлик товарга тўғри келадиган сотиш билан боғлиқ жами харажатларнинг ўртача фоизи товарларни сотиб олишга кетган жами сотиб олиш харажатларини уларнинг жами шартнома баҳоларидаги

қийматиға бўлиш ва 100 фоизга кўпайтириш орқали топилади. Бизнинг мисолимизда ушбу фоиз -4,48% (93000+63000+126000) / 6300000 *100%).

***6-устунча 3-устунчадаги суммаларни 5-устунчада фоиз миқдорига кўпайтириш ва 100 фоизга бўлиш орқали топилади.

**** 7-устунча суммаси ҳар бир товар бўйича 3, 4, 6 – устунчалар суммаларини қўшиш орқали топилади.

Битта ҳужжат билан кўп сонли товарлар сотиб олинганда товарларни сотиб олишга доир бошқа харажатларни ҳар бир товарнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритишда алоҳида товарларнинг сотиб олиш (шартнома) баҳоларидаги қийматининг барча товарларнинг сотиб олиш (шартнома) баҳоларидаги жами қийматидаги ҳиссалари топилади. Шундан сўнг ушбу ҳиссаларга қараб барча товарларни сотиб олишга кетган жами қўшимча харажатлар товарлар ўртасида бўлиб чиқилади. ҳар бир товарга тегишли сотиб олишга доир жами қўшимча харажатларни ушбу товарларнинг сонига бўлиш орқали бир бирлик товарга тўғри келадиган ва унинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритиладиган суммаси топилади. Юқоридаги мисолимиз бўйича ушбу ҳисоб-китоблар қуйидагича амалга оширилади (24.2-жадвал).

24.2-жадвал

Сотиб олишга доир қўшимча харажатларни товарлар ўртасидатақсимлаш ва уларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритишнинг ҳисоб-китоби

№	Товарнинг номи	Сони	Шартнома баҳоларидаги қиймати	Хизмат харажатлари		Бир бирлик товар таннархи га киритиладиган қўшимча сотиб олиш харажатлари
				°о	Сумма	
1	2	3	4	5*	6**	7***
1	Гилам 1,4*1,8	100	750000	11,9	33600	336
2	Гилам 1,8*2,6	200	1800000	28,6	80600	403
3	Гилам 2*3	300	3750000	59,5	168000	560
	Жами		6300000	100	282000	X

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

*5-устунча бўйича ҳар бир товарга тўғри келадиган қўшимча сотиб олиш харажатларининг барча товарларни сотиб олишга кетган жами қўшимча харажатлардаги ҳиссаси 4-устунчанинг ҳар бир сатридаги суммани ушбу устунчанинг жами суммасига бўлиш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

**6-устунчада ҳар бир товар гуруҳига тўғри келадиган жами сотиб олишга доир қўшимча харажатлар 5-устунчанинг

ҳар бир сатрида келтирилган ҳиссани 6-устунчада келтирилган жами сотиб олишга доир қўшимча харажатларнинг жами суммасига кўнайтириш ва 100 фоизга бўлиш йўли билан топилади.

***7-устунчада бир бирлик товарнинг таннархига киритиладиган сотиб олишга доир қўшимча харажатларни топиш учун 6-устунчадаги ҳар бир сатр суммаси 3-устунчада келтирилган ушбу товарларнинг жами сонига бўлинади.

Товарлар чет эл мамлакатларидан импорт қилинган тақдирда уларнинг сотиб олиш қийматига (таннархига), юқорида айтиб ўтганимиздек, божхона тўловлари ҳам киритилади.

2-мисол. Айтايлик, 1-мисолда келтирилган гиламлар Туркия давлатидан сотиб олинган, дейлик. БЮД га мувофиқ товарларнинг божхона қиймати қуйидагича: а) гилам 1,4* 1,8 – 2,65 АҚШ доллари; б) гилам 1,8* 2,6- 3,20 АҚШ доллари; в) гилам 2*3 –5 АҚШ доллари. Сотиб олишга доир харажатлар 1-мисолдагидек. Товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) га божхона тўловлари ҳам киритилади, жумладан гилам маҳсулотлари учун тўловлар қуйидагича белгиланган дейлик: а) акциз солиғи –90 %, ҚҚС –20 %; божхона божи – йўқ, божхона йиғими – божхона қийматидан 25%. Сотиб олиш санасига курс – 980 сўм. Ушбу мисолга асосан бир бирлик импорт гилам маҳсулотларининг сотиб олиш қиймати уларнинг турлари бўйича қуйидагича ҳисоб-китоб қилинади (24.3-жадвал).

24.3-жадвал

Импорт товарлар таннархининг ҳисоб-китоби

№	Сотиб олиш қиймати (таннархи) элементлари	Товар гуруҳлари бўйича сумма		
		1,4*1,8	1,8*2,6	2*3
1	Товар қиймати. А) АҚШ долларида Б) Сўмда	2.65 2600	3.20 3140	5.0 4900
2	Божхона тўловлари, жами Шу жумладан	4810	5809	9065
2а	Акциз солиғи (90%)*	2340	2826	4410
2б	ҚҚС (20%)**	988	1193	1862
2в	Божхона божи ***	-	-	-
2г	Божхона йиғими (божхона қийматидан 25%****)	1482	1790	2793
3.	Бир бирлик товарни сотиб олишга сарфланган қўшимча харажатлар			
3а	Фондларда *****	12.0	12.0	12.0
3б	Сўмда (За х 16/100)	312	376	588
4	Бир бирлик товарни жами сотиб олиш қиймати (таннархи), сумда (1+2+3б)	7722	9325	14553

Ҳисоб-китобларга изоҳлар:

**Аққиз солиғи суммаси товар қийматидан белгиланган фойзлар бўйича ҳисобланади, яъни 2a-сатр сўммаси= 1 б сатр x 90 /100;*

***ҚҚС суммаси товар қиймати ва аққиз солиғи биргаликда олинган сўммадан белгиланган фойзлар бўйича ҳисобланади, яъни (16 + 2a) x20 /100;*

**** Божхона божи гилам бўйича мавжуд эмас, чунки Туркия Республикаси билан ўзбекистон Республикаси ўртасида божхона божи ундирилмаслиги бўйича халқаро шартнома мавжуд;*

****Божхона йиғими суммаси товарларнинг божхона қийматидан (товар қиймати + аққиз солиғи + ҚҚС) белгиланган фойзларда ҳисобланади, яъни (16+2a+2б) x 25/100;*

***** 1 сўмлик товарга тўғри келадиган сотиш билан боғлиқ харажатларнинг ўртача фойзи товарларни сотиб олишга кетган жами сотиб олиш харажатларини уларнинг жами шартнома баҳоларидаги қийматига бўлиш ва 100 фойзга кўпайтириш орқали топилади. Бизнинг мисолимизда ушбу фойз -10,7 % ни ташкил қилади.*

(93000+63000+126000) / (100x 2600+ 200 x3140 + 300 x 4900) x100%.

Юқоридаги ҳисоб-китобларга мувофиқ топишган сотиб олиш қиймати (таннархи) асосида товарлар оморларга кириш қилиниши лозим.

Улгуржи савдо корхоналарида товарлар харидорларга сотиш баҳоларида сотилади. Товарларни сотиш баҳоси (Сб) ўз ичига, асосан, қуйидаги иккита элементни олади:

1. Товарларни сотиб олиш қиймати, яъни таннархи (Т) – ушбу элемент, юқорида айтиб ўтганимиздек, ўз ичига товарларни шартномавий баҳолардаги сотиб олиш қиймати ҳамда уларни сотиб олишга доир қўшимча харажатларни олади.

2. Савдо устамаси (Су).

Демак, товарларни сотиш баҳосини математик қурилма сифатида қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$C_b = T + C_y$$

Савдо устамалари улгуржи савдо корхоналарининг асосий даромад манбаи ҳисобланади. Савдо устамалари кўринишида олинган даромад (Д) улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг сотиш баҳоларидаги қиймати(Ск) ва сотиш таннархи (Ст) ўртасидаги фарқдан иборат бўлади, яъни

$$Д = С_k - С_t$$

Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг сотиш баҳоларини белгилашда қуйидаги тартибларга амал қилиниши лозим.

1. Савдо устамаларининг чегаралари давлат томонидан белгиланмаган товарлар бўйича сотиш баҳолари келишув шартномаларига мувофиқ белгиланади. Бундай товарлар бўйича уларнинг сотиш баҳолари шартномаларда қатъий суммада ёки база деб олинган сотиб олиш қиймати (таннарх) устига келишилган савдо устамалари фоизини кўрсатиш йўли билан белгиланади.

2. Савдо устамалари меъёрларининг чегаралари давлат томонидан белгиланган ижтимоий аҳамиятга эга истеъмол товарларининг алоҳида турлари (бундай характердаги истеъмол товарлари сифатида республикамизда ун, ўсимлик ёғи ва шакар ҳисобланади) бўйича сотиш баҳолари ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2001 йил 31- октябрдаги «Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарлари билан савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги 433-сон қарори ва ушбу қарорга асосан ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги, Монополиядан чиқариш ва рақобатни ривожлантириш Давлат Қўмитаси ва Давлат Солиқ Қўмитасининг қўшма қарори билан тасдиқланган ҳамда ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2001 йил 13 ноябрда 1083-сон билан рўйхатдан ўтказилган «Ижтимоий аҳамиятга эга бўлган истеъмол товарларининг алоҳида турлари (ун, ўсимлик ёғи ва шакар)га савдо ташкилотлари томонидан чекланган савдо устамаларини қўллаш тартиби тўғрисида» Низом га асосан база деб олинган сотиб олиш қийматидан улгуржи ва чакана савдо иштирокчиларининг сонидан қатъий назар 25 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган келишув шартномаларига мувофиқ белгиланади. Ушбу Низомда белгиланган тартибга кўра ижтимоий аҳамиятга эга истеъмол товарларининг алоҳида турлари (ун, ўсимлик ёғи ва шакар) бўйича савдо устамаларининг белгиланган энг кўп миқдори улгуржи-чакана савдо бўғинлари ўртасида уларнинг сонидан қатъий назар бўлиниши, шунингдек сотиш жараёнида қатнашаётган ҳар бир иштирокчи (бўғин) ўзининг счёти-фактурасини тўлдиришда белгиланган тартибга амал қилиши шарт.

3. Савдо устамалари меъёрларининг чегаралари давлат томонидан белгиланган дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари бўйича сотиш баҳолари ўзбекистон Республикаси

Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 14 январдаги «Дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари сотишни тартибга солиш тўғрисида» ги 1-сон қарори, 2000 йил йил 5 августдаги «Ички бозорни дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари билан таъминлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида» ги 307-сон қарори ҳамда Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2000 йил 29 сентябрда 974-сон рақам билан рўйхатга олинган «Дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмларини сотишда савдо устамаларини қўллаш тартиби тўғрисида Низом» га мувофиқ уларнинг келтириш манбаларига кўра база деб олинган сотиб олиш қийматидан улгуржи ва чакана савдо иштирокчиларининг сонидан қатъий назар келишув шартномаларида қуйидагича белгиланади:

- Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг лицензиясига эга хўжалик юритувчи субъектлар томонидан импорт бўйича сотиб олинган дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари бўйича – 20 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган ҳолда;

- қолган дори-дармонлар бўйича эса 50 фоиздан кўп бўлмаган миқдорни эътиборга олган ҳолда.

Савдо устамаларининг савдо бўғинлари ўртасида тўғри тақсимланиши жуда катта аҳамият касб этади. Ушбу тақсимот шундай бўлиши керакки, у товарларни, айниқса ижтимоий аҳамиятга эга истеъмол товарлари, дори-дармон воситалари ва тиббиёт буюмлари, истеъмолчиларга етказувчи барча савдо бўғинларининг даромад олиши ва бунинг эвазига ўз харажатларини қоплаши ва маълум миқдордаги фойда олинишига имкон яратishi керак. Савдо устамаларининг биринчи бўғинларда катта меъёрда қўйилиши ва белгиланган чегаравий меъёрни тўлиқ ишлатиб қўйилиши охириги савдо бўғинида товарларни савдо устамаси билан сотиш ҳукуқи йўқолиши, бунинг эвазига уларни сотишдан даромад эмас, балки зарар кўришга олиб келиши мумкин.

24.3. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳужжатлаштирилиши

Улгуржи савдо корхоналарига товарлар тузилган шартномалар асосида қуйидаги манбалардан келиб тушади:

- турли мулк шаклидаги ишлаб чиқариш корхоналаридан;
- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини етиштирувчи ва тайёрловчи корхоналардан;
- чет эл импортчиларидан.

Товарларнинг сотиб олинishi ва киримини ҳужжатлаштириш уларнинг юқорида келтирилган келиб тушиш манбаларига ҳамда уларни ташиб келтириш транспортининг турига боғлиқ. Улгуржи савдо корхоналарига товарлар чет эл мамлакатлари, республикамизнинг бошқа шаҳар ва туманлари, шунингдек маҳаллий таъминотчилардан турли транспорт воситаларида (темир йўл, сув ва ҳаво йўллари транспорти, ихтисослашган автотранспорт корхоналарининг транспорт воситалари ва савдо корхонасининг хусусий автотранспорти) ташиб келтирилиши мумкин.

Чет мамлакатлардан истеъмол товарлари олиб келинишининг алоҳида шартлари ва тартиби мавжуд. Улар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 20 августдаги «Лицензияларни бекор қилиш ҳамда истеъмол товарларини олиб келиш ва Ўзбекистон Республикасининг ички бозорида сотишни такомиллаштириш чора – тadbирлари тўғрисида»ги 295-сон қарори ва ушбу қарорга мувофиқ ишлаб чиқилган «Юридик ва жисмоний шахслар томонидан истеъмол товарларини олиб келиш ва сотиш тартиби тўғрисида» Низом¹³ да келтирилган. Ушбу қарор ва Низомга мувофиқ чет элдан импорт қилинган барча истеъмол товарлари республикамиз ҳудудида эркин муомалага фақат божхона расмийлаштирувидан кейин чиқарилади. Чет элдан келтирилган истеъмол товарларининг божхона расмийлаштируви қуйидаги тартибда амалга оширилади.

- Божхонага истеъмол товарларини қабул қилиш учун юридик шахслар томонидан белгиланган тартибда тузилган ва рўйхатга олинган хорижий шартноматлар мавжуд бўлиши керак.

- Божхона чегераси орқали истеъмол товарларини олиб келишда божхона тўловлари ва қонун ҳужжатларида белгиланган бошқа мажбурий тўловлар ва йиғимлар ўз вақтида ва тўлиқ тўланиши лозим.

- Олиб келинаётган истеъмол товарларига таъминотчиларнинг мувофиқлик сертификатлари мавжуд бўлиши лозим.

- Сотиб олувчи улгуржи савдо корхоналари божхона расмийлаштирувида божхона юк декларацияси (БЮД) билан бирга расмий дистрибьютерларининг рўйхатини белгиланган шаклда тақдим этиши шарт.

Божхонадан импорт товарлар савдо корхонаси вакили (экспедитори) томонидан БЮД асосида қабул қилиб олинади. Омбор мудирлари экспедиторлардан импорт товарларни

¹³ Ўзбекистон Республикаси Адлия Вазирлиги томонидан 2002 йил 31 августда рўйхатдан ўтказилган, № 1169.

тасдиқланган шакллардаги «Кирим ордери» (М-3, М-4) тузиш йўли билан қабул қилиб оладилар.

Бошқа шаҳарларда жойлашган таъминотчилардан товарлар асосан темир йўл ва йўл автотранспорти орқали, бир шаҳарда жойлашган таъминотчилардан улар асосан йўл автотранспорти билан ташиб келтирилади.

Таъминотчилар товарларни улгуржи савдо корхоналарига жўнатишни тузилган шартномаларга асосан олдиндан тўловнинг камида 15 фоизи ўтказиб берилган тақдирда амалга оширадилар. Товарларни жўнатишда таъминотчилар қуйидаги ҳужжатларни тақдим этишлари лозим:

- юклаш ҳужжатлари – булар темир йўл накладнойи, товар-транспорт накладнойи;

- товарларни сифат жиҳатларини тасдиқловчи ҳужжатлар – булар мувофиқлик сертификати, спецификациялар, лаборатория таҳлили далолатномаси, ўлчов таҳлили далолатномаси, ўров ёрлиқлари;

- ҳисоб-китоб ҳужжатлари – булар белгиланган шаклларда тузилган счё-фактуралар ва тўлов талабномаси.

Товарларни бевосита таъминотчилар ёки темир йўл транспорти станциясидан қабул қилиш ва олиб келиш учун улгуржи савдо корхоналари ўзларининг вакилларини сафарбар этади ва уларнинг номларига ишончномалар беради. Товар-моддий бойликларни олиш учун ишончномалар ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлигининг 2003 йил 7 майдаги 62-сон бўйруғи билан тасдиқланган «Товар-моддий бойликларни олишга ишончномаларни бериш ва ишончномалар бўйича уларнинг бериш тартиби тўғрисида» Низом ва унга Молия Вазирлигининг 2003 йил 28 октябрдаги 121-сон буйруғи билан киритилган ўзгартиришларга мувофиқ амалга оширилади.

Ишончнома берилган вакил бойликларни олганидан сўнг корхона бухгалтериясига топшириқ бажарилганлиги тўғрисидаги ва олинган товар-моддий бойликларни омборхонага ёки тегишли моддий жавобгар шахсга топширганлиги тўғрисидаги ҳужжатларни тақдим этиши (топшириши) шарт. Ишлатилмаган ишончномалар амал қилиш муддати тугаган кундан кейинги кун уни берган корхонага қайтарилиши керак.

Товар-моддий бойликларни олиш ва олиб чиқиб кетиш учун берилган ишончномалар уларни етказиб берувчиларда қолади. Етказиб берувчида ишончноманинг тартиб рақами ва берилган санаси товарларни жўнатиш ҳужжатларида (счё-фактура, товар-

транспорт накладной, темир йўл накладной, юк квитанцияси ва шу каби юклар жўпатилган товарларга гувоҳлик берувчи хужжатларда) кўрсатилади. Етказиб берувчида товарларни юклар жўнатиш тугагач, ишончномалар моддий жавобгар шахслар томонидан товар хужжатлари билан бухгалтерияга топширилади.

Темир йўл станцияларига вагонларда (контейнерларда) етказиб келтирилган товарларни қабул қилиб олиш улгуржи савдо корхоналарининг ишончнома, фармойиш ва юк квитанцияларига эга вакиллари (одатда, экспедиторлар) томонидан амалга оширилади. Вагонларда пломбалар бузилмаган бўлса, бу тўғрисида экспедитор темир йўл накладной ва юк квитанциясига имзо чекади, шунингдек товарларни накладной бўйича қабул қилиб олади.

Агар вагон (контейнер) пломбаларида, товарлар жойлаштирилган идишлар ва ўровларда бузилиш ҳоллари бўлса, шунингдек товарлар миқдори, оғирлиги ва сони бўйича темир йўл накладнойда кўрсатилганидан четланишлар аниқланса, у ҳолда экспедитор барча товарларни тортиш, санаш, шунингдек аниқланган четланишлар бўйича тасдиқланган шаклдаги «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»ни (М-7) тузишни талаб қилади.

Ушбу далолатнома уч нусхада тузилади, унинг бир нусхаси транспорт ташкилотига, икки нусхаси—улгуржи савдо корхонаси экспедиторига берилади. Далолатномага станция бошлиғи, улгуржи савдо корхонасининг вакили (экспедитор) ва товарларни қабул қилишда иштирок этган бошқа шахслар имзо чекадилар. Далолатномада товарнинг номи, унинг ҳақиқий сони ва оғирлиғи, етказиб берувчининг хужжатига мувофиқ сони ва оғирлиғи, шунингдек сон ва оғирлик бўйича аниқланган фарқ кўрсатилади.

Темир йўл станциясида товарлар камомадининг миқдори табиий камайиш меъёрлари доирасида аниқланса, у ҳолда М-7 шакли далолатнома тузилмайди, балки аниқланган камомад тўғрисида темир йўл накладнойда ёзувлар қилинади. Агар товарлар оғирлиги аниқланмасдан қабул қилинса, бу ҳақда темир йўл накладнойга ёзувлар қилиниши лозим.

Қабул қилишда камомад ёки товарларнинг бузилиши аниқланмаган бўлса, у ҳолда экспедитор юк квитанциясига, темир йўл накладнойга товарларни қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади, темир йўл станцияси вакили товарларни топширганлигини ўз имзоси билан тасдиқлайди.

Агар, товарлар темир йўл станциясидан улгуржи савдо корхонасига автотранспорт ташкилотининг транспорти билан етказилса, у ҳолда экспедитор уч нусхада товар-транспорт накладнойи тузади, унинг бир нусхасини товарларни қабул қилган шахснинг имзоси билан ўзида қолдиради, қолган товарларни топширганлиги тўғрисида имзо чекилган икки нусхасини етказиб берувчи автотранспорт ташкилоти вакилига беради. Темир йўл станциясидан улгуржи савдо корхонасига товарларни етказиб бериш ва уларнинг бутлигига ушбу вақтдан бошлаб автотранспорт ташкилоти вакили жавоб беради. Агар, автотранспорт ташкилоти вакили билан товарларни экспедиторнинг ўзи улгуржи савдо корхонасигача кузатиб борса, у ҳолда товар-транспорт накладнойининг бир нусхаси автотранспорт ташкилоти вакилига кўрсатган хизмати учун тўлов ҳужжатларини тақдим этиш учун берилади.

Товарлар таъминотчиларнинг автотранспорти орқали жўнатилганда, шунингдек савдо корхонасининг ўз автомашинасида юборилганда экспедиторга бир нусха товар-транспорт накладнойи (ТТН) ва бир нусха счёт-фактура тақдим этилади. Бу ҳолда ҳам омбор мудирини товарларни экспедитордан М-4 шаклли кирим ордери тузиш орқали қабул қилинади. Қабул қилишда четланишлар аниқланса, шунингдек ҳужжатсиз товарлар келиб туганда омбор мудирини транспорт ташкилоти ёки таъминотчи вакили, экспедитор ва бошқа ходимлар иштирокида М-7 шаклли «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»сини тузади ва у бўйича товарларни моддий жавобгарликка қабул қилади.

Экспедиторлар қабул қилинган ва омборларга топширилган товарлар бўйича белгиланган шакл (МХ-21) ва тартибда ҳисобот топширадилар.

Экспедиторларнинг ташиб келтирган ва омборга топширган товарлари бўйича тузилган ҳисоботлари асосида савдо корхонасининг бухгалтерияси ёки маркетинг бўлими тасдиқланган шаклдаги «Келиб тушаётган юкларни ҳисобга олиш журнали»ни (М-1) юритади. Ушбу журналга ёзувлар ТТН, темир йўл накладнойлари, счёт-фактуралар, кирим ордерлари, товар-моддий бойликларни қабул қилиб олиш тўғрисида далалатномалар асосида амалга оширилади.

Товарларнинг улгуржи савдо корхоналари томонидан тузилган шартномалар асосида харидорларга сотилиши Солиқ Кодексига

мувофиқ тасдиқланган шаклдаги счёт-фактура билан расмийлаштирилади. Харидорларнинг талабларига кўра товарлар ўзга транспорт ташкилоти автотранспорти билан олиб кетилаётган ҳолда счёт-фактурага қўшимча тарзда ТТН ҳам тузилиши мумкин. Товарларни воситачилик ёки консигнация йўли билан комиссионер ёки консигнаторга сотишга бериш ҳам счёт-фактура билан расмийлаштирилади, бу ҳолда счёт-фактуранинг предмет қисмида «Воситачиликка бериш» ёки «Консигнацияга бериш» деган ёзувлар бўлиши лозим.

Товарларни бир омбордан иккинчи омборга ёки бошқа сақлаш жойларига, шунингдек омборлардан хусусий чакана савдо савдо дўконларига берилиши ички алмашув накладнойлари билан расмийлаштирилади. Раҳбарнинг фармойиши бундай ички алмашув операциясини амалга ошириш ва расмийлаштиришга асос ҳисобланади.

Омборларда товарлар сақланиш вақтида тўкилиши, синиши, куриб қолиши, бузилиши мумкин. Мисол тариқасида, шакарнинг тўкилиши, шиша буюмларнинг синиши, бўёқни, ацетон ва бошқа суюқликларнинг куриб қолиши, тўкилиб кетиши ва бошқаларни келтириш мумкин. Ушбу ҳолатлар сабабли товарларнинг ҳаққоний ҳолати ҳисоб маълумотларидан кам бўлиб қолиши мумкин. Товарларнинг бундай сабабларга кўра камайиши икки турга бўлинади:

- Меъёрдаги табиий камайишлар – товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақтидаги табиий камайишининг белгиланган меъёрлардаги миқдори.

- Меъёрдан ортиқ камайишлар - товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақтидаги табиий камайишининг белгиланган меъёрлардан ортиқ бўлган, шунингдек синиш, яроқсиз ҳолга келиш ва бузилиши эвазига вужудга келган йўқотишлар миқдори.

Товарларнинг табиий камайишини ҳар ойда дастлабки ҳисоб-китобларга кўра аниқлаб бориш ва ҳисобдан чиқариш мумкин эмас. Уни фақатгина инвентаризация тугагач, товарлар саноғида камомадлар чиққан ҳолда махсус ҳисоб-китоб ва белгиланган меъёрлар асосида аниқлаш ва ҳисобдан чиқариш лозим. Товарларнинг табиий камайиши меъёрлари савдо корхонасининг табиий-иқлимий шартлари, йил фасллари, товарларни сақлаш муддатлари ва шароитларига (масалан, музлаткичларда, ёпик омборлар, очик айвонлар ва бошқалар) қараб белгиланади. Ушбу

меъёрлар давлат мулки ҳисобланган савдо корхоналари учун тармоқ вазириликларининг махсус маълумотномаларида кўрсатилади.

Товарларнинг табиий камайиш ҳисоб-китоби қуйидаги тартибда тузилади.

Биринчидан, товарларнинг ўртача сақлаш муддати (Сўм) аниқланади. Бунинг учун инвентаризация даврлари (олдинги ва кейинги)даги ўртача товар захираларининг миқдори (Зў) ўртача бир кунда сотилган товарлар миқдорига (Тў) бўлинади.

Мисол: *Йилнинг биринчи ярмида (олдинги ва кейинги инвентаризация даврида) 360 тонна шакар сотилди. Ушбу давр ойлари бошидаги товар захиралари қуйидагича: 1.01. га -30 тонна, 1.02. га -25 тонна, 1.03.га -40 тонна, 1.04.га -50 тонна, 1.05.га 20 тонна, 1.06.га 10 тонна, 1.07.га 8 тонна. 1-ярим йилликдаги кунлар сони 180 кун. Юқоридаги шартли маълумотларга кўра бир кунлик сотиш миқдори (Тў) -2 тонна (360/180). Шакарнинг 1-ярим йиллик учун ўртача захирасининг миқдори*

$$(Зў) = (30/2 + 25 + 40 + 50 + 20 + 10 + 8/2) / 6 = 168 / 6 = 28 \text{ тонна}$$

$$\text{Шакарнинг ўртача сақлаш муддати Сўм} = Зў / Тў = 28 / 2 = 14 \text{ кун.}$$

Иккинчидан, жами сотилган ва сотилмаган шакарнинг ўртача миқдорини топамиз. Бизнинг мисолимизда у 388 тоннани (360+28) ташкил қилади.

Учинчидан, маълумотномада йил фасли ва сақлаш муддатига кўра белгиланган табиий камайиш меъёрига асосан сотилган ва сотилмай қолган ўртача товарлар миқдорига тўғри келадиган табиий камайиш миқори топилади. Мисол учун, табиий камайиш миқдори 0,02 % этиб белгиланган, дейлик. У ҳолда мисолимизда табиий камайиш миқдори 77,6 кг ни ташкил қилади (388000 x 0,02% /100%).

Тўртинчидан, 1 кг шакарнинг сотиб олиш баҳоси 1400 сўм деб олсак, у ҳолда табиий камайиш суммаси бу товар-моддий бойликларни олдинги ва кейинги инвентаризация ўтказиш вақтидаги йўқотишларининг белгиланган меъёрлардаги миқдори 108640 сўмни (77,6*1400) ташкил қилади.

Агар шакар бўйича инвентаризацияда ҳисоб маълумотларидан четланиш аниқланмаса, у ҳолда табиий камайиш ҳисоб-китоби тузилмайди. Агар инвентаризацияда 100 кг шакар камомад чиқса, у ҳолда унинг 77,6 кг табиий камайиш, қолган 22,4 кг ёки 31360 сўми (100x1400 -77,6 x1400) меъёрдан ортиқ камайиш деб тан олинishi лозим. Меъёрдан ортиқ кам чиқишлар камомад камомад

деб тан олинади ва бунинг учун моддий жавобгар шахс айбдор деб топилади. Агар, моддий жавобгар шахс бўйнига ушбу айбни кўйишга асослар старли деб топилмаса, у ҳолда меъёрдан ортик камомадлар ҳам корхонанинг зарарига олиб борилади. Товарларнинг табиий камайиши кўйидагича ҳисобланади.

Товарларнинг бундай йўқотишларини аниқлаш ва хужжатли расмийлаштириш учун корхона раҳбари томонидан комиссия тузилади. Таъминотчилардан қабул қилиб олишда аниқланган товарларнинг синиқлиги, яроқсизлиги ва сифат сертификатига мос келмаслиги натижалари М-7 шаклли «Товар-моддий бойликларни қабул қилиш тўғрисида далолатнома»да акс эттирилади. Товарларни омборларга қабул қилиниб олингандан сўнг уларни сотишгача бўлган даврда синиши, яроқсиз ҳолга келиши ва сифатининг пасайиши комиссия томонидан махсус «Товарларнинг бузилиши, синиши тўғрисида далолатнома» билан расмийлаштирилади.

Улгуржи савдо корхоналари маълум объектив сабабларга кўра (масалан, кирим қилинган товарлар қайта экспертиза қилинганда сифат сертификати талабларига мос келмаганда, хужжатсиз келган товарлар бўйича баҳолар бўйича таъминотчилар билан келишувга келинмаганда ва шу каби бошқа сабабларга кўра) сотиб олган товарларини таъминотчиларга қайтариб беришлари ҳам мумкин. Бундай ҳолларда товарларнинг таъминотчиларга қайтарилиши учун улардан ишончнома талаб қилинади, ҳақиқатда қайтарилган товар счёт-фактуралар билан расмийлаштирилади ва уларнинг предмет қисмида «товарларни қайтариш» ёзуви кўйилади.

24.4. Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини юритиш усуллари

Улгуржи савдо корхоналарида барча моддий жавобгар шахслар товарларнинг омбор ҳисоби юритилади. Омбор ҳисоби натурал (миқдор) кўринишда товарларнинг номи, нави, сони ва баҳолари бўйича карточкаларда ёки махсус китобларда юритилади. Ушбу ҳисоб регистрларига ёзувлар товарларнинг кирими ва чиқимиға гувоҳлик берувчи бошланғич хужжатлар асосида қилинади.

Товарларнинг омбор ҳисобини юритиш уларни омборларда сақлашнинг қабул қилинган усул(лар)ига боғлиқ. Товарлар омборларда, одатда, ҳар бир келиб тушган партиялар ёки уларнинг номлари, навлари, келиб тушиш баҳолари бўйича

сақланади. Ушбу белгиларига қараб товарларнинг омбор ҳисоби партияли ва навли усулларда юритилиши мумкин.

Баҳоларнинг эркинлаштирилиши, қатъий сотиб олиш баҳолари белгиланмаганлиги ҳозирги шароитда улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини асосан партияли усулини кенг қўллашни тақозо этмоқда.

Товар партиялари деганда тузилган шартномада кўрсатилган сотиб олиш баҳоларида турли таъминотчилардан келиб тушган товарлар мажмуаси тушунилади. У ёки бу номдаги келиб тушган товарлар партияси омборда мавжуд айнан шу номдаги товарлар таркибига киритилмайди, балки келиб тушган товарлар партияси алоҳида сақланади. Бунга сабаб шундаки, товарлар номи, артикули, нави бўйича бир хил бўлса-да, лекин улар бир-биридан сотиб олиш баҳолари билан фарқ қилиши мумкин. Ушбу товарларни бир-бирига қўшиб юбориш кейинчалик улар сотилганда сотиш таннарни ва сотишдан олинган даромадни аниқлашда чалкашликларга олиб келиши мумкин.

Товарларнинг партияли ҳисобини юритиш учун омборларларда ҳар бир келиб тушган партияга тасдиқланган шаклдаги «Партион карта» (МХ-10) очилади. У икки нусхада юритилади. Партион картада товар жўнатувчининг барча керакли реквизитлари, товарлар кириш ҳужжатининг рақами ва санаси, товарнинг номи, артикули, нави, баҳоси, сони, оғирлиги кўрсатилади. Партион карталар келиб тушган товарлар партияси сотилгунига қадар юритилади. Сотилган товарнинг сони (оғирлиги) партион картада чиқим ҳужжатларининг рақами ва санаси бўйича кўрсатилади.

Товар партияси тўлиқ сотиб бўлингач, партион карта ёпилади, унга ушбу партия бўйича меъёрдаги табиий камайиш, бузилиш, синиш, йўқотишлар тўғрисидаги маълумотлар (агар шундай ҳолат юз берган бўлса) ҳам ёзилади. Партион картанинг ёпилишига омбор мудирини, омбор ҳисобчиси, бухгалтерия ходими имзо чекадилар. Товарлар партияларининг тўлиқ сотиб бўлинганлиги тўғрисида раҳбар томонидан тайинланган комиссия томонидан икки нусхада махсус тасдиқланган шаклда «Товарлар партиялари бўйича чиқимлар тўғрисида далолатнома» (МХ-12) тузилади. Далолатноманинг бир нусхаси партион карталарнинг бир нусхаси билан биргаликда бухгалтерияга берилади, иккинчи нусхаси эса партион карталарнинг иккинчи нусхаси билан биргаликда омбор мудирини қолади. Омборда қолган партион карталар товарларнинг омбор ҳисоби регистри ҳисобланади.

Товарларни сақлашнинг навли усулини фақат доимий таъминотчилардан шартномаларга асосан бир маромда ва ўзгармас баҳоларда келиб тушаётган товарлар бўйича қўллаш мумкин. Ушбу усулда келиб тушган янги товарлар олдиндан омборда мавжуд бўлган шу номдаги, навдаги, баҳодаги товарлар сафига киритилади. Бир хил номдаги, навдаги, баҳодаги товарларга алоҳида карточка ёки омбор китобида маълум саҳифалар ажратилади. Ушбу регистрларга ёзувлар кирим ва чиқим ҳужжатлари бўйича олиб борилади. ҳар бир ёзувдан сўнг товарнинг қолдиғи чиқариб борилади. Товарларнинг омбор ҳисоби карточкалари ва китоби қуйидаги шаклда юритилади (иловага қаранг).

Ҳар ойда камида бир марта омбор ҳисоби карточкалари ёки китоби маълумотлари бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан таққослаб борилиши лозим. Бунинг учун омбор ҳисоби карточкаларининг кирим ва чиқим, шунингдек давр боши ва охиридаги қолдиғи бўйича жамланган маълумотлар асосида тасдиқланган шаклда «Товар-моддий бойликларнинг сақлаш жойларидаги қолдиқлари ҳисоби қайдномаси» (МХ-19) тузилади.

Ушбу қайднома улгуржи савдо корхоналари бухгалтериясида товар-моддий бойликлар ҳисобининг «оператив-бухгалтерлик (қолдиқ)» усулида юритилади, яни унда ҳар бир товар бўйича бош қолдиқ, кирим ва чиқим маълумотлари сон ва суммали кўринишда жамланган ҳолда ҳисоб баҳолари бўйича акс эттирилади. Қайдноманинг бош ва охири қолдиқ, кирим ва чиқим бўйича жами маълумотлари омбор мудирлари томонидан тузилган ва бухгалтерияга топширилган товар ҳисоботларининг мос равишда бош ва охири қолдиқ, кирим ва чиқим тўғрисидаги маълумотларига мос бўлиши керак.

Консигнация шартномасисига асосан омборларга қабул қилинган консигнацион товарларнинг омбор ҳисоби алоҳида партиялари бўйича партион карталарда юритилади. Ушбу партион карталар консигнацион товарлар тўлиқ сотилгунга қадар ёки ушбу товарлар эгасига қайтарилгунга қадар омбор мудирлари томонидан икки нусхада юритилади.

Омборларга ўзга корхоналарга тегишли ва масъул сақлаш учун кирим қилинган товарларнинг омбор ҳисоби алоҳида карточкаларда партион ёки оператив-бухгалтерия усулларида бирида юритилади.

24.5. Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, уларни тузиш, тақдим этиш, текшириш ва тасдиқлаш

Улгуржи савдо корхоналарининг омбор мудирлари белгиланган муддатларда «Товарлар ва идишлар ҳаракати тўғрисида ҳисобот»ни кейинги бетда келтирилган шаклда тузиш ва бухгалтерияга тақдим этиш лозим. Товар операциялар кўп бўлган улгуржи савдо корхоналарида ушбу ҳисобот, одатда, ҳар куни тузилади. Ҳисобот кўп бетлик бўлиб кетмаслиги учун унга киритилган товар ва идишларнинг кирим ва чиқим бошланғич ҳужжатлари бўйича алоҳида реестрлар тузиш, ушбу реестрларнинг умумий суммаларини мос равишда ҳисоботнинг кирим ва чиқимида бир каторлан акс эттириш, шунингдек ушбу реестрлар ва бошланғич ҳужжатларни ҳисоботга илова қилишга рухсат берилади.

Товар ҳисоботлари ва уларга илова қилинадиган кирим ва чиқим ҳужжатларининг реестрлари икки нусхада тузилади. Товар ҳисоботига омбор мудир (бригадир) ва навбат билан моддий жавобгар шахслар бригадасининг аъзоларидан бири имзо чекади. Ҳисоботнинг биринчи нусхаси унга илова қилинган реестрлар ва бошланғич ҳужжатлар билан бухгалтерияга топширилади.

Улгуржи савдо корхонасининг бухгалтериясида товар ҳисоботлари қуйидаги тартибда текширилади ва ишловдан ўтади.

1. Ҳисобот даври (куни) бошидаги товар ва идишларнинг қолдиғи олдинги давр (кун) учун тузилган ҳисобот даври (куни) охиридаги товар ва идишларнинг қолдиғи билан таққосланади. Улар ўртасида фарқни бўлиши ҳисоботни нотўғри тузилганлигидан dalolat беради.

2. Барча кирим ва чиқим ҳужжатларини ҳисоботнинг мос равишда кирим ва чиқим бўлимларида тўғри акс эттирилганлиги ёки ушбу кирим ва чиқим ҳужжатларнинг кирим ва чиқим ҳужжатлари реестрида тўғри акс эттирилганлиги, реестрларнинг умумий суммаларини ҳисоботда тўғри кўрсатилганлиги текширилади.

3. Ҳисоботнинг кирим ва чиқимининг жами суммалари тўғрилиги текшириб чиқилади.

4. Ҳисоботда давр охиридаги товар ва тараларнинг қолдиғи тўғри ҳисобланганлиги ва кўрсатилганлиги текшириб чиқилади.

5. Ҳисоботга илова қилинган бошланғич ҳужжатлар сони тўғри кўрсатилганлиги текширилади.

6. Ҳисобот биринчи нусхасининг охириги устунчасида ҳар бир ҳужжат қаршисига корреспонденцияланадиган сўтнинг рақами қўйиб чиқилади.

Ташкилот _____
 Корхона (омбор) _____
 Моддий жавобгар шахс _____

«Тасдиқтайман»
 _____ Раҳ бар
 «__» _____ 200__ й

ТОВАР ВА ИДИШЛАР ҲАРАКАТИ ТЎҒРИСИДА ҲИСОБОТ

«__» _____ 200__ й

Кимдан олинди ва кимга берилди	Ҳужжат		Сумма, сўм, тийин		Бухгалтерия белгиси
	№	Сана	Товар	Идиш	
Давр бошига қолдик					
КИРИМ					
Жами кирим					
ЧИКИМ					
Жами чиким					
Давр охирига қолдик					

Илова қилинди _____ Ҳужжат

Ҳисоботни қабул қилдим ва текширдим.

Бухгалтер _____ «__» _____ 200__ й

(имзо)

Ўзатишларга розиман Товарнинг _____ сўм, идишларнинг _____ сўм эканлигини тасдиқлайман «__» _____ 200__ й

Моддий жавобгар шахс _____ (имзо) _____ (ф и ш)

Бухгалтерлик текширувидан ўтган товар ҳисоботи корхона раҳбари томонидан тасдиқланади. Тасдиқланган ҳисобот товар ва идишларнинг бухгалтерияда синтетик ва аналитик ҳисоби регистрларини юритишга асос бўлади. Ҳисоботнинг бухгалтер томонидан қабул қилиб олганлиги ва текширганлиги тўғрисида имзоси қўйилган ва раҳбар томонидан тасдиқланган иккинчи нусхаси омбор мудурига қайтарилади.

24.6. Улгуржи савдо корхоналарида товарлар киримининг ҳисоби

Улгуржи савдо корхоналарида 21-сон БҲМСга мувофиқ товарларнинг омборларга киримининг синтетик ҳисоби икки усулда олиб борилиши мумкин.

1-усул. Омборларга кирим қилинган товарларни бевосита 2910 «Омборлардаги товарлар» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар узлуксиз ҳисоб тизим асосида сотиб олиш баҳоларида акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона, сертификатлаш ва бошқа шу каби харажатлари) киритилади.

2-усул. Товарларнинг сотиб олинишини махсус счёт, яъни 1510 «Товар моддий бойликларнинг сотиб олиниши» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар узлуксиз ҳисоб тизимига мувофиқ сотиб олиш баҳолари, яъни таннархи бўйича акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархи, уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона ва бошқа харажатлар) киритилади. Сотиб олишга доир барча харажатлар олдин 1510 «Товар-моддий бойликларнинг сотиб олиниши» счётида тўшланади ва товарлар омборга кирим қилинган, ушбу счёт 2910 «Омбордаги товарлар» счётига ёпилади.

Улгуржи савдо корхоналарига товарларнинг таъминотчилардан сотиб олиниши ва кирим қилинишига доир операциялар ушбу усулларда счётларда қуйидагича акс эттирилади (24.4-жадвал).

Юқоридаги ёзувлардан кўриниб турибдики, таъминотчилардан келиб тушган товарларни сотиб олиш ва омборларга кирим қилиш қиймати ҳар иккала усулда ҳам бир хил сумма, яъни 5200000 сўмни ташкил қилади.

Товарларни омборга кирим қилинишида сон ва сифат жиҳатдан четланишлар аниқланганда уларнинг ҳақиқатда қабул қилинган суммасига юқорида келтирилган (1) ёзув берилади. Товар ҳужжатларидан четланишлар суммасига таъминотчиларга даъво билдирилади. Даъво суммасига 21-сон БҲМС га мувофиқ, даъво хатига асосан қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 4860 «Даъволар бўйича олинадиган счётлар»;

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,
6990 «Бошқа кредиторлик қарзлар»,
1520 «Товар –моддий бойликларнинг сотиб олиниши».

Кирим қилинган товарлар турли сабабларга кўра таъминотчиларга қайтарилганда юқорида келтирилган (1) ёзув қизил ранг билан берилиши (сторно қилиниши) ёки ушбу ёзув тескари берилиши мумкин, яъни:

Товарлар киримини турли усулларда сётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма		1-усул		2-усул		Асос
		1-усул	2-усул	Дебет	Кредит	Дебет	Кредит	
1	Таъминотчилардан сотиб олинган товарларнинг сотиб олиш қийматидаги суммасига	4000000	4000000	2910	6010	1510	6010	Счет-фактура
2	Транспорт ташкилотининг товарларни ташиб келтириш бўйича кўрсатган хизматлари суммасига	100000	100000	2910	6010	1510	6010	Счет-фактура
3	Брокерлик, воситачилик, сертификатлаш ва бошқа товарларни сотиш ҳолига келтиришга боғлиқ харажатлар суммасига	300000	300000	2910	6990	1510	6990	Счет-фактура
4	Импорт товарлар бўйича божхона тўловлари (актив, ҚҚС, божхона божи, божхона йиғими) суммасига	900000	900000	2910	6410, 6990	1510	6410, 6990	БЮД
5	Сотиб олинган товарларни омборларга сотиб олиш қиймати, яъни таннархи бўйича кирим қидинишига		5200000	-	-	2910	1510	Кирим далолатномаси
	Жами товар қиймати	5200000	5200000					

Дебет 6010 «Таъминотчи ва пудрагчиларга тўланадиган сётлар» ёки 1520 «Товар –моддий бойликларнинг сотиб олиними»;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

Қайтарилган товарлар бўйича сотиб олишда қилинган қўшимча харажатлар (транспорт, брокерлик, божхона тўловлари) бўйича хизмат кўрсатган ташкилотларга уларнинг айби бўлмаганда даъво билдирмаслик мумкин. Шунинг учун қайтарилган товарларга тўғри келадиган сотиб олишга тегишли қўшимча харажатлар зарар

сифатида 9430 «Бошқа операцион харажатлар» счётига олиб борилиши лозим, яъни:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 1520 «Товарларнинг сотиб олишга доир қўшимча харажатлар».

Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар бўйича даъво билдирилганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 4860 «Даъволар бўйича олинадиган счётлар»;

Кредит 1520 «Товарни сотиб олинишига доир қўшимча харажатлар».

Улгуржи савдо корхоналарига товарлар таъминотчилардан ташқари бошқа манбалардан ҳам келиб тушуши мумкин, масалан, савдо корхоналарининг ишлаб чиқариш цехларидан, шубба ва қарам хўжалик жамиятларидан (агар улгуржи савдо корхонаси бош корхона ҳисобланса), таъсисчилардан, шунингдек бошқа юридик ва жисмоний шахслардан бепул ва қарзга олиниши мумкин. Ушбу операциялар счётларда қуйидагича акс эттирилади:

1. Хусусий ишлаб чиқариш цехларидан кирим қилинган товарларнинг ишлаб чиқариш таннархидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 2010 «Асосий ишлаб чиқариш»

2310 «Ёрдамчи ишлаб чиқариш».

2. Шубба ва қарам хўжалик жамиятларидан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 6110 «Алоҳида бўлинмаларга тўланадиган счётлар»

6120 «Шубба ва қарам хўжаликларга тўланадиган счётлар».

3. Таъсисчилардан келиб тушган товарларнинг келишув баҳоларидаги қиймати:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллар бўйича қарзлари».

4. Хорижий таъсисчилардан таъсис бадали сифатида келиб тушган товарлар бўйича

а) корхона рўйхатдан ўтган санадаги курс бўйича ҳисобланган кирим баҳосидаги қийматга:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 4610 «Таъсисчиларнинг устав капиталига бадаллар бўйича қарзлари».

б) Келиб тушиш ва таъсис саналари ўртасида вужудга келган курс фарқлари суммасига:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 8420 «Устав капиталини шакллантиришдаги курс фарқлари».

5. Бепул олинган товарларнинг келиб тушиш баҳосидаги қийматиغا:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 8530 «Бепул олинган мулк».

6. Қарзга олинган товарларнинг келишув баҳоларидаги қийматиغا:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 6820 «Қисқа муддатли қарзлар».

24.7. Товарлар сотилиши ва бошқа чиқимлари ҳисоби

Товарлар сотилишининг ҳисоби. Улгуржи савдо корхоналари товарларни ўз дистрибьюторларига (чакана савдо корхоналари, яқка тартибдаги тадбиркорларга), шунингдек бошқа товарларни ўз хўжалик мақсадларида фойдаланувчи ташкилот ва муассасаларга тузилган шартномалар асосида келишув баҳоларида йирик ва майда партиялар билан нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида сотади. Товарларни улгуржи сотишдан олинган даромадлар, шунингдек сотилган товарларни таннархини ҳисобга олиш учун 21-сон БҲМСда 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» ва 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» сўётлар кўзда тутилган. Ушбу сўётлар орқали товарларнинг сотилишидан олинган даромадлар ва сотилган товарларнинг таннархини ҳисобга олиш қуйидагича амалга оширилади:

1. Харидорлардан келиб тушган олдиндан тўлов суммасига:

Дебет 5110 «ҳисоб-китоб сўёти»;

Кредит 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар».

2. Харидорларга сотилган товарларнинг сотиш баҳосидаги қийматиغا:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган сўётлар»

4110 «Алоҳида бўлинмалардан олинадиган сўётлар»

4120 «Шуъба ва қарам хўжалиқлардан олинадиган сўётлар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

3. Сотилган товарларнинг таннархига:

а) товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги суммасига:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи»;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

б) сотилган товарларга тўғри келувчи сотиб олишга доир қўшимча харажатлар суммасига:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи»;

Кредит 1520 «Товарларни сотиб олишга доир қўшимча харажатлар».

4. Олдиндан тўлов суммаси ёпилишига:

Дебет 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»;

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар».

5. Харидорлардан қарзнинг келиб тушишига:

Дебет 5110 «хисоб-китоб счёти»;

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»

4110 «Алоҳида бўлинмалардан олинадиган счётлар»

4120 «Шубба ва қарам хўжаликлардан олинадиган счётлар».

6. Товарларни сотишдан олинган даромадларни ҳисобот даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига:

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар»;

Кредит 9910 «Якуний молиявий натижа».

7. Сотилган товарлар таннархини ҳисобот даври охирида молиявий натижалар счётига ўтказилишига:

Дебет 9910 «Якуний молиявий натижа»;

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи».

Сотилган товарлар харидорлар томонидан турли сабабларга кўра қайтарилиши мумкин. Бундай ҳолларда қайтарилган товарлар омборларга сон ва сифат жиҳатдан қайта кирим қилинади. Шунингдек, сотишдан олинган даромад ва сотиш таннархи суммаларига қуйидагича тузатиш ёзувлари берилади (24.5-жадвал).

Товарларнинг ички алмашуви ҳисоби. Товарларнинг омборлар ўртасидаги ички алмашуви унга гувоҳлик берувчи ички накладнойлар асосида қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар» (олувчи);

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар» (берувчи).

Омборлардан товарларнинг хусусий чакана савдо савдо дўконига берилишида бухгалтерия ва маркетинг бўлими уларни чакана сотиш баҳоларини аниқлайди. Чакана сотиш баҳосига товарнинг таъминотчидан сотиб олган баҳоси, товарни сотиб олишга сарфланган қўшимча харажатларнинг ҳиссаси, шунингдек сотиб олиш таннархи устига қўйиладиган савдо устамаси киритилади.

Товарларнинг қайтарилишига доир операцияларни сўётларда акс
эйтириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Сўётлар корреспонденцияси		Асос
			дебет	кредит	
1	Харидорлардан келиб тушган олдндан тўлов суммаси қайтарилиши	300000	6310	5110	Банк кўчирмаси
2	Харидорлар томонидан қайтарилган товарларнинг сотиш баҳосидаги қиймати	2000000	9040	4010, 4110, 4020	Счет-фактура
3	Қайтарилган товарларнинг таннарининг инфодаловчи сумма а) товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги суммаси б) қайтарилган товарларга тўғри келувчи сотиб олишга доир қўшимча харажатлар суммаси	1600000 150000	2910 1520	9120 9120	Сўёт-фактура, кирим далолатномаси
4	Харидорга келиб тушган олмргн тўловнинг қайтарилиши	1700000	4010, 4110, 4120	5110	Банк кўчирмаси
5	Қайтарилган товарлар бўйича сотишдан олинган даромаднинг камайтирилиши (9040 сўётнинг ёпилиши)	2000000	9020	9040	Бош китоб

Мисол: омбордан савдо дўконга 10 дона болалар костюми берилди, унинг ҳар бирининг сотиб олиш баҳоси 20000 сўм, ушбу ўнта костюмга тўғри келадиган сотиб олишга доир қўшимча харажатлар суммаси 5000 сўм, демак, ҳар бир костюмга тўғри келувчи харажат суммаси – 500 сўм. Костюмларни савдо дўконига беришда сотиб олиш таннари устига 10 % устама қўйилди, яъни ҳар бир костюм баҳоси устига қўйиладиган устама –2050 сўм. Ички алмашув накладнойда товарларнинг нархи 20000 сўм қилиб кўрсатилади. Савдо дўконига кирим қилиш далолатномасида товарнинг кирим баҳоси 22550 сўм (20000+500+2050), жами сумма 225500 сўм (22550 *10) этиб кўрсатилади.

Бухгалтерияда ушбу ҳужжатлар асосида товарларнинг омбордан савдо дўкони киримига қуйидаги ёзувлар қилинади:

- товарларни сотиб олиш баҳосидаги қийматига:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» - 200000;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар» - 200000.

- сотиб олишга доир қўшимча харажатларнинг товарнинг сотиш баҳосига киритилишига:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» - 5000;
 Кредит 1520 «Товарларни сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» -5000.

- *товарларга қўйилган савдо устамаси суммасига:*

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» -20500;

Кредит 2980 «Савдо устамаси» - 20500.

Товарларнинг бошқа чикимлари ҳисоби. Улгуржи савдо корхоналари ўз товарларини бошқа корхона ва ташкилотларга инвестиция сифатида киритиш, бепул бериш, хўжалик мақсадларида ишлатилганлиги ва бошқа сабабларга кўра ҳисобдан чиқариш ҳам мумкин. ҳаракатдаги меъёрий ҳужжатларга мувофиқ, ушбу характердаги операциялар ҳам товарларни сотиш ва сотилган товарларнинг таннархи счётлари орқали қуйидагича акс эттирилади (24.6-жадвал):

24.6-жадвал

Товарларнинг бошқа чикимларини счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси		Асос
			дебет	кредит	
1	Товарларнинг инвестиция сифатида киритилиши		0610-		Таъсис ҳужжалари счёт фактура, бош китоб маълумотлари
	а) келишув киймати	500000	0690	9020	
	б) товарларнинг таннархи бўйича ҳисобдан чиқарилиши	450000	9120	2910, 1520	
	в) инвестициядан қурилган даромад суммасини ҳисобот даври охирида модиявий натижалар счётига ўтказилиши	500000	9020	9910	
2	Инвестиция сифатида киритилган товарлар таннархини ҳисобот даври охирида модиявий натижалар счётига ўтказилиши	450000	9910	9120	Қарор, шартнома, счёт-фактура
	Товарларни бепул берилиши	100000	4010	9020	
	а) келишув киймати	100000	9120	2910,	
	б) таннархи	100000	9430	4010	
3	в) бепул беришдан қурилган зарар суммаси	60000	1080	9010	Қарор, далолатномаси
	Хўжалик инвентарларига айлангирилган товарлар таннархи		9120	2910	

Улгуржи савдо корхоналарида ўзга ташкилотларга тегишли бўлган ва вақтинчалик махсус сақлашга шартнома асосида қабул қилинган товар-моддий бойликларнинг ҳисоби баланسدан ташқари 002 «Махсус сақлашга қабул қилинган товар-моддий бойликлар» счётида қабул қилиш – топшириш далолатномалари ёки счёт-фактураларда кўрсатилган баҳоларда олиб борилади. Ушбу баҳоларда товар-моддий бойликларни махсус сақлашга кирим қилиниши ушбу счётнинг дебитида, қайтарилиши эса ушбу

счётнинг кредитида акс эттирилади. Махсус сақлашга қабул қилинган товар-моддий бойликларнинг аналитик ҳисоби корхоналар бўйича уларнинг товар-моддий бойликлари учун очилган карточкаларда, партион карталарда олиб борилади.

24.8. Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси ва унинг натижалари ҳисоби

19-сон БҲМС¹⁴ га мувофиқ улгуржи савдо корхоналарида товар ва таралар қуйидаги ҳолларда инвентаризация қилиниши лозим:

- қайта баҳоланганда;
- моддий жавобгар шахслар алмашганда;
- ўғрилиқ, ўзлаштириш ва бузилишлар аниқланганда;
- табиий офатлар, ёнғин ва бошқа фавқулодда ҳолатларда;
- хўжалиқ юритувчи субъектни тугатилиши, бошқа корхоналар таркибига қўшилиши ва қонун ҳужжатларида кўзда тутилган бошқа ҳолатларда.

Товар ва таралар инвентаризациясининг ҳисобот йилида ўтказилиши лозим бўлган мажбурий сони, уларни ўтказиш саналари, доимий ҳаракатдаги инвентаризация комиссияси ва бир маротабалик ишчи инвентаризация комиссияларининг таркиби улгуржи савдо корхонаси раҳбарининг буйруғи, фармойиши ёки қарори билан белгиланади. Корхона бухгалтериясида «Инвентаризацияни ўтказиш тўғрисида буйруқларнинг бажарилишини назорат қилиш китоби» юритилади.

Товар ва таралар инвентаризациясини ўтказиш савдо корхонаси раҳбари буйруғига асосан моддий жавобгар шахслардан инвентаризацияни бошлаш санасига ҳисобот тузиб бериш, шунингдек ушбу ҳисоботга барча кирим ва чиқим ҳужжатлари киритилганлиги, инвентаризацияни бошлашга тўсқинлик қиладиган ҳеч қандай объектив сабабларнинг йўқлиги тўғрисида тилхат олишдан бошланади. Инвентаризация комиссияси раиси охириги ҳисоботга илова қилинган барча кирим ва чиқим ҳужжатларига «Инвентаризациягача ҳисоботга киритилган» ёзув ва санани қўяди ҳамда уларни имзолайди. Охириги ҳисобот асосида корхона бухгалтерияси инвентаризация бошланиш санасига товар ва таралар бўйича ҳисоб маълумотларини аниқлайди.

Омборлардаги товар ва тараларни инвентаризация қилишдан олдин инвентаризация комиссияси қуйидаги ишларни амалга оширади:

¹⁴ БҲМС №19 «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш». ЎЗРАДлия Вазирлиги томонидан 1999 йил 2 ноябрда рўйхатга олинган, № 833.

- товарлар ва таралар жойлашган бинолардаги қўшимча кириш ва чиқиш эшикларини шломбалайди;
- барча тортиш ва ўлчаш асБОБларининг созлигини текширади;
- товар ва тараларни санаш, ўлчаш осон бўлиш учун уларнинг номи, нави, ўлчами ва бошқа белгилари бўйича алоҳида гуруҳлар ва жойларга ажратади;
- таъминотчиларнинг тара ва бошқа ўров материалларида келтирилган ва очилмаган (бузилмаган) ҳолда турган товарлар алоҳида жойларга тахланади;
- ўзга юридик шахсларнинг масъул сақлашда бўлган товар-моддий бойликларнинг рўйхати олинади ва улар текшириш учун алоҳида жойга тахланади.

Бир нечта омборларда сақланаётган товар-моддий бойликлар маълум кетма-кетликда инвентаризация қилинади. Бир хонадан иккинчисига ўтилганда текширишдан ўтказилган хона қулфланиши ва инвентаризация тугагунча шломбаланиши лозим.

Товар ва тараларнинг инвентаризацияси ўлчаш, тортиш, санаш орқали амалга оширилади. Аниқланган натижалар белгиланган шаклдаги «Инвентаризация рўйхати»ги комиссия аъзоларидан бири томонидан ёзиб борилади. Товарларни ўлчаш, тортиш, санаш фақат омбор мудури ёки моддий жавобгар шахслар бригадаси аъзоси иштирокида амалга оширилиши лозим. Инвентаризация рўйхатида ҳар бир товар бўйича унинг номенклатура рақами, артикули, нави, баҳоси, сони кўрсатилади, рўйхатнинг ҳар бир бети охирида унга ёзилган товар-моддий бойликлар тартиб рақамининг бош ва охириги сони кўрсатилади, шунингдек комиссия аъзолари ўз имзоларини қўядилар.

Инвентаризация ўтказилаётган вақтда келиб тушган товар-моддий бойликлар моддий жавобгар шахс томонидан инвентаризация комиссияси иштирокида қабул қилинади ва улар бўйича алоҳида «Инвентаризация ўтқизиш вақтида келиб тушган товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади.

Инвентаризация ўтқизиш вақтида раҳбарнинг ёзма рухсати билан омбордан чиқарилган товарлар бўйича комиссия томонидан алоҳида «Инвентаризация ўтқизиш вақтида омбордан чиқарилган товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади.

Омборларда махсус сақланаётган ўзга юридик шахсларнинг товар-моддий бойликлари бўйича алоҳида «Махсус сақлашдаги

товар-моддий бойликлар» номли инвентаризация рўйхати тузилади Моддий жавобгар шахсларнинг бўйнида бўлган, лекин бошқа жойларга махсус сақлашга берилган товарлар бўйича ҳам алоҳида рўйхат тузилади Ушбу рўйхатга маълумотлар чиқим ҳужжати асосида киритилади. Комиссия товарлар махсус сақланаётган жойдаги корхонадан ушбу товарлар бўйича алоҳида инвентаризация рўйхатини талаб қилиб олади ва ундаги маълумотларни тузилган инвентаризация рўйхати маълумотлари билан таққослайди.

Инвентаризация варақалари икки нусхада тузилади, моддий жавобгар шахслар алмашинаётганда ёки ҳуқуқни муҳофаза этиш органлари, аудиторлик ташкилотлари иштирокидаги ҳолларда эса уч нусхада тузилади.

Қайта баҳолаш мақсадида ўтказилган инвентаризация натижалари комиссия томонидан «Қайта баҳолаш далолатномаси» билан расмийлаштирилади.

Инвентаризация комиссияси томонидан тўлиқ расмийлаштирилган ва бухгалтерияга тақдим этилган инвентаризация рўйхати маълумотлари бухгалтерияда ҳисоб маълумотлари билан таққосланади ва инвентаризация натижалари аниқланади. Бунинг учун махсус «Таққослама қайднома» тузилади, унга ҳар бир четланиш аниқланган товар ва тара бўйича қуйидаги маълумотлар ёзилади: товарнинг номи, нави, артикули, ўлчов бирлиги, баҳоси, ҳақиқий сони ва суммаси, ҳисобдаги сони ва суммаси, камомад ёки ортиқча сони ва суммаси. Ушбу қайднома комиссия раиси, бош ҳисобчи, омбор мудирини томонидан имзоланади ва корхона раҳбарига тасдиқлаш учун тақдим этилади

Раҳбарнинг қарори инвентаризация натижаларини бухгалтерия ҳисобида акс эттиришга асос бўлади.

Инвентаризация натижалари ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (24.7-жадвал).

Ўтказилган инвентаризация натижалари бўйича товар ва тараларнинг омбор ҳисоби регистрларига (карточкалар, китоб, қайдномалар) тузатиш ёзувлари қилиниши, шунингдек улар моддий жавобгар шахсларнинг инвентаризациядан кейин тузилган биринчи товар ҳисоботларида мос равишда кирим ва чиқим қисмларда алоҳида қаторда акс эттирилиши лозим.

Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликларнинг баланс қиймати уларнинг эғалик ҳуқуқида бўлган барча товар ва тараларнинг ҳақиқий сотиб олиш қиймати (таннархи) суммасидан

ташқил топади. Ушбу қийматни балансда акс эттириш корхонада товар ва тараларнинг қайси счётлар ва қайси баҳоларда акс эттирилаётганлигига боғлиқ. Бухгалтерия ҳисобида товар ва таралар 2900 «Товарлар ҳисоби счёти» да сотиб олиш қиймати (таннархи) бўйича, унга тегишли бўлмаган товарлар 004 «Махсус саклашдаги товарлар» счётида акс эттирилган бўлса, у ҳолда ҳисоб маълумотлари бўйича товар ва тараларнинг баланс қиймати баланс тузиш санасида 24.1-қизмада келтирилган тартибда топилади.

24.7-жадвал

Товарлар инвентаризацияси натижаларини счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси		Асос
			дебет	кредит	
1	Инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар суммаси (ҳисоб баҳоларидаги қиймати)	10000	2910- 2990	9390	Такқослама далолатнома, қарор
2	Инвентаризацияда товарларни сотиш баҳоларини оширилиши, сотиш баҳолари пасайирилиши	100000	2910- 2990 3190	6230 2910- 2990	Қанга баҳолаш далолатномаси
4	Инвентаризацияда аниқланган камомадлар суммаси	30000	5910	2910-2990	Такқослама далолатнома, қарор
5	Камомадларнинг қонланishi а) моддий жавобгар шахс зиммаси б) корхона зарари	15000 15000	4730 9430	5910 5910	Қарор, бўйруқ
6	Инвентаризацияда аниқланган камомад ва ортиқчалар ўзаро қонданганда	30000	2910- 2990	2910- 2990	Далолатнома, қарор, бўйруқ

Агар товар ва таралар улгуржи савдо корхонасида 2900 «Товарларҳисоби счётлари»да сотиб олиш харажатларисиз, ушбу харажатлар эса алоқида 1510 «Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» счётида акс эттирилган бўлса, у ҳолда уларнинг баланс қиймати юқоридаги схемада кўрсатилган элементлар суммасига 1510 «Сотиб олишга доир қўшимча харажатлар» счётининг баланс тузиш санасидаги қолдиғини қўшиш йўли билан топилади.

Агар товар ва таралар улгуржи савдо корхонасида 2900 «Товарларҳисоби счётлари»да сотиш баҳоларида (сотиб олиш қиймати, сотиб олишга доир қўшимча харажатлар ва савдо устамаси суммалари биргаликда) акс эттирилган бўлса, у ҳолда уларнинг баланс қиймати юқоридаги схемада кўрсатилган элементлар суммасидан 2980 «Савдо устамалари» счётининг баланс тузиш санасидаги қолдиғини айириш йўли билан топилади.

Омбор (савдо дўкон)даги товар ва тараларнинг инвентаризацияда аниқланган сўммаси
+
Ўзга шахсларнинг омборларида махсус сақлашдаги товар ва тараларнинг инвентаризацияда аниқланган сўммаси
+
Ўзга шахсларга консигнация (комиссия) савдоси учун берилган товар ва тараларнинг инвентаризацияда аниқланган сўммаси
+
Товар ҳисоботларига кирим ҳужжатлари асосида киринган йўлдаги товар ва тараларнинг сўммаси
-
Ўзга шахсларнинг омборларда махсус сақлашда бўлган товар ва тараларнинг инвентаризацияда аниқланган сўммаси
-
Ўзга шахсларнинг омборлардаги консигнацион (комиссия) савдоси учун олинган товар ва тараларнинг инвентаризацияда аниқланган сўммаси
-
Ҳисобдан ҳужжат асосида чиқарилган ва жўнатишга тайёрланган, лекин да ҳақиқатда жўнатишга улгурилмасдан инвентаризация пайтида омборда турган товар ва тараларнинг сўммаси

24.1-қизма. Товар ва тараларнинг баланс қийматини аниқлаш тартиби

Таянч иборалар

Улгуржи савдони амалга ошириш шартлари - Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чоратadbирлар тўғрисида» 125-сон қарор ва «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом билан белгиланган шартлар ва тартиблар.

Товарни сотиб олиш қиймати (таннархи) – товарларнинг сотиб олинishi, тaшпиб келтирилиши, божхона божи, воситачилик ҳақи ҳамда бошқа қўшимча сарфлар билан биргаликда аниқланган қиймати.

Товарни улгуржи сотиш баҳоси – сотиб олиш қиймати устига қўйилган савдо устамалари билан биргаликда белгиланган қиймат.

Товар операцияларини ҳужжатлаштириш – товарлар кирими ва чиқимини тегишли ҳужжатлар билан расмийлаштириш.

Товар ва таралар ҳаракати тўғрисида ҳисобот - товар-моддий бойликларнинг давр боши ва охиридаги қолдиғи ҳамда уларнинг шу даврдаги кирими ва чиқими тўғрисида ахборотларни пул бирлигида ифодалайдиган, моддий жавобгар шахслар томонидан белгиланган вақтда тузиладиган ва бухгалтерияга топшириладиган расмий ҳужжат.

Товарларнинг омбор ҳисоби – товар-моддий бойликларнинг ҳолати ва ҳаракатини сон ва сумма кўринишида белгиланган ҳисоб регистрларида юритиш.

Товарларнинг улгуржи сотилиши – товарларни катта миқдорда уларга эгалик ҳуқуқини бошқаларга ўтказиш ҳамда ҳисоб-китобларни нақд пулсиз амалга ошириш шарт билан берилиши.

Счёт-фактура – товарларнинг улгуржи сотилишидан далолат берувчи ягона бошланғич ҳужжат.

Товарлар камомади – товарларнинг инвентаризацияда аниқланган ҳақиқатдаги сони ва суммасини уларнинг ҳисоб регистрларида акс эттирилган сони ва суммасидан кам чиқиши.

Товарларнинг бошқа чикимлари – товарларни ўз мақсадларида ишлатилиши, синиши, куриши, йўқотилиши ва шу каби сотишдан танқари бошқа чикимлари.

Товар ва таранинг баланс қиймати - бевосита ҳўжалик юригувчи субъект мулки ҳисобланган товарлар қолдиғининг баланс тузиш санасида таннарх бўйича аниқланган қиймати.

Назорат учун тест савол-жавоблари

1. Улгуржи савда фаолияти билан ким шугўлланиши мумкин?

- а) саноат корхонаси;
- б) хусусий дўкон;
- в) фақат савдо корхонаси;
- г) ушбу савдо тури билан шугўлланиш учун рухсат гувоҳномасига эга бўлган ҳар қандай корхона.

2. Улгуржи савдо – бу:

- а) товарларни катта партиядо нақд пулга сотиш;
- б) товарларни катта партиядо нақд ва нақд пулсиз сотиш;
- в) товарларни катта ва кичик партиядо нақд пулсиз сотиш;
- г) тўғри жавоб йўқ.

3. Қуйдагиларнинг қайси бири товарнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га кирмайди?

- а) савдо билан шугўлланиш рухсатнома учун тўлов суммаси;
- б) таъминотчиға тўланган товар қиймати;
- в) божхона тўловлари;
- г) автобазаға ташиб келгириш учун тўланган сумма.

4. Қуйдагиларнинг қайси бири товарнинг сотиб олиш қийматиға (таннархи)ға киради?

- а) савдо билан шугўлланиш рухсатнома учун тўлов суммаси;
- б) омбор мудири иш ҳақи;
- в) товарни сертификациялаш учун тўланган тўловлар;
- г) автобус ҳайдовчисига берилган моддий ёрдам.

5. Қуйдагиларнинг қайси бири тўғри?

- а) товарлар саноат корхонасидан нақд асосида кирим қилинади;
- б) товарлар таъминотчиларнинг счёт-фактуралари ва кузатувчи ҳужжатлари асосида кирим қилинади;
- в) фақат счёт-фактура асосида кирим қилинади;
- г) сифат гувоҳномаси асосида кирим қилинади.

6. Товарлар қиримида камомад аниқлапса:

- а) товарлар счёт-фактурадаги қиймати бўйича қирим қилинади;
- б) товарлар ҳақиқий миқдори бўйича қирим қилинади;
- в) товарлар келишилган ҳолда қирим қилинади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

7. Қуйидагиларнинг қайси бири товарнинг сотиб олиш ҳужжатиға қирмайди?

- а) счёт-фактура;
- б) қирим далолатномаси;
- в) БЮД;
- г) инвентаризация рўйхати.

8. Қуйидагиларнинг қайси бирида товарларнинг сотилишиға оид ҳужжатлар тўлиқ берилган?

- а) счёт-фактура, БЮДб) счёт-фактура, БЮД, сифат сертификати, ТТН;
- в) ТТН, сифат сертификати, шартнома;
- г) ТТН, сифат сертификати.

9. Товарлар омбор ҳисобининг партион усулида:

- а) ҳар бир келиб тушган партия олдинги партияға қўшилади;
- б) ҳар бир келиб тушган партияға алоҳида партион карта очилади;
- в) счёт-фактурада кўрсатилган ҳар бир товарға алоҳида партион карта очилади;
- г) Тўғри жавоб йўқ.

10. Товарлар қиримида аниқланган камомад:

- а) омбор ҳисоби карточкасининг чиқимида акс эттирилади;
- б) партион картада кўрсатилади;
- в) камомадға алоҳида карточка очилади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

11. Улгуржи савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботи:

- а) товар- пул ҳисоботи деб номланади;
- б) товар ҳисоботи деб номланади;
- в) материал ҳисоботи деб номланади;
- г) қайднома деб аталади.

12. Улгуржи савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботига:

- а) омбор мудири имзо чекади;
- б) омбор мудири ва бухгалтер имзо чекади;
- в) омбор мудири ва бригада аъзоларидан бири навбат билан имзо чекади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

13. Таъминотчиларға қайтарилган товарлар ҳисоботининг:

- а) қирим қисмида кўрсатилади;
- б) қирим қисмида қизил ёзув билан кўрсатилади;
- в) чиқим қисмида кўрсатилади;
- г) қирим ва чиқимда ҳам кўрсатилмайди.

14. Товар ҳисоботида таралар ҳаракати:

- а) алоҳида қисмда кўрсатилади;
- б) алоҳида устунчада қирим ва чиқими бўйича кўрсатилади;
- в) кўрсатилмайди;

г) тўғри жавоб йўқ.

15. Товар ҳисоботида камомадлар тўғрисида далолатнома маълумотлари:

а) кўрсатилмайди;

б) чиқим қисмида кўрсатилади;

в) бош қолдиқдан чегириб ташланади;

г) тўғри жавоб йўқ.

16. Товарлар қиймати устига қўйилган савдо устамаси:

а) ҳисоботнинг киримида кўрсатилади;

б) кўрсатилмайди;

в) ҳисоботнинг чиқимида кўрсатилади;

г) тўғри жавоб йўқ.

17. Товар ҳисоботида ким ишлов беради?

а) раҳбар;

б) омбор мудир;

в) бош ҳисобчи;

г) ушбу функция юклатилган бухгалтер.

18. Товар ҳисоботи қайси муддатларда тузилади?

а) хоҳлаган пайтда;

б) ҳисоб сиёсати бўйича белгиланган муддатда;

в) раҳбарга маъқул келган кун;

г) ҳар куни.

19. Қайтариб бермаслик шарт билан молиявий ,рдам сифатида келиб тушган товарнинг киримида:

а) Дебет 2910 Кредит 6010;

б) Дебет 2910 Кредит 8530;

в) Дебет 2910 Кредит 9020;

г) тўғри жавоб йўқ.

20. Товар ҳисоботида киритилган бузилишдан қўрилган зарар суммасига:

а) бухгалтерия ёзуви қилинмайди;

б) Дебет 9120 Кредит 2910;

в) Дебет 5910 Кредит 2910;

г) Дебет 6010 Кредит 2910.

21. Товарлар қиймати устига қўйилган савдо устамасига:

а) Дебет 1510 Кредит 9010;

б) Дебет 2910 Кредит 6010;

в) Дебет 2920 Кредит 2980;

г) тўғри жавоб йўқ.

22. Товарларни сотилишидан олинган даромадга:

а) Дебет 1510 Кредит 9020;

б) Дебет 4010 Кредит 9020;

в) Дебет 5010 Кредит 9020;

г) тўғри жавоб йўқ.

23. Сотилган товарлар таннархига:

а) Дебет 9120 Кредит 1510;

б) Дебет 9020 Кредит 2910;

в) Дебет 9120 Кредит 2910;

г) тўғри жавоб йўқ.

24. Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг аналитик ҳисоби:

а) даврий тизим асосида юритилади;

б) узлуксиз тизим асосида юритилади;

в) раҳбарга маъқул келган кун юритилади;

г) кунора юритилади.

Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

4. Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодекси. –Т.: «Иқтисодийёт ва ҳуқук дунёси» нашриёт уйи, 2008.

5. «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқиш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом. ЎзР ВМнинг 1999 йил 5 февралдаги 54-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БҲМС № 4 «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

7. БҲМС № 21 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 1181

8. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чораталбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407- сон қарори.

9. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

10. Воҳидов С., Махамидиев А., Воҳидов - Т.: Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. - Т. «ЎЎУАЖ» нашриёти, 2004.

11. Уразов К.Б. Савдода бухгалтерияҳисоби ва солиққа тортиш. - Т.: «Иқтисодийёт ва ҳуқук дунёси» нашриёт уйи, 2004, 41-77 бетлар.

25-БОБ. ЧАКАНА САВДО ҚОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИНИНГ ҲИСОБИ

25.1. Чакана савдо қорхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари

Чакана савдо қорхоналарининг асосий функцияси турли ишлаб чиқариш қорхоналари томонидан яратилган ва турли воситачилар орқали етказиб берилган товарларни охириги истеъмолчиларга етказиш, уларнинг истеъмол товарларига талабини қондириш ҳисобланади. Чакана савдо айланмаси давлат ғазнасини реал пул маблағлари билан тўлдиришнинг, пул муомаласини тартибга солишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Қанчалик товарлар нақд пулга кўп сотилса, шунчалик банкларга кирим бўладиган пул маблағлари кўп бўлади. Бу ўз навбатида банклардан нақд пулларни олиш, иш ҳақи, нафақа ва бошқа тўловларни ўз вақтида амалга оширишга имкон яратади. Шунинг учун ҳам чакана товар айланмаси халқ хўжалиги ривожланишининг муҳим кўрсаткичларидан бири ҳисобланади.

Чакана савдо улгуржи савдодан турли жиҳатларидан фарқ қилади, уларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин.

Биринчидан, улгуржи савдодан ўлароқ чакана савдо товарларини майда туркумларда (доналаб, метрлаб, килолаб) сотишни билдиради.

Иккинчидан, чакана савдо товарларни асосан нақд пулга сотишни ифодалайди. Бу, ўз навбатида, чакана савдо қорхоналари олдига нафақат товарлар бўйича, балки пул маблағлари бўйича ҳам масъулиятни юклайди.

Учинчидан, чакана савдо шохобчаларининг катта-кичиклигига қараб, товарларни асосан кичик партияларда сақланиши, сотилишига мос равишда моддий жавобгарликни яқка тартибдаги шаклини ташкил этишни тақозо этади.

Тўртинчидан, чакана савдо маълум қонун-қоидаларга, тартибларга асосан олиб бориладиган махсус фаолият ҳисобланади. Ушбу тартиб-қоидалар Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низомда келтирилган. Низомда белгиланган тартибга кўра, чакана савдо билан юридик шахс сифатида рўйхатдан ўтказилган хўжалик юритувчи субъектлар, улар фақат давлат рўйхагидан ўтказилган кейдеги пулман (шаҳар)лар

хокимликларида чакана савдони амалга ошириш ҳуқуқини берувчи рухсат гувоҳномасини олган тақдирда шуғулланишлари мумкин.

Товарларни чакана сотиш юридик шахслар томонидан фақат тургун савдо шохобчалари орқали, назорат-касса машиналари мажбурий қўлланган ҳолда амалга оширилади. Чакана савдони амалга оширувчи юридик шахслар товарларнинг сотиб олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатларга, қонун ҳужжатларида белгиланган ҳолда сотиш жойларида сотилаётган товарларнинг мувофиқлик сертификатларига эга бўлишлари шарт. Сотиладиган товарлар витриналарга қўйилган бўлиши ва келиб чиққан мамлақати, ишлаб чиқарувчиси ва нархи кўрсатилган нархномаларга эга бўлиши керак. Яроқлилик муддатига эга бўлган товарларни сотиш чоғида нархномаларда яроқлилик муддати ҳам кўрсатилган бўлиши керак.

Чакана савдо корхоналарида товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) худди улгуржи савдо корхоналаридагидек ушбу бойликларни сотиб олиш баҳолари, ташиб келтиришга доир транспорт харажатлари, божхона тўловлари ва бошқа сотиб олишга доир харажатлар мажмуасидан иборат бўлади. Одатда, товарларнинг сотиб олиш қиймати (таннархи)га киритиладиган ушбу элементлар турли ташкилотлардан олинган бошланғич ҳужжатларда кўрсатилади, масалан, транспорт-ташиб келтириш харажатлари транспорт ташкилоти берган счёт-фактурада, воситачилик ёки брокерлик харажатлари ушбу хизматларни кўрсатувчи ташкилотларнинг счёт-фактураларида, божхона тўловлари (акциз солиғи, ҚҚС, божхона божи ва йиғимлари) божхона органи ёки «божхона омбори», «эркин омбор» тартибида ишловчи омбор эгаларининг ҳисоб ҳужжатларида.

Товарлар чакана савдо корхоналари орқали асосан икки турдаги баҳоларда сотилиши мумкин:

1. Қатъий белгиланган сотиш баҳоларида.

2. Эркин сотиш баҳоларида.

Қатъий белгиланган сотиш баҳолари давлат органи томонидан маълум ижтимоий аҳамиятга молик товарлар учун белгиланади, масалан, ун, нон, нон маҳсулотлари, ўсимлик ёғи, шакар, доридармонларнинг айрим турлари, бензин, автомобиллар ва шу кабилар учун.

Эркин сотиш баҳолари давлат органи томонидан баҳолари белгиланмайдиган бошқа товарлар учун қўлланилади, масалан, усти-бош кийимлари, пайофзал, конфетлар, қандолат ва шу кабилар учун.

Улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ чакана савдо корхоналарида товарлар фақат сотиш баҳоларида ҳисобга олинади. Ушбу сотиш баҳолари ўз ичига товарларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва савдо устамаларини олади. Товарларнинг сотиб олиш қиймати чакана савдо корхоналарида худди улгуржи савдо корхоналаридаги каби тартибда гувоҳлик берувчи ҳужжатлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Савдо корхонасининг маркетинг бўлими келиб тушган товарлар бўйича сотиш баҳоларини қайд этиш китобини юритади. Ушбу китоб куйидаги шаклда юритилади:

25.1-жадвал

Товарларнинг чакана баҳоларини қайд этиш реестри

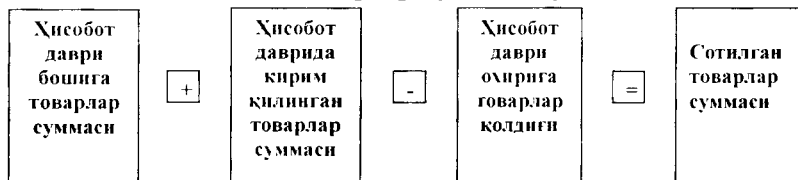
№	Товарнинг номи	Сотиб олиш баҳоси	Савдо устамаси		Товарнинг сотиш баҳоси	Янги баҳо	Киритиш санаси	Янги савдо устамаси суммаси
			фонз	сўмма				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Кўк чой, № 95	1200	10	120	1320	1400	1 03 2009	200

Чакана савдо корхоналари келиб тушган товарлар бўйича кейинги даврларда уларнинг чакана сотиш баҳоларини талаб ва таклифга мувофиқ ошириши ҳамда пасайтириши ҳам мумкин. Бундай ҳолларда юқоридаги чакана сотиш баҳоларини қайд этиш китобида қайта баҳоланган чакана нархлар тўғрисидаги ёзувлар 7-9 –устунчаларда кўрсатилади.

Савдо устамалари чакана савдо корхоналари фойда олишининг асосий манбаи ҳисобланади. Товарлар бўйича турли савдо устамаларининг қўлланилиши сабабли сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаси суммаси уларнинг ўрғача фоизи асосида топилади.

Чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ ҳар куни айнан қандай товарни ва қанча миқдорда сотилганлигини билиш қийин, яъни кассага кирим қилинган савдо пулини чакана савдо шохобчасида сақланаётган у ёки бу товарга тегишли эканлигини аниқлаб бўлмайди. Бунга сабаб шундаки, ҳар бир товарнинг сотилиши чакана савдо шохобчаларида бевосита ҳужжат билан расмийлаштирилмайди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида товарлар ҳисобининг даврий тизими қўлланилади. Ушбу тизимга мувофиқ олдинги ва кейинги инвентаризация

маълумотлари, шунингдек товарларнинг киримига оид маълумотлар асосида ҳақиқатда сотилган товарларнинг миқдори аниқланади ва топилган сумма чакана товар айланмаси ҳисобланади. Даврий тизимга асосан сотилган товарлар суммаси қуйидагича топилади:

Ушбу тартибда аниқланган сотиш ҳажмини кассага кирим қилинган пул маблағлари суммаси билан таққослаш моддий жавобгар шахс томонидан савдо пулининг яширилганлиги ёки яширилмаганлигини аниқлаш имконини беради.

Чакана савдонинг улгуржи савдодан фарқли жиҳатларидан яна бири шундаки, даврий тизимнинг қўлланилиши чакана савдо корхоналарида ҳар бир товар ҳаракатини сон жиҳатдан ҳисобга олиш имконини бермайди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ товарларнинг қиймат жиҳатдан ҳисоби олиб борилади. Товарларнинг ҳақиқий қолдиғи сон жиҳатдан фақатгина инвентаризация ўтказилганда аниқланади ва инвентаризация рўйхатида акс эттирилади.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг бевосита истеъмолчилар томонидан қўлдан қўлга олиш, ўлчаб кўриш, баҳолаш, синаб кўриш ва бошқа шу каби ҳолатлари кўп бўлади. Бу, ўз навбатида, чакана савдо корхоналарида улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ товарларнинг синиш, тўкилиш, бузилиш ва шу каби сабабларга кўра камайиш эҳтимолини юқори қилиб қўяди. Шунинг учун чакана савдо корхоналарида товарларнинг табиий камайиш меъёри улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ баландроқ бўлади.

Чакана савдо корхоналарига товарлар билан келган айланма идишларни (масалан, бутилка, халта, картон яшик ва бошқаларни) йиғиш ва таъминотчиларга топшириш вазифаси ҳам юкланади. Бу, ўз навбатида, чакана савдо корхоналарида идишлар ҳаракати ҳисобини тўғри ташкил қилиш, улар бўйича ҳисоб-китобларни ўз вақтида олиб боришни тақозо этади.

Чакана савдо корхоналари ўзлари сотиб олган товарларни сотишдан ташқари консигнацион ҳамда комиссион товарларни

сотиб бериш бўйича воситачилик хизматларини ҳам кўрсатишлари мумкин. Сотиб бериш учун олинган консигнацион ва комиссион товарлар чакана савдо корхоналарининг балансига киритилмайди. Бундай товарлар баланسدан ташқари 004 «Комиссияга қабул қилинган товарлар» счётида ҳисобга олинади.

25.2. Чакана савдо корхоналарига товар операцияларини ҳужжатлаштириш

Товарлар киримини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналарига товарлар бевосита ишлаб чиқариш корхоналаридан, улгуржи савдо корхоналаридан, тайёрлов-улгуржи савдо корхоналари, хусусий тадбиркорлар ва бошқа манбалардан келиб тушади. Товарлар кирим қилинишини ҳужжатлаштирилиши уларни қабул қилиб олиш жойи, ким томонидан келтирилганлигига, қандай кўринишда келтирилганлигига, транспорт турига ва бошқа омилларга боғлиқ. Товарлар савдо дўконларига экспедиторлар орқали ёки савдо дўкон мудирининг ўзи орқали таъминотчиларнинг омборлари ва темир йўл станцияларидан қабул қилиниши мумкин. Бундан ташқари товарлар улгуржи савдо корхоналари томонидан марказлаштирилган тарзда ҳам етказиб берилиши мумкин. Товарлар тараларда, масалан, халталар, бочкалар, шишалар ва бошқа идишларда ёки тараларсиз келиб тушиши мумкин.

Чакана савдо корхоналарига марказлаштирилган ҳолда улгуржи савдо корхоналари томонидан етказиб берилган товарлар омбор мудирини ёки савдо дўкон мудирини томонидан сон ва сифат жиҳатдан қабул қилинади. Қабул қилиш вақтида сон ва сифат жиҳатдан четланишлар аниқланса «Қабул қилишда сон ва сифат жиҳатдан аниқланган четланишлар тўғрисида далолатнома» икки нусхада тузилади, бундай четланишлар аниқланмаганда, омбор мудирини товарларни кузагиш ҳужжати (счёт-фактура, ТТН) қабул қилиб олганлиги тўғрисида имзо чекади.

Савдо корхонасига экспедиторлар орқали келтирилган товарлар олдин марказий омборга топширилади ёки корхона раҳбарининг фармойишини асосида бевосита савдо дўконларига тарқатилади. Марказий омборларга келиб тушган товарларни омбор мудирини экспедитордан сон ва сифат жиҳатдан қабул қилиб олади.

Чакана савдо корхонасининг марказий омборига келтирилган товарларга савдо бўлими савдо устамаларини белгилайди ва улар соғиш баҳоларида кирим қилинади. Корхона раҳбарининг фармойишига кўра товарлар савдо дўконларига сотиш баҳоларида

юк хатлари орқали тарқатилади. Бундай юк хатлари икки нусхада ёзилади, унга савдо корхонаси раҳбари ва бош ҳисобчиси қўл қўяди, шунингдек омбор мудирини товарни топширганлиги, савдо дўкон мудирини эса товарни олганлиги тўғрисида имзо чекади. Бевосита савдо дўкон мудирининг ўзи томонидан таъминотчилардан олиб келтирилган товарлар савдо дўконга чакана савдо корхонаси савдо бўлими белгилаб берган савдо устамалари билан кирим қилинади.

Чакана савдо корхоналарига келиб тушган товарлар бўйича сўёт-фактураларга уларни кузатувчи транспорт ҳужжатлари (ТТН, темир йўл накладнойлари, юк квитанцияси, инвойс, тортиш-таҳлил далолатномалари, товар ёрлиқлари ва бошқалар), сифат сертификатлари ва бошқа ҳужжатлар илова қилинади. Барча кирим ҳужжатлари савдо дўкони мудирларининг ҳисоботлари билан биргаликда чакана савдо корхонасининг бухгалтериясига топширилади.

Чакана савдо корхоналарига кирим қилинган товарлар нақд пулга, кредитга, майда улгуржи тарзда сотилиши мумкин, шунингдек турли сабабларга кўра ҳисобдан чиқарилиши мумкин.

Товарларнинг нақд пулга сотилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари савдо дўконларида товарларни нақд пулга сотиш давлат солиқ инспекциясидан рўйхатдан ўтган назорат-касса машиналари (НКМ)ни қўллаш орқали амалга оширилади. Савдо дўконларда «НКМ сўётчиги кўрсаткичларини қайд этиш китоби» юритилади. Ушбу китобда ҳар куни сўётчикнинг бош суммаси, кирими, қайтарилган чеклар ва сўётчикнинг охириги суммаси ёзиб борилади. НКМ сўётчигининг бош ва охириги суммалари йиғиндиси жами савдо тушумининг миқдорини ифодалайди. Қайтарилган товарлар бўйича савдо пули харидорга НКМ чеки асосида қайтарилади. Кун охирида барча қайтарилган чеклар вараққа ёпиштириб чиқилади ва савдо дўкон мудирининг ҳисоботига илова қилинади. Кўп сонли НКМ лардан фойдаланаётган кагга савдо шохобчаларида (Супермаркет, МУМ, БУМ ва бошқаларда) ишлатилмаган чеклар бўйича кун охирида савдо дўкони директори ва кассирлар иштирокида далолатнома тузилади, барча қайтарилган чеклар алоҳида варақларга ёпиштирилади ва кассирларнинг ҳисоботлари билан бухгалтерияга топширилади.

Чакана савдо шохобчалари орқали товарларни сотишдан тушган савдо пуллари корхонанинг кассасига кирим касса ордери асосида кирим қилинади. Ушбу ордernинг квитанциясини савдо дўкони мудирини товар-пул ҳисоботига илова қилади.

Товарларнинг кредитга сотилишини ҳужжатлаштириш. Ноозиқ-овкат товарлари кредитга республика резидентлари ҳисобланган жисмоний шахсларга товарларни белгиланган рўйхатга мувофиқ 2 йил муддатгача сотилади.

Товарларни кредитга олинг учун харидор чакана савдо корхонаси раҳбари номига ариза, иш жойи ва охириги уч ойдаги иш хақи тўғрисида маълумотнома тақдим этади. Шу билан бир вақтда маълум бир мулкани гаровга қўяди. Савдо корхонаси раҳбарининг рухсати билан кредитга сотилаётган товарнинг энг камида 60 % сотиш қиймати кассага кириш қилинади ва харидорга чек ёки квитанция тақдим этилади. Шундан сўнг савдо бўлими ва харидор ўртасида белгиланган шаклдаги «Топшириқнома- мажбурият» тузилади).

Ушбу ҳужжатда харидор кредитга неча сўмлик товарни олгани, қанча нақд тўлаганлиги, товар қиймати тўловнинг қанчаси кечиктирилганлиги, ўртача ойлик тўлов суммаси, неча фоизда кредитга сотилган товар учун тўлов тўланганлиги, тўловни қайси санадан қайси санагача тўланиши, қайси ташкилот счётидан иш ҳақидан ушлаш шарти билан ўтказиб берилиши, ушбу ташкилот реквизитлари, товарни сотиб олган шахснинг паспорт маълумотлари ва бошқалар кўрсатилади. «Топшириқ-мажбурият» икки нусхада тузилади ва сотиб олувчи, савдо дўкон мудури ҳамда бош бухгалтер томонидан имзоланади.

Чакана савдо корхонасининг бухгалтериясида «Топшириқ–мажбурият» лар рўйхати тузилади. Рўйхат асосида чакана товар айланмасига киритилган нақд пул тушуми, олинган топшириқ суммаси, олинган фоиз суммаси ҳисобга олинади.

Корхона бухгалтерияси кредитга сотилган товарлар бўйича тузилган «Топшириқнома-мажбурият»лар асосида икки турдаги карточкаларни очади:

-1-карточка «Тўлов муддати ўтмаган топшириқ-мажбуриятлар». Ушбу карточкада кредитга сотилган товарлар бўйича тўлов муддати ўтмаган топшириқлар –мажбуриятлар бўйича маълумотлар кўрсатилади;

-2-карточка «Тўлов муддати ўтиб кетган топшириқ-мажбуриятлар». Ушбу карточкада кредитга сотилган товарлар бўйича тўлов муддати ўтиб кетган топшириқлар-мажбуриятлар бўйича маълумотлар кўрсатилади. Бу маълумотлар харидордан ҳар бир кечиктирилган кун учун олинган пеня суммасини ҳисоблашга асос бўлади. Тўлов муддати ўтиб кетган топшириқ-мажбуриятлар бўйича қарзлар нақд йўл билан суд орқали ундириб олинади.

Товарларни майда улгуржи тарзда сотишни хужжатлаштириш. Республикада чакана савдо ташкилотлари орқали товарларни нақд пулсиз сотиш шартлари ва тартиби Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 26 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом ва унга киритилган ўзгартиришларда ўз аксини топган. Ушбу Низомга кўра, савдо корхоналари томонидан товарларни нақд пулсиз ҳисоб-китоб бўйича сотиш ўтган ой мобайнидаги ойлик товар айланмаси умумий ҳажмининг 10 фоизи доирасида амалга оширилиши мумкин. Бунда сотилишини ҳисоблаб чиқиш ҳар бир ой бўйича алоҳида амалга оширилади. Товарларни олдинги ойлар ҳисобига сотилишига йўл қўйилмайди.

Чакана савдо корхоналари шохобчаларидан товарлар майда улгуржи тарзда товар айланмаси умумий ҳажмининг 10 фоизида фақат ижтимоий соҳа ташкилотлари ва муассасалари давлат бюджети муассасаларига тузилган шартномалар асосида нақд пул ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар билан ҳам сотилишига рухсат этилади. Майда улгуржи товар айланмаси чакана товар айланмаси таркибига киради ва товар ҳисоботида алоҳида кўрсатилади.

Чакана савдо шохобчасидан товарларни майда улгуржи тарзда сотиш олдиндан тўлов бўлганда ишончномалар асосида берилади. Товарни нақд пулсиз ҳисоб-китоблар асосида бериш сўт-фактуралар билан расмийлаштирилади. ҳар куни маълум сондаги товарларни олувчи давлат бюджетдаги муассасаларга товарлар забор варағи орқали берилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда ойнинг охирида забор варағига киритилган товарларнинг умумий миқдорига битта сўт-фактура тақдим этилади ва у ўзаро ҳисоб-китобларни юритишига асос бўлади.

Товарларнинг пластик карточкалар орқали сотилишини хужжатлаштириш. Пластик карточкалар орқали товарларни сотишда уларнинг умумий суммаси савдо дўконларида ўрнатилган махсус терминалга киритиб борилади ва икки нусхада чек урилади. Ушбу чекларнинг бир нусхаси харидорга берилади, иккинчи нусхаси эса кассирда қолади. Кун охирида кассир пластик карточкаларга сотилган товарлар бўйича терминалга киритилган чеклар реестрини тузади. Ушбу реестрнинг умумий суммаси пластик карточкалар орқали сотиш ҳажми, яъни савдо пулини ифодалайди. Пластик карточкаларга сотилган товарлар бўйича чеклар реестри товар-пул ҳисоботида илова қилинади. Реестрнинг

умумий суммаси товар-пул ҳисоботининг чиқим қисмида алоҳида қаторда кўрсатилади.

Товарларнинг бепул берилишини ва таъсис бадали сифатида киритилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари ўз товарларини хайрия сифатида ёки қайтарилмайдиган молиявий ёрдам сифатида бошқа юридик ва жисмоний шахсларга беришлари ҳамда янги таъсис этилган корхоналарга таъсис бадали сифатида ҳам киритиш мумкин. Бундай операцияларга асос томонлар ўртасида тузилган шартномалар, чакана савдо корхонаси раҳбариятининг қарори ва бошқа ҳужжатлар ҳисобланади. Товарларни бепул ёки таъсис бадали сифатида берилиши счёту-фактуралар билан расмийлаштирилади.

Товарларнинг ўз мақсадларида ишлатилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналари ўз товарларини турли хўжалик мақсадларида ишлатиш ҳам мумкин. Масалан, савдо дўкондаги товарлар корхона идорасига хўжалик инвентари сифатида берилиши мумкин. Бундай операцияларга асос чакана савдо корхонаси раҳбариятининг қарори ва бошқа ҳужжатлар ҳисобланади. Товарларнинг хўжалик инвентарларига айлантирилиши ички юк хати билан расмийлаштирилади.

Товарларнинг ички алмашувини ҳужжатлаштириш. Товарларни бир савдо шохобчасидан иккинчисига (бир моддий жавобгар шахсдан иккинчисига) бериш корхона раҳбарининг ёзма фармойиши билан юк хатлари орқали расмийлаштирилади.

Товарларнинг қайтарилишини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо корхоналаридан товарлар турли сабабларга кўра, масалан сифатини тез бузилганлиги учун, алмаштириш учун ва бошқа сабабларга кўра таъминотчиларга қайтарилиши мумкин. Бундай қайтаришлар счёту-фактуралар билан расмийлаштирилади. Счёту-фактуранинг предмет қисмида «товарларнинг қайтарилиши» сўзи ёзиб қўйилади.

Товар нобудгарчиликларини ҳужжатлаштириш. Чакана савдо шохобчаларида товарлар тушириш, сақлаш ва сотиш жараёнларида нобуд бўлишлари мумкин. Бундай нобудгарчиликлар икки турга бўлинади:

1. Меъёрдаги нобудгарчиликлар.
2. Меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар.

Меъёрдаги нобудгарчиликларга товарларнинг табиий қамайиши, меъёрдаги синиши (шиша товарлар ва шиша идишдаги товарлар) ва чиқиндилари киради.

Олдинги инвентаризацияда аниқланган товарлар қолдигига тўғри келадиган табиий камайиш
+
Олдинги инвентаризациядан кейинги инвентаризацияга бўлган даврда келиб тушган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш
-
Товарларнинг ҳужжатли чиқимиغا тўғри келадиган табиий камайиш
-
Охириги инвентаризацияда аниқланган қолдиқ товарларга тўғри келадиган табиий камайиш
=
Сотилган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш

Табиий камайиш деганда, товарларнинг физик-кимёвий хусусиятлари ўзгариши эвазига уларнинг массаси (оғирлиги) ёки ҳажми камайиши тушунилади. Табиий камайиш меъёрлари товарларнинг чакана сотиш баҳоларидаги қийматига нисбатан фоизларда белгиланади, улар товарларнинг турлари бўйича табақалаштирилади. Табиий камайиш меъёрлари тармоқ вазирликлари томонидан тасдиқланади. Табиий камайиш фақатгина инвентаризацияда товарлар бўйича камомадлар аниқланганда ҳисобланади. Ушбу камайишни олдиндан ҳисоблашга йўл қўйилмайди. Чакана савдо шохобчаларида табиий камайиш фақат сотилган товарлар қийматига нисбатан махсус ҳисоб-китоб асосида аниқланади (кейинги бетга қаранг). Ушбу ҳисоб-китоб асосида сотилган товарларга тўғри келадиган табиий камайиш суммаси қуйидагича аниқланади:

«Тасдиқлайман»
Раҳбар _____

_____ савдо дўкон бўйича _____ дан _____ га бўлган давр учун табиий камайиш ҳисоб-китоби

№	Товарнинг номи	_____ га товар қолдиги сўммаси	_____ дан _____ гача келиб тушган товарлар сўммаси	Ҳисобдан чиқарилган товарлар сўммаси	Майда улгуржи сотилган товарлар сўммаси
1	2	3	4	5	6
1	Шакар	90000	1000000	-	50000

Товар айланмаси таркиби нисбатан доимий характерда бўлган чакана савдо корхоналарида табиий камайишни товар гуруҳларининг гуруҳлари бўйича белгиланган меъёрларининг ўрнига ўртача меъёр ҳам қўлланилиши мумкин.

Бошқа ташкилотларга сотилган товарлар суммаси	_____га товар қолдиги суммаси	Нақд сотилган товарлар суммаси	Табиий камайиш		Изоҳ
			меъёр, % да	сумма, сўм ва гийиш	
7	8	9	10	11	12
150000	150000	740000	0.15	1110	

Жами табиий камайиш суммаси меъёр бўйича *Бир минг бир юз ўн сўм*

Бухгалтер _____ Моддий жавобгар шахс _____

Шиша товарлар ва шиша идишларда келадиган товарлар (ўсимлик ёғи, яхна ичимликлар ва бошқалар)нинг синишига доир меъёрдаги ва меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар махсус «Товарларни бузилиши, синиши ва чиқиндилари тўғрисида далолатнома»ни тузиш асосида топилади.

Меъёрдаги табиий камайиш, синиш, бузилиш ва чиқиндилар савдо корхоналарида сотиш харажатларига, меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар эса моддий жавобгар шахслар бўйича олиб борилади. Меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар бўйича жавобгар шахсни аниқ белгилашнинг имкони бўлмаган ҳолларда бундай нобудгарчиликлар савдо корхоналарининг зарарларига олиб борилади.

Меъёрдан ортиқ нобудгарчиликлар, одатда, товарлар сақланишини тўғри ташкил этмаслик, уларни тушириш, ташиш ва сотишда эҳтиёткорсизликка йўл қўйилганлиги сабабли вужудга келади. Товарларнинг бундай нобудгарчиликлари табиий камайишдан ўлароқ юз берган вақтида савдо корхонаси раҳбарининг буйруғи билан тайинланган комиссия томонидан тегишли равишда расмийлаштирилиши лозим.

Товар нобудгарчиликлари ёғоч идишлар (бочкалар)да келтирилган суюқ товарлар вазни (ҳажми)ни ушбу идишларга маълум даражада сингиши эвазига ҳам юз бериши мумкин. Суюқликни ўзига сингдирадиган ёғоч идишлар массаси улардаги товарлар сотиб бўлингач, тортиб кўрилганда келиб тушган вақтидаги массасидан ортиқ келса, ўртада вужудга келган ортиқча масса «*идиш массасининг ошиши*» деб аталади. Ушбу масса шу миқдордаги товарнинг камайганлигини, яъни уни нобуд бўлганлигини билдиради. Мисол учун, кириш ҳужжати бўйича ёғоч бочкада келтирилган маргариннинг соф вазни (нетто) 100 кг, бочканинг вазни 8 кг. Маргарин сотиб бўлингач бўшаган ёғоч бочка тортиб кўрилганда унинг вазни 10 кг эканлиги аниқланди. Демак, 2 кг маргарин бочкага сингиб кетганлиги учун кам чиққан. Агар 1 кг

маргариннинг сотиш нархини 5200 сўм десак, у ҳолда 10400 сўмлик (2кгх5200сўм) товар нобудгарчилигига йўл қўйилган ҳисобланади. Ушбу нобудгарчиликни моддий жавобгар шахс бўйнидан соқит қилиш учун корхона раҳбари тузган комиссия томонидан бир нусхада «Идиш массасини ошиши тўғрисида далолатнома» тузилади. Ушбу далолатнома моддий жавобгар шахс ҳисоботининг чиқим қисмига киритилади ва у билан бухгалтерияга топширилади.

25.3. Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш, тақдим этиш ва уларга бухгалтерия ишловини бериш

Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахслар кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида ўзларининг жавобгарлигида бўлган товар ва таралар бўйича ҳисобот тузадилар. Ушбу ҳисобот турлича номланади, яъни «Товар ҳисоботи», «Товар-пул ҳисоботи» деб аталади.

Ҳисоботларнинг тақдим этиш муддатлари савдо корхоналари раҳбарлари томонидан турли шароитларни эътиборга олган ҳолда (корхонанинг катта-кичиклиги ва ихтисослашганлиги, товар операцияларининг сони, савдо пулининг миқдори ва бошқа шу каби) белгиланади. Амалиётда юқоридаги шарт-шароитларга қараб ҳисоботларни савдо корхоналари ҳар куни, ҳар уч кунда, ҳар haftaда, ҳар ўн кунда ёки ойда бир марта тузадилар.

Чакана савдо корхоналари моддий жавобгар шахсларининг ҳисоботлари титул, предмет ва расмийлаштириш қисмларидан иборат бўлади.

Ҳисоботнинг титул қисмида савдо корхонасининг номи, савдо шохобчасининг номи ва тартиб рақами, моддий жавобгар шахснинг фамилияси, исми ва шарифи, ҳисоботнинг тартиб рақами, тузилган даврининг бош ва охириги санаси, товар захираларининг лимити кўрсатилади.

Ҳисоботнинг предмет қисми кирим ва чиқим бўлимларга бўлиниб, ушбу бўлимлар ҳисоботнинг юза ва орқа томонларида жойлаштирилади. Ҳисоботнинг юза томонидаги кирим бўлимида биринчи қаторда товар ва тараларнинг ҳисобот даври бошидаги қолдиги, шунингдек товар ва тараларнинг кирими кўрсатилади. Товар ва тараларнинг давр бошидаги қолдиқ суммалари олдинги ҳисоботнинг охириги қолдиқ суммаларидан иборот бўлади. Агар ҳисобот инвентаризация ўтказилгандан кейинги биринчи ҳисобот ҳисобланса, у ҳолда товар ва тараларнинг бош қолдиқ суммалари инвентаризация варағидан олинади.

Ҳисоботнинг кирим бўлимида товар ва тараларнинг кимлардан олинганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар хронологик тарзда алоҳида қаторларда ёзилади. Барча кирим ҳужжатлари ёзилгач, алоҳида қаторда товар ва таралар киримининг жами суммалари кўрсатилади. Ҳисоботнинг чиқим бўлимида товарларнинг чиқими (сотилиши, таъминотчиларга қайтарилиши, товар нобудгарчиликлари, камомадлар ва бошқалар) ҳар бир гувоҳлик берувчи ҳужжат асосида хронологик тарзда кўрсатилади. Барча чиқим ҳужжатлари ёзилгач, алоҳида қаторда товар ва таралар чиқимининг жами суммалари кўрсатилади.

Кирим ва чиқим суммалари жамлангач, алоҳида қаторда товар ва тараларнинг ҳисобот даври охиридаги санасига бўлган қолдиқ суммалари кўрсатилади. Ушбу қолдиқ суммалар бош қолдиқ суммага жами кирим суммасини қўшиш ва ундан жами чиқим суммасини айириш орқали топилди.

Ҳисоботнинг орқа томонида идилларнинг ҳисобот давридаги ҳаракати уларнинг алоҳида турлари бўйича натурал-қиймат ифодасида акс эттирилади.

Ҳисоботнинг расмийлаштириш қисмида унга илова қилинган кирим ва чиқим ҳужжатларининг сони, моддий жавобгар шахснинг имзоси, ҳисоботни қабул қилиб олган ва текширган бухгалтернинг фамилияси, исми-шарифи, имзоси, шунингдек моддий жавобгар шахснинг ҳисоботга киритилган тузатишларга рози эканлиги ва уларнинг тўғрилигини тасдиқлаш тўғрисида имзоси кўрсатилади.

Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари икки нусхада тузилади, биринчи нусхаси барча тасдиқловчи бошланғич ҳужжатлар билан бухгалтерияга топширилади. Бухгалтер ҳисоботни қабул қилиб олганлиги ва текширганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахсга қайтариладиган иккинчи нусхасига имзо чекади.

Чакана савдо корхонаси бухгалтерияси товар ҳисоботларини топширилган кунни текширишдан ўтказиши шарт. Текширишда ҳисоботнинг бош қолдиқ суммаларини олдинги ҳисоботдан тўғри кўчирилганлиги, ҳар бир кирим ва чиқим ёзувларига доир ҳужжатларнинг мавжудлиги, уларнинг тўғри расмийлаштирилганлиги, ҳисоботдаги кирим ва чиқим суммаларини, шунингдек қолдиқ суммаларни тўғри ҳисоблаб ёзилганлиги аниқланади. Аниқланган хато ва камчиликлар ҳисоботларнинг ҳар иккала нусхасида тузатилади ва имзоланади. Бухгалтерияда текширилган ҳисоботлар корхона раҳбари томонидан тасдиқланади ва шундан сўнг улар товар ва тараларнинг синтетик ҳамда аналитик ҳисобини юритишга асос бўлади.

25.4. Чакана савдо корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби

Товарлар киримининг ҳисоби. 21-сон БҲМС га мувофиқ чакана савдо корхоналарида товарлар ҳаракатининг синтетик ҳисоби 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётида олиб борилади. Ушбу счётнинг дебетда товарларнинг таъминотчилардан сотиб олиниши ва бошқа манбалар ҳисобидан кўпайиши, кредитда эса товарларнинг сотилиши ва бошқа чиқимлари акс эттирилади.

2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётини юритилиши 2910 «Омборлардаги товарлар» счётига тўлиқ ўхшайди, фақатгина фарқ шундаки, унинг дебет ва кредитда товарлар сотиш баҳоларида, яъни савдо устамалари билан биргаликда акс эттирилади.

Чакана савдо корхоналарида, худди улгуржи савдо корхоналаридагидек, товарларни таъминотчилардан сотиб олиниши ва улар билан ҳисоб- китобларни қуйидаги усуллардан бирида олиб бориш мумкин.

1-усул. Чакана савдо шохобчаларига кирим қилинган товарларни бевосита 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётида ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар узлуксиз ҳисоб тизим асосида сотиш баҳоларида, яъни савдо устамалари билан биргаликда, акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг сотиш баҳоларига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати, сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона, сертификатлаш харажатлари) ва савдо устамаси киритилади.

2-усул. Товарларни сотиб олинишини махсус счётда, масалан 1510 «Товар- моддий бойликларнинг сотиб олиниши» счётида, ҳисобга олиш усули. Ушбу счётда товарлар услуксиз ҳисоб тизимига мувофиқ сотиб олиш баҳоларида, яъни таннархи бўйича акс эттирилади. Қиймат тамойилига мувофиқ товарларнинг таннархига уларни таъминотчилардан сотиб олиш баҳоларидаги қиймати ва сотиб олишга доир барча қўшимча харажатлар (ташиб келтириш, брокерлик, божхона ва бошқа харажатлар) киритилади. Сотиб олишга доир барча харажатлар олдин 1510 «Товар-моддий бойликларнинг сотиб олиниши» счётида тўпланadi ва товарлар савдо шохобчаларига кирим қилинган, ушбу счёт 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётига ёпилади. Товарларнинг сотиб олиш қиймати устига қўйиладиган савдо устамалари алоҳида 2980 «Савдо устамалари» счётининг кредитида ва 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётининг дебетида акс эттирилади.

Товарлар киримининг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар (савдо шохобчалари мудирлари) бўйича олиб борилади.

Товарларни нақд пулга сотилишининг ҳисоби. Товарларни нақд пулга сотиш ва ундан олинган даромаднинг ҳисоби савдо пулини қаерга топширилганлигига боғлиқ. Савдо пули корхона кассасига топширилганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Савдо дўкон мудирлари томонидан бевосита савдо пулларини инкасаторларга ёки банкнинг кассасига топширилишига кузатиш қайдномалари ва қвитанциялар асосида қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 5710 «Пул ўтказмалари», 5110 «ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари», 6810 «Қисқа муддатли банк кредитлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Товарларни пластик карточкалар орқали сотилишининг ҳисоби. Товарларни пластик карточкалар орқали сотилишининг ҳисоби савдо дўконларига ўрнатилган пластик карточкалар терминалларининг банк муассасаларида ўрнатилган компьютерлар билан бевосита боғланганлигига боғлиқ. Агар ушбу боғлиқлик мавжуд бўлса, у ҳолда пластик карточкалар орқали сотиш тўғрисидаги маълумотлар куни охирида компьютер тармоғи орқали банк муассасасига узатилади. Агар ушбу боғлиқлик мавжуд бўлмаса, у ҳолда кассага ўрнатилган терминал пластик карточкаси келишилган муддатларда банк муассасасига олиб борилади ва у ерда пластик карточка счётидан корхонанинг асосий ҳисоб рақамига ўтказилади. Товарларни пластик карточкалар сотилишига қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

1. Товарлар пластик карточкалар орқали сотилган кунда:

Дебет 5710 «Йўлдаги пул маблағлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

2. Пластик карточкалар орқали амалга оширилган савдо пуллари корхонанинг ҳисоб-рақамига тушган кунда:

Дебет 5110 «Ҳисоб-китоб счётидаги пул маблағлари»;

Кредит 5710 «Йўлдаги пул маблағлари».

Товарларнинг кредитга сотилиши ҳисоби. «Топшириқнома-мажбурият»лар асосида кредитга сотилган товарлар бўйича қуйидаги бухгалтерия ёзувлари қилинади:

-Кредитга сотилган товарлар учун нақд топширилган савдо пуллари ва кредитга сотиш бўйича ундирилган фойз суммасига:

Дебет 5010 «Кассадаги пул маблағлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

-Кредитга сотилган товарлар бўйича харидорнинг қарзига:

Дебет 4710 «Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи», 4890 «Бошқа дебиторларнинг қарзи»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Кредитга сотилган товарлар бўйича қарзни дебиторлар нақд пул билан, шунингдек иш ҳақидан қайтаришлари мумкин. Нақд пул билан қарз қайтарилганда Дебет 5010 Кредит 4710, иш ҳақи ҳисобидан қарз қайтарилганда Дебет 6710 Кредит 4710 ёзувлари берилади. Давво муддати ўтган қарзларни корхона ҳисобидан қопланишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дебет 9430 «Бошқа операциялар харажатлар»;

Кредит 4710 «Кредитга сотилган товарлар бўйича ходимларнинг қарзи», 4890 «Бошқа дебиторларнинг қарзи».

Товарларнинг майда улгуржи сотилишининг ҳисоби. Товарларнинг майда улгуржи сотилиши бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

-Келиб тушган бўнак суммасига

Дебет 5110 «ҳисоб- китоб счёти»;

Кредит 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар».

- Сотилган товарларнинг сотиш қийматига:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

-Олинган бўнақни ёпилишига;

Дебет 6310 «Харидор ва буюртмачилардан олинган бўнақлар»;

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар».

-Охири тўловни келиб тушишига:

Дебет 5110 «ҳисоб-китоб счёти»;

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар».

Чакана савдо корхоналарида товарлар ходимларнинг аризасига мувофиқ иш ҳақи ҳисобидан ҳам берилиши мумкин. Товарларни иш ҳақи ҳисобидан сотилиши ва ундан олинган даромад қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 6710 «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Чакана савдо корхоналаридаги товарлар раҳбарнинг буйруғи ёки фармойиши билан хўжалик инвентарларига ҳам айлантйрилиши мумкин. Товарларни ушбу мақсадларда берилиши

ҳам сотишдан олинган даромадга киритилади ва бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан акс эттирилади:

Дебет 1080 «Хўжалик инвентарлари ва жиҳозлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Таъсис бадали сифатида киритилган товарлар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 0600 «Узоқ муддатли инвестициялар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Бепул берилган товарлар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

-Бепул берилган товарларнинг сотиш қийматига:

Дебет 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

-Бепул берилган товарлар бўйича қарзни ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 4010 «Харидор ва буюртмачилардан олинган счётлар».

Товарларнинг чакана савдо шохобчалари ўртасидаги ички алмашувига унга гувоҳлик берувчи ички юк хатлари (накладнойлар) асосида **Дебет** 2920 «Чакана савдодаги товарлар» (олувчи) **Кредит** 2920 «Чакана савдодаги товарлар» (берувчи) ёзуви қилинади.

25.5. Чакана савдо корхоналарида идишлар ҳисобининг хусусиятлари

Чакана савдо корхоналарида идишларнинг ҳисоби махсус 2950 «Товарлар остидаги ва бўш идишлар» счётида олиб борилади. Ушбу актив счётнинг дебетида идишларнинг таъминотчилар ва бошқа манбалардан келиб тушиши, кредитида эса уларнинг таъминотчиларга қайтарилиши, сотилиши ва бошқа чиқимлари акс эттирилади. Идишларнинг ҳисоби ушбу счётда сотиб олинган баҳолари ёки ўртача баҳоларда олиб борилади.

Идишларга доир операциялар ҳисобда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади (25.1-жадвал).

Идишларнинг аналитик ҳисоби моддий жавобгар шахслар бўйича уларнинг турлари, гуруҳлари, баҳолари бўйича натурал-пул бирлигида юритилади.

Идишларга доир операцияларнинг счётларда акс эттириш тартиби

№	Операциянинг мазмуни	Сўмма	Счётлар корреспондентсияси		Асос
			дебет	кредит	
1	Таъминотчилардан товарлар билан биргаликда олинган идишларнинг сотиб олинш қийматига	200000	2950	6010	Счет-фактура
2	Шуъба ва қарам хўжалик жамиятларидан келиб тушган идишларнинг сотиб олинш қийматига	1000000	2950	6110, 6120	Счет-фактура
3	Таъсисчилардан келиб тушган идишларнинг келишув баҳоларидаги қийматига	500000	2950	4610	Таъсис хужжатлари, счет-фактура, қирим далолатномаси
4	Хорижий таъсисчилардан таъсис бадали сифатида келиб тушган идишлар бўйича а) қорхона руйхатдан ўтган саналаги курс бўйича ҳисобланган қирим баҳосидаги қийматга б) Келиб тушш ва таъсис саналари ўртасида вужудга келган курс фарқлари суммасига	5000000	2950	4610	Таъсис хужжатлари, БЮД, қирим далолатномаси БЮД, қирим далолатномаси, маҳсуе ҳисоб-китоб
		300000	2950	8420	
5	Бепул олинган идишларнинг келиб тушш баҳосидаги қийматига	500000	2950	8530	Шартнома, счет-фактура
6	Қарзга олинган идишларнинг келишув баҳоларидаги қийматига	6000000	2950	6820	Шартнома, счет-фактура
7	Қирим қилинган идишлар қиймати устига қўйилган савдо устамасига	1440000	2950	2980	Савдо устамалари реестри
8	Аҳолидан сотиб олинган идишларнинг сотиб олинш баҳоларидаги қийматига	300000	2950	9020	Далолатнома
9	Идишларнинг таъминотчиларга қайтариллишига	500000	6010	2950	Счет-фактура
10	Идишларнинг синиши, нобудгарчиликларига	200000	5910	2950	Далолатнома
11	Идишларнинг сотилишига	600000	4010, 5010	9020	Счет-фактура, ККО

25.6. Чакана савдо қорхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризациясининг хусусиятлари ва натижаларининг ҳисоби

Чакана савдо қорхоналаридаги товар ва идишларнинг инвентаризациясини ташкил қилиш ва ўтказиш 19-сон БХМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»га асосан амалга

оширилади. Ўз характери, расмийлаштирилиши, натижаларни аниқлаш тарғибига кўра чакана савдо корхоналаридаги товар-моддий бойликлар инвентаризацияси улгуржи савдо корхоналаридаги тартибга асосан ўхшайди, лекин қуйидаги жиҳатлари билан уларни фарқлаш мумкин:

Биринчидан, чакана савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси савдо дўкон кассасидаги пул маблағларини санашдан бошланади. Нақд пул маблағларининг саноғи алоҳида далолатнома билан расмийлаштирилади.

Иккинчидан, пул маблағларидан кейин савдо дўкондаги товарлар санокдан ўтказилади, шундан сўнг ёрдамчи бинолар ва майдончалардаги товарлар қайта рўйхатга олинади.

Учинчидан, инвентаризация минимал муддатларда ўтказилади, чунки уни чўзилиб кетиши товар айланмасига салбий таъсир ўтказди.

Тўртинчидан, инвентаризация ўтказиш вақтида товарларни бевосита савдо дўкондан сотилишига йўл қўйилмайди.

Бешинчидан, товарларнинг қайта саноғи уларнинг алоҳида хусусиятлари, сақланаётган идишларининг турлари ва бошқа жиҳатлари эътиборга олиниб амалга оширилади, масалан, бочкадаги пахта ёғи бочканини ҳажми ва сизимига қараб аниқланади, бир хилдаги товарлар сотиш баҳоларига қараб гуруҳланади.

Олтинчидан, товарлар камомоди аниқланганда табиий камайиш ҳисоб-китоби, идиш вазнининг ошиш далолатномалари тузилади.

Еттинчидан, инвентаризация натижасида моддий жавобгар шахс томонидан савдо пулларини тўғри ва ўз вақтида кассага топширилганлиги аниқланади.

Саккизинчидан, товарларни қайта баҳолашга доир инвентаризациялар сони чегераланмайди.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг қайта саноғи инвентаризация рўйхати, инвентаризация натижалари эса таққаслома қайднома билан расмийлаштирилади.

Чакана савдо корхоналарида товарларнинг инвентаризацияда аниқланган камомадлари, сақлаш ва сотиш жараёнида юз берган бузилишлари, синишлари, чиқиндилари, ёғоч идишларга сингиши натижасидаги йўқотишлари тузилган далолатномалар асосида ҳисобдан чиқарилади. Далолатномалар асосида аниқланган камомад ва йўқотишлар суммасига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

-Жами аниқланган йўқотишлар суммасига:

Дебет 5910 «Камомадлар ва бойликларнинг бузилишидан кўрилган йўқотишлар»

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар».

-*Меъёрдаги ва меъёрдан ортиқ йўқотишлар суммасининг корхона харажатларига олиб борилишига:*

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларни бузилишидан кўрилган йўқотишлар».

-*Меъёрдан ортиқ йўқотишлар суммасининг моддий жавобгар шахслар бўйича қўйилишига:*

Дебет 4730 «Ходимлар билан моддий зарарлар бўйича ҳисоб-китоблар»

Кредит 5910 «Камомадлар ва бойликларни бузилишидан кўрилган йўқотишлар»

Товар ва идишларнинг инвентаризацияда аниқланган ортиқча суммалари чакана савдо корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган даромадларига олиб борилади ва унга **Дебет 2920** «Чакана савдодаги товарлар» **Кредит» 9390** «Бошқа операцион даромадлар» ёзуви қилинади.

Таянч иборалар

Катъий белгиланган сотиш баҳолари - давлат органи томонидан маълум ижтимоий аҳамиятга молик товарлар, масалан, ун, нон, ўсимлик ёғи, шакар, дори-дармонларнинг айрим турлари, бензин, автомобиллар ва шу кабилар учун белгиланадиган соғини баҳолари.

Эркин сотиш баҳолари - давлат органи томонидан миқдори катъий белгиланмайдиган баҳолар.

Чакана савдо айланмаси - товарларни нақд пулга, пластик карточкалар орқали, кредит ва майда улгуржи тарзда сотишнинг пул бирлигидаги миқдори.

Назорат касса аппарати - товарларни нақд пулга сотилишида қўлланиладиган техник восита.

Пластик карточка – товарларни сотишда қўлланиладиган тўлов воситаси.

Товарларни кредитга сотиш – товарларни кредит шартномасига мувофиқ улар қийматини маълум муддатгача белгиланган миқдорда қўшимча фоизлар билан бирга тўлаб бориш шарти билан сотиш.

Савдо устамаси – товарларни чакана сотишда улар қиймати устига қўйиладиган қўшимча тўлов.

Товар – пул ҳисоботи – чакана савдо корхоналарида товарлар ва идишлар ҳаракати ҳамда уларни нақд пулга, кредитга пластик карточкаларга ва майда улгуржи тарзда сотилганлиги тўғрисида моддий жавобгар шахслар томонидан белгиланган муддатда тузиладиган ҳужжат.

Назорат учун тест савол-жавоблари

1. Чакана савдо – бу:

а) товарларни катта партиядо нақд пулсиз сотиш;

- б) товарларни катта партиядо нақд ва нақд пулсиз сотиш;
 в) товарларни кичик партиядо нақд пулга сотиш;
 г) тўғри жавоб йўқ.
- 2. Чакана савдо корхоналарида товарлар ҳисоби юритилади?**
- а) сотиб олиш баҳоларида; б) улгуржи баҳоларида;
 в) сотиш баҳоларида; г) тўғри жавоб йўқ.
- 3. Чакана савдо корхонасида идишда келган товарларнинг қийматига:**
- а) идишлар қиймати киради;
 б) идишлар қиймати кирмайди;
 в) идишлар қиймати алоҳида ҳисобга олинади.
 г) тўғри жавоб йўқ;
- 4. Товарлар сотиб олиш қийматига қўшилади:**
- а) директор ойлиги;
 б) транспорт харажатлари;
 в) кредит фоизи;
 г) тўғри жавоб йўқ.
- 5. Чакана савдо корхоналарида товарларнинг сотиш баҳоси қандай аниқланади?**
- а) кирим далолатномаси орқали;
 б) чакана баҳолар реестри орқали;
 в) таъминотчининг счёти-фактураси асосида;
 г) барча жавоблар тўғри.
- 6. Товарларни нақд пулга сотилиши қайси ҳужжат билан расмийлаштирилади?**
- а) счёти-фактура билан;
 б) далолатнома билан;
 в) касса чеки ёки касса кирим ордери билан;
 г) тўғри жавоб йўқ.
- 7. Қандай товарлар қанча муддатга кредитга сотилади?**
- а) ҳамма товарлар хоҳлаган муддатга;
 б) озиқ-овқат маҳсулотлари 1 йил муддатга;
 в) транспорт воситалари 10 йил муддатга;
 г) нооziқ-овқат маҳсулотлари 2 йил муддатга.
- 8. Чакана савдо корхоналари учун товар-пул ҳисоботини топшириш муддатини ким белгилайди?**
- а) корхона раҳбари;
 б) ҳокимият;
 в) тармоқ вазирлиги;
 г) Вазирлар Маҳкамаси.
- 9. Чакана савдо корхоналарида товарлар ҳисоби 2920-счётида юритилади:**
- а) узлуксиз тизим бўйича;
 б) хоҳлаган тизим бўйича;
 в) даврий тизим бўйича;
 г) барча жавоблар тўғри.
- 10. Товарлар 2920- счётида:**

- а) сотиш баҳоларида акс эттирилади;
- б) сотиб олиш баҳоларида акс эттирилади;
- в) инвентаризация баҳоларида акс эттирилади;
- г) савдо устамаларисиз акс эттирилади.

11. Сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамасига ёзув қилинади:

- а) Дебет 9020 Кредит 2980;
- б) Дебет 2980 Кредит 9120;
- в) Дебет 2980 Кредит 9020;
- г) Дебет 2980 Кредит 2920.

12. Табиий камайиш суммасига ёзув қилинади:

- а) Дебет 9430 Кредит 2980;
- б) Дебет 9410 Кредит 2920;
- в) Дебет 2980 Кредит 2920;
- г) Дебет 9420 Кредит 2920;

13. Иш ҳақи эвазига берилган товарга ёзув қилинади:

- а) Дебет 9020 Кредит 2980;
- б) Дебет 6710 Кредит 9020;
- в) Дебет 6710 Кредит 2920;
- г) Дебет 6710 Кредит 2980.

14. Майда улгуржи сотилган товарларга ёзув қилинади:

- а) Дебет 4010 Кредит 2920,2980;
- б) Дебет 4010 Кредит 9020;
- в) Дебет 9020 Кредит 2920;
- г) Дебет 4010 Кредит 9120.

Меъриий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.хизмат қилади. “Норма” иқтисодий-ҳуқуқий рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

4. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори.

5. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида Низом». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

6. БҲМС № 4 «ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот». Ўз.Р. АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

7. БҲМС № 21 «Товар-моддий захиралар». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 23 октябрда рўйхатга олинган, № 1181

8. Вохидов С., Махамидиев А., Вохидов Т. Бошқа тармоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. - Т.: «ЎЁУАЖ» нашриёти. 2004.

9. Уразов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш. - Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004, 41-77 бетлар.

26-БОБ. УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА ТОВАР ОПЕРАЦИЯЛАРИ ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ

26.1. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари

Умумий овқатланиш корхоналарини ташкил этиш ва умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш тартиби Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказиш ва улар томонидан савдо фаолиятининг амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида» 2002 йил 16 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган «Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисидаги» Низом, шунингдек 2003 йил 13 февралдаги 75-сон қарор билан тасдиқланган «Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш қоидалари» билан тартибга солинган.

Умумий овқатланиш корхоналари чакана ва улгуржи савдо корхоналаридан фарқли ўлароқ айрим характерли хусусиятларга эга. Ушбу хусусиятларнинг асосийларига қуйидагиларни киритиш мумкин:

Биринчидан, умумий овқатланиш корхоналари ишлаб чиқариш, савдо ва овқатланишни тапқил этиш вазибаларини бевосита бирга олиб боради. Ишлаб чиқариш корхоналари сингари умумий овқатланиш корхоналари тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқаради. Лекин ушбу маҳсулотлар умумий овқатланиш корхонасининг савдо шохобчалари орқали шу куннинг ўзидаёқ асосан нақд ҳисоб-китоблар асосида истеъмолчиларга (аҳолига) сотилади. Умумий овқатланиш корхоналари нафақат ишлаб чиқарилган маҳсулотлар билан бирга, четдан олган товарларни ҳам қайта ишловсиз сотиши мумкин.

Бундан ташқари, умумий овқатланиш корхоналари ишлаб чиқарган тайёр маҳсулотларни, ярим тайёр маҳсулотларни бошқа юридик ва жисмоний шахсларга улгуржи ҳамда майда улгуржи тарзда ҳам сотади. Бошқа савдо корхоналарига нақд пулсиз ҳисоб-китоблар йўли билан сотилган тайёр маҳсулотлар ва ярим тайёр маҳсулотларнинг ҳажми умумий овқатланиш корхоналарининг улгуржи товар айланмаси, майда улгуржи тарзда нақд ва нақдсиз ҳисоб-китоблар йўли билан турли муассасаларга (масалан, болалар боғчалари, шифохоналар ва бошқаларга) охириги истеъмол учун сотилган маҳсулотлар чакана товар айланмаси ҳисобланади. Демак,

умумий овқатланиш корхоналарининг ялпи товар айланмаси ўз ичига чакана ҳамда улгуржи товар айланмаларини олади;

Иккинчидан, ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатиш вазифаларини бажариш умумий овқатланиш корхоналарида турли жавобгарлик марказларини ташкил қилишни тақозо этади. Бундай жавобгарлик марказлари омборлар, ошхона, савдо зали, буфетлар ҳисобланади;

Омборларнинг асосий вазифаси ишлаб чиқариш ва сотиш учун захираларни сифатли сақлаш, уларни ўз вақтида ишлаб чиқаришга етказиб бериш ҳисобланади. Омбордаги товар-моддий бойликлар учун омбор мудури моддий жавобгар шахс ҳисобланади.

Ошхонанинг асосий вазифаси корхонанинг таомлар тайёрлаш, уларни савдо заллари ҳамда буфетларга буюртма асосида етказиб бериш ва сотиш ҳисобланади.

Буфетларнинг асосий вазифаси ошхонада тайёрланган тайёр маҳсулотлар, ярим тайёр маҳсулотлар, четдан сотиб олинган товарларни сотиш ҳисобланади.

Умумий овқатланиш корхоналарида уларнинг турига, фаолиятининг катта-кичиклигига кўра, моддий жавобгарликнинг яқка ва бригада шаклларида фойдаланилади. Умумий овқатланиш корхонаси раҳбарияти барча моддий жавобгар шахслар билан моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузиши, улар фаолияти устидан назорат олиб бориши лозим;

Учинчидан, умумий овқатланиш корхоналари тайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш учун масаллик ва бошқа товарларни турлича баҳоларда шартномалар тузиш орқали турли таъминотчилардан сотиб олиш. Аксарият товарларни, жумладан, нон ва нон маҳсулотларини, гўшт, сут, қатиқ, мева-сабзавот ва бошқа қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини деҳқон бозорларидан келишув баҳоларида нақд пулга сотиб олиш заруратини кўйди. Ўзбекистон Республикаси Марказий Банкнинг маҳсул йўриқномасига мувофиқ умумий овқатланиш корхоналарига уларнинг мулк шаклидан қатъий назар савдо тушумининг ойлик миқдорини 60 фоизгача бўлган қисмини ушбу мақсадларда ишлатишга рухсат этилади. Савдо тушуми ҳисобидан масалликларни бозорлардан сотиб олиш корхона раҳбари томонидан тайинланган ҳисобдор шахс орқали амалга оширилади.

Умумий овқатланиш корхоналарининг асосий даромади савдо устамаларидан иборат бўлади. Умумий овқатланиш корхоналарида савдо устамалари икки турга бўлинади:

- *сотиб олинган товарларга қўйилган савдо устамалари*. Ушбу устамаларнинг миқдориши умумий овқатланиш корхоналари талаб ва таклифга кўра мустақил белгилайди. Барча сотиб олинган масаллик ва товарлар сотиб олиш қийматида (таннархида) ушбу савдо устамалари билан биргаликда оморларга қабул қилинади ва ҳисобга олинади;

- *тайёрланган овқатларга қўйилган устамалар*. Ушбу устаманинг миқдори умумий овқатланиш корхоналарининг турлари, табақаларига қараб турлича бўлади. Энг юқори умумий овқатланиш устамалари люкс ва олий табақали умумий овқатланиш корхоналарида (ресторанларда), энг паст миқдордаги устамалар эса III табақали завод ва фабрикалар, таълим даргоҳларининг ошхоналарида қўйилади.

Шундай қилиб, умумий овқатланиш корхоналарида товар ва тайёр маҳсулотларнинг сотиш баҳолари қуйидаги элементлардан ташкил топади:

$$C_6 = T + C_y + U_{oy}$$

Бу ерда: C_6 - сотиш баҳоси;

T - таннарх, яъни сотиб олинган товарларнинг сотиб олиш баҳоси;

C_y - савдо устамаси;

U_{oy} - умумий овқатланиш устамаси

Сотиб олинган товарларнинг сотиш баҳолари уларнинг сотиб олиш баҳолари устига маълум фойздаги савдо устамаларини қўйиш йўли билан аниқланади

Умумий овқатланиш корхонаси тайёр маҳсулотининг (овқатларининг) сотиш баҳолари овқатларга сарфланган товарларнинг сотиш баҳолари устига маълум миқдордаги умумий овқатланиш устамасини қўйиш йўли билан топилади.

Мисол учун: Сотиб олинган бир дона тухумнинг таннархи 100 сўм, унга қўйилган савдо устамаси 20 фойз, умумий овқатланиш 25 фойз дейлик. 2 та тухумдан тайёрланган омлётнинг сотиш баҳоси 300 сўмдан иборат бўлади, яъни:

$$[(2 \times 100 + 200 \times 20 / 100) \times 1,25] = 300 \text{ сўм}$$

Умумий овқатланиш корхоналарида тайёр овқатларнинг сотиш баҳоларини аниқлаш калькуляция варақчаларини тузиш йўли билан топилади. Калькуляция варақа қуйида келтирилган шакл ва мазмунда тузилади.

Ташкилот – *«Истиқлол» фирмаси*

Бўлим - *кафе «Тамилла»*

«Ўзбекистон Республикасида умумий овқатланиш маҳсулотларини (хизматларни) ишлаб чиқариш ва сотиш

қондалари»га мувофиқ тайёр овқатларга калькуляция варақларини тузиш мажбурий ҳисобланмайди. Калькуляцион варақларни ўзлари ишлаб чиқарган маҳсулотларни сотиш баҳоларини чамалаш учун тузадилар. Калькуляцион варақлар одатда, таомларнинг турлари бўйича уларнинг 100 бирлигига тузилади.

- СОНЛИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ВАРАҒИ

Таом номи - **палов**

Решенура тўпламининг рақами 94 2007

Маҳсулот чиқиши - 50 300 гр

№	Масаллик номи	Ўлчов бирлиги	Мевёр	Баҳоси	Сўмма
1	Қора мол гўшти	Кг	11,3	6000	67800
2	Гуруч	Кг	10	1825	18250
3	Пиез	Кг	3	425	1275
4	Сабзи	Кг	10	400	4000
5	Усимлик еғи	Кг	3	1500	4500
6	Гуз, зирварлар	Кг	0,5	200	100
	Жами 100 бирликка				95925
	1 бирлиkning ўртача				959,25
	сотиш баҳоси				

Калькуляция варақларини тузишга 100 порция таомнинг рецептураси, унинг чиқиш фойизи, сарфланадиган масалликларнинг савдо ва умумий овқатланиш устамачари билан биргаликда топилган сотиш баҳолари асос бўлади. Калькуляция варақлари асосида топилган сотиш баҳолари умумий овқатланиш корхонаси томонидан тузиладиган менюда кўрсатилади.

26.2. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва улар бўйича ҳисоботни тузиш

Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш ушбу корхонларнинг ички тузилмалари, улар бўйича белгиланган моддий жавобгарлик ва бошқа омилларга боғлиқ. Махсус омборлар, музлаткич хоналари, ошхоналари, савдо заллари ва буфетлари бўлган йирик умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш ушбу бўлинмалар бўйича алоҳида-алоҳида амалга оширилади. Кичик умумий овқатланиш корхоналарида товар операциялари корхона бўйича умумий ҳолда амалга оширилади, жумладан, барча ички алмашув операциялари битта моддий жавобгар шахс томонидан турли ҳужжатларсиз олиб борилади, масалан, товарларни омбордан ошхонага ёки буфетга берилиши ва шу каби бошқа операциялар.

Таъминотчилардан товарлар счёт-фактуралар, кузатув ва сифат хужжатлари асосида сон ва сифат жиҳатидан кирим қилинади. ҳисобдор шахсларга маҳсулотларни бозордан сотиб олиш учун олдиндан бўнак кассадан берилади. Олинган бўнак ва сотиб олинган маҳсулотлар бўйича ҳисобдор шахслар бўнак ҳисоботи тузадилар. Бўнак ҳисоботига бозордан харид қилинган маҳсулотларни харид далолатномаси, бозор маъмуриятининг нархлар тўғрисидаги маълумотномалари илова қилинади. ҳисобдор шахслар харид қилган қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини омбор ёки ошхонага топширадилар.

Омбор хўжалиги мавжуд корхоналарда кирим қилинган товар моддий бойликларнинг омбор ҳисоби сотиб олиш баҳоларида савдо устамалари билан биргаликда олинган баҳоларда омбор ҳисоби varaқачалари ёки китобида юритилади. Омбордан товарлар ошхона ва буфетга “Олиш varaқаси” ёки ички юкхати билан берилади. Омбор хўжалиги бўлмаган ва корхона бўйича ягона моддий жавобгар шахс белгиланган ҳолларда бундай хужжатларни тузиш зарурати бўлмайди. Омбордан товарлар ошхонага бош ошпазнинг талабномасига кўра керакли миқдорда берилади. Омбор мудири ўз масъулиятида бўлган товар-моддий бойликларлар учун тўлиқ жавобгар ҳисобланади.

Корхона раҳбарияти омбор мудири жавобгарлигида бўлган бойликлар бутлигини назорат қилиш мақсадида белгиланган муддатларда уларнинг инвентаризациясини ўтказиб туриши лозим. Омбордаги товар моддий бойликларнинг инвентаризациясини ўтказиш тартиби ва расмийлаштирилиши улгуржи савдо корхоналаридаги тартибга тўлиқ ўхшайди. Инвентаризация натижасида камомадлар аниқланганда товарларнинг бузилиши, табиий камайиши ҳисоб-китоблари тузилади. Омбор мудирлари корхонада белгиланган муддатларда икки нусхада товар ҳисоботини тузадилар. Бу ҳисобот ҳам улгуржи савдога тўлиқ ўхшайди. Товар ҳисоботига барча кирим ва чиқим хужжатлар илова қилинади ва бухгалтерияга топширилади. Товар ҳисоботи ва унга илова қилинган хужжатлар омбор бўйича товар операциялари ҳисобини юритишга асос бўлади.

Ошхоналарга товар моддий бойликлар омборлар, шунингдек бевосита ҳисобдор шахслардан кирим қилинади. Ошхонага овқат тайёрлашга масалликлар, маҳсулотлар бош ошпазнинг талабномасига қараб берилиши лозим. Омбордан бош ошпазнинг талабномаси асосида берилган ёки бевосита ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товар моддий бойликларига юк хати тўлдирилади. Ошхонада қозонларда тайёрланаётган овқатлар

ҳисобга олинмайди, яъни ишлаб чиқариш ва тугалланмаган ишлаб чиқариш алоҳида ҳисобга олинмайди.

Тайёр маҳсулотлар ошхонадан хизмат залига буюртма, счёт ёки официант варағи, чек, чипталар билан берилади. Кун охирида ошхонадан залга берилган овқатлар миқдори юқоридаги ҳужжатлар асосида топилади. Ошхонада суюқ бўлмаган овқатлар буфетларга юқхати ёки олиш варақалари орқали берилади. Ошхонадан ўз ходимларига берилган овқатлар тарқатиш қайдномаси билан расмийлаштирилади, ой тугагач, тарқатиш қайдномаси бош ошпазнинг ҳисоботига илова этилиб, бухгалтерияга топширилади. Ошхонада тайёр овқатлар майда улгуржи тарзда ҳам сотилиши мумкин (болалар муассасалари, ўқув юртлари, шифохоналар ва бошқаларга).

Майда улгуржи тарзда сотилган тайёр овқатларга харидор тамонидан берилган ишонч қорози асосида счёт-фактура расмийлаштирилади. Тайёрланган, лекин сотилмасдан қолган ва истеъмолга яроқсиз бўлиб қолган овқатлар кейинги кунда сотилиши мумкин эмас. Бундай овқатлар «Тайёр таомларни ҳисобдан чиқариш далолатномалари» билан расмийлаштирилади ва соғилмаган овқатлардан кўрилган зиён корхона зарарига олиб борилади. Бош ошпаз белгиланган муддатларда барча кирим ва чиқим ҳужжатлари асосида тузилган товар ҳисоботи ёки товар - пул ҳисоботини икки нусхада тузади ва бир нусхасини бирламчи ҳужжатлар билан бирга корхона бухгалтериясига тақдим этади.

Буфетга товарлар омбор ва ошхонадан берилади. Омбор ва ошхонадан кирим қилинган маҳсулотларга юқ хати тўлдирилади. Буфетдан товарлар фақат нақд сотилади. Сотиш ҳажми, чеклар, счётлар, чипталар билан тасдиқланади. Буфетчи ҳам белгиланган муддатларда товар-пул ҳисоботини икки нусхада тузади. Ошхона ва буфет бўлинмалари ажратилмаганда товар ҳисоботи ёки товар-пул ҳисоботи умумий ҳолда тузилади.

26.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби

Умумий овқатланиш корхоналари омборларида товар моддий бойлиқларнинг ҳисоби 2910 «Омбордаги товарлар»да ҳисобга олинади.

Умумий овқатланиш корхоналари омборларидаги товарлар умумий овқатланиш устамаларисиз ҳисобга олинади. Таъминотчилардан, ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товарларнинг сотиб олиш баҳосидаги қийматига куйидаги ёзув берилади:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 6010 «Таъминотчи ва пудратчиларга тўланадиган счётлар»,
4230 «Умумхўжалик харажатлари учун берилган бўнақлар».

Кирим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган савдо устамаси суммасига:

Дебет 2910 «Омбордаги товарлар»;

Кредит 2980 «Омбордаги товарларга қўйилган савдо устамалари».

Товарларни омбордан ошхонага берилишига ички юкхати, олиш варақалари асосида уларнинг савдо устамалари билан биргаликдаги ҳисоб қийматига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 2920 «Ошхонадаги товарлар»;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

Умумий овқатланиш корхоналари ошхоналаридаги товар моддий бойликларнинг ҳисоби 2920 «Ошхонадаги товарлар»да ҳисобга олинади

Ошхонага юк хатига асосан омборлар ва ҳисобдор шахслардан кирим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган умумий овқатланиш устамаси суммасига:

Дебет 2920 «Ошхонадаги товарлар»;

Кредит 2981 «Умумий овқатланиш устамаси».

Ошхоналардан тайёр овқатлар сотилиши ва турли чикими бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

- нақд пулга сотилганда:

Дебет 5010 «Касса»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

- овқатлар пластик карточкалар орқали сотилганда:

Дебет 5710 «Йўлдаги пул маблағлари»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

- ходимларга тарқатилган овқатларни сотиш қийматига:

Дебет 6710 «Иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

- товарларнинг чипталар бўйича сотилишига:

Дебет 4030 «Буюртмачилар билан чипталар бўйича ҳисоб-китоблар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

- майда улгуржи тарзда бошқа муассасаларга берилган товарларга:

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинандиган счётлар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

- *тайёр овқатларнинг бепул берилишига:*

Дебет 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар»;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар».

Дебет 9430 «Бошқа операцион харажатлар»;

Кредит 4010 «Харидорлар ва буюртмачилардан олинадиган счётлар».

Буфетларга омборлардан ва ошхонадан кирим қилинган товарлар қиймати:

Дебет 2921 «Буфетдаги товарлар»;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар», 2920 ««Ошхонадаги товарлар».

Буфетга кирим қилинган товарлар қиймати устига қўйилган умумий овқатланиш устамаси суммасига:

Дебет 2921 «Буфетдаги товарлар»;

Кредит 2981 «Умумий овқатланиш устамаси».

Умумовқатланиш корхоналарида худди чакана савдо корхоналари сингари ҳар бир сотилган товарлар ва овқатнинг таннархини сотиш пайтида аниқлаб бўлмайди. Сотилган товарларнинг таннархини аниқлаш учун ой охирида сотилган ва қолдиқ товарларга тўғри келадиган савдо ва умумий овқатланиш устамалари ҳисоб-китоби тузилади. Ушбу ҳисоб-китоб шакл ва мазмуни жиҳатдан чакана савдо корхоналарида тузиладиган ҳисоб-китобга тўлиқ ўхшайди. ҳисоб-китоб асосида топилган сотилган товарларга тўғри келувчи савдо ва умумий овқатланиш устамаси суммаси соф тушумдан чегирилгач, қолган сумма сотиш таннархини беради, яъни:

$$Ст = Сст - Сту.$$

Бу ерда: Ст- сотиш таннархи; Сст- сотишдан тушган соф тушум; Сту- сотилган товарларга тўғри келувчи устама

Сотилган товарларнинг таннархи куйидагича ҳисобдан чиқарилади:

Ошхона бўйича:

- сотилган товарларнинг сотиш қиймати:

Дебет 9120 «Ошхонадан сотилган товарлар таннархи»;

Кредит 2920 «Ошхонадаги товарлар».

- сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамасига:

Дебет 2981 «Умумий овқатланиш устамаси»;

Кредит 9120 «Ошхонадан сотилган товарлар таннархи».

Буфет бўйича:

- сотилган товарларнинг сотиш қийматига:

Дебет 9121 «Буфетдан сотилган товарлар таннархи»;

Кредит 2921 «Буфетдаги товарлар».

- сотилган товарларга тўғри келадиган умумий овқатланиш устамасига:

Дебет 2981 «Умумий овқатланиш устамаси»;

Кредит 9121 «Буфетдан сотилган товарлар таннархи».

Умумий овқатланиш корхоналарида товар ва идишларнинг аналитик ҳисоби ҳар бир моддий жавобгар шахс бўйича юритилади.

Таянч иборалар

Умумий овқатланиш устамаси – товар ва масалликларнинг чакана баҳоси устига қўйиладиган кўпимча ҳақ.

Тайёр овқат чакана сотиш баҳосини калькуляция қилиш – тайёр овқатлар бир бирлигини сотиш баҳосини аниқлаш.

Умумий овқатланиш корхонасининг яши товар айланмаси – товарларни чакана ва улгуржи сотишнинг пул бирлигидаги ҳажми.

Товар ва идишлар ҳаракати тўғрисида ҳисобот – омбор мудирлари томонидан товар ва идишларнинг давр боши ва охиридаги қолдиги, шунингдек уларнинг кирими ва чиқими тўғрисида пул бирлигида тузиладиган ҳисобот.

Товар-пул ҳисоботи - савдо зали мудирини ва буфет мудирини томонидан товарлар, идишлар ва савдо тушуми тўғрисида пул бирлигида тўғрисида тузиладиган ҳисобот.

Назорат учун тест савол -жавоблари

1. Колбасанинг сотиб олиш баҳосидаги қиймати (таннархи) – 4000 сўм, савдо устамаси 25%, умумий овқатланиш устамаси 30%. Колбасанинг сотиш баҳоси қиймати қанча?

а) 6500 сўм;

б) 6100 сўм;

в) 6200 сўм;

г) тўғри жавоб йўқ.

2. Омбордан товарларнинг ошхонага берилиши қандай ҳужжат билан расмийлаштирилади?

а) счёт –фактура тузилади; б) талабнома тузилади;

в) ички юк хати тузилади; г) тўғри жавоб йўқ.

3. Ошхона ва буфетлардан маҳсулотларнинг нақд сотилиши қайси ҳужжат билан расмийлаштирилади?

а) счёт-фактура билан; б) далолатнома билан;

в) тўғри жавоб йўқ; г) касса чеки ёки касса кирим ордери билан.

4. Ошхона ва буфетлардан маҳсулотлар кредитга:

а) сотилмайди;

б) 1 йил муддатга сотилади;

в) 1 йил муддатгача сотилади;

г) тўғри жавоб йўқ.

5. Моддий жовобгар шахсларга ҳисобот топшириш муддатини ким белгилайди?

а) корхона раҳбари;

б) ҳокимият;

в) тармоқ вазирлиги;

г) Вазирлар Маҳкамаси.

6. Умумий овқатланиш корхоналарида товарлар ҳисоби 2920 счётада юритилади:

а) узлуксиз тизим бўйича;

б) хоҳлаган тизим бўйича;

в) даврий тизим бўйича;

г) барча жавоблар тўғри.

7. Сотилган товарларга тўғри келувчи умумий овқатланиш савдо устамасига ,зув қилинади:

а) Дебет 2980 Кредит 9020;

б) Дебет 2980 Кредит 9120;

в) Дебет 9020 Кредит 2980;

г) Дебет 2980 Кредит 2920.

Меърий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазиғамиз - ватанимиз тараққийти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққийтини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Notna” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

4. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори.

5. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

7. БХМС № 4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, № 486

7. БХМС № 21 «Хўжалик юригувчи субъектлар молиявий хўжалиги бухгалтерия ҳисобининг счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. Ўз.Р. Адлия Вазирлигидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатдан ўтган, № 1181.

27-БОБ. САВДО КОРХОНАЛАРИДА ДАРОМАДЛАР, ХАРАЖАТЛАР ВА ЯКУНИЙ МОЛЯВИЙ НАТИЖАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

27.1. Савдо корхоналарида даромадлар ҳисоби

Сотишдан олинган даромадлар ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг товарларни сотишдан олинган даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ 9020 “Товарларни сотишдан олинган даромадлар” счётининг кредит айланмасидан 9040 “Сотилган товарларнинг қайтарилиши” ва 9050 “Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар” счётларининг дебет айланмалари суммаларини айириш йўли билан топилади.

Сотилган товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмалар улар юз берган ҳисобот даврида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9040 “Сотилган товарларнинг қайтарилиши”,

9050 “Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар”;

Кредит 4010 «Харидорлардан олиннадиган счётлар».

Сотилган товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмаларни ҳисобга олувчи счётларнинг ёпилиши ҳисобот даври охирида қуйидагича акс эттирилади:

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»;

Кредит 9040 “Сотилган товарларнинг қайтарилиши”,

9050 “Харидор ва буюртмачиларга берилган чегирмалар”.

Ҳисобот даври охирида сотишдан олинган соф тушумнинг якуний молявий натижалар счётига ёпилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромад»;

Кредит 9910 “Якуний молявий натижа”.

Асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадларнинг ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг асосий фаолиятдан олинган бошқа даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

9310 “Асосий воситаларнинг чиқимидан олинган фойда” – бу счётда савдо корхоналари асосий воситаларни сотишдан ва бошқа чиқимлардан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланади. Счётнинг кредитида олинган фойда йил мобайнида тўпланиб боради. Ушбу фойда асосий воситаларнинг сотиш қийматидан уларнинг қолдиқ қийматини айиргандан қолган сўмма, шунингдек олдинги даврларда амалга оширилган қайта баҳолашдан вужудга келган резерв капитали суммасидан иборат бўлади. Ушбу фойда суммаси бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади.

Дебет 9210 “Асосий воситаларнинг чикими” ;

Кредит 9310 “Асосий воситаларнинг чикимидан олинган фойда”.

9320 “Бошқа активларни чикимидан олинган фойда” - счёта савдо ва умумий овқатланиш корхоналари ўзларининг турли бошқа активларини (материаллар, хўжалик инвентарларини, номоддий активлари ва шу қабилар) сотиш ва бошқа чикимларидан олган фойдасини ҳисобга олишда фойдаланади. Счётининг кредитида олинган фойда йил мобайнида тўпланиб боради. Ушбу фойда бошқа активларнинг сотиш қийматидан уларнинг таннаرخини (қолдиқ қийматини) айиргандан қолган суммадан иборат бўлади ва унга бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 9220 “Бошқа активларнинг чикими;

Кредит 9320 “Бошқа активларни чикимидан олинган фойда”.

9330 “Ундирилган жарималар, пенялар ва боқимандалар” - ушбу счётининг кредитида турли хўжалик шартномалари шартларининг бузилиши натижасида, шунингдек кўрсатилган зарарларнинг қопланиши эвазига олинган даромад (фойда) суммаси акс эттирилади.

9350 “Қисқа муддатли ижарадан олинган даромадлар” – ушбу счётининг кредитида қисқа муддатли ижарадан олинган даромад суммаси **4820 “Қисқа муддатли ижара бўйича олинган тўловлар”** счёти билан корреспонденциялашган ҳолда акс эттирилади

9360 “Кредиторлик ва депонентлик қарзларнинг ҳисобдан чиқарилишидан олинган даромадлар” – ушбу счётининг кредитида муддатида (3 йилдан ошқ муддатда) ундириб олинмаган қарзларни корхона фойдасига ўтказишдан олинган даромадлар мос равишда кредиторлик қарзларни акс эттирувчи счётлар (6010,6110,6710,6720, 6910-6990 ва бошқалар) билан корреспонденцияланган ҳолда акс эттирилади.

9380 “Қайтарилмайдиган молиявий ёрдам” - ушбу счётининг кредитида турли юридик ва жисмоний шахслардан қайтариб бермаслик шarti билан олинган молиявий ёрдам суммалари акс эттирилади. Бунда олинган ёрдамнинг турини акс эттирувчи счётлар, масалан, 5010 “Касса”, 5110 “Ҳисоб-китоб счёти”, 0100 “Асосий воситалар счёти”, 1000 “Материаллар счёти” ва бошқа счётлар дебетланади.

9390 “Бошқа операцион даромадлар”- ушбу счётининг кредитида юқорида келтирилган счётларга олиб борилмаган бошқа операцион даромадлар, масалан, инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар,

турли қоплама суммалар ва бошқалар, акс эттирилади. Бунда мос равишда ТМЗ ва пул маблағларини акс эттирувчи счётлар (0100,1000, 2800, 2900, 5000 ва бошқалар) дебетланади.

Молиявий фаолиятдан олинган даромадларнинг ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятдан олинган даромадлари 21-сон БҲМСга мувофиқ қуйидаги счётларда ҳисобга олинади:

- 9510 “Роялти кўринишидаги даромадлар”;
- 9520 “Дивидендлар кўринишидаги даромадлар”;
- 9530 “Фоизлар кўринишидаги даромадлар”;
- 9540 “Валюта курслари фарқларидан олинган даромадлар”;
- 9550 “Узоқ муддатли ижарадан олинган даромадлар”;
- 9560 “Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан олинган даромадлар”;
- 9590 “Молиявий фаолиятдан олинган бошқа даромадлар”.

Ушбу счётларнинг кредитида номлари юқорида зикр этилган даромадларнинг турлари ҳисоблаш тамойилига мувофиқ олдинги бобларда акс эттирилган тартиблар сингари акс эттирилади.

Фавқулодда даромадлар ҳисоби. 21-сон БҲМСга мувофиқ фавқулодда даромадлар ҳисоби 9710 “Фавқулодда фойда” счётининг кредитида ҳисобга олинади. Бунда фавқулодда олинган ёки ҳисобланган фойданинг турини кўрсатувчи счётлар (0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар) дебетланади.

Барча даромадларни ҳисобга олувчи счётлар ҳисобот даври охирида 9910 “Яқуний молиявий натижа” счётининг кредитига ёзилади ва шу асосда улар ёпилади.

27.2. Савдо корхоналарида харажатлар ҳисоби

Сотиш таннархига киритилган харажатлар ҳисоби. Савдо корхоналарида сотиш таннархига киритилган харажатлар деганда сотилган товарлар таннархини ташкил қилувчи харажатлар тушунилади. Бу кўрсаткични аниқлаш тартиби улгуржи савдо ва чакана савдо корхоналарида бир-биридан фарқ қилади.

Улгуржи савдо корхоналарида товарлар сотиб олиш таннархи бўйича узлуксиз тизим асосида ҳисобга олиниши сабабли сотиш таннархига киритилган харажатларни ҳар бир сотиш бўйича аниқлаш имкони мавжуд бўлади. Счёт-фактуралар асосида сотилган товарларни омбор мудирлари жавобгарлигидан сотиб олиш қиймати (таннархи)да чиқарилади ҳамда унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9120 «Сотилган товарлар таннархи»;

Кредит 2910 «Омбордаги товарлар».

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида товарларнинг савдо устамалари билан биргаликда ҳисобга олинishi, шунингдек товарларнинг узлуксиз тизимини сотиш жараёнида қўллашнинг имконияти бўлмаганлик сабабли сотиш таннархига киритиладиган харажатлар, яъни сотилган товарларнинг таннархини сотиш пайтида аниқлаб бўлмайди. Шунинг учун ой охирида сотилган товарларнинг таннархи (Ст) товарларни сотишдан олинган даромад (Сд) суммасидан сотилган товарларга тўғри келадиган савдо ва умумий овқатланиш устамалари (Су)ни айириш орқали топилади, яъни:

$$Ст = Сд - Су$$

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида сотиш таннархига киритилган харажатлар ёки сотилган товарларнинг таннархи қуйидаги кетма-кетликда топилади:

Биричидан, 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» счётининг кредит айланмаси асосида нақд пулга, кредитга, майда улгуржи тарзда, иш ҳақи ҳисобидан ва бошқа сотиш турларидан олинган даромад суммаси аниқланади.

Иккинчидан, 2980 «Савдо устамаси» счётининг кредитида акс эттирилган қолдиқ товарларга тўғри келувчи ва кирим қилинган товарларга қўйилган савдо устамалари асосида сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамасининг миқдори махсус ҳисоб-китоб орқали топилади. Ушбу ҳисоб-китоб барча савдо шохобчалари бўйича қуйидаги тарзда амалга оширилади (27.1-жадвалга қараңг).

Учинчидан, сотишдан олинган даромад суммасидан сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамасини айириш орқали сотилган товарларнинг таннархи аниқланади. Юқорида келтирилган маълумотлар бўйича ушбу сумма 3645500 сўмни ташкил қилган (4400000-745500).

27.1-жадвалда келтирилган ҳисоб-китобларга асосан сотилган товарларнинг таннархи 21-сон БҲМС га мувофиқ счётларда қуйидагича акс эттирилади.

-Сотилган товарларни сотиш баҳоларида ҳисобдан чиқарилишига:

Дебет 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 4400000;

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар» - 4400000.

-Сотилган товарларга тўғри келувчи савдо устамаси суммасига:

Дебет 2980 «Савдо устамаси» -754500;

**Сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаларининг
хисоб-китоби**

№	Савдо дўкон	Савдо устамаси (2980-сўёт)			Сотилган товарлар сўммаси (9020-сўётининг кредит айланмаси)
		Бош қолдик (кредит)	Кирим қилинган товарларга қўйилган устама (кредит айланма)	Жами (1К2)	
А	Б	1	2	3	4
1	«Хўжалик товарлари»	60000	300000	360000	1600000
2	«Озиқ-овқатлар»	50000	500000	550000	2800000
	<i>Шу каби бошқалар</i>				
	Жами	110000	800000	910000	4400000

Ой охиридаги товарлар сўммаси (2920-сўётининг қолдиғи)	Жами товарлар сўммаси (4+5)	Савдо устамасининг ўргача фонзи ($3/6 \cdot 100$)	Қолдик товарларга тўғри келадиган савдо устамаси ($7 \cdot 5/100$)	Сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамаси (3-8)
5	6	7	8	9
400000	2000000	18%	72000	288000
500000	3300000	16,7 %	83500	466500
900000	5300000	17,28%	155500	754500

Кредит 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 754500.

9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» сўётининг дебет ва кредит айланмаларининг фарқи (бизнинг мисолда 3645500 сўм) жами сотилган товарларнинг таннархини билдиради ва ушбу сумма корхонанинг охириги молиявий натижаларини акс эттирувчи 9910 «Охириги молиявий натижа» сўётга ўтказилади, яъни:

Дебет 9910 «Охириги молиявий натижа» -3645500;

Кредит 9120 «Сотилган товарлар таннархи» - 3645500.

Чакана савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида сотиш таннархига киритиладиган харажатлар, яъни сотилган товарлар таннархи даврий ҳисоб тизимида бошқача тартибда ҳам аниқланиши мумкин. Ушбу тартибга кўра савдо корхонасида 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» қўлланилмайди, унинг ўрнига 9140 «Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш» ва 9150 «Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар» вақтинчалик сўётларидан фойдаланилади.

Товарларнинг сотиб олиниш таннархи бўйича дастлаб 9140 «Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш» сўётининг дебетида

ва 6010 «Таъминочиларга тўланадиган счётлар» счётининг кредитида акс эттирилади. Ой охирида инвентаризация қилиш йўли билан товарларнинг ҳаққоний қолган қолдиғи топилади. Топилган охириги қолдиқ суммаси 2920 «Чакана савдодаги товарлар» счётининг бош қолдиғи билан таққосланади ва аниқланган фарқ 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” счётида акс эттирилади. Чунончи, охириги қолдиқ суммаси бош қолдиқ суммасидан кўп бўлса, у ҳолда фарқ сўммасига қўйидагича ёзув қилинади:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар»;

Кредит 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар”.

Агар охириги қолдиқ суммаси бош қолдиқ суммасидан кичик бўлса, у ҳолда фарқ суммасига қўйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар”;

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар».

Ҳисобот даври охирида 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” счётининг дебетида тўпланган, шунингдек 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” счётининг дебети ёки кредитида тўпланган сумма тўлиғича 9910 «Якуний молиявий натижа» счётига ўтказилади. Бунда **Дебет** 9910 «Якуний молиявий натижа» **Кредит** 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” ва 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” ёзувлари суммаларининг йиғиндиси жами сотиш таннархига киритилган харажатлар яъни сотилган товарлар таннархи суммасини ифодалайди. Агар товарларнинг ой охиридаги қолдиғи ой бошидаги қолдиғидан катта бўлса, бу ҳолда сотилган товарлар таннархи **Дебет** 9910 «Якуний молиявий натижа» **Кредит** 9140 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ ни сотиб олиш” ёзуви суммасидан **Дебет** 9150 “Даврий ҳисоб усулида ТМБ бўйича тузатишлар” **Кредит** 9910 «Якуний молиявий натижа» ёзувининг суммасини айириш орқали топилади.

Давр харажатларининг ҳисоби. Савдо корхоналарида давр харажатларига товарларни сотиш, маъмурий-бошқаруви ва бошқа операцион фаолиятга доир харажатлар киради.

21-сон БҲМСга мувофиқ, савдо корхоналарининг давр харажатларининг ҳисоби бошқа корхоналар сингари қўйидаги счётларда олиб борилади:

9410 “Сотиш харажатлари”- ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида сотишга доир харажатлар (реклама харажатлари, сотиш билан боғлиқ ходимларнинг иш ҳақи, ижтимоий суғуртага

ажратмалар, амортизация харажатлари, ташиш ва бошқа шу каби сотиш билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебети ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади;

9420 “Маъмурий-бошқарув харажатлари”- ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида бошқарувга доир харажатлар (иш хақи, ижтимоий суғуртага ажратмалар, амортизация харажатлари, сафар харажатлари, телефон алоқаси ва бошқа шу каби бошқарув билан боғлиқ харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебети ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0200, 0500, 1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади;

9430 “Бошқа операцион харажатлар” - ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарининг сотиш ва бошқарувдан ташқари умумфаолиятга доир давр харажатлари (моддий ёрдам, компенсацион тўловлар, мулкни сотиш ва беришдан кўрилган зарарлар, турли хизматлар ва бошқа шу каби операцион харажатлар) акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебети ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000, 5110, 5010, 6400, 6710, 6520, 6990, 9210, 9220 ва бошқа счётлар) акс эттирилади;

Молиявий фаолиятга доир харажатлар ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятга доир харажатларига қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш, валюта операциялари, кредит ва қарзларни олиш, узоқ муддатли ижарага доир ва бошқа молиявий фаолиятга тааллуқли харажатлар киради. 21-сон БҲМС га мувофиқ савдо ва умумий овқатланиш корхоналарининг молиявий фаолиятга доир харажатлари ҳисоби қуйидаги счётларда олиб борилади:

9610 “Фоиш кўринишидаги харажатлари”- ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида савдо корхоналари томонидан олинган қарзлар ва кредитларга доир ҳисобланган харажатлар, шунингдек узоқ муддатли ижара учун тўловлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетида ва 6920 “ҳисобланган фоишлар” счётининг кредитида акс эттирилади;

9620 “Валюта курс фарқларидан кўрилган зарарлар”- ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида савдо корхоналари балансининг валюта моддаларини ифодаловчи счётларга доир операциялар бўйича курслар ўртасидаги салбий фарқлардан кўрилган зарарлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг

дебетида ва бу зарарларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (4010, 4310, 5020, 5210, 5220, 6010, 6310 ва бошқа счётлар) акс эттирилади;

9630 “Қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш бўйича харажатлар” - ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарида акция ва бошқа қимматли қоғозларни чиқариш ва жойлаштириш билан боғлиқ харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебети ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (1000, 5110, 5010, 6710, 6520, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади;

9690 “Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар”- ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида савдо корхоналарининг молиявий фаолиятга доир бошқа харажатлари, масалан, молиявий инвестицияларни қайта баҳолашдан кўрилган зарарлар ва бошқа харажатлар акс эттирилади. Харажатларнинг аниқ турлари ушбу счётнинг дебетида ва бу харажатларни ифодаловчи счётларнинг кредитида (0600, 5800, 6990 ва бошқа счётлар) акс эттирилади.

Фавкулудда зарарлар ҳисоби. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида фавкулудда зарарлар ҳисоби 21-сон БҲМСга мувофиқ 9720 “Фавкулудда зарарлар” счётининг дебетида ҳисобга олинади. Бунда фавкулудда ходисалардан кўрилган зарарларни кўрсатувчи счётлар, масалан, 0100, 0400, 0700, 1000, 2900 ва бошқа счётлар кредитланади;

Йил охирида сотиш таннархига киритилган харажатлар, давр харажатлари, молиявий фаолиятдан олинган харажатлар, фавкулудда зарарлар ҳисоби счётларининг дебетида тўпланган сумма уларнинг кредитига ва 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетига ёзилади ва шу асосда улар ёпилади.

27.3. Савдо корхоналарида якуний молиявий натижалар ҳисоби

Савдо корхоналари фаолиятининг якуний молиявий натижаларини ифодаловчи фойда (зарар)лар кўрсаткичлари бошқа турдаги корхоналардагидек «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида» Низомга мувофиқ аниқланади. Фақат, ҳар бир фойда кўрсаткичини топишда бевосита савдо фаолиятига доир кўрсаткичлар асос қилиб олинади. Чунончи, савдо корхоналарида товарларни сотишдан олинган фойда (Фс) ёки зарар (Зс) соф тушумдан (Ст) сотилган товарлар таннархини (Тс) айириш орқали топилади, яъни:

Фс (Зс) = Ст – Тс, мос равишда

Фс = агар Ст > Тс, Зс = агар Ст < Тс

Савдо корхоналарининг асосий ва умумхўжалик фаолияти турларидан олган фойдаси (зарари), шунингдек солиққача фойдаси (зарари) барча тармоқ корхоналаридаги сингари яхлит белгиланган тартибда аниқланади. Уларнинг соф фойдаси (Сф) ёки соф қопланмаган зарари (Сз) солиққача фойда (Фст) ёки зарар (Зст) суммасидан ягона солиқ тўлови (Яст) суммасини айириш орқали топилади, яъни:

$$\text{Сф (Сз)} = \text{Фст (Зст)} - \text{Яст}$$

21-сон БҲМС га мувофиқ савдо корхоналарида ҳисобот йилнинг солиқ тўлагунгача қадар фойдаси (зарари)ни топиш барча даромад ва харажатларни 9910 “Яқуний молиявий натижа” счётида акс эттириш ва ушбу счётнинг дебет ва кредит айланмалари суммасини таққослаш йўли билан амалга оширилади. Жумладан, даромадларни акс эттирувчи барча счётлар (9010-9030, 9310-9390, 9510-9590, 9710) нинг кредитида тўпланган сумма йил охирида 9910 счётнинг кредитига, харажатларни акс эттирувчи барча счётлар (9110-9130, 9410-9430, 9610-9690, 9720)нинг дебетида тўпланган сумма йил охирида 9910 счётнинг кредитига ўтказилади, яъни:

Дебет 9020, 9310-9390, 9510-9590, 9710 **Кредит** 9910

Дебет 9910 **Кредит** 9120, 9410-9430, 9610-9690, 9720.

Агар, 9910 “Яқуний молиявий натижа” счётининг кредит айланмаси дебет айланмасидан катта бўлса, у ҳисобот йилида савдо корхонаси солиқ тўлагунгача қадар фойдага, дебет айланмаси кредит айланмасидан катта бўлса, у ҳолда савдо корхонаси солиқ тўлагунгача қадар зарарга эришган ҳисобланади.

Фойданинг ишлатилиш ҳисоби. 21-сон БҲМС га асосан савдо корхоналарида ҳисобот йили фойдасининг ишлатилиши 9800 “Солиқлар ва йиғимларни тўлаш учун фойдани ишлатишни ҳисобга олувчи счётлар”да акс эттирилади. Ушбу счётнинг дебетида йил мобайнида ҳисобланган ягона солиқ тўлови акс эттирилади. Бунда ушбу солиқ бўйича бюджет олдидаги қарзларни ифодаловчи 6400 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар ҳисоби счётлари” кредитланади.

Йил охирида 9800 “Солиқлар ва йиғимларни тўлаш учун фойдани ишлатишни ҳисобга олувчи счётлар”нинг дебетида тўпланган ягона солиқ тўлови суммаси унинг кредитида ва 9910 “Яқуний молиявий натижа” счётининг дебетида акс эттирилади ва шу асосда фойданинг ишлатилиш ҳисоби счёти ёпилади.

Ҳисобот йилининг соф фойдаси (зарарлари) тақсимланиши-нинг ҳисоби. 9910 “Яқуний молиявий натижа” счётига фойданинг ишлатилиш ҳисоби счёти, яъни 9800 счётни ёпилиши билан савдо

корхонасининг ҳисобот йил якуни бўйича соф фойдаси (қопланмаган зарари)ни аниқлаш имкони бўлади. Бунинг учун 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебет ва кредит айланмалари таққосланади. Ушбу счётнинг кредит айланмасини дебет айланмасидан катта бўлиши савдо корхонасининг соф фойдасини, кредит айланмасидан дебет айланмасининг катта бўлиши савдо корхонасининг қопланмаган соф зарарини билдиради.

Аниқланган соф фойда суммаси 9910 “Якуний молиявий натижа” счётининг дебетига ва 8710 «Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг кредитига ўтказилади. Йил якуни бўйича зарар билан чиқилган бўлса, ушбу зарар сўммаси 9910 “Якуний молиявий натижа” счётнинг кредитига ва 8710 «ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётининг дебетига ўтказилади. Ушбу ёзув билан 9910 “Якуний молиявий натижа” счёти тўлиқ ёпилади.

Ҳисобот йили охирида 8710 «ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)» счётида акс эттирилган соф фойда (қопланмаган зарар) тақсимланиши ёки тақсимланмай қолиши мумкин. Бундай тақсимотни амалга ошириш савдо корхоналарининг мулкӣ ва ташкилий шаклига бевосита боғлиқ ҳисобланади. ўртоқчилик жамиятларидаги савдо корхоналарида, масалан, масъулияти чекланган жамиятлар, қўшма корхоналарда, хусусий корхоналарда уларнинг устави ва таъсис шартномалари талабларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобот йилнинг соф фойдаси (қопланмаган зарари) таъсисчилар йиғилишининг қарорига асосан тақсимланиши ёки тақсимланмасдан корхона ихтиёрида жамланган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобига қолдирилиши мумкин. Бу турдаги савдо корхоналарида таъсисчилар йиғилиши қарорига асосан ҳисобот йилнинг соф фойдасини тақсимлаш қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

- Таъсисчиларга дивиденд (фоиз) кўринишида тақсимланган соф фойда суммасига:

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”;

Кредит 6610 “Тўланадиган дивидендлар”.

- Корхонанинг резерв капиталига ажратма суммасига:

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”;

Кредит 8520 “Резерв капитали”.

- Ҳисобот йилнинг тақсимланмай қолingan соф фойдаси ўтган йилларнинг жамланган фойдасига қўшилса:

Дебет 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”;

Кредит 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”.

Агар ўртоқчилик жамияти ҳисобот йили якуни бўйича зарар билан чиққан бўлса, ушбу зарар суммаси 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)” счётининг дебетига ўтказилади, яъни:

Дебет 8720 “Жамланган фойда (қопланмаган зарар)”;

Кредит 8710 “Ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)”.

Шундай қилиб, ўртоқчилик жамиятларида ҳисобот йилнинг охирига 8710 “ҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счёти тўлиқ ёпилади ва ушбу вақтинчалик (транзит) счёт қолдиққа эга бўлмайди.

Акциядорлик жамиятлари мақомидаги савдо корхоналарида 8710 фҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари) “счётида тўпланган фойда ёки зарар сўммасини акциядорлар йиғилиши қарорисиз тақсимлаб бўлмайди. Ўзбекистон Республикаси қонунларига мувофиқ акциядорларнинг умумий йиғилишлари келгуси йилда ўтказилади. Шу сабабли савдо акциядорлик жамиятларида 8710 фҳисобот даврнинг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)” счётида тўпланган фойда ёки зарар суммаси келгуси йилга қолдиқ сифатида ўтказилади, у фақат ҳисобот йили фойдаси (зарари) тақсимлангач ёпилади.

Назорат учун тест савол -жавоблари

1. Қуйидагиларнинг қайси бири савдо корхонасининг асосий фаолиятидан олинган даромадга олиб борилади?

- а) таъсис бадали;
- б) инвентаризацияда аниқланган ортиқчалар;
- в) товарларни сотишдан олинган даромад;
- г) мулкни қайта баҳолашда вужудга келган қўшимча қиймат.

2. Қуйидагиларни қайси бири савдо корхонасида молиявий фаолиятдан олинган даромадга киритилади?

- а) кредиторларнинг воз кечган қарзлари;
- б) ходимларнинг воз кечган қарзлари;
- в) бепул келиб тушган мулк;
- г) ҳеч қайсиси кирмайди.

3. Валюта курсларидаги ижобий фарқлар?

- а) молиявий фаолиятдан олинган даромад;
- б) қўшилган капитал;
- в) резерв капиталига олиб борилади;
- г) тўғри жавоб йўқ.

4. Қуйидагиларнинг қайси бири тўғри?

- а) сотиш таннархи - молиявий фаолиятдан кўрилган зарар;
- б) тўланган фойзлар - асосий фаолиятга тааллуқли харажатлар;
- в) давр харажатлари - асосий фаолиятга тааллуқли харажатлар;
- г) материални сотишдан кўрилган зарарлар – бу фавқулодда зарарлар.

5. Уч йилга олдиндан тўланган ижара ҳақи:

- а) давр харажати ҳисобланади;
- б) асосий фаолиятга доир даромадларни камайтиради;
- в) келгуси давр харажати ҳисобланади;
- г) молиявий фаолиятга доир харажатдир.

6. Қуйидагиларнинг қайси бири тўғри:

- а) сотишдан олинган фойда – даромад ва давр харажатлари ўртасидаги фарқ;
- б) сотишдан олинган фойда – сотишдан олинган даромад ва сотиш таннархи ўртасидаги фарқ;
- в) сотишдан олинган фойда – сотишдан олинган ялпи тушум ва ҚҚС ўртасидаги фарқ;
- г) сотишдан олинган фойда – сотиш таннархи ва давр харажатларининг йиғиндиси.

Меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вазифамиз - ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиётини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилади. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқий рўнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

4. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407- сон қарори.

5. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

7. БХМС №4 «Товар-моддий захиралар». ЎЗР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, №486

7. БХМС №21 «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий хўжалиги бухгалтерия ҳисобининг сўтлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. Ўз.Р. Адлия Вазирлигидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатдан ўтган, № 1181.

8. Вохидов С., Махамадиев А., Вохидов Т. Бошқа тормоқларда бухгалтерия ҳисобининг хусусиятлари. -Т.: «ЎЎУАЖ» нашриёти, 2004.

9. Уразов К.Б. Савдода бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш.-Т.: «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 2004, 41-77- бетлар.

28-БОБ. САВДО КОРХОНАЛАРИДА СОЛИҚ ТЎЛОВЛАРИ, МАЖБУРИЙ АЖРАТМАЛАР ВА УШЛАНМАЛАР ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

28.1. Савдо корхоналарида солиқ тўловларининг ҳисоби

Савдо корхоналари давлатимизнинг солиқ қонунчилигига кўра мақоми ва юритаётган фаолият турлари бўйича турли солиқлар, мажбурий ажратмалар, тўловлар, ушланмалар ва йиғимларни тўлайдилар. Чунончи, чакана савдо, умумий овқатланиш, улгуржи савдо корхоналари (улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базаларидан ташқари), жойлашган жойи ва аҳолисининг сонига қараб, белгиланган ставкаларда солиққа тортиладиган базадан ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари белгиланган ставкаларда ялпи даромад солиғи ва бюджетдан ташқари мақсадли фондларга ажратмаларни тўловчилари ҳисобланади. Савдо корхоналари ҳисобланадиган автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчалари (АЁҚШ) белгиланган ставкаларда ёқилғи истеъмоли солиғи ҳамда солиққа тортиладиган базадан ягона солиқ тўловини тўлайдилар. Комиссияга қабул қилинган товарлар ва консигнация товарлари бўйича воситачилик хизматларини кўрсатувчи савдо корхоналари воситачилик ҳақидан белгиланган ставкаларда ягона солиқ тўлови тўловчилари ҳисобланадилар.

Ягона солиқ тўловининг ҳисоби.

Солиқ солиш объекти. Савдо корхоналарида ягона солиқ тўловининг объекти ялпи тушум ҳисобланади. Савдо корхоналарининг ялпи тушуми ўз ичига қуйидагиларни олади:

1) *товарларни реализация қилишдан соф тушум, яъни соф товар айланмаси;*

2) *асосий фаолиятдан бошқа даромадлар:*

а) ундирилган ёки қарздор томонидан эътироф этилган жарималар, пенялар, вақтида тўланмаган қарзлар ва хўжалик шартномалари шартларини бузганлик учун бошқа хил жазо жарималари;

б) ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда;

в) ишлаб чиқариш ва маҳсулот (иш, хизмат)ларни реализация қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган операциялардан, хизмат кўрсатувчи ва ёрдамчи хизматлардан тушумлар сифатидаги бошқа даромадлар;

г) асосий воситалар ва бошқа мол-мулкнинг чиқиб кетишидан даромадлар;

д) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда кредиторлик ва депонент қарзларни ҳисобдан чиқаришдан олинган даромадлар;

е) товар-моддий бойликларни қўшимча баҳолаш (товар-моддий бойликларни қўшимча баҳолаш суммаси улар реализация қилинишига қараб солиқ солинадиган ялпи тушумга киритилади;

ж) бошқа шахслардан текинга олинган мол-мулк;

з) бошқа шахслардан текинга олинган молиявий ёрдам;

и) қисқа муддатли ижарадан даромадлар;

к) бошқа операцион даромадлар, қуйидаги олинган даромадлардан ташқари (етказиб берувчилардан чегирмалар кўринишидаги; илгари чиқариб ташланган харажатларни қоплаш кўринишидаги; асосий воситаларни тугатишда илгариги нархини арзонлаштириш суммасидан ошадиган қўшимча баҳолаш суммаси ҳисобига);

3) *молиявий фаолиятдан даромадлар:*

а) олинган роялтилар ва капитал трансферти;

б) Ўзбекистон Республикаси ҳудуди ва унинг ташқарисида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар фаолиятида улуш қўшган ҳолда қатнашишдан олинган даромад, акциялар бўйича дивидендлар ва облигациялар ҳамда хўжалик юритувчи субъектга тегишли қимматли қоғозлар бўйича даромадлар;

в) мол-мулкни узоқ муддатли ижарага (лизингга) беришдан олинган даромадлар (маржа);

г) чет эл валютасидаги операциялар бўйича курсдаги фарқдан даромадлар. Бунда, баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолашда курсдаги фарқдан даромад мусбат ва манфий курс фарқлари ўртасидаги сальдо ҳисобланади. Манфий курс фарқи суммаси мусбат курс фарқи суммасидан ошиб кетган ҳолда ошган сумма ягона солиқ тўлови ҳисоблаб чиқарилаётганда солиқ солинадиган базани камайтирмайди;

д) қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолашларни ўтказишдан даромадлар;

е) молиявий фаолиятдан бошқа даромадлар;

4) фавқулодда даромадлар.

Ягона солиқ тўлови ставкалари. Республикамизнинг солиқ сиёсатига мувофиқ савдо корхоналари ягона солиқ тўловини турли ставкаларда тўлайди. Чунончи, 2009 йил учун қуйидаги солиқ ставкалари белгиланган (28.1-жадвал).

Савдо корхоналари учун ягона солиқ тўлови ставкалари (2009 йил учун)

N	Солиқ тўловчилар	Солиқ солинадиган базга нисбаган солиқ ставкаси, % да
1	Умумий овқатланиш корхоналари	10
	улардан умумий таълим мактаблари, мактаб-интернатлар, урта махсус, касб-хунар ва олий ўқув юр்தларига хизмат кўрсатувчи ичтисослашган умумий овқатланиш корхоналари	8
2	Чакана савдо корхоналари (4-бандда кўрсатилганларидан ташқари)	
	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	4
	бошқа аҳоли пунктларида	2
	бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда жойлашган	1
3	Улгуржи савдо корхоналари (4-бандда кўрсатилганларидан ташқари)*	5
4	Улгуржи ва чакана дорихона ташкилотлари	
	аҳолиси сони 100 минг ва ундан кўп кишидан иборат шаҳарларда	3
	Бошқа аҳоли пунктларида	2
	Бориш қийин бўлган ва тоғлик туманларда жойлашган	1
5.	1, 2 ва 4-бандларда кўрсатилган корхоналар учун (улгуржи дорихона ташкилотларидан ташқари), пластик карталарни куллаган ҳолда ҳақи тўланган кўрсатилган хизматлар ҳажми бўйича	белгиланган ставка 10 % га пасайтирилади

**) Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ичтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари бундан мустасно. Улар учун ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 8 июндаги "Ичтисослаштирилган улгуржи база-контораларни солиққа тортиш тартибини такомиллаштириш тўғрисида" ПҚ-374-сон қарорининг амал қилиши сақлаб қолинади.*

Ягона солиқ суммасининг ҳисоб-китоби ва ҳисоби. Ягона солиқ тўлови суммаси солиқ қонунчилиги ҳужжатларида белгиланган тартибда ҳисоб-китоб қилинади. Чунончи, ушбу ҳисоб-китобга солиқ солиш объектига кирувчи барча тушум ва даромадлар тафсилотини ифодаловчи жадваллар илова қилинади.

Ягона солиқ тўлови суммасини топиш учун ҳисоб-китобда махсус «Солиқ солиш базаси» кўрсаткичи (070-қатор) кўзда тутилган. Ушбу кўрсаткич жами соф ялпи тушум (050-қатор) суммасидан ялпи тушумдан чиқариб ташланадиган сўммаларни (060-қатор) айириш орқали топилади.

Ялши тушумдан чиқариб ташланадиган суммаларга савдо корхоналарида қуйидагилар киради:

- * давлат субсидиялари;

- * давлат қимматли қоғозлари бўйича даромадлар;

- * тўлов манбаида ушлаб қолиниши лозим бўлган дивидендлар ва фоизлар кўринишидаги даромадлар;

- * дивидендлар кўринишида олинган ҳамда дивиденд тўлаган юридик шахснинг устав фондига (капиталига) йўналтирилган даромадлар;

- * ўтган йилларнинг тақсимланмаган фойдасини устав капиталини оширишга йўналтиришда акциядорлар қўшимча акцияларнинг қиймати ёки акцияларнинг номинал қийматини кўпайтириш тарзида олган даромадлари;

- * ҳисобот йилида аниқланган ўтган йиллардаги фойда. Мазкур даромадлар қайси даврда пайдо бўлган бўлса, ўша даврдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ шу даврдаги солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар бўйича ҳисоб-китобларни ўтказишни ҳисобга олган ҳолда солиққа тортилади;

- * олинган грантлар.

- * кўп айланмали қайтариладиган таранинг қиймати, агар унинг қиймати товарларни реализация қилишдан тушумнинг таркибига илгари киритилган бўлса;

- * қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа чегирмалар.

Ягона солиқ тўловини тўловчи автомобилларга ёқилғи қуйиш шохобчаларида ушбу чегирмалардан ташқари солиқ солиш базаси қуйидагиларга камайтирилади:

- жисмоний шахслардан транспорт воситаларига бензин, дизель ёқилғиси ва газ ишлатганлик учун олинандиган солиқ суммасига;

- маҳаллий бюджетга ўтказилиши лозим бўлган автомобильларга ёқилғи қуйиш шохобчалари учун белгиланган юқори устамасидан ошадиган чакана ва харид нархлари ўртасидаги фарқ суммасига.

Ягона солиқ тўлови базасини аниқлашда чегириб ташланадиган даромад турлари тафсилоти ушбу солиқ тўлови ҳисоб-китобига илова қилинади.

Ягона солиқ тўлови суммаси савдо ва умумий овқатланиш корхоналари томонидан олиб борилган савдо фаолияти турлари бўйича улар учун белгиланган солиқ ставкасини ҳар бир фаолият турига тўғри келувчи солиқ солиш базаси суммасига кўпайтириш орқали топилади. Пластик карточкалар бўйича олинган тушумга тўғри келувчи ягона солиқ тўлови суммаси улар бўйича

тузатилган ставка, яъни белгиланган ставканинг 10 фоизга камайтирилган миқдорида топилади.

Ягона солиқ тўлови суммаси йил бошидан ўсиш тартибида ҳисоб-китоб қилинади. Жами ҳисобланган солиқ сўммаси ва олдинги ҳисоб-китоб суммаси ўртасидаги фарқ охириги ҳисобот даврига (чоракка) тўғри келадиган солиқ сўммасини билдиради. Ушбу суммага бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар».

Ягона солиқ тўловининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

АЁҚШларда ёқилғи истеъмоли учун солиқ ва ягона солиқ тўлови ҳисоб-китоби ҳисобининг хусусиятлари. 2002 йил 1 январдан бошлаб, республикамизда жисмоний шахсларга бензин, дизель ёқилғиси ва суюқлаштирилган газлар нақд пулга транспорт солиғи ўрнига жорий этилган ёқилғи истеъмоли учун ундириладиган солиқ билан сотиладиган бўлди. Чунончи, 2009 йил 1 январдан бошлаб, ёқилғи истеъмоли учун солиқ сотилган 1 литр бензин ва дизель ёқилғисига ҳамда 1 кг суюлтирилган газга 120 сўм миқдорида белгиланган.

АЁҚШларда ёқилғиларнинг ҳисоби уларнинг сотиш баҳоларида (истеъмол солиғисиз) юритилади. Ёқилғининг истеъмол солиғисиз топилган сотиш баҳоси ва унинг сотиб олиш баҳоси ўртасидаги фарқ савдо устамасини ташкил қилади. АЁҚШларда ёқилғининг сотилиши назорат касса аппаратлари ва товар чекларида қайд этилади. Ушбу чекларда сотилган ёқилғининг миқдори, жами сотиш қиймати, шу жумладан соғишда харидордан олинган ёқилғи истеъмоли учун солиқ суммаси кўрсатилади.

Ушбу хусусиятлар АЁҚШда ёқилғи кирими, унинг сотилиши, сотишдан олинган жами тушум, сотилган ёқилғига тўғри келадиган истеъмол солиғи, ягона солиқ тўлови, сотиш таннархи ва сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамалари ҳисобини юритишда ўзига хос хусусиятлар борлигидан дарак беради. Бу хусусиятларни қуйидаги мисол асосида кўриб чиқамиз.

Мисол: АЁҚШ 10000 литр А-80 бензинни сотиб олди, 1 литр бензиннинг сотиш баҳоси истеъмол солиғи билан бирга 1040 сўм, истеъмол солиғисиз сотиш баҳоси 920 сўм, сотиб олиш нархи 790

сўм, бу бензин тўлик сотилган, дейлик. 1 литр А-80 бензинга тўғри келадиган савдо устамаси суммаси 130 сўмни (920-790) ташкил этади.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра АЁҚШда ёқилғининг киримиغا қуйидагича ёзувлар қилинади:

1. Сотиб олиш қийматиغا, яъни 7900000 сўмга:

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 7900000;

Кредит 6010 «Таъминотчиларга тўланадиган счётлар» 7900000.

2. Ёқилғига қўйилган савдо устамасига, яъни 1300000 сўмга 10000 (920-790):

Дебет 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 1300000;

Кредит 2980 «Савдо устамалари» 1300000.

Касса аппарати кўрсаткичлари ёки товар чеклари асосида АЁҚШларда сотишдан олинган соф тушум, шунингдек сотишда олинган ёқилғи истеъмоли солиғи ҳисобда қуйидагича акс эттирилади:

-Сотишдан олинган соф савдо тушуми суммасига:

Дебет 5010 «Касса» 9200000;

Кредит 9020 «Товарларни сотишдан олинган даромадлар» - 9200000

-Сотилган ёқилғига тўғри келадиган солиқ суммасига:

Дебет 5010 «Касса» -1200000;

Кредит 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» 1200000.

АЁҚШларда истеъмол солиғи айириб ташлангандан кейин қолган савдо тушуми ягона солиқ тўловига тортилади. АҚШнинг жойлашган жойи ва хизмат кўрсатаётган ҳудудидаги аҳоли сонига кўра ягона солиқ тўлови белгиланган ставкада ҳисобланади. Мисол учун, ушбу солиқ ставкаси 3 фоиз, дейлик. Бу ҳолда АЁҚШнинг ёқилғи сотишдан олган соф тушумидан тўлайдиган ягона солиқ тўлови сўммаси 276000 сўмни (9200000*3%) ташкил этади. Ушбу солиқ сўммаси юқорида келтирилган тартибдагидек, **Дебет** 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар» **Кредит** 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» ёзув билан ҳисобда акс эттирилади.

АЁҚШларда ёқилғи истеъмоли учун солиқ ва ягона солиқ тўловининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 «Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар» (солиқ тури);

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

АЁҚШларда сотилган ёқилғи сотиш баҳосида (истеъмол солиғисиз) моддий жавобгар шахс бўйнидан чиқарилади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» 9200000;

Кредит 2920 «Чакана савдодаги товарлар» 9200000.

Сотилган ёқилғининг таннархи 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» счётининг дебетида тўпланган суммадан ушбу счётининг кредитига олиб борилган сотилган товарларга тўғри келадиган савдо устамасини (бизнинг мисолимизда 1300000 сўм) айириш орқали топилади. Савдо устамасининг ҳисобдан чиқарилиши қуйидагича счётларда акс эттирилади:

Дебет 2980 «Савдо устамалари» 1300000;

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» 1300000.

Демак, жами сотилган ёқилғининг таннархи бизнинг мисолимизда 7900000 сўмни (9200000-1300000) ташкил этади.

Ҳисобот даври охирида ёқилғининг сотилишидан олинган соф тушум ва сотиш таннархи якуний молиявий натижалар счётига ўтказилади ва уларга қуйидагича ёзувлар қилинади:

**ёқилғини сотишдан олинган соф савдо тушумини молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9020 «Товарларни сотилишидан олинган даромадлар» 9200000;

Кредит 9910 «Охирги молиявий натижа» 9200000.

**сотиш таннархини молиявий натижалар счётига ўтказилишига:*

Дебет 9910 «Охирги молиявий натижа» 7900000;

Кредит 9120 «Сотилган товарларнинг таннархи» 7900000.

Ёқилғини сотишдан олинган фойда суммаси соф савдо тушумидан сотиш таннархини айиришдан кейин қолган суммадан иборат бўлади. Бизнинг мисолимизда у 1300000 сўмни ташкил қилади (9200000- 7900000).

АЁҚШ бўйича моддий жавобгар шахс куннинг охирида товарлар (ёқилғи) ҳаракати бўйича товар ҳисоботини тузади. Ушбу ҳисоботда товарларнинг бош қолдиғи, кирими, чиқими, охирги қолдиғи миқдор ва пул ифодасида кўрсатилади.

Ялпи даромад солиғи ҳисоб-китобининг хусусиятлари ва унинг ҳисоби. Юқорида таъкидланганидек, улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари учун ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 8 июндаги «Ихтисослаштирилган улгуржи база-контораларни солиққа тортиш тартибини такомиллаштириш

тўғрисида” ПК-374-сон қарорига асосан 2009 йилнинг 1 июлигача ялпи даромад солиғини тўлаш тартиби сақлаб қолинган.

Ушбу солиқ тўловининг ягона солиқ тўловидан фаркли жиҳатларига қуйидагилар киради.

Биринчидан, солиқ базаси элементи ҳисобланган сотишдан олинган даромад деганда соф тушум эмас, балки товарларнинг сотиш ва сотиб олиш баҳоларидаги қийматлари ўртасидаги фарқ тушунилади. Солиқ базасига кирувчи бошқа элементлар таркибида фарқ мавжуд бўлмайди.

Иккинчидан, ялпи даромад солиғи давлат томонидан белгиланган алоҳида ставка бўйича ундирилади.

Учинчидан, ялпи даромад солиғи суммаси сотилган товарлар таннархи суммасига бевосита боғлиқ бўлганлиги сабабли ушбу кўрсаткични аниқ ҳисоб-китоб қилишга талаб катта бўлади.

Ялпи даромад солиғи суммаси йил бошидан бошлаб, ўсиш тартибида ҳисоб-китоб қилинади. Жами ҳисобланган солиқ суммаси ва олдинги ҳисоб-китоб суммаси ўртасидаги фарқ охириги ҳисобот даврига (чоракка) тўғри келадиган солиқ суммасини билдиради. Ушбу суммага бухгалтерияда қуйидаги ёзув берилади:

Дебет 9810 «Даромад (фойда)дан солиқлар бўйича харажатлар»;

Кредит 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”.

Ялпи даромад солиғининг бюджетга ўтказиб берилишига бухгалтерияда қуйидагича ёзув берилади:

Дебет 6410 “Бюджетга тўловлар бўйича қарзлар”;

Кредит 5110 «ҳисоб-китоб счёти».

28.2. Савдо корхоналарида мажбурий ажратмалар ва ушланмаларнинг ҳисоби

Ягона солиқ тўловини тўловчи савдо корхоналари давлатнинг мақсадли фондларига (пенсия фонди, йўл фонди, мактаб таълимини ривожлантириш фонди) мажбурий ажратмаларни қилмайдилар. Ялпи даромад солиғини тўловчи улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базалари эса ушбу мажбурий ажратмаларни тўловчилари ҳисобланади. 2009 йил 1 январдан бошлаб, улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий базалари давлатнинг мақсадли фондларининг ҳар бирига мажбурий ажратмаларни соф товар айланмасидан 1 фоиз

миқдорида тўлайди. Барча савдо корхоналари, уларнинг қайси солиқ тўловини тўловчилари бўлишидан қатъий назар, ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида пенсия фондига ажратмани, шунингдек ундан белгиланган фоиз миқдорида ушланмани амалга оширишлари лозим. Бундан ташқари, барча савдо корхоналари ўз мақсадларида сотиб олган автомобиллар учун уларнинг сотиб олиш қийматидан белгиланган ставкада йўл фондига тўловларни амалга оширадилар.

Савдо корхоналарида бошқа корхоналар сингари давлатнинг мақсадли фондларига ажратмалар тасдиқланган шаклларда ҳисоб-китоб қилинади ва ушбу ҳисоб-китоблар асосида ҳисобланган ажратмалар суммасига қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 9430 «Бошқа операциялар харажатлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида пенсия фондига ажратмага қуйидаги ёзув қилинади:

Дебет 9400 «Давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ходимларга ҳисобланган иш ҳақи кўринишидаги барча даромадлардан (имтиёзлардан ташқари) белгиланган фоиз миқдорида ушланма суммасига:

Дебет 6710 «Иш ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Ўз мақсадларида сотиб олган автомобиллар учун уларнинг сотиб олиш қийматидан белгиланган ставкада йўл фондига тўловлар ушбу автомобилларнинг бошланғич қийматига киритилади ва унга қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 0160 «Транспорт воситалари»;

Кредит 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар».

Мажбурий ажратмалар, ушланмалар ва тўловлар давлатнинг мақсадли фондларига ўтказиб берилишига қуйидагича ёзув қилинади:

Дебет 6520 «Давлатнинг мақсадли фондларига тўловлар»;

Кредит 5110 «Ҳисоб-китоб счёти».

Таянч иборалар

Ялпи тушум – улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг вилоят, вилоятлараро ва туманлараро базаларидан ташқари савдо корхоналарининг барча фаолият турларидан олган ялпи даромади.

Улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базаларининг ялпи даромади – ушбу турдаги корхоналарнинг сотишдан олган савдо устамалари ва бошқа фаолият турларидан олган даромадларининг мажмуаси.

Сотиш харажатлари – товарларни сотишга оид муомала харажатлари.

Ягона солиқ тўлови - савдо корхоналарининг (улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг вилоят, вилоятлараро ва туманлараро базаларидан ташқари) ялпи тушумидан белгиланган ставкаларда тўланадиган солиқ.

Ялпи даромад солиғи - улгуржи савдо корхоналари уюшмаси тизимига кирувчи республика ихтисослаштирилган улгуржи база-конторалари ва уларнинг ҳудудий (вилоят, вилоятлараро ва туманлараро) базалари ялпи даромадидан белгиланган ставкаларда тўланадиган солиқ.

Ёқилғи истеъмоли учун солиқ - жисмоний шахсларга бензин, дизель ёқилғиси ва суюқлаштирилган газлар нарқ пулга сотишда сотилган ҳар 1 литр бензин ва дизель ёқилғиси ҳамда 1 кг суюлтирилган газ учун белгиланган миқдорида ундириладиган солиқ

Назорат учун тест савол –жавоблари

Хўжалик вазияти

Самарқанд шаҳрида жойлашган кўн тармоқли «Нур» савдо корхонасининг (тармоқ коди 71100 «Улгуржи савдо») йиллик ялпи тушуми қуйидагилардан иборат: улгуржи савдо айланмаси – 2,5 млрд. сўм; чакана савдо айланмаси 800 млн. сўм; олинган дивидендлар 2 млн. сўм; асосий воситаларни сотишдан олган фойдаси 1,2 млн. сўм; ижобий курс фарқлари 3 млн. сўм, салбий курс фарқлари 3,5 млн. сўм; автотранспорт хизматларидан тушум 10 млн. сўм. Савдо корхонаси ҳар бир фаолият тури бўйича алоҳида ҳисоб юритади ва ягона солиқ тўловини улгуржи савдо бўйича 5 фоизда, чакана савдо бўйича 3 фоизда, бошқа хизмат турлари бўйича 8 фоизда тўлайди.

Юқорида келтирилган маълумотларга кўра қуйидаги саволларга тўғри жавобларни тошинг.

1. Улгуржи савдо бўйича ягона солиқ тўловига тортиладиган база суммаси қанча?

- а) 2501,2 млн. сўм; б) 2504,2 млн. сўм;
в) 2502 млн. сўм; г) 2510 млн. сўм

2. Улгуржи савдо бўйича ягона солиқ тўлови суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) 125,06 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- б) 125,21 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- в) 125,1 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- г) 125,5 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410.

3. Чакана савдо бўйича ягона солиқ тўловига тортиладиган база суммаси қанча?

- а) 3,3 млрд сўм; б) 800 млн. сўм; в) 802 млн. сўм; г) 810 млн. сўм.

4. Чакана савдо бўйича ягона солиқ тўлови суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) 24 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- б) 99 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- в) 24,06 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- г) 24,3 млн. сўм, Дебет 9810 Кредит 6410.

5. Транспорт хизматлари бўйича ягона солиқ тўлови суммаси қанча ва унга қандай бухгалтерия ёзуви берилади?

- а) 800000 сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- б) 960000 сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- в) 1116000 сўм, Дебет 9810 Кредит 6410;
- г) тўғри жавоб йўқ.

Меъёрӣ-ҳуқуқӣ ҳужжатлар ва адабиётлар

1. Каримов И.А. Асосий вази́фамиз - ватанимиз тараққиғи ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтириш. – Т.: Ўзбекистон, 2010.

2. Каримов И.А. Барча режа ва дастурларимиз ватанимиз тараққиғини юксалтириш, халқимиз фаровонлигини оширишга хизмат қилиши. “Norma” иқтисодий-ҳуқуқӣ рўзнома №3 (288) 25 январ 2011 йил.

3. «Истеъмол товарлари билан улгуржи ва чакана савдо қилишни тартибга солишга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 19 мартдаги 125-сон қарори.

4. «Юридик ва жисмоний шахсларни рўйхатдан ўтказишни ҳамда улар томонидан савдо фаолияти амалга оширилишини тартибга солиш чора-тадбирлари тўғрисида». Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори.

5. Улгуржи ва чакана савдо фаолиятини рўйхатдан ўтказиш ва амалга ошириш тартиби тўғрисида» Низом. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 27 ноябрдаги 407-сон қарори билан тасдиқланган.

7. БХМС №4 «Товар-моддий захиралар». ЎзР АВ томонидан 1998 йил 28 августда рўйхатга олинган, №486

7. БХМС №21 «Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий хўжалиги бухгалтерия ҳисобининг сётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома. Ўз.Р. Адлия Вазирлигидан 2002 йил 23 октябрда рўйхатдан ўтган, №1181.

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ.....	3
I бўлим. ҚУРИЛИШ ТАШКИЛОТЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	6
1-БОБ. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари...	6
1.1. Қурилиш ташкилотларининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	6
1.2. Қурилиш ташкилотларида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари.....	14
1.3. Қурилиш ташкилотлари ҳисоб сиёсатининг хусусиятлари.....	16
2-БОБ. Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳисоби хусусиятлари.....	24
2.1. Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши...	24
2.2. Қурилиш ташкилотларида асосий воситалар ҳолати ва ҳаракатининг ҳисоби....	28
2.3. Қурилиш машиналари ва механизмлари иш фаолиятининг ҳисоби.....	34
2.4. Қурилиш машиналари ва механизмларини эксплуатация қилиш харажатларининг ҳисоби.....	36
2.5. Қурилиш ташкилотларида асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усулларини қўллаш хусусиятлари.....	39
3-БОБ. Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳисоби хусусиятлари.....	48
3.1. Қурилиш ташкилотларида ишлатиладиган материалларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.....	48
3.2. Қурилиш ташкилотларида материаллар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби.....	52
3.3. Қурилишга сарфланган материаллар тўғрисида ҳисоботни тузиш ва унга ишлов бериш тартиби.....	55
3.4. Қурилиш ташкилотларида материалларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби.....	58
3.5. Қурилиш ташкилотларида материаллар инвентаризацияси хусусиятлари ва уни натижаларининг ҳисоби.....	63
4-БОБ. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китоблар ҳисоби хусусиятлари.....	70
4.1. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларни ташкил қилиш асослари.....	70
4.2. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича ҳисоб-китобларнинг синтетик ва аналитик ҳисоби.....	73
4.3. Қурилиш ташкилотларида меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларининг тақсимоти...	75
5-БОБ. Қурилиш ташкилотларида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилиш хусусиятлари.....	80
5.1. Қурилиш ташкилотларида асосий ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби.....	80
5.2. Қурилиш ташкилотларида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби...	83
5.3. Қурилиш ташкилотларида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимоти.....	85
5.4. Қурилиш ишлари таннархини калькуляция қилиш усуллари.....	86
6-БОБ. Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадлар ва буюртмачилар билан ҳисоб-китоблар ҳисоби.....	91
6.1. Қурилиш ишларини бажаришдан олинган даромадларнинг ҳисоби.....	91

6.2. Қурилиш ишлари бўйича буюртмачилар билан ҳисоб-китобларнинг ҳисоби..	94
6.3. Қурилиш ишларини бажаришда бош пудратчи ва субпудратчилар ўртасидаги ҳисоб-китобларнинг ҳисоби.....	96
7-БОБ. Қурилиш ташкилотларида молиявий натижалар, солиқлар ва мажбурий туловлар ҳисоби.....	101
7.1. Қурилиш ташкилотларида якуний молиявий натижаларнинг ҳисоби.....	101
7.2. Қурилиш ташкилотларини солиққа тортишнинг хусусиятлари ва ҳисоби	110
7.3. Қурилиш ташкилотларида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмаларнинг ҳисоби.....	119
8-БОБ. Қурилиш ташкилотларида ҳисобот.....	127
8.1. Қурилиш ташкилотларида ҳисоботларнинг турлари ва уларни тақдим этиш мuddатлари.....	127
8.2. Қурилиш ташкилотларида молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш хусусиятлари.....	129
II бўлим. ҚИШЛОҚ ХЎЖАЛИГИ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	142
9-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	142
9.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	142
9.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ҳисоб сисъатининг характерли хусусиятлари.....	147
9.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифалари... 153	153
10-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар ҳисоби хусусиятлари... 158	158
10.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларнинг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.....	158
10.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситалар ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва ҳисоби.....	160
10.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий подани шакллантириш ва улар киримининг ҳисоби.....	162
10.4. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг хусусиятлари ва ҳисоби.....	164
11-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисоби хусусиятлари.....	171
11.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захираларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.....	171
11.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳаракатини ҳужжатлаштириш ва уларнинг омбор ҳисоби.....	174
11.3. Ишлаб чиқариш захираларининг синтетик ҳисоби.....	175
11.4. Ўстириш ва боқувдаги молларнинг ҳисоби.....	178
12-БОБ. Дехқончилик ишлаб чиқариши ҳаражатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш	185
12.1. Дехқончилик ишлаб чиқариши ҳаражатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи... 185	185
12.2. Дехқончилик ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби.....	188

12.3. Дехқончилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби...	190
12.4. Дехқончилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари.....	192
13-БОБ Чорвачилик ишлаб чиқариши харажатлари ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш.....	200
13.1. Чорвачилик харажатларининг таснифи, таркиби ва тавсифи.....	200
13.2. Чорвачилик харажатлари ва маҳсулот киримининг дастлабки ҳисоби.....	202
13.3. Чорвачилик ишлаб чиқариш харажатларининг синтетик ва аналитик ҳисоби.....	203
13.4. Чорвачилик маҳсулотлари таннархини аниқлаш усуллари.....	205
14-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ва умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби.....	215
14.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши.....	215
14.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва уларнинг тақсимланиши.....	218
15-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари, солиқлар, мажбурий ажратма ва тўловлар ҳисоби.....	225
15.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий натижалар.....	225
15.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарини солиққа тортиш бўйича давлат сибсати ва солиқлар бўйича ҳисоб-китобларнинг ҳисоби.....	232
15.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби.....	246
16-БОБ. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш хусусиятлари.....	253
16.1. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий ҳисоботнинг турлари, таркиби ва уни тақдим этиш муддатлари.....	253
16.2. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида бухгалтерия балансини тўлдириш хусусиятлари.....	254
16.3. Қишлоқ хўжалиги корхоналарида молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботни тўлдириш хусусиятлари.....	257
III бўлим. АВТОТРАНСПОРТ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	262
17-БОБ. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	262
17.1. Автотранспорт корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъекти сифатидаги тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	262
17.2. Автотранспорт корхоналари ҳисоб сибсатининг хусусиятлари.....	264
17.3. Автотранспорт корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари.....	268
18-БОБ. Автотранспорт воситалари ва улар иш фаолиятининг ҳисоби.....	274
18.1. Автотранспорт воситаларининг таснифи, тавсифи ва баҳоланиши.....	274
18.2. Автотранспорт воситалари ҳолати ва харакатининг ҳисоби.....	280
18.3. Автотранспорт воситалари иш фаолияти кўрсаткичларининг ҳисоби.....	289
19-БОБ. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралар ҳисоби.....	302
19.1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари ҳисобини ташкил қилиш асослари.....	302

19.2. Автомобиль ёқилғиларининг ҳисоби.....	305
19.3. Автомобиллар учун эҳтиёт қисмлар ҳисоби.	310
19.4. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш захиралари инвентаризациясининг хусусиятлари.....	314
20-БОБ. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби ва бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш.....	322
20.1. Автотранспорт корхоналарида ишлаб чиқариш харажатларининг таснифи ва тавсифи.....	322
20.2. Ёқилғи сарфи ҳисоби.....	324
20.3. Эҳтиёт қисмлар сарфининг ҳисоби.	329
20.4. Мехнатга ҳақ тўлаш ва ижтимоий сўғуртага мажбурий ажратмалар бўйича харажатларнинг ҳисоби.....	333
20.5. Амортизация харажатлари ҳисоби.....	335
20.6. Автотранспорт корхоналарида бошқа ишлаб чиқариш харажатларининг ҳисоби ва тақсимоли.....	343
20.7. Автотранспорт корхоналарида бажарилган иш (кўрсатилган хизмат)лар таннархини калькуляция қилиш тартиби.....	345
21-БОБ. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичлари ҳисоби ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттириш хусусиятлари	353
21.1. Автотранспорт корхоналарида асосий фаолиятдан олинган молиявий натижалар кўрсаткичларининг ҳисоби.....	353
21.2. Автотранспорт корхоналарида умумхўжалик фаолиятдан олинган молиявий натижаларнинг ҳисоби.....	356
21.3. Автотранспорт корхоналарида соф фойда ва унинг ишлатилиш ҳисоби.....	358
21.4. Автотранспорт корхоналарида молиявий натижалар кўрсаткичларини молиявий ҳисоботда акс эттириш хусусиятлари.....	360
22-БОБ. Автотранспорт корхоналарида солиқлар, мажбурий ажратмалар ва тўловларнинг ҳисоби.....	367
22.1. Автотранспорт корхоналарида солиқларнинг ҳисоби.....	367
22.2. Автотранспорт корхоналарида мажбурий ажратмалар, йиғимлар ва ушланмалар ҳисоби.....	377
IV бўлим. САВДО ВА УМУМИЙ ОВҚАТЛАНИШ КОРХОНАЛАРИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ХУСУСИЯТЛАРИ.....	381
23-БОБ. Савдо ва умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш асослари	381
23.1. Савдо корхоналарининг бухгалтерия ҳисоби субъектлари сифатидаги таснифи, тавсифи ва улар фаолиятининг ташкилий-ҳуқуқий асослари.....	381
23.2. Савдо корхоналарида бухгалтерия ҳисобининг вазифалари ва уни ташкил қилишнинг хусусиятлари.....	385
24-БОБ. Улгуржи савдо корхоналарида товар операциялари ҳисоби.....	391
24.1. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг моҳияти ва уларни амалга ошириш шартлари.....	391
24.2. Товар - моддий бойликларни сотиб олиш қиймати (таннархи) ва сотиш баҳоларини аниқлаш тартиби.....	392

24.3. Улгуржи савдо корхоналарида товар операцияларининг ҳужжатлаштирилиши...	399
24.4. Улгуржи савдо корхоналарида товарларнинг омбор ҳисобини юритиш усуллари...	406
24.5. Моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботлари, уларни тузиш, тақдим этиш, текшириш ва тасдиқлаш.....	409
24.6. Улгуржи савдо корхоналарида товарлар киримининг ҳисоби.....	410
24.7. Товарлар сотилиши ва бошқа чиқимлари ҳисоби.....	414
24.8. Улгуржи савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризацияси ва унинг натижалари ҳисоби.....	418
25-БОБ Чакана савдо корхоналарида товар операциялари ҳисоби....	428
25.1. Чакана савдо корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари.....	428
25.2. Чакана савдо корхоналарига товар операцияларини ҳужжатлаштириш.....	432
25.3. Чакана савдо корхоналарида моддий жавобгар шахсларнинг ҳисоботларини тузиш, тақдим этиш ва уларга бухгалтерия ишловини бериш.....	439
25.4. Чакана савдо корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби.....	441
25.5. Чакана савдо корхоналарида идишлар ҳисобинини хусусиятлари.....	444
25.6. Чакана савдо корхоналарида товар-моддий бойликлар инвентаризациясининг хусусиятлари ва натижаларининг ҳисоби.....	445
26-БОБ. Умумий овқатланиш корхоналарида бухгалтерия ҳисоби хусусиятлари... 450	450
26.1. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операциялари ҳисобини ташкил қилиш хусусиятлари.....	450
26.2. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларини ҳужжатлаштириш ва улар бўйича ҳисоботни тузиш.....	453
26.3. Умумий овқатланиш корхоналарида товар операцияларининг бухгалтерия ҳисоби.....	455
27-БОБ. Савдо корхоналарида даромадлар, харажатлар ва якуний молиявий натижалар ҳисоби хусусиятлари.....	460
27.1. Савдо корхоналарида даромадлар ҳисоби.....	460
27.2. Савдо корхоналарида харажатлар ҳисоби.....	462
27.3. Савдо корхоналарида якуний молиявий натижалар ҳисоби.....	467
28-БОБ. Савдо корхоналарида солиқ тўловлари, мажбурий ажратмалар ва ушланмалар ҳисоби хусусиятлари.....	472
28.1. Савдо корхоналарида солиқ тўловларининг ҳисоби.....	472
28.2. Савдо корхоналарида мажбурий ажратмалар ва ушланмаларнинг ҳисоби....	479

**Комил Бахрамович Уразов,
Содиқ Валиевич Вахидов**

**Бошқа тармоқларда бухгалтерия
ҳисобининг хусусиятлари**

Дарслик

*Нашир учун масъул:
Қурбонмурод ЖУМАЕВ*

*Муҳаррирлар
Вахобова М.М., Камилова Д.Ж.
Мусахҳиҳ
Хуррамова Д.
Компьютерда саҳифаловчи
Носирхўжаева Д.Х.*

*“ADIB NASHRIYOTI” МЧЖ. 100027, Тошкент ш.,
Ўзбекистон кўчаси 16 А - уй.*

*Лицензия АІ №181 08.12.2010й. Босмахонага
топишилди: 25.05.2011 й. Босишга рухсат этилди:
01.06.2011й. Бичими 60x84 ¹/₁₆ Офсет қоғозига офсет
усулида босилди. Ҳажми 30,5 б.т. Адади 500 дона. Буюртма
№ 12. Баҳоси келишилган нарҳда.*

*«START-ТРАКТ PRINT» МЧЖ чоп этилди.
Корхона манзили: Тошкент ш., 8-март кўчаси. 57 уй.*

ВАХИДОВ СОДИҚ ВАЛИЕВИЧ иқтисод фанлари номзоди, Тошкент Давлат иқтисодиёт Университетининг “Бухгалтерия ҳисоби” кафедраси профессори, 165 дан ортиқ жами ҳажми 300 б.т. икки ўқув, ўқув-услубий ва илмий ишлар, 6 дан ортиқ ўқув қўлланма ва дарсликлар муаллифи. 1992 йилда Президент фахрий ёрлиғи билан мукофотланган, 2000 йил Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлиги аълочилиги белгиси, 2001 йилда Ўзбекистон Халқ маорифи аълочилиги белгиси билан тақдирланган. 2002 йилда Олий ва Ўрта махсус таълим вазирлигининг “Фидойиси” ишончи билан мукофотланган. 2005 йилда Тошкент Давлат Иқтисодиёт университетида “Фахрий профессор” унвони берилган.

УРАЗОВ КОМИЛ БАХРАМОВИЧ иқтисод фанлари доктори, профессор. Самарқанд Иқтисодиёт ва сервис институти «Бухгалтерия ҳисоби ва аудит» кафедраси мудир, институт магистратура бўлими бошлиғи. 200 дан ортиқ жами ҳажми 400 б.т. икки ўқув, ўқув-услубий ва илмий ишлар, шу жумладан, 4 та монография, 10 дан ортиқ ўқув қўлланмалари муаллифи. Халқаро-амалиётчи бухгалтер (САР), сертификатли аудитор, «Комил – Ишонч» аудиторлик ташкилоти директори.

ISBN 978-9943-317-31-4

9 789943 317314